

श्री
कृष्णाजी विनायक सोहणी विरचित
पेशव्यांची बखर.

ही
अनेक प्रतीवरून शुद्ध करून, अर्थनिर्णयक व अवान्तर
माहितीच्या विपुल टिपांसह,

काशिनाथ नारायण साने, बी. ए. (डेक्कन कॉलेज.)
यांनी

प्रकाशित केली.

आवृत्ति तिसरी.

कार्पेट वगैरे सर्व हक्क प्रकाशकांना आणि कडे ठेविले आहेत.
शके १८९२ इसवी सन १८९०.

RISHNAJI VINAYAK SOHANI'S
CHRONICLE OF THE PESHWAS.
GIVING A HISTORY OF THAT FAMILY
FROM 1713 TO 1818.

EDITED
WITH CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES
BY
KASHINATH NARAYAN SANE, B. A.

3RD EDITION,

Right of translation and other rights reserved.

1890.

श्री.

महाराष्ट्राच्या भाषेचा व इतिहासाचा

आस्थापूर्वक अभ्यास करूं पाह-

णाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

परम प्रीतीनें अर्पण करितों.

ग्रंथ-प्रकाशक.

RESPECTFULLY OFFERED TO THE STUDENT

OF

THE LANGUAGE AND HISTORY OF THE MARATHAS.

पुणें

‘ ज्ञानप्रकाश ’ छापखान्यांत छापिलें.

अनुक्रमणिका.

विषय	पृष्ठे.
उपोद्घात	१-८
बखरांची उपयुक्तता-बखरी इति- हासपर-बखरी चरित्रपर ...	१-३
बखरांचे जुने मराठी गद्य ग्रंथ-भा- षाशास्त्राच्या संबंधें बखरींची योग्यता.	३-४
बखरी इतिहासाचीं साधनें... ..	४
मदत करण्याविषयी लोकांस प्रार्थना पेशव्यांची बखर-नांव-उपलब्धि-	५-६
बखर रचणार सोहनी— ...	६-८
बाळाजी विश्वनाथ-१७१४-१७२०.	
पेशव्यांच्या इतिवृत्ताची पृच्छा-बा- ळाजी विश्वनाथ भट श्रीवर्धन सोडतात. (१७०६)-भट व भा- नु 'भाकरींत चतकोर'- ...	९
भट व भानु जाधवाकडे (१७०६)- शाहू खानदेशांत (१७०८)-ध- नाजी त्यास मिळतो-शाहूची व भटांची भेट-	१०-११
पिंगळे पेशवे यांजवर शाहूची इत- राजी-शके १६३५. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे (१७१४)--११	
बाळाजी पुरंदरी (१७१६) लोह- गड-आंग्रे व पेशवे ओलवणास तह-फडणिसी-	१२-१३
पेशवे व सय्यद-पेशवे दिल्लीस (१७१७)-बादशहाशी तह- राजकार्यासाठीं भानूचें प्राणदान (१७१८)	१३-१४
फडणिसीवर योजना-	१४-१५
बाळाजी विश्वनाथ सासवडी(१७१९)- मृत्यु- (१७२०)	१५-१६
वसुलाची पद्धत व मराठ्यांचा जूट	-१६
बाजीराव बहाळ-१७२०-१७४०.	
पेशवाई कोणास द्यावी? देशस्थ ब्राह्मणांचा रोख	-१७

विषय.	पृष्ठे.
दक्षिणच्या सुभ्यावर बादशहाची इ- तराजी-तो शाहूकडे मदत मा- गतो-... ..	१८-१९
मराठ्यांच्या दरवारीं मदतीस कोणी जावें हा विचार-अंबाजी पंताची समयसूचकता-बाजीरावाची हिंमत- बाजीराव बहाळ पेशवे.....	१९-२१
बाजीरावाची तयारी... ..	२१
नवाब व अंबाजीपंत... ..	२१-२२
बाजीरावाची व निजामाची भेट- मौक्तिकवर्षाव-खिजमतगार-"एक बाजी सव पाजी" (१७२८) २३-२४	
नवाब पुढें बाजीराव पाठीमागें- नवाबाची दिल्लीस कांधाई-... २४-२५	
"ए तो सैतान है।"	२६
बाजीरावाशी बादशहाचा तह ...	२६
बाजीराव सातान्यास-शाबासकी- बुंदेलखंड-दोहऱ्याचें पत्र-छत्र- सालाची खुशी-राज्यविभाग- गोविंदपंत बुंदले (१७३३)... २७-२८	
चिमणाजी बहाळ-मस्तानी-... २९-३०	
मस्तानी व बाजीराव-शनवारचा वाडा (१७२९)-... .. ३१-३२	
चिमाजी आपा उत्तर कोंकणांत- (१७३४-३५)-वाडा पुरा होतो (१७३५)-... .. ३२	
चिमाजी आपा वसईस (१७३९)- किल्याचा भेद-फिरंगी याची- बायको-चिमाजीस भीष्माची उपमा-वसई कौलांत येते-... ३२-३५	
बाजीराव हिंदुस्थानांत-कनौटकांत ३५-३६	
बाजीराव व जयसिंग-"शापादपि शरादपि" (१७३६) ३६-३७	
पेशवे व दाभाडे-डुभईची लढाई- दाभाड्याचें पतन-गायकवाड (१७३१) ३७-३९	

क. न. द. वा. पेंतवीरा

ग्रंथ संग्रह

विषय.	पृष्ठ.
बाजीराव कंचनीशी लंपट (१७३१)—३१	
बाजीरावाचे पुत्र—... .. ३१-२०	
पिलाजी जाधवास कामगिरी. (१७३४) ४०	
राज्य जोरावर—शिंदे होळकर यांची	
स्थापना (१७३२)—वसुलाची	
वांटणी—... .. २१-२२	
मोंगलाशी कटकट—रावेर येथे	
कैलासवास (१७४०)... .. ४२-४३	
बाळाजी बाजीराव—१७४०-१७६१.	
बाजीरावाचे उत्तरकार्य,—बाळाजी	
बाजीराव प्रधान—कोंकण सर	
करतात—... .. ४३-४४	
वाळ्यांत पाणी—गंवढ्यास इनाम—४४-४५	
हिंदुस्थानांत स्वारी (१७४१-४२)—	
‘ छातीचा कोट असतां मातीचा	
कशाला ? ’ ४५-४६	
सावनुरावर मोहिम (१७५५) न-	
गरच्या किल्याचा भेद (१७५१)—	
कर्नाटकावर स्वारी (१७५५)	
व (१७५६) ४६-४८	
सदाशिव चिमणाजी ऊर्फ भाऊसा-	
हेव व रामचंद्रवावा. ४८-५१	
‘ सोन्याच्या ताटासही उठिगण ला-	
गतें ’ ४९	
सांगोल्याची स्वारी—भाऊसाहेव	
‘ कोल्हापूरचे पेशवे ’ होण्याचा	
रंग—भाऊसाहेव कुल कारभारी—	
(१७४९) ५०-५१	
दादांची पंजाबची स्वारी—कर्ज—	
भाऊ साहेव मोहिमशीर—	
(१७५८—५९) ५१-५२	
उदगीरची लढाई—तह (१७६०) ५२-५३	
भाऊसाहेव नाशिक येथे—शंभके-	
श्वरी—मशिदी मोडून देवळें—मुल-	
खाची वांटणी—गिरीपुरीच्या	
तंत्र्याचा उलगडा (१७५७) ५३-५४	
दादांची हिंदुस्थानांत मोहिम—हिं-	
गणें—‘ रघुनाथराव ते कोणते ? ’	
या प्रश्नाचा जबाब (१७५५) ५४-५५	
शाहू महाराज कैलासवासी—राम-	
राजे (१७४९) ५५	

विषय.	पृष्ठ.
पर्वती संस्थान—गंडकी शिळेची मू-	
र्ति—दक्षणासमारंभ—त्याचा उ-	
द्देश—(१७५०) ५५-५७	
नानासाहेव हिंदुस्थानांत—काशी-	
कर ब्राह्मणांवर संकट—पाटण-	
कर दीक्षित—गुप्त गंगास्नान	
(१७४८) ५७-५८	
दादासाहेव हिंदुस्थानांत—फत्तरग-	
डास वेढा—विंचूरकर यांचा	
फितूर—फत्तरगडची लूट— ५९-६०	
रास्ते—पटवर्धन—विंचूरकर—राजेव-	
हादर वगैरेंस जहागीर. ६०	
दक्षिणसे ऐशी हजार ब्राह्मण (१७५८) ६१	
अहमदशाहा अबदाली (१७४८—१७६१)	
भाऊसाहेवांची हिंदुस्थानांत	
मोहिम—पाणिपत येथील युद्धे—	
मोड—नानांचा शोक ६१-६३	
दादांची गिलच्यावर चाल—भीमाचे	
अनुकरण—नानासाहेवांचा कै-	
लासवास ६३-६५	
माधवराव बलाल—१७६१-१७७२.	
माधवराव बलाल यांस वल्लें—माध-	
वरावांस प्रतिबंध—त्यांचा क-	
डक स्वभाव... .. ६५	
मोंगलांवर मोहिम—राक्षसभुवनची	
लढाई (१७६३)—माधवरा-	
वांचा पराक्रम ६६-६८	
दादांस प्रतिबंध (१७६८)—सखाराम	
पंत बापू बोकील यांची दव-	
ळाढवळ—त्यांस प्रतिबंध—मा-	
धवरावांच्या कृपेंतील मंडळी. ६८-६९	
हैदावर स्वारी (१७६४-६५)—	
येतगिरीचा किल्ला (१७६९) ६९-७०	
भोंसल्यांशी विघाड—पुण्यास आग—	
नापुरास आग—दिवेलावणीचा	
कौल (१७६२-६३) ७०-७२	
विनीवाले, शिंदे, होळकर, हिंदु-	
स्थानांत—दिल्लीचा बंदोबस्त १७६९-७०	
बापूंचा फितूर—त्याचा परिस्फोट. ७२-७३	
बापूव देवाजीपंत—बुदबळांचा डाव ७३-७४	

विषय.	पृष्ठ.
मोंगलांवर स्वारी—नारायणराव	
समागमें	७१-७५
चारामतीस मुक्काम-हत्ती मोकाट-	
पेशव्यांचें धैर्य... ..	७५-७६
दादा बाहेर पडतात—पाठलाग-	
कैद—(१७६८)	७६
मामांची कर्नाटकांत रवानगी (१७७०)	७७
माधवरावांचा दरारा—हैदराबादच्या	
ब्राह्मणाची गोष्ट—चार ढालाईत	
दोन लाख फौजेस भारी—(१७७०)	७७-८१
हैदरावर मोहिम करण्याची तयारी—	
माधवरावांचें दुखणें—(१७५०)—	
थेउरास मुक्काम (१७७१)—	८१-८२
तीन हेतु—नानांची हिंमत—कर्जाची	
फेड—तात्यांस बक्षीस... ..	८२-८३
दादांची भेट—नेरवानिरव—कैलास-	
वास (१७७२)—रमाबाई सती—	८३-८५
नारायणराव बळाळ—	१७७२-१७७३.
नारायणराव पंत प्रधान—दादांस प्र-	
तिबंध—गंगापूर—फितूर—गारदी-	
वाळ्यांत—गर्दी—खून—टिळकर व	
फाटक यांची स्वामिभक्ति	
... .. (१७७३) ८६-८८	
शहरांत हूल—चावडीवर जमाव... ..	८८-८९
नारोजी नाइकाची हत्या—मालोजी	
घोरपडे व भवानराव प्रतिनिधि	
यांच्या स्पष्टोक्ति	८९
चाड्यांतील शोक—सहा खून—नाराय-	
णरावाचा उत्तरीविधि—वाळूचीं	
लिंगें—शपथा	९०
रघुनाथ बाजीराव—१७७३.	
रघुनाथ बाजीराव यांस वखें—मोंगलां-	
वर स्वारी (१७७३)—मुत्सही	
यांची मसलत	९०-९१
बापू नानाप्रभृति मंडळी पुण्यास	
परत—बाया पुरंदरी—गंगाबाईच्या	
नांवचीं पत्रें	९२-९३
माधवराव नारायण यांचें जन्म	
(१७७४)—... ..	९४

विषय.	पृष्ठ.
माधवराव नारायण—	१७७४-१७७५.
सवाई माधवराव यांस वखें—कारभा-	
न्यांची व्यवस्था व नेमणुका—	
हरिपंताची दादांवर चाल—झंय-	
बकराव मामांची अखेर	९५-९६
नवावाशीं तात्यांचा तह—नवाव व	
हरिपंत दादामागें (१७७५) ९७-९८	
दादांचा इंग्रजांशीं तह (१७७५)—	
मराठ्यांचा व इंग्रजांचा पहिला	
विघाड (१७७८-१७८२)—... ..	९९
इंग्रज घाट चढतो—कारभान्यांची	
तयारी—तळेगांव—वडगांवची ल-	
ढाई—इस्टुर फांकडा यांचें प-	
तन—श्रीमंतांची फत्ते (१७७९)	
... .. १००-१०१	
बालमाधवांन 'इंग्रज ठार मारिला'	
ती गोष्ट	१०२
दादांची कोंपरगांवीं स्थापना	
(१७८२)—... ..	१०२
आनंदराव धुळपाचा पराक्रम—श्री-	
मंत पुण्यास (१७७९) १०२-१०३	
सखारामबापूंची—फितूरी—शासन	
(१७७८)—... ..	१०३
नारायणरावांना मारणारांस शिक्षा—	१०३
शिंदे होळकर हिंदुस्थानांत—पुण्यास	
हुजूर फौजेचा बंदोबस्त—श्रीमं-	
ताजवळील मंडळी—... ..	१०५
सदोबाचें बंड (१७७६—१७७७) १०६	
श्रीमंतांचा वतबंध—(१७७९)—१०७	
लग्न-समारंभ—(१७८२)—१०७-११३	
आमंत्रणें—पाहुण्यांची व्यवस्था १०७-१०९	
देवकस्थापना व सीमांतपूजन-दरबार-	
पन्नास काठी सोन्याची—आनं-	
दाश्रु—... .. १०९-१११	
तेलफळ—नवरीच्या मंडपांतील व्य-	
वस्था—आहिर—रुखवत	१११
वरप्रस्थान	११२
पाणिग्रहण—भोजनसमारंभ—वरात—	
मेजवाण्या—... ..	११३
पोलादजंग यांस जाफत—मंडळीची	
बोळवणी—... ..	११४

विषय.	पृष्ठ.
गारवांचा तंटा-करमरकर ठार हो- तात. ११४	
शिकारखाना-श्रीमंतांचे खेळ ११४-११५	
इंमजांचा वकील (१७८८)—बेट- लाल मेणा ११५-११८	
बदामीची मोहिम—(१७८१)—ना- नांची वातमी... .. ११८-११९	
अल्लीवहादर याची हिंदुस्थानांत र- वानगी (१७८९) गिलच्याचें व रोहिल्याचें पारपत्य ... ११९-१२१	
इंमजांचरोबर टिपूवर मोहिम—ता- त्या व भाऊ (१७९१) ... १२१	
दिल्लीचें वर्तमान—गुलाम कादर—म- हादाजी शिंयांकडून त्याचें पारि- पत्य—शिंदे बादशाही वजिरात मिळवितात (१७८१)... १२२-१२३	
कर्नाटक-टिपूशी तह (१७९३) १२३-१२४	
पुण्यांतील 'ब्ल्याकहोल'—घाशि- रामास शिक्षा (१७९१) ... १२४-१२७	
शिंदे दक्षिणेंत (१७९२-९३) ... १२७	
शिंयांची संपत्ति—त्यांच्या फौजेची कवाईत १२७-१२९	
वजिरातीच्या वज्रांचा समारंभ १२९ १३१	
मुतालिकी शिंयांस १३१	
शिंदे नानांस हिशेब विचारतात... १३२	
नाना काशीयात्रेस निघतात ... १३२	
नौकाक्रीडा—शिंयांचें बोलणें व श्रीमंतांचें उत्तर... .. १३३	
तात्या व शिंदे—समेट ... १३३-१३४	
तुळाराम मिरधे—“पटेल आगे देखो” १३५	
हिंदुस्थानी राजांच्या गोष्टी १३५—१३६	
दारूची लंका... .. १३६	
रंगक्रीडा १३६-१३९	
रमाबाईचा मृत्यु—दुसरें लग्न (१७९२)— १३९-१४०	
मल्हारराव होळकराची अनावळी व त्याचा बंदोबस्त ... १४०-१४१	
शिंदे व तात्या यांचा कैलासवास. (१७९३)—त्यांच्या चिरंजिवांची व्यवस्था. १४२	
हैदराबाद—तमाशा—नवाबावर म-	

विषय.	पृष्ठ.
सलत. १७९४-९५ १४३	
काळे, पिंगळे व नाना—सरदारांस बलावणी... .. १४४	
हैदराबादवाले यांच्या वकिलांचीं बोलणीं १४५	
शिंदे, होळकर, भोंसले यांस पत्रें— शिंयांस सरदारीचीं वखें ... १४६	
मानकरी, सरदार, पागे, अष्टप्रधान—१४७	
मानाजी फांकडे यांची समजूत—१४७	
फौजेचा तळ—पुण्याचा बंदोबस्त ... १४८	
श्रीमंतांचा डेरा गारपिरावर—... .. १४८	
श्रीमंत बाहेर पडतात—स्वारीचा थाट १४९	
गारदोंडेचा मुकाम—मोंगलांच्या मु- लखाची जप्ती १५०	
मोंगलाची चाल—खरड्याचें मैदान १५०	
मराठी फौजेचा तळ... .. १५१	
लढाई खरड्याची (१७९५) श्रीमं- तांची फत्ते... .. १५१-५४	
तहाचें बोलणें—नवाब व मध्नुमुलुख १५५	
मध्नुमुलुख हस्तगत—इतर शर्ती १५५-५६	
स्वारी परत—पुण्यांतील प्रवेश—समा- रंभ—सोन्यारुप्याचीं फुलें... १५७-१५९	
मध्नुमुलुख यांची संस्था—तोफांची सरबत्ती १६०	
मंडळीस निरोप. १६०-१६१	
“राज्य कळसास आलें” १६१	
ताइताचा प्रयोग—नागनाथ... .. १६२	
गणपतीच्या दिवाणखान्यांतून उडी— मुसद्दी मंडळाची धांदल ... १६३	
श्रीमंत निजधामास... .. १६४	
मागील बंदोबस्त—खटपटी—नानांची राजकारणें—उलट खटपटी. १६४-१७१	
बाजीराव रघुनाथ १७९६-१८१८.	
बाजीराव बाबासाहेब यांस वखें— बाजीरावांचें मंडळ. १७१	
नानांची भेट—चित्तोपंत देशमुख... १७२	
सातारच्या महाराजांची बंडाळी— परशुरामभाऊची सुटका १७२-१७३	
होळकरांची हकीकत—मल्हारराव होळकरास दगा—लाख्या बारगीर १७३-१७४	

विषय. पृष्ठे.
 नाना फडणीस कैद (१७९७)—सर-
 जेराव घाडगे (१७९७-१७९८)-
 बायांचा दंगा-नानांची सुटका—
 मृत्यु (१८००).. ... १७४-१७६
 नानास दत्तक—नानांच्या पक्षाच्या
 लोकांस कैद १७६-१७७
 बाळोजी कुंजर कारभारी (१८००) १७७
 यशवंतरावाचें बंड—शिंद्यांची त्याजवर
 चाल (१८००/१८०१) १७८
 जहागिरीच्या जप्त्या १७८
 अमृतरावांशी बेबनाव-यशवंतराव व
 अमृतराव १७९
 फौजेची तयारी-यशवंतरावाची दौड
 १८०१—१८०२... .. १८०-१८१
 पुण्याची लढाई—(१८०२) यशवंत-
 रावाचा पराक्रम—पेशवे व शिं-
 दे यांचा मोड १८१
 होळकर पुण्यांत—दंगा—१८२—१८३
 साजीराव घसईस(१८०२-१८०३).. १८३
 इंग्रजांची चाल-होळकर व अमृत-
 राव हिंदुस्थानांत जातात-१८३-१८४
 इंग्रज नगरचा किल्ला घेतात १८४
 आसईची लढाई-(१८०३)-१८५-१८६
 शिंदेहोळकरांचा तह (१८०५)—१८६
 होळकर व इंग्रज (१८०४-५) १८६-१८७
 इंग्रजांचा उपदेश—श्रीमंताची टि-
 लाई... .. १८८
 दोन शास्त्रीत-डेंगळे—(१८१३)—१८८
 अलपिठन—मोदी—गंगाधर शा-
 स्त्री (१८१३-१८१४)-१८८-१८९
 पंढरीची यात्रा—गंगाधर शास्त्री यां-

विषय. पृष्ठे.
 चा वध. (१८१५) १८९—१९०
 त्रिवकजी डेंगळे ठाणें येथें (१८१६-१७)
 —पळतो (१८१६)—बंड करितो—
 १९०—१९१
 श्रीमंतांची तयारी—गोविंदराव काळे. १९२
 शिंदे होळकर वगैरेस पत्रें १९२
 बेटावर हल्ला—(१८१७)—फितुरी... १९३
 खडकीची लढाई (१८१७) मोहनाना
 पडतो-बाजीरावाचा अनिश्चितपणा १९३
 ये-हवड्याची लढाई—आरव व गो-
 सावी यांचा नाइलाज (१८१७) १९४
 श्रीमंत “दिव्याच्या घाटाचा रस्ता
 धरतात”—कंपनी सरकारचा वाव-
 टा शनवारच्या वाड्यावर लागतो—१९४
 श्रीमंतांचा पाठलाग—कोरेगांवची
 लढाई (१८१८) सातारकर रा-
 जे श्रीमंतांसमागमें—फौजेच्या दो-
 न टोळ्या—अष्टें येथील झक-
 मक (१८१८)—बापू गोखले
 यांचें पाणिपत—गारपगारी—
 मराठे सरदारांचा इंग्रजावर इत-
 रत हल्ला १९५-१९६
 त्रिवकजी डेंगळे चांडाळगडास—
 राज्याचा वेदावा (१८१८)
 ब्रह्मावर्त... .. १९७
 त्तिमाजी आपा व वारणशीवाई यांची
 रवानगी... .. १९७
 बखर रचणाराचे विचार... .. १९७
 पेशव्यांच्या घराण्याची वंशावळ मा-
 हितीच्या टीपासुद्धां.. ... १९८-२००

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	टीप उजवीबा- ज ओळ १	} 'दिदु' 'हिडु'	
२	टी० उ० बा० ओळ ४		होता होता.
३	११	अर्थात्	अर्थात्
"	१६	होय.	होत.
४	१६	होय	होय.
४	२२	वाटते,	वाटते.
५	१७	जिची	जिचीं
"	१९	तीं	ती
८	२१	नदर चुकीमें नजर	चुकीमें
९	१८	आला	आलां
११	टी० डा० बा० ओळ १२	} ताबाईच्या तारा- बाईच्या	
"	टी० डा० बा० ओळ १८		महाराजा-महारा- पाशीं जांपाशीं
११	टी० डा० बा० ओळ ७	} शाहूनें शाहूनें	
"	टी० उ० बा० ओ० ८		त्यांस त्यास
१२	१२	किल्याचें	किल्याचें
"	१९	महाराज	महाराज
१५	टीप २९ ओळ ४	} (त्यांत वडील (यांत व- कोण हें सम- डील कोण जत नाहीं) हें समजत नाहीं)	
१७	५		पेशवाई. पदाचीं
१९	२७	घेऊन	येऊन
२०	६	सांगावें ? सांगावें" ?	
२१	१३	मुक्काम	मुक्काम
"	२४	आम्ही	आम्हीं
"	टी० डा० बा० ओळ ३	} प्रायश्चित प्रायश्चित्त	
२४	टी. डा० बा० ओ० ११		होईल. होतें.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२४	टी० डा० बा० ओळ १७	} राजपुरुषां- राजपु- ची रषांशीं	
२७	टी० उ० बा० ओ० ५		त्यांजकडे त्याज- कडे
२८	१३	मी	मीं.
२८	टी० उ० बा० ओ० ५	ह्मणत	म्हणत.
"	ओळ ८	त्यांच्या	त्याच्या
"	ओळ ८	कारकीर्दीप-	कारकीर्दी-
"	ओळ १४	मोहिमेत	मोहिमेंत
२९	३	केलें.	केलें.
"	८	तुम्हांजवळ	तुम्हांजवळ
"	टी० डा० बा० ओ० ४	} आयोध्ये- अयो- चा ध्येचा	
३३	५		फुटली
"	टी० डा० बा० ओ० २	} १८३९ १७३९	
"	टी० उ० बा० ओळ ७		म्हा
३४	टी० डा० बा० ओ० ९	} कोणी	कोणीं
"	टी० उ० बा० ओ० १२		मुख्य
३५	टी० डा० बा० ओ० २	} कुटुंबास	कुटुंबांस
३६	टी० डा० बा० ओळ ४		सुसारें
"	टी० डा० बा० ओ० १०	झाली	झालीं.
३७	टी० उ० बा० ओ० ४	वृत्त	वृत्त
३८	टी० डा० बा० ओ० १	} घराणः-घराणें:-	
४२	७		राहून
"	११	काबीच	काबीज
४३	७	दिवशीं	दिवशीं

पृष्ठ	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
४३	१	चिमाची	चिमाजीआ-
		आपा	पा
१,	टी० उ० वा०	} केलें	} केलें'
	ओ० १		
४४	७	किल्यांवरून	किल्लयांवरून
१८		सर्भोवतें	सर्भोवते
१८	टी० डा० वा०	} किल्यावर	} किल्लयावर
	ओ० १०		
१८	टी० डा० वा०	} घेतलें	} घेतले
	ओ० १३		
४५	७	तसूंभर	तसूभर
१८	टी० डा० वा०	} तसूं	} तसू
	ओ० ७		
४५	टी० उ० वा०	} नाहींत	} नाहींत.
	ओ० ४		
१८	टी० उ० वा०	} होतीं	} होतीं.
	ओ० ६		
४६	६	येऊन	घेऊन
१८	१	मनांन	मनांत
४७	१	तेव्हां	तेव्हां
१०		किल्यामध्ये	किल्लयामध्ये
२२		किल्यावर	किल्लयावर
२४		किल्याचे	किल्लयाचे
२५		किल्यांत	किल्लयांत
१८	टी० उ० वा०	} माऊसाहे-	} माऊसाहे
	ओळ २		
४८	टी० डा० वा०	} कृष्णाती	} कृष्णाती-
	ओ० ३		
४९	१०	आम्हीं	आम्ही
५१	१	जातो	जातो
५१	टी० डा० वा०	} यांचे	} याचे
	ओ० ४		
५४	६	बांधावयास	बांधावयास
१०		ओढेकर	ओढेकर
१३		दोन्हाची	दोन्हींची
१९		गोसांव्या-	गोसांव्या-
		मध्ये	मध्ये
५५	११	उदेपूर.	उदेपूर
१८	टी० डा० वा०	} नाहींत	} नाहींत.
	ओ० ५		

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
५६	टी० डा० वा०	} नाव	} नांव
	ओ० ३		
१,	टी० उ० वा०	} आहे	} आहे.
	ओ० २		
६१	१६	नाघाले	निघाले
१,	टी० डा० वा०	} कानस्टा-	} कानस्टा-
	ओ० ४		
		टिनोपल	न्टिनोपल
१,	टी. डा. वा.	} दिल्लीपतीचे	} दिल्लीपतीचे
	ओ० ६		
६२	टी० डा० वा०	} स्वतां	} स्वतः
	ओ० १		
६३	टी० उ० वा०	} लागली	} लागली.
	ओ० २१		
६४	२	हिंदुस्थानात	हिंदुस्थानांत
१,	६	आम्हीं	आम्ही
१,	१२	तुम्हीं	तुम्ही
६५	१३	शिक	शिके
१,	टी० डा० वा०	} यशवत	} यशवंत
	ओ० १		
१,	टी० उ० वा०	} दरबारांत	} दरबारांत
	ओ० ५		
६७	८	आम्हीं	आम्ही
१,	१४	झाले	झालें
१,	टी० डा० वा०	} करविली	} करवली
	ओ० ४		
६८	६	नवावावाचे	नवावाचे
१,	८	पंधरांशें	पंधराशें
६९	१४	किल्यावर	किल्लयावर
१,	टी० उ० वा०	} किल्यावर	} किल्लयावर
	ओ० १७		
७०	१६	तुंगभद्रा	तुंगभद्रा
१,	टी० उ० वा०	} १७७०७२ १७७०-	} ७२
	ओ० ३		
७१	२३	वर्ष	वर्षें
७२	टी० डा० वा०	} सनद	} सनद.
	ओ० १		
१,	टी० डा० वा०	} हल्लीं	} पूर्वीं
	ओ० ४		
७३	टी. उ. वा.	} नमस्का-	} नमस्का-
	ओ० ४		
		र=चमत्कार	चमत्कार

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
७५	२	आम्ही	आम्ही	१९	टी० डा०	बा०	} स्वतां स्वतः
"	१	आम्ही	आम्ही		ओ० २०		
"	१५	ओढितास,	ओढितात,	१०१	१४	कोणी	कोणी
"	टी० डा० बा०	} न	व	१०२	६	उठन	उठून
	ओ० १०					"	१६
७६	२१	पाठीपागून	पाठीमागून	"	२१	पाच	पांच
"	२३	दादासाहे-	दादासाहे-	१०६	१४	मुलुकांत	मुलुखांत
		वांभोवती	वांभोवती	"	१८	किल्यावर	किल्ल्यावर
७८	७	असें	असे	"	१९	"	"
"	१३	ब्राह्मणास	ब्राह्मणास	१०७	१	साहित्याची	साहित्याची
८०	१७	लिहिली	लिहिली	"	१३	फौचा	फौजा
"	टी० उ० बा०	} ममहादजी	महादजी,	१०८	१३	पोंहोचले	पोहोंचले
	ओ० ४					"	१९
"	टी० उ० बा०	} गोठ	गोट	१०९	१३	देवस्थापना	देवकस्थापना
	ओ० ११					११०	१
८१	टी० उ० बा०	} पडलें	पाडलें			न्यांतील	न्यांतील
	ओ० २					१११	१२
८३	१	तुम्ही	तुम्ही	"	१३	पोंहोचविलें	पोहोंचविलें
८५	११	निघून	निघून,	"	२२	तुम्ही	तुम्ही
"	१९	आतां	" आतां	"	२९	आलें	आले
"	टी० डा० बा०	} फडणीशीचे	फडणि-	११६	१०	झाली	झाली.
	ओ० ४					"	टी० डा० बा०
८६	३	किल्यावर	किल्ल्यावर		ओ०		
"	१९	सांगून	सांगून,	"	टी० उ० बा०	} नेमणूव	नेमणूक
"	टी० उ० बा०	} ७५	७५,		ओ० २		
	ओ० २					११८	२०
८७	५	तुम्ही	तुम्ही	"	टी० उ० बा०	} होते	होते.
८८	३	तुम्ही	तुम्ही		ओ० २		
११	टी० उ० बा०	} दादा	दादा,	१२३	१०	बक्षी	बक्षी
	ओ० ४					१२४	८
१२	१५	देऊं.	देऊं,"	"	१२	"	"
१३	३३	किल्यास	किल्ल्यास	"	टी० उ० बा०	} किबहुता	किबहुना
"	"	किल्यावर	किल्ल्यावर		ओ० ८		
"	"	किल्याचा	किल्ल्याचा	"	टी० उ० बा०	} ग्रंथकारांनीं	ग्रंथकारांनीं
१३	११	दादासाहेब	"दादासाहेब		ओ० ९.		
१५	१४	निकम	निकम,	१२५	१४	उभें	उभे
"	१६	तसें	तसे	"	टी० डा० बा०	} कलकत्यां-	कलकत्यां-
"	२९	फौजेचे	फौजेचें		ओ० ३		
"	टी० डा० बा०	} रुजू	रुजू	१२६	१	वाड्यांतन	वाड्यांतून
	ओ० १					"	२१
१७	२१	केला	केला.	१२७	६	ब्राह्मणाचे	ब्राह्मणांचे

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१२८	टी० डा० वा० ओ० २	पय्या	पट्टया	१५२	टी० डा० वा० ओ० १	फिरावणें फिरविणें.	
१२९	टी० डा० वा० ओ० २	कोसा- पर्यंत	कोसां- पर्यंत	१५७	१५	भागानरास	भागानगरास
१३१	टी० डा० वा० ओ० ३	उभा	उभ्या	१५९	१८	पानशें	पानशे
१३२	२१	नाहीं	नाहीं.	१६४	१२०.	तुम्हीं	तुम्ही
१३३	२५	गेले	गेले.	"	टी० उ० वा० ओ० १०	मी	मीं
१३५	२८	दिसू	दिसूं	१६५	टी० डा० वा० ओ० १२	घावरले	घावरले
१३६	१०	करावी.	करावी."	"	टी० उ० वा० ओ० १२	चाललीं	चाललीं.
"	११	गेले."	गेले.	१६७	१	करभा	करिभार
१३७	२४	तुम्ही	तुम्हीं	१६८	१३	लागताच	लागतांच
१३९	१६	माड्यावरून	माड्यांवरून	१७०	१५	किल्याखालीं	किल्लयाखालीं
१४१	८	त्यास	त्यांस	"	१६	किल्यावरतीं	किल्लयावरतीं
"	१६	तुम्हीं	तुम्ही	"	२७	असे	असें
"	२६	यास	यांस	१७२	१८	नानाकडून	नानांकडून
"	३१	ह्याचा	ह्यांचा	"	३०	नानास	नानांस
१४२	२२	राज्यकार- भाचे	राज्यका- रभाराचे	१७३	३४	मुजाफरखां	मुजफरखां
१४३	१५	तुम्हीं	तुम्ही	"	२६	गोठ	गोट
"	१९	"	"	१७५	१९	आम्ही	आम्हीं
"	२६	आम्हीं	आम्ही	१७६	४	अपसामध्ये	आपसामध्ये
१४४	२५	सरकाची	सरकारची	१८२	११	चिंतापत	चिंतोपत
"	टी० उ० वा० ओ० २	झाली	झाली.	"	९	तुम्ही	तुम्हीं
१४६	२७	मसलेती	मेसलेती	"	१०	"	"
१४८	७	त्याजला	त्यांजला	"	२९	यांस	यास
१५०	२२	कोणी	कोणीं	१८६—१४		झाले	झाले.
१५२	४	रखवावालीस	रखवालीस	१८९—२१		दिवशा	दिवशीं
"	१९	पोहोंचले	पोहोंचले	"	—२७	तुम्ही	तुम्हीं
"	२२	पोहोंचे	पोहोंचे	१९०—१२		तथून	तथून
"	२२	करना ?	करना ?"	१९३—१७		तुम्ही	तुम्हीं
"	२६	तुम्ही	तुम्हीं				

उपोद्घात.

इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः ।

पञ्चभ्यइव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ॥

इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना ।

लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्संप्रकाशितम् ॥

महाभारत.

प्रसिद्धिपत्रकांत लिहिल्याप्रमाणे धाव्हीं हा आमचे पुस्तकाचा प्रथम अंक रसिक जनांस सादर केला आहे. पूर्व संकेतान्वये या प्रथमांकाच्या तीन भागांपैकी ह्या एका भागांत महाराष्ट्रीयानीं लिहून ठेवलेला मराठी राज्याचा इतिहास देण्यास सुरुवात करावयाची ती करण्यापूर्वी कांहीं गोष्टी आमच्या वाचकांस कळविणे आहेत, त्या घेणेप्रमाणे:—

१. विषयमाहात्म्य—द्व्याविषयी उल्लेख आम्हीं आपले प्रसिद्धि-पत्रकांत केलाच आहे, व ह्या विषयाकडे आमच्या लोकांचे मन आलीकडे योडयोडे लागत चालले आहे, तेव्हां आपल्या लोकांनीं लिहून ठेविलेल्या ऐतिहासिक माहितीचे महत्वाविषयी विशेष लिहिण्याची जरूर नाही. तथापि ह्या पुस्तकाच्या स्वरूपावरून आम्हांस या गोष्टीविषयी वारंवार लिहितां येणार नाही हें उघड आहे. तेव्हां ही उत्तम संधि अगदींच दवडणे हें नीट नव्हे. मराठे लोकांचे मुख्य इतिहासकार जे ग्रंथ लिहून साहेब, त्यांनीं स्वतः असे लिहिले आहे कीं, मराठ्यांच्या इतिहासाच्या पुष्कळ बखरी व यादी व पत्रके मी मिळविली होती. श्रीमंत पेशवे यांचे दफतर व कंपनी सरकारचे दफतर हींही मला सुगम्य होती. ह्या बखरीपैकी कांहीं इतक्या मोठ्या होत्या कीं, त्यांतील एक एक खुद्द माझ्या ग्रंथा एवढी होईल. खेरीज खाजगी पत्रे व मुसलमानी ऐतिहासिक ग्रंथ मला उपलब्ध होते, व इतिहासांत लिहिलेल्या गोष्टी ज्यांनीं आपल्या डोळ्यांनीं पाहिल्या अशा वृद्ध पुरुषांपासूनही मला बरीच माहिती मिळेल. याप्रमाणे साहेबांची सामग्री विपुल होती व ह्या सर्व विपुल सामग्रीचा उपयोग साहेबांनीं आपल्या समजुतीप्रमाणे करवला तितका केलाही आहे. आज त्यांचा ग्रंथ हिंदुस्थानाचे जे इंग्रजी इतिहास आहेत त्यांतील उत्तमांत मोडतो—किंबहुना हाच त्या सर्वांत उत्तम ठरतो, असे म्हटले तरी चालेल. असो; साहेबांनीं इतकी विपुल

१. आमची अशी शिफारस आहे कीं | —किंबहुना प्रत्येक 'हिंदू' म्हणविणाऱ्यांनींही प्रत्येक 'महाराष्ट्रीय जन' म्हणविणारांनीं | —ह्या इतिहासाची प्रत आपले संग्रह ठे.

सामग्री मिळविली होती तथापि त्यांस ज्यांची माहिती मिळाली नाही अशा गोष्टी अनेक आहेत, असें ह्मणण्यास पुष्कळ आधार आहे. त्यांच्या ग्रंथांतही कोठे कोठे ही गोष्ट त्यांनीं स्वतः कबूल केली आहे. तर अशा प्रकारची माहिती धुंडून काढणे किती उपयोगार्थे आहे बरे ? तसेंच साहेब लोक परद्वीपस्य पडले, त्यांचे आमच्या लोकांशी कितीही संघट्टण असले व त्यांनीं कितीही आमच्या भाषेवर व्यासंग चालविला, तथापि आमच्या लोकांतील अंतस्य गोष्टी, आमचे हृद्गत विचार, त्यांच्या आचारांहून व धर्मपंथांहून अति भिन्न असे आमचे आचार व धर्मपंथ वगैरे गोष्टी पूर्णपणे त्यांना कळणे म्हणजे अशक्यच होई. ह्या न्यूनतेमुळे अमुकएक गोष्ट अशी कां घडली, असे सांगण्याचा प्रसंग आला ह्मणजे कांहीं ठिकाणीं साहेबांस स्तब्ध बसावे लागते, किंवा कांहीं शुष्क तर्क करावा लागतो. ह्याबद्दल येथे विस्तार करणे नाही. ह्याविषयी दिग्दर्शन पुढील बखरींत व टिपांत प्रसंगानुसार होत जाईल. येथे इतकेंच सांगणे पुरे कीं, अशा प्रकारची न्यूनता आम्हां महाराष्ट्रीयपैकीं कोणी सर्व उपलभ्य साधनें मिळवून आपल्या देशाचा इतिहास लिहिण्यास पुढें सरून काढून टाकील तेव्हांच जाईल. हीं साधनें बखरी, तहनामे, यादी इत्यादि मुने लेख हे होत. असो, ह्या शिवाय आणखी एक गोष्ट ह्या साहेबांच्या ग्रंथाच्या संबन्धाने सांगणे आहे. ती ही कीं, साहेबांचा ग्रंथ इतिहासपर पडला, चरित्रपर नव्हे. तेव्हां इतिहास लिहिण्याची जी पद्धत युरोपीय पंडितांनीं परिपक्व दशेस आणिली आहे, त्या पद्धतीस पुष्कळ अंशां धरून चालल्यानें त्यांना उपलब्ध असलेल्या बखरींतीलही पुरुषमात्राविषयी चमत्कारिक चमत्कारिक आख्यायिका त्यांनीं आपल्या ग्रंथांतून गाळिल्या आहेत असें वाटते. त्या फार मनोरंजक व उपदेशपर आहेत. ह्मणून इंग्लंडामध्ये जशा सर वाल्टर स्कॉट यांनीं ऐतिहासिक कादंबऱ्या, ह्मणजे ऐतिहासिक पुरुषांच्या

वावी. निदान एकवार ती कोठे मिळवून वाचण्याची तरी तसदी घ्यावी. असें केल्यानें आमचे लोक म्हणजे गचाळ, वेडे, पौडपहीन अकल्पक असे जे आद्यापैकीं पुष्कळांचे प्रहृष्ट झालेले आहेत, ते जाऊन आपल्या लोकांच्या पराक्रमाविषयी, बुद्धीविषयी, चातुर्याविषयी वगैरे तथ्य कळून योग्य अभिमान जागृत होईल.

२. हें आमचें म्हणणें मराठी भाषाभिन्न जे कथांहीसाहेब त्यांच्याशीं ज्यांचा समागम झाला असेल त्यांस अगदीं रास्त वा-

टेल. खेरीज प्रसिद्ध कादंबरीकार कर्नेल मेडोज टेलर हे बहुतेक जन्मभर या देशांत होते. त्यांचा आमचे लोकांशी बराच परिचय होता त्यांच्या कादंबरींतील पात्रें आमच्या देशातील असल्यामुळे त्यांनीं आमच्या रीतिभाति, धर्माचार, स्वभाव इ. गोष्टींचें लक्षपूर्वक अवलोकनही केले असावे. तथापि जो कोणी त्यांचे ताराप्रभृति ग्रंथ पाहील त्यासही आमचा वरील लेख अयोग्य वाटणार नाही.

चमत्कारिक गोष्टींस अनुलभून तत्कालीन लोकांच्या स्थितिरिति त्यांचे आचारविचार व आपल्या पात्रांचे इतिहासप्रसिद्ध स्वभाव यांस व्यक्त करणाऱ्या चित्तवेधक कथा रचिल्या, तशा ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिणारा आमचे देशांत कोणी कादंबरीकार झाला असतां, किंवा प्रसिद्ध कवि शेकुस्त्रियर यांणीं जशीं ऐतिहासिक नाटके लिहिलीं तशीं नाटके लिहिणारा कोणी महाराष्ट्रीय नाटककार झाला असतां, त्यास अशा आख्यायिकांची अवश्यकता फार आहे, हे सांगणें नको.

याखेरीज या जुन्या ऐतिहासिक ग्रंथांच्या प्रसिद्धीपासून दुसरा एक मोठा लाभ आहे. कविवर वामन, श्रीधर, मोरोपंत, इत्यादिकांचे कवित्वशक्तीने आमच्या मराठी भाषेतील पद्य ग्रंथांचे दुर्भिक्ष घालविले. परंतु गद्य ग्रंथांस पूर्वी मान कमी असल्यामुळे, किंबहुना मुळांच नसल्यामुळे, गद्य पद्धतीचा प्रचार अर्थात् कुंठित झाला व तिला सरकारी व खाजगी हिशेब, यादी, पत्रे वगैरे मध्ये संकुचित होऊन बसवें लागले. पुढे मराठी राज्याचा उत्कर्ष झाल्यावर निरनिराळ्या प्रतापी सरदारांच्या हकीगती लिहिण्याचा प्रसंग आला, तेव्हां लोक लहान लहान टिपणें करून ठेवावयास लागले, व तदनंतर त्या टिपणांच्या आधारे मोठमोठ्या बखरी रचिल्या. असा बखरी लिहिण्याचा प्रघात पडला. त्या ह्या बखरीच काय त्या मराठी भाषेतील जुने गद्य ग्रंथ होय. इंग्रजी झाल्यावर गद्य पुस्तके लिहिण्याचा प्रघात पडण्यापूर्वी ह्याशिवाय दुसरे गद्य ग्रंथ होते, असे म्हणतां येत नाही. ह्या जुन्या गद्य ग्रंथांत व आधुनिक गद्य पुस्तकांत भाषेच्या मानाने पाहिले असतां महदंतर दिसून येते. जुने लिहिण्याची शैली निराळी. त्यांतील शब्द साधे असून वाक्येही लहान लहान असत. संस्कृत शब्दांचा भरणा कमी. मुसलमानी शब्दांची योजना जास्त. आलीकडच्या ग्रंथांविषयी विशेष लिहिणें नको. वर सांगितलेल्या प्रकारच्या उलट सर्व प्रकार सहज दृष्टीस येईल. तेव्हां मराठी भाषेतील जुन्या गद्य ग्रंथांचे रक्षण न केल्यास पूर्वीची भाषा होती कशी, लोक बोलत होते कसे, शब्दयोजना कशी होती, व वाक्यरचनेचा प्रकार कसा, इत्यादि भाषेसंबंधी गोष्टी महाराष्ट्र भाषेचे पूर्ण ज्ञान संपादणारांस कशा कळव्या ? दुसरी गोष्ट. आमची मराठी भाषा अद्याप सुधारली नाही. तीत शब्दभरणा अद्याप पुष्कळ होणें आहे. वाक्यरचनेचे प्रकार ही तीत सर्व प्रकारचे आले नाहीत. ह्याकरितां आलीकडील ग्रंथकार झटून एकीकडून संस्कृतांतील व दुसरेकडून इंग्रजींतील शब्द व भाषासरणी मराठींत आणूं पहात आहेत. तर अशा वेळीं जे शब्द व जे भाषासरणीचे प्रकार महाराष्ट्र भाषेत पूर्वी प्रचारांत असून आमच्या अज्ञानामुळे आम्हांस नाहीसे झाले आहेत किंवा होत आहेत, त्यांचा संग्रह भाषेत केला असता तसें करणें

किती उपयोगी होईल ! सुधारणेच्या शिखरास पोहोचलेली जी इंग्रजी भाषा तिजलाही जुन्या ग्रंथांपासून पुष्टीकरण होत आहे व त्यामुळे तिला एक विलक्षण शोभाही येत आहे. इंग्रज लोकांत जुन्या ग्रंथांचे किती मोल आहे, हे पहावयास लांब जाणे नको. प्रत्येक इंग्रजी पुस्तकालयांत—मग ते खाजगी असो की सार्वजनिक असो—जुन्या ग्रंथकारांचे ग्रंथ नाहीत असे कधीच होणे नाही; द्यावरून व युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षांस अशा ग्रंथांतील अमुक असलेच पाहिजेत असा त्यांमध्ये जो नियम आहे, त्यावरून ही गोष्ट चांगली ध्यानी येईल. ही गोष्ट उत्तम प्रकारे सुधारलेल्या इंग्रजी भाषेची झाली. आपल्या मराठी भाषेस तर ती स्थिति येण्यास अद्याप पुष्कळ काळ गेला पाहिजे. तेव्हां अशा उपयुक्त गद्य ग्रंथांचे संरक्षण करून त्यांचा संग्रह करण्याचे श्रेय आपणांस घ्यावयास नको काय !

शेवटी मुख्य गोष्ट ही सांगणे राहिली की, ग्रांट डफ यांचा ग्रंथ छापून आज पन्नासांवर वर्षे झालीं. ह्या काळांतच कोणी महाराष्ट्रीयाने आमचे देशाचा इतिहास लिहावयाचा. पण तसा सुदिन अद्याप प्राप्त झाला नाही. यूरोपीय लोकांनीही कोठे विशेष शोध लावून आमचे देशाचा इतिहास लिहिल्याचे ऐकिवांत नाही. आम्हां मराठ्यांविषयी ज्या कोणी जें लिहिलें आहे तें सर्व हफरुत ग्रंथांच्या आधारें होय स्वतंत्र निराळा ग्रंथ कोणी अद्याप लिहिला नाही. ह्या गोष्टीबद्दल आम्ही कोणास फारसा दोष देतो असे समजून नये. कारण आमच्या मते महाराष्ट्रदेशाचा स्वतंत्र इतिहास लिहिण्यास जीं साधनें असावी ती पूर्णपणे अद्याप मिळविणे आहेत; ती पूर्णपणे उपलब्ध होत तोंपर्यंत आमचे देशाचा इतिहास असावा तसा होणे मुष्कील आहे. हीं साधनें मिळवून प्रसिद्ध करण्याच्या कामांत कोणी आजपर्यंत फारसे हातपाय हालविले नाहीत हें पाहून मात्र दिलगिरी वाटते, हल्लींचा वेळ हें काम करण्याचाच आहे. आतां हयगय करतां कामा नये. केली तर ती मोठी चुकीची गोष्ट होईल व ती चूक पुढें नीट करितांही येणें नाही. कारण जे कांहीं जुन्या माहितीचे लेख आमच्या लोकांपाशीं आज आहेत त्यांची स्थिति फार वाईट आहे. कोठें वखरी कसरीच्या भक्षस्थानी पडल्या आहेत, कोठें मुलांनी त्यांचीं लिखितें करून फाडून टाकिल्या आहेत, कोठें त्यांचीं पाने गहाळ झालीं आहेत, कोठें जुने लेख इतके नीर्ण झाले आहेत की, त्यांस हस्तस्पर्श करणें तो फार जपून करावा लागतो, व कोठें तर त्यांस वाण्याच्या हातून सोडवावे लागतें. ही जुन्या कागदपत्रांची स्थिति अति अनिष्ट होय. तेव्हां अशा पेंचांत सांपडलेल्या ग्रंथांचा जीर्णोद्धार लवकर झाला असतां आमच्या राष्ट्राच्या भावी इतिहासकारास त्यांचा किती उपयोग होईल, हें सांगणे नको.

हे सर्व विचार मनांत आणून जुन्या माहितीचे—इतिहासाच्या व पुरुषचरित्रांच्या उपयोगी पडणारे—बखरी, वंशावळी, तहनामे, पत्रे, स्वाऱ्यांच्या मुक्कामांच्या यादी वगैरे जे लेख मिळतील ते मिळवून त्या सर्वांचा एकत्र संग्रह करण्याचे व त्यांस टिपांनी सुबोध करण्याचे काम आम्ही अंगीकारिले आहे ते किती महत्वाचे आहे हे सुज्ञांच्या ध्यानांत सहज येईल.

२. आतां जें काम आम्ही हातीं घेतले आहे त्याबद्दल साधारणतः सर्व लोकांस व विशेषतः आमचे वाचकांस ज्या सूचना करणे आहेत त्या करितोः—

ज्या ह्या कामास आम्ही आरंभ केला आहे त्या करितां आमच्याजवळ सामग्री बरीच आहे. तथापि ह्या कामाच्या स्वरूपावरूनच ते एकादोघांचे नव्हे ही गोष्ट उघड होते. तेव्हां सर्वांकडून यथाशक्ति सामग्रीचे साहाय्य झाले पाहिजे अशी सर्वांस विनंती आहे. याकरितां बखरी, तहनामे, पत्रे, यादी, ठराव, वंशावळी वगैरे हरएक प्रकारचे जुने इतिहासोपयोगी लेख ज्यांस जितके मिळतील तितके त्यांणी आम्हांकडे पाठविण्याची नखर तसदी घेतली पाहिजे—निदान आम्हांस स्थलनिर्देश तरी केला पाहिजे. आपले पूर्वजांचे पराक्रम चिरस्यायी व्हावे अशी कोणाची इच्छा नसेल असे आम्हांस वाटत नाही. आमची अशी समजूत आहे की, हे काम करण्याची प्रत्येकास हीस असावी. तेव्हां मराठी साम्राज्याची जी मोठी अवाढव्य इमारत बांधली गेली होती, (जिची पडकीं भिताडे व गाटेगोटे या भरतखंडभर पसरलेले आज दृष्टीस पडतात) ती बांधितांना कोणकोणाची कशी कशी मदत झाली, हे सांगणे त्यांचे त्यांचे वंशजांस व नातेवाइकांस आमच्या मते भूषणावह होईल. “ आमचे वैभव गेले, आतां जुन्या गोष्टींचे व्यर्थ कयन कां करावे ? गेलेले वैभव पुनः प्राप्त होतें कीं काय ? ” असे कित्येकांचे म्हणणे पडेल. पण असा विचार भगदीं निरर्थक होय. त्यापासून औदासिन्य मात्र उत्पन्न होऊन कांहींच पौरुष आमचे हातून होणार नाही. पूर्ववैभव तर गेले तें गेलेंच. परंतु हल्लींचे राज्य व तदनुगत प्रस्तुतची शांतता जीं कार्ये साधून घेण्यास उत्तम अनुकूल, तीं कार्ये—आणि तीं अनेक आहेत—साधून घेण्यासही बरील औदासिन्यामुळे पुष्कळ नड आली आहे असे सूक्ष्म विचारांती कळून येईल. एका ग्रंथकाराने म्हटले आहे, “ ज्या राष्ट्रास पूर्वकाल नाही, त्या राष्ट्रास भविष्यकाळ कोठला ? ” म्हणजे ज्या लोकांस आपल्या पूर्वजांचे पराक्रम, त्यांचे शहाणपण, त्यांची विद्वत्ता वगैरे कोणत्याच प्रकारची गोष्ट हुरूप आणण्यास नाही, त्यांणी पुढे प्रख्यातीस यावे कसे ? व उच्चस्थिति संपादावी कशी ? असो, तेव्हां अशा वेळीं अशा लोकांनीं

३. कीर्तिसंपादण्यास हा काल प्रतिकूल | मात्र निराळे व अवघड आहेत. पूर्वी आहे असेही फारसे द्वाणतां येत नाही. मार्ग | प्रमाणे हल्लीं लढाया किंवा बंडाळी करण्यास

सर्व औदासिन्य झाडून टाकून आपल्या घराण्याने पूर्वी काय काय केले, आपल्या पूर्वजांनी कोणकोणतीं अब्रुचीं कामें बजाविलीं, वगैरे वृत्तांत साभिमान पुढें येऊन प्रांजलपणे सांगावा व त्यांत लज्जेची गोष्ट न वाटतां उलटी प्रतिष्ठा मानावी.

इतिहासाच्या कामास प्रत्येक पुरुषाचा व स्थलाचा निर्णय झाला पाहिजे. ह्या बखरींत आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीचा व स्थलाचा जितका छडा लागला तितका आम्हीं लाविला आहे. जेथें माहिती देतां आली नाहीं तेथें प्रश्न चिन्ह (!) असें केले आहे. तर ज्या कोणास त्या पुरुषाचा अगर स्थलाचा तलास लागेल, त्यांणीं आम्हांकडे त्याची माहिती पाठवावी. खेरीज आम्ही जीं कांहीं माहिती टिपांत देतो त्यांत कमजास्त असल्यास ती सुधारून पाठविली तर त्या सुधारणेस ही अवश्य स्थल मिळेल. सारांश खऱ्या इतिहासाचे कामी ज्यांकडून जितकी मदत होईल तितकी त्यांणीं आळस न करितां अवश्य करावी अशी आमची प्रार्थना आहे.

३. प्रस्तुत अंकांत जी बखर आम्हीं छापण्यास आरंभ केल्या आहे तिजविषयी कांहीं माहिती देणे इष्ट आहे, ती येथें देतोः—

“ पेशव्यांची बखर ” हें तिचें नांव. ही कल्याण येथील एका प्रसिद्ध गृहस्थाने आम्हांस दिली. ह्या बखरीचे तीन बंद गहाळ झाले आहेत व पुढें मध्येच १२१ वा बंद हरवला आहे. ही बखर आरंभापासून बंदांच्या एका अंगाने लिहितां लिहितां २४० बंद पर्यंत जाऊन, तेथून बंदांच्या पाठीवर लिहित लिहित पहिल्या बंदापर्यंत आणून संपविली आहे. अशा रीतीने लिहिल्यामुळे पहिले बंद गहाळ झाले, तेव्हां अर्थात् पाठीमागील शेवटचे बंदही त्यांबरोबर गेले. हिचे खर्ची कागदाचे २४० बंद पाठपोट आहेत, हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. अक्षर दोन तीन प्रकारचे आहे, तरी पुष्कळ सुवाच्य आहे. हींत पहिले पेशवे श्रीमंत बाळाजी विश्वनाथ भट हे त्यांचा मूळ गांव जो श्रीवर्धन तेथून निघाल्यापासून तहत इंग्रज सरकाराने पुण्यांत रानवारचे वाड्यावर आपला बावटा चढविला तोपर्यंत हकीकत आहे.

ह्या बखरीचे कांहीं बंद गेले आहेत म्हणून वर सांगितले, परंतु आमच्या एका स्नेह्याने ह्याच बखरीची एक साद्यंत प्रत आम्हांस पाठविली तिजवरून

फावणे नाहींच व तसा कोणाचा आशयही नसावा. तथापि आपल्या वाड्यांजलांच्या नांवारूपप्रमाणें करामत करून दाखवून कीर्ति मिळविण्याचे मार्ग या इंग्रजी राज्यांत अगदींच बंद पडले आहेत असें नाहीं. दुसऱ्या गोष्टीविषयी अतो पण लष्करी नौ-

कीर्तही हल्ली थोडा बहुत लौकिक संपादितां येईल असें थोड्या वर्षांपूर्वी बडे लोकांस लष्करांत हुद्याच्या जागा घाव्या असा जो ठराव झाला त्यावरून सहज कळेल.

४. रा० रा० वासुदेव पांडुरंग काळे.

५. रा० व० नीळकंठ जनादेन कीर्तने.

ते ते बंद घेतले आहेत. ही प्रत आमच्या कल्याणच्या प्रतीवरूनच उतरून घेतली असावी असे मानण्यास सबळ आधार आहे; व ती कल्याणच्या प्रतीचे बंद हरवण्यापूर्वी उतरली असावी असे हिचे सर्व बंद शाबूद असल्यावरून स्पष्ट होते.

ह्या खेरीज कुमुदघाटा खाली भिंवपुरी म्हणून गांव आहे, तेथून ह्याच बखरीचे उत्तरार्ध आम्हांस मिळाले आहे. पूर्वार्धाचा शोध चालू आहे.

शिवाय भिंवपुरी जवळच वैजनाथ म्हणून गांव आहे. तेथे ही ह्याच बखरीची अस्सल प्रत मिळवून देण्याचे एका वैजनाथकर गृहस्थाने अभिवचन दिले आहे.

ज्या जुन्या बखरी हल्लीं उपलब्ध होतात त्यांचीं बहुतकरून पहिलीं व शेवटचीं पाने गहाळ झालेलीं आढळतात. तेव्हां त्या केव्हां, कोठें, व कोणी लिहिल्या वगैरे माहिती आरंभी अगर शेवटीं असावयाची ती अर्थात् नाहीशी होते. कधीं कधीं बखरी संबंध मिळाल्याच तर वरील प्रकारची बखर लिहिणाराविषयी वगैरे हकीकत त्यांत दिलेली आढळत नाही. असो प्रस्तुत बखर कोणी व कोठें लिहिली हें समजत नाही असेच आम्हांस लिहिणें प्राप्त झाले होते, व ज्या अर्थी ही बखर पेशवाईचे अखेरीपर्यंत आहे त्या अर्थी ती त्या राज्याच्या शेवटीं अगर अव्वल इंग्रजींत लिहिली असावी हें सहज सिद्ध होते, असे सांगून आमचे वाचकांस समाधान मानून घेण्याचे भाग पाडण्याचा प्रसंग आला होता. पण मुद्वेकरून वर सांगितलेले वैजनाथकर गृहस्थ यांजपासून ह्या बखरीच्या उत्पत्तिसंस्थानाची वगैरे बरीच माहिती मिळाली ती येथें सादर करितोः—

ही बखर सदहू वैजनाथ गांवीं रा० रा० कृष्णाजी विनायक सोहनी यांणीं तोंडीं सांगितली व तेथील लोकांपैकीं कित्येकांनीं ती आदरपूर्वक लिहून घेऊन तिचा संग्रह केला. हे कृष्णाजीपंत पेशवाईत सुभेदारीच्या कामावर होते. शेवटले पेशवे यांचे कारभारी श्री० चिंतोपंत देशमुख पांवलकर यांचे कृष्णाजीपंत हे आसू होते व देशमुख यांची त्यांजवर रुपाही होती असे म्हणतात. कृष्णाजीपंत हे कोंकणांत रत्नागिरी नजीक सोमेश्वर नांवाचा गांव आहे तेथील रहाणारे. पंतांविषयी जास्त हकीगत मिळत नाही ही दिलगिरीची गोष्ट होय. अशी विलक्षण माहिती ज्या पुरुषास होती व ज्याणें इतकें संगतवार तिचे स्वमुखानें निवेदन केले, त्या चतुरस्र पुरुषाचे बाळपणचे दिवस कोठें गेले, व तो पुढे उदयास कसा आला, वगैरे हकीकत तपशीलवार कळणें मोठें अगत्याचें होते. पण ती मिळण्याचा योग सध्यां घडून येत नाही ही मोठी दुःखाची गोष्ट समजली पाहिजे. असो, सोहनी यांजवर काल-चक्र फिरून विपत्तीचा

१. हें भिंवपुरी येथील करंदीकर यांज- | रहाणार माहिम यांणीं पाठविलें.
कडील रा० आबा अभयकर मुजुमदार | रा० रा० रामभाऊ पोटे

पगडा पडल्यावर त्यांनी सर्व संसारकार्ये सोडून वैजनाथ येथे नदीतीरीं शिवा-
लयांत आपले उत्तर आयुष्य घालविले. तेव्हां तेथील लोकांनी त्यांचे कांहीं
न्यून पडू दिले नाही हे त्यांस भूषणास्पद होय. तेथे पंत जुडा वाढवून तप-
स्व्याप्रमाणे आपला काल ईश्वरोपासनेमध्ये घालवीत. हा क्रम वर्षानुवर्ष चाल-
ला होता. शेवटी त्या शिवालयांत त्यांचा काल सुमारे इसवी सन १८९४-९५
या साली झाला. त्या वेळी त्यांचे वयास सुमारे ७० वर्षे असावी. यावरून
त्यांचे जन्म इसवी सन १७८४-८५ चे सुमारास म्हणजे श्री० सवाई माध-
वराव यांचे कारकीर्दीत झाले असे होते. असो आज ही हकीकत पुरी करितों.
ह्या ग्रंथकर्त्याची जी ग्यास्त माहिती मिळेल ती पुढे सादर करूं.

४ मूळ वखरीत आम्ही कोणकोणते फेरफार करण्याचे योजिले आहे ते
वाचकांस पूर्वी कळविणे अवश्य आहे.

जुने लेख मोडी असोत अगर वाळबोध असोत, त्यांत विरामचिह्ने नस-
तात हे सर्वास माहित आहेच. हीं विरामचिह्ने आम्ही अर्थानुरोधे घातलीं आ-
हेत, व तशींच विषयानुरोधे कलमेंही पाडिलीं आहेत, व सर्व कारकीर्दी एकसा-
रख्या एकत्र लिहिल्या होत्या त्या निरनिराळ्या करून लिहिण्याचे योजिले आहे.
जेथे जेथे वाक्यरचनेच्या नियमांविषुद्ध रचना मूळांत दृष्टीस पडली, तेथे शब्द-
रूपे बदलून ती नीट केली आहे, व पुनरुक्तभूत शब्द व वाक्ये होती तीं गा-
ळलीं आहेत. ह्यावरून ध्यानांत घेईल कीं, मूळग्रंथ जितका सुगम होईल तित-
का केला आहे; तथापि त्यांतील भावार्थ किंवा त्यांतील विशेष शब्दयोजना व
वाक्यरचना ह्यांस बिलकूल धक्का न लावितां तीं तशींच्या तशींच ठेविलीं आहेत.

आवृत्ति तिसरी.

दुसऱ्या आवृत्तीत नदरचुकीने राहिलेलीं अशुद्धे शुद्ध केलीं आहेत. टिपां-
तील माहिती सुधारून वाढविली आहे. मूळ वखर व टिपा मिळून पेशव्यां-
च्या घराण्याचा इतिहास चांगला अवगत होईल अशी प्रकाशकाची खात्री आ-
हे. किंमत कमी केली आहे. इतर बाह्य सुधारणा वाचकांस सहज समजतील.

ग्रंथ-प्रकाशक.

८. तथापि एका विद्वान् मित्राकडून
[प्रोफेसर आ० शि० कायवटे] सूचना
आल्यावरून व ती आम्हांस योग्य वाट-
ल्यावरून हा क्रम आम्हीं सोडून दिला व
ग्रंथाची मूळरचना जशीच्या तशीच का-

यम ठेविली.

हा उपोद्घात काव्येतिहास-संग्रह हे
मासिक पुस्तक १८७० सालीं सुरू झाले
तेव्हां पहिल्या अंकांत लिहिला होता.

पेशव्यांची बखर.

बाळाजी विश्वनाथ—१७१४-१७२०.

राजश्रियविराजित राजमान्य राजश्री

श्रीनिवासपंत दाजी, स्वामीचे सेवेशीं.

सेवक चारो मेघश्याम कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति. येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहित जावें. विशेष. आपण पुत्र पाठविलें त्यांत मजकूर लिहिला कीं, श्रीमंत पेशवे यांस पेशवाई कशी प्राप्त झाली; व कोणत्या पुरुषानें शाहू महाराज यांचे येथें पराक्रम करून महाराजांची रूपा संपादन करून, कामगिरी मोठी कोणती बजाविली; म्हणून महाराज रूपावंत होऊन यांसच पेशवाई देण्याचें कारण कोणतें झालें; व कोणत्या पुरुषानें किती दिवस राज्य केलें; तें तपशीलवार लिहून पाठविणें. येथिंशीं पत्रां आज्ञा झाली, त्यावरून सविस्तर मजकूर लिहून आपणांस पाठविला आहे त्यावरून कळेल.

बाळाजी विश्वनाथ भट व जानोजी विश्वनाथ भट हे रहाणारे *श्रीवर्धनचे. यांचें वतन देशमुखीचें. देशमुखीचा कारभार हे उभयतां बंधु करीत असतां, तें राज्य हबशी यांचें पडलें, जानोजी विश्वनाथ भट यांस हबशी याणें जंजिन्यास धरून नेलें आणि कैद करून गोणत्यांत घालून समुद्रांत बुडविलें. त्या दहशतीनें बाळाजी विश्वनाथ श्रीवर्धनाहून पळून मौजे *वेळीस येथें बाळाजी महादेव भानू यांचे येथें आले. भानू व भट यांचा स्नेह पूर्वीचा होता. बाळाजी विश्वनाथ तेथें येऊन भानूस भेटले. ते समयी भानू यांणीं बाळाजी विश्वनाथ यांस विचारलें, “असे तुम्ही कां आला ” मग भट मागील मजकूर झाला तो भानूस सांगितला, आणि बोलिले:—“आतां या प्रांतांत रहावयाचें नाहीं; बाहेर कोठें तरी रोजगारास जावें.” तेव्हां बाळाजी महादेव बोलले, “आम्ही तुमचे समागमें त्रिवर्ग बंधु येतो.” हें ऐकून भट यांणीं उत्तर केलें, “बरें आहे; आम्हांस भाकर मिळेल तींत तुम्हांसही चतकोर मिळेल.”

असें बोलणें झाल्यानंतर त्रिवर्ग बंधु भानू व भट, असे चारी असामी

* ही दोन्ही गांवें कोंकणांत सावित्री नदीच्या मुखाच्या टप्प्यांत आहेत.

१. हे प्रसिद्ध नांना फडणवीस यांचे

पूर्वज.

२. त्रिवर्ग—हरि, बाळाजी, रामाजी

महादेव.

निघाले ते सातान्यास आले. तेथे धनाजी^३ जाधवराव होते. त्यांजकडे बाळाजी विश्वनाथ व भानू तिघे बंधु गेले. महादाजी कृष्ण जोशी सातान्यास होतेच; त्यांची व रामाजी महादेव यांची ओळख पूर्वीची होती; त्याजवरून जोशी यांजकडे जाऊन ते भेटले. महादाजी कृष्ण जोशी व रामाजी महादेव भानू हे उभयतां शंकराजी नारायण सचिव यांजकडे चाकरीस राहिले. ते समयी सातान्यास *ताराबाई राज्य करीत होती, तिजपार्शी धनाजी जाधवराव हे सरदार होते, व शंकराजी नारायण कारभार करीत होते. शाहू महाराज दि-छीर्षि गेले होते. ते दिछीहून सातान्यास यावयास निघाले, ते खानदेशांत आले. तेथून धनाजी जाधवराव, व खंडेराव दाभाडे, शंकराजी नारायण सचिव, व रामचंद्र, व चिमणाजी दामोदर यांस पत्रे महाराज यांणीं पाठविलीं कीं, तुम्हीं भेटीस येणे. त्यावरून धनाजी जाधवराव व खंडेराव दाभाडे व चिमणाजी दामोदर, असे खानदेशांत जाऊन, त्यांणीं श्रीमंत शाहूमहाराज यांची भेट घेतली. शंकराजी नारायण सचिव भेटीस गेले

३. धनाजी ताराबाईचा व पुढे शाहूचाही सेनापति. हा व याचा प्रतिस्पर्द्धी संताजी घोरपडे यांणीं राजारामाचे वेळीं बोंगलांची दाणादाण उडवून बहुत कीर्ति संपादन केली. धनाजीचा धाक बोंगलांस इतका वाटे कीं, त्यांचे घोडे पाण्यावर गेले असतां पाणी न प्याले तर ते त्यांस विचारित, “ कायरे, तुम्हांला धनाजी पाण्यांत दि-सला कीं काय ? पाणी कां पीत नाही ? ”

३. कृष्णाजी जोशी नाईक शाहूमहाराजांच्या लहानपणापासून संवत होते त्यांचे हे चिरंजीव असोवे.

५. शंकराजी नारायण गौडेकर हा व किन्हईचा कुळकर्णी परशुराम त्रिंयक असे रामचंद्रपंत अमात्य यांजपार्शी कारकून होते. दोघांनीही राजारामाच्या वेळीं पराक्रम करून नांव मिळविलें. पुढे शंकराजी महार सचिव आपलें काम सोडून काशीस जाऊन राहिले; तेव्हां शंकराजी नारायण यांस सचिवाची वळें दिली. परशुराम त्रिंयकासही पुढे “ प्रतिनिधि ” हा किताब दिला.

* ताराबाई राजारामाची वायको. सोहिते यांची कन्या. हिणें शाहू कोणी तो-

तया आहे, असें लोकांस समजाविलें; व काहीं सरदारांकडून शपथा करवून त्यांस आपणाकडचे केले.

६. शाहू व त्यांचें कुटुंब हीं औरंगजेबाच्या लष्करांत दक्षिणेंतच होती. व त्याच्या मरणानंतर त्याचा मुलगा अहमदशाह याणें त्यांस आपल्यावरोवर बर्मदेच्या पलीकडे बरेंच नेले होतें. तेथून झुल्फिकारखान याच्या सांगण्यावरून फक्त शाहूस मात्र मुक्त करून स्वदेशी जाऊ दिलें.

७. (?)

८. चिमणाजी दामोदर व परसोजी भोंसले हे सरदार त्या वेळीं खानदेशांत व ब. न्हाडांत सैन्यासह होते. चिमणाजी दामोदर हा पिंगळे पेशवे यांच्या तर्फेचा पांच हजारांचा सरदार होता.

९. खंडेरावावद्दल थॉट डफ याप्रसंगी स्पष्ट लिहीत नाही. धनाजी प्रथम ताराबाईच्या तर्फे लढण्यास आला होता, त्यास शाहूकडे वळवून घेतलें. प्रतिनिधी-परशुराम त्रिंयक—तसा न वळतां सातान्यास परत गेला. दुसरे सरदार शाहूस यावेळीं मिळाले ते—परसोजी भोंसले, हैबतराव चिंवाळकर, निमाजी शिंदे वगैरे.

नाहींत, सातान्यास तारावाई जवळ होते. धनाजी जाधवराव खानदेशांत महाराजांचे भेटीस गेले, त्यासमयीं बाळाजी विश्वनाथ देशमुख व हरी महादेव भानू व बाळाजी महादेव भानू, असे त्रिवर्ग धनाजी जाधवराव यांजवळ होते. ते तसेच त्यांच्यासमागमें खानदेशांत गेले. तेथें महाराजांच्या भेटी झाल्या. नंतर जाधवराव यांणीं बाळाजी विश्वनाथ यांची महाराजांची भेट करविली. नंतर शाहू महाराज सातान्यास आले. ते समयीं शंकरांजी नारायण सचिव यांणीं हिरकणी खाऊन प्राण दिला.

शाहू महाराज सातान्यास राज्य करूं लागले, त्यासमयीं बहिरोपंत पिंगळे पेशवे होते. महाराज राज्य करूं लागल्यानंतर एका वर्षानें बहिरोपंत पिंगळे पेशवे यांजकडे लोहगड किळा होता तो पिंगळे लोहगडास असतां कांन्होजी आंप्रे यांणीं घेतला. हें वर्तमान सातान्यास समजलें. ते समयीं पिंगळे यांजवर इतराजी करून पेशवाई त्यांजकडील दूर करून दुसऱ्यास सांगावी हा विचार करीत असतां बाळाजी विश्वनाथ हे खानदेशापासून महाराज सातान्यास येत तो पावेतो महाराजांचे स्वारी बरोबरच होते, ते काहीं मसलतींच्या उपयोगीं पडले होते, हें महाराजांच्या मनांत येऊन व बाळाजी विश्वनाथ शहाणे कर्ते असें पाहून, त्यांस महाराजांनीं पेशवाईचीं वस्त्रें दिलीं. शके १६३५ विजयनाम संवत्सरे सन अर्वा अश्शर मय्यां व अल्लफ या सालीं पिंगळे यांची पेशवाई काढून बाळाजी विश्वनाथ यांस सांगितली."

१०. यास घाटमाथा संभाळण्यास ठेविलें होतें. शाहू खरा मालक असतां तारावाईचा अधिकार चालविण्याविषयीं शपथ केल्याचा पश्चात्ताप होऊन त्याणें जलसमाधि घेतली, असें ट्रांट डफ म्हणतात. याचा मुलगा नारी शंकर हा या वेळीं अगदीं लहान होता तरी शाहूनें त्यास सचिव करून आपलासा करून घेतलें.

११. ही गोष्ट इसवी सन १७१३ त झाली; म्हणजे शाहू राज्याभिषिक्त झाल्यावर सुमारे ५ वर्षांनीं.

१२. कांन्होजी आंप्रे तारावाईच्या तर्फें लढत होता. त्यानें बहिरोपंतास कैदही केलें होतें. व खुद्द सातान्यावर चाल करून येणार होता. सिंधोजी गुजर मेल्यावर चराठी आरमाराचा मुख्य हाच झाला होता. याचें मुख्य स्थान कुलाबा. हा पूर्वी सातारचे महाराजापार्शी दिवड्या होता असें म्हणतात.

१३. ह्या मसलती खरोखर मोठ्या महत्वाच्या होत्या. ह्या वेळीं महाराष्ट्रांत फारच घोंटाळा होऊन कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाहीं, अशी अवस्था झाली होती. अशा वेळीं बाळाजी मसलतीनें व पराक्रमानेही शाहूच्या उपयोगीं फार पडला; व शाहूनें 'सेनाकर्ते' असें पद त्यांस लाँकरच दिलें.

१४. सुरुसन आरवांअश्शर इत्यादि सन १११४=शके १६३५=इसवी सन १७१३-१४. ट्रांट डफचे ग्रंथांत 'पेशवे' ही पदवी लोहगड किळा हस्तगत करून व आंप्रयास आपल्याकडे वळवून कुलाब्यास धाडल्यानंतर दिली असें आहे. ह्याच वर्षी ब्रन्स्विक घराण्याचा मुळपुरुष पहिला जॉर्ज, महाराणी विक्टोरिया यांचा पूर्वज, हा इंग्लंडचें राज्यपद पावता झाला.

त्या समयी बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांणी महाराजांस विनंति करून राज्याची फडणिशी आपल्याकडे मागून घेतली, आणि हरी महादेव भानू यांस फडणिशीची वस्त्रे पेशवे यांणी दिली. पुरंदर किंछा, व लोहगड किछा, असे दोन किछे बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांणी मागून घेऊन, ते व हरी महादेव भानू फडणीस असे निघून पुरंदरास आले. त्यासमयी किछ्यावरती सचिवांकडून कारभारी बापूजीपंत होते. त्या बापूजीपंताचा व भानू यांचा स्नेह पूर्वीचा, म्हणजे ज्या समयी भानू सचिवांजवळ चाकर होते त्या वेळचा होता. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांणी किछ्याखाली येतांच किछा खाली करून दावा सबब हरी महादेव भानू यांस किछ्यावरती पाठविलें. ते किछ्यावरती जातांच बापूजीपंत यांस घेऊन किछ्याखाली येऊन बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांची व बापूजीपंतांची भेट केली. त्या वेळेस बापूजीपंत यांजपासून आण शपथ-क्रिया घेऊन मागती किल्याचें काम त्यांजकडेसच सांगितलें.

असा पुरंदर किछ्याचा बंदोबस्त करून पेशवे तेथून कूच करून लोहगडास आले. मौजे *ओलवण येथें मुक्काम केला आणि किछ्यावरती कान्होजी आंग्रे होते त्यांजकडे मध्यस्तीकरितां शहाणे मनुष्य पाठविले. त्यांजवळ मजकूर सांगितला कीं, " तुमचा आमचा स्नेह पूर्वी पासून; जंजिन्यास बहिराव देऊंवी यांणी दास्तान मांडिलें तेव्हां त्यांजवळ तुम्ही होतां व आम्ही श्रीवर्धनास देशमुखीचा कारभार करित होतो. तेथील तुमचा आमचा स्नेह. हल्लीं शाहू महाराज यांणी पेशवाई आम्हांस सांगितली व लोहगड किछा आम्हांस दिला, या साठी लोहगड आमचे हवाली करावा." असे कान्होजी आंग्रे यांणी ऐकून संतोष पावून लागलेच बाळाजी विश्वनाथ यांचे भेटीस मौजे ओलवणास आले. येथें येऊन, उभयतांच्या भेटी होऊन बोलणी चालणी दोघांची झाली. त्यांत उभयतांची आण शपथ परस्परें झाली कीं, उभयतांनीं एकमेकांचा भाजपणा चालवावा. ह्याप्रमाणें होतांच लागलाच किछा पेशवे यांचे हवाली करून आंग्रे कुलाव्यास गेले. बाळाजी विश्वनाथ

१५. ग्रांट डफ म्हणतात रामाजीपंत यास दिलीं.

१६. हा किछा नारो शंकर सचिव यांची आई येसुवाई इणें आपण होऊन दिला. कारण हिंगणगांवचें दमाजी थोरात यांणी सचिवास कैदेंत घातलें होतें, येथून त्यांची सुटका बाळाजींनीं मोठ्या युक्तीनें करून त्यांचा प्राण वांचविला होता. ग्रांट डफ.

१७. शृंगारपूरचे [?] दास्तान म्ह०

धान्याची कोठी, किंवा धान्यादि सामग्रीचा सांठा करणें. बाळाजीनें व त्याच्या भावांनीं जंजिन्याचे शिंदीचे विरुद्ध आंग्र्याशीं कांहीं खटपट चालविली होती, असें ग्रांट डफचे ग्रंथांत लिहिलें आहे, त्यास अनुलक्षून हें बाळाजींचें बोलणें असावें.

* ज्यास हल्लीं 'वलवण' म्हणतात तें. हें लोणावळ्यानजीक आहे.

पेशवे किल्ल्यावर जाऊन किल्ल्याचा बंदोबस्त करून, किल्ल्याची सव-
'निशी रामाजी महादेव भानू यांजकडे सांगितली. व नाणे मावळची मुजुर्मुं
हरी महादेव भानू यांस सांगितली. असें होऊन वाळाजी विश्वनाथ पेशवे
चिंचवडास आले. तेथून रामाजी महादेव भानू लोहगडास गेले. त्या दिवसा-
पासून हरी महादेव भानू व वाळाजी महादेव भानू हे वाळाजी विश्वनाथ
यांजवरावर होते. तेथून वाळाजी विश्वनाथ पेशवे निघून जेजूरीस आले. तेथें
मुक्काम होता. त्या मुक्कामास हरी महादेव भानू फडणीस चार पांच महिने फ-
डणिशीचें काम करून होते ते मृत्यु पावले. त्यांचा काल झाल्यानंतर वाळाजी
महादेव भानू हे स्वारी बरोबर होते, त्यांसच फडणिशीची वस्त्रें वाळाजी वि-
श्वनाथ पेशवे यांणी दिलीं.

पुढे वाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांचा व सय्यद यांचा तह होऊन उभयतां
दिल्लीस स्वारीस गेले, त्यांबरोबर वाळाजी महादेव भानू फडणिशीचें काम
करून होतेच. नंतर फौजेत वाळाजी महादेव भानू व शंकाजी भोंसले असे
मुख्यत्वे ठेवून पेशवे व सय्यद असे उभयतां शहरांत पातशहाचे भेटीस गेले.
पाठीमागे पादशाही फौज शहरांतून निघाली. बाहेर येऊन त्या फौजेने पेशवे
यांचे फौजेवर मोठी गर्दी करून फौजेमध्ये मारहाण केली. त्या गर्दीत वाळा-
जी महादेव भानू व शंकाजी भोंसले, असे लढाईत सरकार कामास आले.
इतक्यांत पातशहाच्या भेटी होऊन वाळाजी विश्वनाथ पेशवे आपले फौजेत

१८. 'सवनीस' हा दरकदारांचा
मुख्य कारकून. शिवंदी व दुसरे सरकारी
नौकरांस पगार वांटणें हें याचें काम. यास-
च दफ्तरदार म्हणत. सवनीस=सनालेखक
राजव्यवहार कोश.

१९. 'मुजुमदार' यांजकडे वसुलाच्या हि-
शेवाचें काम. खर्च होणें तो सर्व यांच्या मंजुरी-
नें. हल्लींचे अकौंटंट जनरल किंवा इंग्लंडांतील
फायन्यान्स मिनिस्टर यांचें काम व मुजुमदा-
राचें काम हीं पुष्कळ अशीं जुळतात.

२०. हा तह इ. सन १७१७ सालीं स-
य्यद व मराठे यांजमध्ये झाला. पातश-
हाची मंजुरी १७२० मध्ये मिळाली (पुढें
टीप २४ पहा.) हा सय्यद दक्षिणेचा सु-
भेदार होता. याचा भाऊ सय्यद अबदुल्ला
हा दिल्लीस राज्यकारभार करी. हे दोघे
भाऊ मोठे पराक्रमी होते. त्यांणी जहाद-
र शहाचा पराभव करून त्याचा वध केला.

आणि बहादुरशहाचा नातू फरुकशीर यास
गादीवर बसविलें. (१७१३.) पुढें फरु-
कशीर पातशहास त्यांची ताबेदारी न आव-
डून त्यांचा नाश करण्याचें त्याणें मनांत
आणिलें. सय्यद हुसेन यास दक्षिणेंत पा-
ठविलें व त्याचा नाश करण्यासाठीं निरनि-
राळ्या युक्ति योजिल्या. त्याच काळीं म-
राठ्यांनीही त्याजवर चोर्हीकडून हल्ले सुरू
केले. याप्रमाणें दुहेरी पेंचांत सांपडल्यामु-
ळें हुसेन याणें शाहूशीं तह केला व मरा-
ठ्यांच्या मदतीनें पादशाहाची खोड मोडून
आपला अधिकार पूर्वीप्रमाणें चालवावा म्ह-
णून तो दिल्लीस गेला. मराठ्यांची फौज
१०-१२ हजार होती.

२१. 'संताजी' भोंसले व १५०० लोक
दिल्लीचे रस्त्यांत तेथील लोकांनीं ठार केले.
हा भोंसला परसोजीचा दासीपुत्र. ग्रंट डफ.

२२. कामास आले—लढाईत पडले.

शहराबाहेर आले. पहातात तो बाळाजी ^३महादेव फडणीस व शंक्राजी भोंसले पडले. हें पाहून पेशवे यांणी आपले फौजेचा मुकाम दिल्लीपासून चार कोशांवर केला. सय्यद वरोवर होता, त्यास दक्षिणेचा सुभा ^{*}सांगितला. उपरांत पातशहाचें बोलणें होऊन ^३तह झाला. त्यांत सरदेशमुखी बाबती व मोकाशे शाहू महाराज यांस † दिले.

याप्रमाणें पातशहाशीं तह होऊन सय्यदसुद्धां बाळाजी विश्वनाथ पेशवे दिल्लीहून निघाले. शहर औरंगाबाद येथें आले. तेथपावेतो फडणिशीचें काम बाळाजी महादेव फडणीस यांच्यावरोवर नारो बाबाजी परचुरे दत्तरदार होते, त्यांणी चालविलें. पेशवे औरंगाबादेस आल्यानंतर रामाजी महादेव भानू लोहगडास सवनिशीचें काम करीत होते, त्यांस बलावूं पाठविलें. ते समर्थी रामाजी महादेव भानू यांणी भिकाजी नारायण भानू मौजे पोस [च ?] री कोंकणांत आहे त्यांस बोलावून आणून सवनिशीवर लोहगडास ठेविलें व फडणिशीचें काम करावयास आपले मायेचा फडावर कोणी तरी पाहिजे, म्हणून

२३. चौथ व सरदेशमुखी ह्या हक्कांच्या सनदा दिल्या त्या दिल्लीचे दरवारी लोकांस न आवडून त्यांनीं असा वेत केला कीं, पेशवे सनदा घेऊन दरवारांतून निघाले म्हणजे रस्त्यानें त्यांस गांठून, गर्दी करून त्या हिसकावून ध्याव्या. हा वेत बाळाजीस समजला. तेव्हां त्यांणी बाळाजी महादेव यांस विचारिलें याची मसलत कशी ? भानूनी उत्तर दिलें, “ ठीक आहे. मी तुमचे पालखींत वसून जातो. तुहीं सनदा खाकेस मारून हुतच्या वाटेनें गांठ्यास जाणें. ” याप्रमाणें पेशव्यांच्या थाटानें जात असतां वरील हल्ला झाला. या वेळीं भानू किती उपयोगी पडले वरें ?

“हा हुसेन सय्यद पुन्हां दक्षिणेंत येत असतां त्यास मारकण्यांनीं ठार केलें. व अबदुला शहापूरचे लडाईत पडला. (इ० सन १७२०) ह्या दोन्ही गोष्टीस पातशहा अनुकूल होता. सय्यदांचे मुख्य शत्रु निजामउलमुल्क व असफखान (अयोध्येचा सुभेदार) हे होते.

२४. पूर्वी सय्यद हुसेन याणें केलेल्या तहास वादशहाची मंजुरी मिळाली. ह्या तहानें दक्षिणेचे सहा सुभ्यांची चौथ व सरदेशमुखी आणि स्वराज्य अशीं शाहूस

प्राप्त झालीं. चौथ म्हणजे एकंदर जमावंदीचा चतुर्थांश. सरदेशमुखी म्हणजे सर्व उत्पन्नाचा दशांस (किंवा शेकडा १० प्र०)

सहा सुभे ह्म. औरंगाबाद, बऱ्हाड, बेदर, बिजापूर, हैदराबाद आणि खानदेश. यांशिवाय तंजोर, बिचनापल्ली, भद्रसर हीं संस्थानेंही ह्या तहानें चौथ व सरदेशमुखी खालीं आलीं. फक्त सहा सुभ्यांचें उत्पन्न या वेळीं १८०५१७२१४ रुपये होतें.

स्वराज्य ह्म. खुद्द शिवाजी महाराजांचे अधिकाराखालीं आलेले प्रांत—बुणें, सुपें, इंदापूर, वाई, गावळें, सातारा, कऱ्हाड, खटाव, भाण, फलटण, भलकापूर, तारळें, पऱ्हाळा, अंभेरा, जुन्नर, कोल्हापूर आणि कोंकण व हुंगभद्रेच्या उत्तरेचे काहीं परगणे.

ह्या हक्कांवद्दल शाहूनें १५,००० स्वार तयार ठेवून देशाची स्वस्थता राखण्याच्या कामांत बांगल सुभेदार यांस मदत देत जावी असें ठरलें.

† शाहूचें कुटुंब व त्याची आई येसुवाई यांसही बाळाजीनं दिल्लीहून परत आणिलें.

२५. वखर माडी असल्यामुळें “ बोवाजी ” किंवा “ वचोजी ” असेंही होईल.

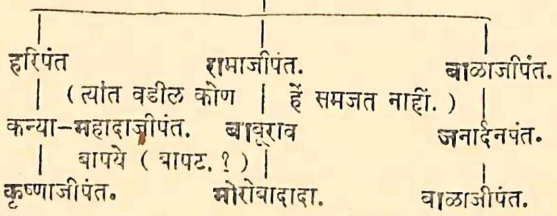
अंताजी नारायण भानू नाणेमावळचे मुजम्वर होते, त्यांस बोलावून आणून त्या कामावर हरि महादेव भानू यांचे कन्येचे पुत्र कृष्णाजी महादेव वारिपये यांस मुजमु दिली. नंतर रामाजी महादेव भानू अंताजी नारायण भानू यांस समागमे घेऊन लोहगडाहून निघून औरंगावादेस आले. तेथे आल्यानंतर बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांची भेट झाली. ते समयी पेशवे यांणीं भानूस आज्ञा केली जे, “ तुम्हीं आपले फडणिशीचे कामकाज करावे. ” ते समयी रामाजी महादेव भानू यांणीं विनंति केली कीं, “ मी कानानें बहिरा आहे, ऐकूं येत नाही. तेव्हां *फडावरील काम मला कसे आटपेल ? ” हे ऐकून बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांणीं आज्ञा केली कीं, “ तुम्हीं दप्तर आटोपावे. तुमचे मायेचा कोणी असेल त्यास फडाचे काम सांगावे; त्याची असामी वेगळी करून देऊं. ” त्याजवरून अंताजी नारायण भानू यांस पेशवे यांसि भेटविलें. तेव्हां त्यांची असामी वेगळी करार करून दिली. नंतर रामाजी महादेव भानू फडणिशीचे काम करूं लागले. उपरांत बाळाजी विश्वनाथ पेशवे औरंगावादेहून देशीं आले. रामाजी महादेव भानू यांणीं फडणिशीचा कारभार पांच वर्षे केला. नंतर त्यांचा काळ झाला, ते समयी बाबूराव राम व जनार्दन बल्लाळ भानू हे पांच सात वर्षांचे होते, ते मोठे होत तोपर्यंत अंताजी नारायण भानू यांणीं फडणिशीचे काम चालविलें. पुढें बाबूराव राम व जनार्दन बल्लाळ मोठे झाल्यावर फडणिशी करूं लागले.

असा पेशवाईचा कारभार बाळाजी विश्वनाथ करित असतां § दोन वेळां हिंदुस्थान पावेतों मोहीम करून आले. महाराजांची आज्ञा घेऊन सासवड

२६. हा भानू कोण तें समजत नाही तरी रामाजीपंताचाच कोणी निकटसंबंधी असतावा असें होतें.
२७. हरि महादेव यांस पुत्र नव्हता असें दिसतें.

२८. बापट किंवा बापये ? पुढें टीप २१ पहा.
* फड=कचेरीची, कारभाराची जागा, देवधेवीची कचेरी. सेक्रेटारिअट.
२९. भानूची वंशावळ.

महादाजीपंत.

(नाना फडणवीस.)

महादाजीपंत (दत्तक)

§ केव्हां ?

मुक्कामी राहू लागले. तेव्हां पुरंदरे पेशवे यांजपार्शी चाकरीस राहिले. अंबाजी-पंत हे शहाणे पाहून त्यांस आपल्या दिवाणगिरीची वखे बाळाजी विश्वनाथ यांणी दिली. मल्हारजी होळकर हे सातारे मुक्कामी वांडे म्हणून सरदार होते त्यांचे पतकांत चाकरीस होते, त्यांस बाळाजी विश्वनाथ यांणी आपले जवळ चाकरीस ठेविले. तसेच आपले शिंदेही केले. अशी फौज जमवून सासवड मुक्कामी राहू लागले. त्यांणी आठ वर्षे पर्यंत पेशवाईचा कारभार केला. पुढे सासवड मुक्कामी पेशवे यांचे शरीरास व्यया होऊन तेथेच मृत्यु पावले.

१०. अंबाजीपंत व बाळाजी विश्वनाथ हे उभयतां पूर्वी धनाजी जाधव यांचे कारकून होते. अंबाजीपंत बाळाजीचा उदयकाळ आल्यावर त्यास आपली मसलत सदादित देत असे. पेशवाई मिळाल्यावर बाळाजीने अंबाजीपंतास आपला दिवाण केले. हेच पुरंदरे यांचे मूळ पुरुष.

११. कंठाजी कदम वांडे. मल्हारराव नीरा नदीचे कांठी 'होळ' गांव आहे तेथील चौघुल्याचा मुलगा. सुमारे १०० स्वारांचे एक पतक किंवा पथक.

१२. राणजी शिंदे हे बाळाजीच्या पागेंत वापरगीर होते. हे कण्हेरखेडचे पाटील.

१३. आक्टोबर १७२०. दिल्लीस जाऊन आल्याचे व वसुलाची वांटणीची व उगवणीची पद्धति घालून देण्याचे श्रमांनी त्यांची प्रकृति जी एकदां विघडली ती पुनः सांवरली नाही. इसवी सन १७२० सालच्या तहानें जे हक्क त्यांणी मराठ्यांस मिळवून दिले त्यांच्या उत्पन्नाची उगवणी व वांटणी करण्याची विलक्षण पद्धति ही यांणीच सुरू केली, ती देणें इष्ट वाटल्यावरून येथें संक्षेपतः लिहितोः—

(१) सरदेशमुखीचें उत्पन्न—हे राजाचें वतन. ह्यावर गादीचे मालकाशिवाय दुसरा कोणाचा हक्क नाही.

(२) बाकी सर्व हक्क भिलून जें उत्पन्न तें 'स्वराज्य.'

(अ) यांतील शेंकडा २५ प्रमाणें विभाग गादीचे मालकाचा. याचें नांव 'राजवावती.'

(आ) बाकी शेंकडा ७५ उरले. तो 'मोकासा.' या पैकीं साहोत्रा (सर्व स्वराज्यापैकीं शेंकडा ६ प्रमाणें)

विभाग पंतसचिव यांचा.

(इ) बाकी शेंकडा ६३ राहिले. तो 'ऐन' मोकासा या पैकीं 'नाडगौडा' (स्वराज्यावर शेंकडा ३ प्र०) विभाग, तो राजाजें इच्छेनुष्य पाहिजे त्यास द्यावा.

(ई) शेंकडा ६१ उरले. ते निरनिराळे सरदार लोकांस जहागीर देण्यांत जावे.

(३) 'राजवावती' वसूल करण्याचें काम पेशवे, प्रतिनिधि व सचिव यांजकडे. 'मोकासा' सचिव यांणी आपला वसूल करून घ्यावा. लांबलांबच्या प्रांती हा वसूल करण्याकरितां राजाजें कामगार नेमावे.

'नाडगौडा' ज्याला दिला असेल त्याणें वसूल करावा.

'जहागीर' ज्याची त्याणें वसूल करावी.

(४) सरदार लोकांस एकमेकांच्या मुलखांत त्या त्या मुलखाच्या उत्पन्नाच्या विभागावर, किंवा तेथील गांवच्या उत्पन्नावर, कांहीं हक्क मिळावे.

अशी उत्पन्न विभागण्याची व वसूल करण्याची पद्धति घातल्यामुळे मराठे सरदारांत एकाचा फायदा तो दुसऱ्याचा, असे झाले. आणि म्हणून त्यांच्यांतच आलीकडे जी फाटाफूट होऊन बंडाळी चालली होती ती बहुतेक बंद होऊन त्यांचे हे हक्क जिकडे तिकडे वाढविण्यास त्यांस पावले. मराठे शाहीच्या पारंब्या जिकडे तिकडे पुढें लौकरच फुटू लागल्या, त्याचें मुख्य कारण ही वरील पद्धतिच होय. ही पद्धति यापूर्वी अंशतः चालू होती, तरी ती पूर्ण दशेस आणून सुरळीतपणें चालू करण्याचें श्रेय ह्या पहिल्या पेशव्याकडेसच येतें.

[बाळाजीपंत मृत्यु पावल्या*] नंतर बाजीराव बळाळ यांणी झाडून सर-जामसुद्धां अंबाजीपंत पुरंदरे समागमें घेऊन शिंदे होळकर सहित सातान्यास येऊन महाराज यांची भेट घेतली. त्या वेळेस शाहू महाराज यांणी सर्व मजकूर बाजीराव यांस विचारला. नंतर अंबाजीपंत यांणी शाहू राजे यांस विनंति केली कीं, “ आतां पेशवाई. पदाचीं वस्त्रे बाजीराव यांस देण्याची आज्ञा व्हावी. ” ते ऐकून महाराज “ बरे ” म्हणाले. त्यास दोन चार दिवस गेल्यानंतर श्रीमंत शाहू महाराज यांणी दरवार करून सकळ अष्टप्रधान जमा करून अवघ्यांस सांगितलें कीं, “ आतां पेशवाईचीं वस्त्रे बाजीराव यांस द्यावयाचीं. ” हा मजकूर सर्वांस सांगितला त्या वेळेस श्रीपतराव प्रतिनिधि यांणी महाराजांस उत्तर केलें कीं, “ आजच वस्त्रे देण्याची घाई कोणती आहे? पुढें वस्त्रे देतां येतील. ” तितक्यावरच ती गोष्ट तेव्हां राहिली. प्रतिनिधीसुद्धां अष्टप्रधान यांचे मनांत कीं, “ हें पद कोकणस्थांत द्यावयाचें नाहीं. ” परंतु स्पष्ट कोणी बोललें नाहीं. त्या दिवसापासून तो मजकूर तसाच राहिला. बाजीराव बळाळ यांचा मुक्काम तेथेंच झाला. तेव्हां बाजीराव यांणी नित्य असा पाठ चालविला कीं, नित्य महाराजांचे भेटीस जावें व विनंति करित असावें; असा क्रम चालत असतां कोणे एके दिवशीं शाहू महाराज यांणी बाजीरावांस उत्तर केलें कीं, “ तुम्हांस वस्त्रे द्यावयाचीं हा मजकूर माझे मनांत आहे, परंतु श्रीपतराव प्रतिनिधि वगैरे अष्टप्रधान यांचे मनांत मतलब असा आहे कीं, हें पद कोकणस्थांत द्यावयाचें नाहीं. ” नंतर दोन चार महिने तसेच लोटले. शेवटीं शाहू महाराज यांणी दुसरे वेळेस बाजीराव यांस असे उत्तर केलें कीं, “ आमचा निश्चय हाच कीं, तुमची पेशवाई काढून दुसऱ्यास द्यावयाची नाहीं; परंतु श्रीपतराव यांची भीड वस्त्रे न देण्याची बहुत आहे. ” ह्या गोष्टीसही दिवस मास पक्ष लोटले.

* चौकटीच्या कौसांतील शब्द मजकुराच्या जुळणीसाठीं आम्हीं पदरचे घातले आहेत.

१. प्रतिनिधीसुद्धां ९ प्रधान होते.

या वेळीं हे ९ प्रधान होते ते:—

१ पेशवे—जागा खाली. २ अमात्य—अंबाराव बापराव हुनवंते. ३ सचिव—नारो शंकर. ४ मंत्री—नारोराम शेणवी. ५ सेनापति—जागा खाली. (खंडेराव दाभाडे या पूर्वी मृत्यु पावले होते. पुढें त्यांचे पुत्र

त्रिवकराव दाभाडे सेनापति केले.)

६ सुमंत—आनंदराव. ७ न्यायाधीश—होनाजी अनंत. ८ पंडितराव—मुद्गल भट्ट उपाध्ये. ९ प्रतिनिधि—श्रीपतराव.

२. बाजीराव व श्रीपतराव यांचे बरे नव्हतें याचें कारण हा जातिमत्सर होय. बाळाजी विश्वनाथ मरण पावल्यावर बरेच महिने बाजीरावांस पेशवाईचा अधिकार प्राप्त झाला नाहीं. याचें कारण ट्रांट डफ यांचे ध्यानांत आलें नाहीं. आम्हांस

इकडे औरंगाबादेस दिल्लीचे पातशहाकडील दक्षिणेंत निजामन्मुलुख हे दक्षिणचे साडेसहा सुभ्यांचा कारभार करीत होते. कारभार करीत असतां निजामन्मुलुख यांजकडून दहापांच वर्षे दक्षिणेचे मुलुखाची रसद दिल्लीस पोहोचली नाहीं. व हिशेबही नाहीं. यावरून पातशहाची निजामन्मुलुख यांजवर इतराजी होऊन सुभा तैंगीर करावा, या मसलतीनें दिल्लीहून पातशहाची फौज निजामन्मुलुख यांजवर रवाना झाली. तो मजकूर दिल्लीस वकील निजामन्मुलुख यांजकडील होते त्यांनीं सारा *नक्ते नबाब निजामन्मुलुख यांस लिहून कळविला. दिल्लीहून फौज रवाना झाली तिच्या सरदारांस हुकूम पातशाही झाला कीं, निजामन्मुलुख यांस कैद करून आणावे. हा सारा मजकूर नबाबास समजल्यावर नबाब घाबरले आणि मोठ्या विचारांत पडले. त्यासमयीं नबाब यांस असा विचार सुचला कीं, मराठे यांची फौज आपल्या कुमकेस बलावावी. असें मनांत आणून सातात्यास श्रीमंत शाहू महाराज यांजकडे, “ आम्हांवर पातशहाचा रोष होऊन फौज रवाना झाली आहे यासाठीं तुमची फौज पंचवीस हजार आम्हांस मदत पाठवावी.” म्हणून वकिलांबरोबर सांगून वकील सातात्यास रवाना केले. ते वकील सातात्यास येऊन महाराज यांची भेट घेऊन सारा मजकूर त्यांनीं महाराजांस विदित केला. तो मजकूर शाहू महाराज यांनीं ऐकून

वाटेंत कीं, प्रतिनिधि वगैरे देशस्थ प्रधानांचा आग्रह हें पद बाजीरावास न देण्याचा असल्यामुळे शाहूंस एकदम त्या सर्वांची भीड तुटेना, म्हणून तें काम टाळाटाळीवर त्याणें लोटिलें. बखरीचा आशय असाच आहे.

३. ‘निजाम उलमुल्क’ याची नेमणूक दक्षिणेच्या सुभ्यावर प्रथम १७१३ मध्यें झाली. नंतर १७१६ च्या सुमारास त्या सुभ्यावर सय्यद हुसेन हा आला, तो तेथें १७२० पर्यंत होता. हा सय्यद दिल्लीस असतां (१७२०.) निजाम हा माळव्यांतून दक्षिणेंत येऊन सय्यदाच्या पक्षाचे लोकांचा बऱ्हाणपूर व बाळापूर येथें मोड करून आपणच दक्षिणचा सुभेदार बनला. (पुढें ७ व ८ टीप पहा.)

४. प्रथम १७१३ त नेमणूक झाल्यापासून (१)

५. कमावीसदारांनें सरकारांत भरावयाची रकम ती ‘ रसद ’

६. दूर करावयाचा, सुभ्यावरून काढावें.

७. निजामावर हुसेन सय्यद स्वतः बादशहास घेऊन येत होता. पण निजामाच्या जातभाईनीं सय्यद याची खोड मोडून नाइनट करण्याचा गुप्त वेत करून हुसेनास मारिकरी घालून मारिलें, व अबदुल्ला याचा शाहापूरच्या लढाईत पराभव केला. अशा प्रकारें बादशहा सय्यदांच्या कैदेतून मुक्त होतांच परमानंदित होऊन त्याणें निजामास दक्षिणच्या सुभ्यावर कायम करून खेरिज आपल्या वजिरीचीं वखेंही दिलीं.

* बडे, मोठे, मुल्य.

८. हें केव्हां घडलें तें समजत नाहीं. ग्रांट डफ या तहाविषयीं कांहींच लिहीत नाहींत, तरी शाहूंनीं मैत्री ठेवण्याविषयीं निजाम झटत होता व यासमयीं प्रतिनिधींनीं स्नेह वाढवून त्याणें त्यास आपलासा केलें होतें, असें ह्मणतात. ही हकीकत सय्यदाच्या तहास अनुलक्षून लिहिली असावी. पण तो तर बाळाजी विश्वनाथ असतां झाला होता.

घेऊन वकिलास उत्तर सांगितलें कीं, “ तुम्हीं मुक्काम करावा. फौजेची तजवीज करून देऊं. ” तेव्हां वकील तेथें राहिला.

पुढें शाहू महाराज यांणीं चित्तांत विचार केला कीं, आतां मोंगलांचे मदतीस कोण पाठवावा? मोंगलांकडील वकिलांची निकड फौजेविषयीं महाराजांस होऊं लागली. त्यामुळें शाहू महाराज झाडून अष्टप्रधान व सरदार बलावून आणून दरबार करून बसले. तेव्हां “ मोंगलांकडील वकील आले आहेत, फौज मागतात, ” हा मजकूर सर्वास सांगितला, आणि विचारलें, “ पुढें याची तजवीज कशी? व याची मसलत कोणती करावी? हें सांगावें ” तो मजकूर ऐकून घेऊन श्रीपतराव प्रतिनिधि यांणीं उत्तर केलें कीं, “ पंचवीस हजार फौज आपल्यापाशीं आहे कोठें? या मंडळींतही जाण्याची हिंमत कोणाची दिसत नाहीं. ” असें बोलणें राजे यांणीं ऐकून महाराज म्हणतात, “ तुम्ही कोणी जात नाहीं तर राज्याचा आब जातो. पुढें आपलें राज्य रहाणें कठीण. ” हें उत्तर ऐकून सारे मंडळीनें प्रति उत्तर महाराजांस विनंति करून सांगितलें कीं, “ पंचवीस हजार फौज आपलेपाशीं कोणाजवळ आहे? ” असें साऱ्यांचें बोलणें ऐकून शाहू महाराज यांणीं चोपदारास सांगितलें कीं, “ बाजीराव यांजकडील अंबाजीपंत पुरंदरे कारभारी आहेत, त्यांस बलावून आणावें. ” त्यासमयीं चोपदार जाऊन अंबाजीपंतांस राजे यांजकडे घेऊन आले. अंबाजीपंत आल्यावर राजांस मुजरा करून हात जोडून उभे राहिले. त्यावेळेस शाहू महाराज यांणीं अंबाजीपंत यांस मजकूर सांगितला कीं, “ मोंगलांकडील वकील आला आहे तो आमची फौज पंचवीस हजार कुमकेस मागतो; तेव्हां तुमच्यामध्ये मोंगलांस कुमक जाण्याची हिंमत आहे किंवा नाहीं हें मला सांगावें. ” हें ऐकून घेऊन अंबाजीपंत यांणीं राजे यांस विनंति केली कीं, “ महाराज! आपण असें विचारतां हेंच अपूर्व आहे! आम्ही सरकारचे चाकर, जिकडे सरकारचा हुकूम होईल तिकडे जाणें भाग आहे. तेव्हां एवढीं वस्त्रे आमचे आंगावर पडलीं म्हणजे आम्हांस कोणे गोष्टीचा तोटा नाहीं. ” असा मजकूर अंबाजीपंतांचा ऐकून राजे यांणीं आज्ञा केली कीं, “ बाजीराव यांस घेऊन येणें; आतांच वस्त्रे देतो. ” असें ऐकतांच अंबाजीपंत माघारे घेऊन बाजीराव यांस घेऊन राजांकडे आले. महाराजांची भेट झाली. त्यासमयीं अंबाजीपंतांस जसा मजकूर विचारला होता त्याप्रमाणेंच बाजीरावांस विचारला. त्यावेळेस बाजीराव यांणीं उत्तर केलें कीं “ मोंगल म्हणजे काय! आज्ञा शाली असतां मोठ्या काळाच्या तोंडांत देखील जाऊन सरकारचे

१. वस्त्रें पेशवाई पदाचीं.

१०. येथें व पुढेंही अनेक प्रसंगीं अं-

बाजीपंताची तत्परता व समयसूचकता दिसून येते.

पुण्यप्रतापेंकरून त्याचा बंदोबस्त करून घेऊं. तेथें मोंगलांची कथा काय? ” असें ऐकतांच शाहू राजे यांणीं लागलीच पेशवाई—पदाचीं वखें बाजीराव यांस देऊन *शिक्रे कटार हवाली केली. शके १६४२ शार्वरी नाम संवत्सरे. त्या दिवशीं मोठा आनंद झाला.

नंतर राजे यांणीं बाजीराव यांस विचारलें कीं, “ आतां मोंगलांकडील वकील आला आहे त्यास काय उत्तर सांगावें? तेव्हां बाजीराव यांणीं उत्तर केलें “ वकील आला आहे त्यास मोंगलाकडे रुस्कतें करावें आणि आमची फौज तुम्हांकडे रवाना झाली असें सांगून त्यास पाठवावें. ” असें ऐकून शाहू महाराज यांणीं मोंगलाकडील वकिलास बलावून आणून त्यास सांगितलें कीं,

† हें आवेशाचें भाषण मोंगल राज्यरूप-वृक्षाच्या मुळावरच कुन्हाडीचा घाव घालणाऱ्या या विक्रमशाली पेशव्यास किती शोभतें हें सहज लक्षांत येईल. मोंगल=पातशाही फौज.

* बाळाजी विश्वनाथ यांचे मागें बाजीरावाची नेमणूक होईपर्यंत बाळाजीच्या शिक्यामोर्तवानेंच अंबाजीपंत हे पेशव्यांच्या दप्तरचें काम चालवीत होते.

बाळाजी विश्वनाथ यांचा शिक्का “ श्री शाहू नरपति हर्षनिधान, बाळाजी विश्वनाथ [मुख्य ?] प्रधान ” असा होता. व पुढें बाजीराव यांचा,

“श्री शाहू नरपति हर्षनिधान बाजीराव बल्लाल मुख्य प्रधान ” असा झाला.

११. ग्रांट डफ यांनीं दिलेली हकीकत ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. ती अशी:— (मागें टीप ३, ७, ८ पहा.)

(१) सध्यादांचे मरणानंतर निजामावर बादशहा खूप होऊन त्यास त्यांणीं दिल्लीस बलाविलें. परंतु १७२२ पर्यंत त्यास तिकडे जातां आलें नाहीं.

(२) गेल्यावर १७२४ पर्यंत तो तिकडेच होता.

(३) बाजीरावास १७२१ चे एप्रिल महिन्यांत पेशवाईचीं वखें प्राप्त झालीं व त्यांणीं १७२४ पर्यंत नर्मदेपर्यंत ३ स्वाऱ्या केल्या. परंतु जरी त्यांणीं आपले कांहीं सरदार माळव्यांत पाठविले तरी या काळीं तो

स्वतः नर्मदा उतरून पलीकडे गेलासें दिसत नाहीं.

(४) खुद्द बाजीरावाची व निजामाची भेट १७२८ सालीं एक झाली व दुसरी १७३२ च्या सुमारास झाली. या वेळीं आपल्यावरील संकट टाळण्याकरितां निजामानें बाजीरावास हिंदुस्थानांत पातशाही मुलखांत स्वाऱ्या करण्यास अनुमोदन दिलें.

(५) नंतर २ वर्षे बाजीराव आपला अंमल माळव्यांत बसवीत होता. (१७३२-३४) व पुढें १७३६ सालीं दिल्लीपर्यंत जाऊन त्या राजधानीपुढें त्यानें आपला तळ दिला व सभोंताल्या मुलखांतून खंडणी घेतली.

(६) त्यावर पुनः निजामास बादशाहानें दिल्लीस बलाविले, व मराठ्यांस शिक्षा करण्यास सांगितलें. १७३८ सालीं निजामाची भोपाळ येथें बाजीरावानें फारच गाळण उडविली. शेवटीं निजामानें माळवा, नर्मदा व चंबळा या नद्यांमधील प्रदेश, व रोख ५० लक्ष रुपये बाजीरावास देऊं करून आपली सुटका केली.

(७) ह्याच्या पूर्वीच राजा जयसिंग व खान दौरान यांचा बाजीरावास ह्या प्रांतांची चौथ व सरदेशमुखी देण्याचा इरादा होता. ह्याशीं व बखरातील गोष्टीशीं पुष्कळ मेळ आहे. तरी बखरांत पुढल्या गोष्टी मागें व मागच्या पुढें असें झालें आहे, असें ग्रांट डफ यांचे ग्रंथावरून होतें.

१२. पाठवणी करावी, निरोप द्यावा.

“आमची फौज तुम्हांकडे रवाना झाली. तुम्ही जाऊन हा मजकूर नवाबास सांगावा.” असे सांगून लागलीच वस्त्रे वकिलास देऊन माघारां मोंगल यांजकडे त्याची रवानगी केली.

नंतर बाजीराव पेशवे यांणी सातारे मुक्कामी लाख दोन लाख रूपये कर्ज घेऊन फौजेची तयारी करून स्वारीस जाण्याची आज्ञा राजे यांची घेतली. त्या समयी आपले कनिष्ठ बंधु चिमणाजी बल्लाळ यांस राजांस भेटवून महाराजांपाशी ठेविलें, आणि आपण सारी फौज घेऊन स्वारीस निघाले ते दोहों तिहीं दिवसांत पुण्यास येऊन दाखल झाले. तेथे मुक्काम करून आणखी फौजेची तयारी करून तेथून कूच करून निघून गेले. सातान्यामुक्कामाहून वकील रवाना झाले होते ते औरंगाबादेस पोहोचून नवाब निजामन्मुलुख यांस भेटून झाला मजकूर तो सारा विदित केला. बाजीराव पेशवे पुण्याहून कूच करून निघाले ते कूचदरकूच गंगी उतरून औरंगाबादेच्या अलीकडे खराडी * तुर्काबाद आहे तेथे आले व श्रीमंत यांचा मुक्काम झाला.

ती बातमी औरंगाबादेस मोंगल यांस लागली की, मराठे यांची फौज तुर्काबादेवर येऊन उतरली. हे ऐकून नवाब यांणी मराठे यांचे लष्करांत जासूद पाठविले की, फौज मराठे यांची आली आहे ती कशी आहे तें पाहून यावे. तेव्हां ते जासूद पेशवे यांचे लष्करांत येऊन फौज पाहून माघारे फिरले. शहरांत जाऊन नवाब यांस वर्तमान जाहीर केलें की, फौज आली आहे, परंतु बेसरजामी. खराबी फौजेची बहुत आहे. तेव्हां निजामन्मुलुख म्हणतात, “अशा फौजेनें आमची मदतगारी करून आमचें काम शेवटास कसें जातें ?” तेसमयी बाजीराव पेशवे यांजकडील कारभारी अंबाजीपंत पुरंदरे यांस नवाब यांणी जासूद पाठवून शहरांत बलावून नेलें. अंबाजीपंत शहरांत गेल्यावर पुरंदरे यांची व नवाबांची भेट झाली. भेट झाल्यानंतर अंबाजीपंतांस नवाब यांणी मजकूर विचारला की, “आम्ही तुम्हांस आपले कार्यासाठीं आणिलें, तें कार्य आमचें तुमच्यानें शेवटास लागतें असें आमच्या दिसण्यांत येत नाहीं.” हा मजकूर ऐकून पुरंदरे अंबाजीपंत नवाबास अर्ज करितात की, आपण कशावरून म्हणतां

१३. स्वाऱ्यांच्या खर्चांमुळे बाजीरावास प्रथमपासून शेवटपर्यंत कर्ज फार होतें. व त्याचें प्रायश्चित त्याचा पुत्र जो बाळाजी यास बरेंच भोगावें लागलें. बारामतीकर नाईक हे त्याचे मुख्य सावकार.

१४. चिमणाजीला नायब पेशवा केलें होतें.

१५. गंगा=गोदावरी.

* मुळांत ‘दुर्गाबाद’ असें आहे. या गांवचें मूळ नांव ‘खराडी’ असें होतें. पुढें तुरुक साजखां नांवच्या सरदाराला येथील पाटीलकी मिळाली तेव्हांपासून ‘खराडी तुर्काबाद’ हें नांव सुरू झालें.

की 'तुमच्याने काम शेवटास लागत नाही?' हे आपणांस कशावरून समजलें? आपले काम कोणते आमच्याने शेवटास जाणार नाही असें आम्ही कशावरून बोलवें? आम्हांस कोणताही मजकूर विदित नाही, तेव्हां आम्ही कार्यभाग होतो न होतो हे आपणांस कशावरून सांगवें? हे नबाब यांणी ऐकल्यानंतर ते म्हणतात, "आम्ही ७८ वर्षे दिल्लीस गेलो नाही व सरकारचा खजीनाही दिला नाही यामुळे पातशहाची आम्हांवर गैरमर्जी होऊन इतराजी झाली. त्यामुळे आमचा सुभा तगीर करून आम्हांवर फौज हुजुरची रवाना झाली आहे. यासाठी तुम्हांस आम्ही मदत आणिले. त्या तुमचा प्रकार सारा खराबीचा पाहून आम्हांस असे वाटले." हे ऐकून अंबाजीपंत नबाबास म्हणतात, "बोललां ही गोष्ट खरी. आम्ही फौजेविषयी खराबीत आहो. परंतु काम करण्यास कोणासही हटणार नाही. सर्व गोष्टीनें हुशारी काम करण्याची आमची आहे. परंतु एक गोष्टीनें आम्ही बहुत अडचणीत आहो. तेवढी आमची तर्तूद झाली असतां मग पातशहाच्या पल्ल्याकडे जाऊन बंदोबस्त करूं." तेव्हां नबाब म्हणतात, "कोणती गोष्ट तुम्हांस कमती आहे ती सांगावी." तेव्हां अंबाजीपंत यांणी नबाबास अर्ज केला की, "आम्हांपार्शी खजीना नाही त्यामुळे आम्ही फार अडचणीत आहो." असा मजकूर ऐकिल्यानंतर नबाब म्हणतात, "तुम्हांस लागेल तो खजीना आम्ही देतो." हे ऐकून अंबाजीपंत बोलतात. "आपण पैक्याचा पुरावा केला तर आम्ही मोठ्या काळाच्या तोंडांतही जाण्यास मजबूत आहो. आतां आपण इतकाच वेत राखावा,—आपण शहराबाहेर दिल्लीस जाण्याच्या उद्योगें निघावें; आम्ही आपले पाठीवर पाठलाग करीत लागलेच येतो." असा नबाब यांणी मजकूर ऐकिल्यावर अंबाजीपंतांस म्हणतात, "बरे आहे" असें म्हणून अंबाजीपंतांस निरोप दिला. अंबाजीपंतांनी निघते वेळेस नबाबास अर्ज केला की, "आपण बाहेर निघाल्यावर आपले फौजेस थोडा फांटा द्यावा." असें बोलून अंबाजीपंत आपले लष्करांत येऊन बाजीराव साहेब यांस मजकूर शहरांत झाला तो सारा समजाविला.

नंतर नबाब यांणी औरंगाबादेहून * पन्नास लक्ष रूपये श्रीमंतांचे लष्करांत पाठविले. तो खजीना लष्करांत पोहोचतांच श्रीमंतांनी नवी फौज चाकरीस

‡ पातशहापेक्षांही मोठा शत्रु आला असतां त्याचा बंदोबस्त करूं (?)

१६. १७३२ चे सुमारास भेट झाली तेव्हां बाजीरावानें पैशाचें मागणें केलें खरें पण तें निजामानें कबूल केलें नाही. फक्त

पूर्वीप्रमाणें दक्षिणच्या सुभ्यांची खंडणी देऊं इतकेंच सांगितलें.

१७. ही विलक्षण युक्ति ग्रांट डफ देत नाहीत.

* मागे टीप ११—(१) व १६ पहा.

ठेवण्याविषयी कलमजारी केली. नित्य हजार दोन हजार फौजेची हजीरी होऊं लागली. असें इकडे होत असतां औरंगाबादेस नबाब यांणींही बाहेर निघण्याची तयारी केली.

त्या समयीं जनानखान्यामध्ये वर्तमान समजलें कीं, बाजीराव आले आहेत ते फार देखणे मुरतपाक आहेत. तेव्हां त्यांस दृष्टीनें पहावें हा मजकूर त्यांणीं नबाबांस सांगितल्यावरून नबाबांच्याही मनांत भरला कीं, बाजीराव यांची भेट आपण घ्यावी. याप्रमाणें मजकूर नबाब यांचे मनांत येऊन, बाजीराव यांकडे वकील पाठविले आणि “ तुम्हांस जांफत करावयाची आहे यासाठीं तुम्हीं आमचे येथें यावें. ” असें बलावणें करायास सांगितलें. त्या वकिलांनीं श्रीमंतांस मजकूर समजाविला. त्या वेळेस श्रीमंतांनीं उत्तर केलें कीं, “ आम्ही शहरांत येणार नाही. बाहेर कोठें बसावयाची जागा केल्यास तेथें येऊं. तुमची आमची मुलाखत होईल. ” असें श्रीमंतांनीं सांगितल्यावर तो मजकूर वकिलांनीं येऊन नबाबांस समजाविला. ते नबाबांच्या मनांत येऊन बरें म्हणून “ आम्ही शहराबाहेर सांताऱ्यानजीक मेजवानीची जागा करितों, तेथें तुम्ही यावें, ” असें सांगून पाठविलें. ते श्रीमंतांनीं कबूल केल्यानंतर नबाब यांणीं सातारें मुक्कामीं मेजवानीची तयारी केली, आणि श्रीमंतांस सांगून पाठविलें कीं, “ आतां आपण सडे पांच खिजमतगारांनिशीं यावें. ” तेव्हां ती गोष्ट श्रीमंतांचे मर्जीस येऊन श्रीमंतांनीं रुकार दिला. नंतर सांताऱ्याजवळ मेजवानीची जागा करून, डेरे-दांडे देऊन विछायत करून, सभोवतीं चिकींचीं बाडे चिरून आंत सारा जनानखाना मोंगलांकडील बसला. इकडून बाजीराव साहेब स्वारी तयार करून निघाले. ते सांताऱ्यापासून आलीकडे फौसावर सारी फौज ठेवून खांसा स्वारी तेथून घोड्यावर स्वार होऊन निघाले ते डेऱ्याजवळ आले. नबाबही डेऱ्याबाहेर येऊन बाजीराव यांस आंत घेऊन गेले. उभयतांच्या भेटी होऊन विछायतविर जाऊन बसले. मग साऱ्या बायकांनीं बाजीराव यांस पाहिलें. तेव्हां मोहोरा चांगला पाहून सर्व बायका खूष होऊन दोन पायली मोत्यें बाजीराव यांजवर उधळलीं. नंतर श्रीमंत व नबाबांचीं बोलणीं बहुत झालीं. त्या वेळेस नबाब बाजीराव यांस म्हणतात, “ आतां कसे ! आतां तुम्ही आमचे हातांत सांपडला ! ! तुमचे शिंदे, होळकर ते

१८. कलमजारी=नांवनिशी, चाकरीस ठेवणें.

१९. चांगले चेहऱ्याचा, सुंदर.

२०. मेजवानी. जाफत १७२८ तील भेटीच्या वेळीं निजामानें केली. घांट डफ.

२१. हें सातारें गांव औरंगाबादेजवळ

१॥ कोशावर मोंगलाईत यज्ञेश्वर बाळकृष्ण दीक्षित यांस जहागीर आहे. वरील जाफत दीक्षित यांचे पूर्वज नारायण दीक्षित व वामुदेव दीक्षित यांच्या सन्नेनें झाली.

२२. बांबूचे कूड घालून, चिकाचे पददे लावून.

कोठें आहेत ? आतां तुम्हांस येथें आम्हीं एखादा दगा केला तर कसें होईल ? ” असें बाजीराव साहेब यांणी ऐकून श्रीमंत बोलतात, “ मी जेथें आहे तेथें माझ्या-जवळ सारे आहेत. ” असें उत्तर ऐकून नबाब म्हणतात, “ कोठें आहेत ? ” मग होळकर व शिंदे यांच्या भेटी नबाबांशीं कैरविल्या. त्यासमयीं निजाममुलुक यांची खोतरजमा झाली. नंतर नबाब बाजीराव यांस म्हणतात, “ आम्ही तुम्हांस या वेळीं दगा करणार नाहीं, कारण यासमयीं आम्हांस तुमची गरज. तुम्हांपाशीं काम बहुत आहे. याउपर आमचे विश्वासावर आमचे भेटीस कोणी येऊं नये. आम्ही दगा करावयास चुकावयाचे नाहीं. ” असें म्हणून नबाब बोलतात, “ एक बाजी सब् पाजी. ” हें श्रीमंतांनीं ऐकून श्रीमंत नबाबांस बोलले, “ एक निजाम, सब् हजाम. ” अशीं परस्परें बोलणीं होऊन, श्रीमंतांस वस्त्रें, अलंकार, जवाहीर वगैरे देऊन समागमें सरदार होते त्यांसही पोषाग दिले. नंतर बाजीराव साहेब नबाबांचा निरोप घेऊन आपले लष्करांत येऊन दाखल * झाले.

इकडे मोंगल दिल्लीस जाण्यास निघाले ते अर्जिच्याचा घाट उतरून खानदेशांत आले. बाजीरावसाहेबही फौजेसुद्धां खानदेशांत आले. आणखी फौज कूचमुक्कामास ठेवीत चालले. असे जातां जातां मोंगल फौजेसुद्धां नर्मदा उतरून गेले. पाठीमागून श्रीमंतही उतरले. असे उज्जनी पावेतो पाठलाग करीत चालले. तेव्हां कोठ्याचे मैदानांत दिल्लीहून फौज आली होती तिची व निजाम-मुलुख यांची गांठी पडून भेटी झाल्या. तेव्हां दिल्लीहून सरदार आले होते त्यांणी नबाबांस विचारलें, “ तुम्ही असे वैदमस्त कां झालां ? दाहा दाहा वर्षे पर्यंत

२३. वर पांचा खिजपतगारानिशीं आले असें आहेच. तेच हे सरदार लोक.

२४. खातरी, संशयनिवृत्ति.

* हें भेटीचें वर्णन मोठें मनोवैधक आहे. यावरून बाजीरावाचा साधा शिपाई-बाणा व समयसूचकता, निजामाच्या स्वभावबद्दल त्याची माहिती व तद्विषयी पुढील तरतूद वगैरे गोष्टी प्रकट होतात. तो रूपानें देखणा असून बोलणारा मोठा वांका होता असेंही ह्या वर्णनावरून निष्पन्न होईल. तसेच निजामाचें कपट व आंत एक असून प्रसंगानुसार वाहेर दुमरेच दाखविण्याचें त्याचें कसब हींही व्यक्त होतात. युरोपामध्ये अशाच राज्यस्थितीच्या एका प्रसंगीं दोन मोठे मोठे राजे भाऊपणाच्या नात्यानें भेटले. त्यांची प्रस्तुतच्या दोघां राजपुरुषांची तुलना चांगली करितां येईल.

बाजीराव हा फ्रान्स देशाचा राजा पहिला फ्रान्सिस ह्या सारखा मोकळ्या मनाचा व शब्दाला मान देणारा होता. निजाम हा इंग्लंडचा राजा आठवा हन्री ह्या सारखा कपटी व आपमतलवी होता. ह्या दोन्ही युरोपियन भूपतींची भेट मोठ्या थाटानें फ्रान्स देशांत क्याले जवळ आड्रेस येथें १५२० त झाली. तो थाटमाट इतका होता कीं, त्या स्थळाचें नांव ‘ किनखाफी अथवा भरजरी ठिकाण ’ असें पडलें.

ह्या भेटीची हकीकत ग्रॉट डरुचे ग्रंथांत नाही.

२५. म्हणजे निजामाचे लोक.

२६. निघतांना व तळ दिल्यावरही.

२७. कोटा चंवरानदीचे तीरी.

२८. गर्वांनं धुंद.

पातशहा यांची भेट नाही, व ऐवजही नाही. अशी मस्ती पातशहा बरोबर चालेल की काय ?” असे ऐकून दिल्लीचे सरदारांस निजामन्मुलुख हणतात की, “हल्ली बंड आमचे पाठीवर येत आहे. अशीं अशीं बंडे दक्षिणेत हँरदम, नेहेमी लढाईशीं गांठ; तेव्हां या बंडांचा बंदोबस्त करावा किंवा पातशहाचे भेटीस यावे ! असा नित्य उठून दंगा. असो हल्ली आमच्या पाठीवर बंड येत आहे, याचा आतां बंदोबस्त करावा.” अशीं त्यांचीं ह्यांचीं बोलणीं होतात तों श्रीमंतांची फौज जाऊन पोहोचली. तेव्हां दिल्लीचे फौजेची व श्रीमंतांचे फौजेची गांठ पडून लढाई होऊ लागली. लढाई होतां होतां पातशाही फौजेचा मोड झाला. त्यातमयीं पातशाही फौज पळू लागली. त्यांच्यासमागमें निजामन्मुलुखही पळू लागले. हे पाहून श्रीमंत फौजेसुद्धा पाठीमागें लागले. त्यांनीं शत्रूस मजल दर-मजल नेऊन दिल्लीमध्ये घातले. श्रीमंतांच्या फौजेने दिल्लीभोवती मोठी धूम केली.

नंतर निजामन्मुलुख पुढें गेले होते त्यांच्या व पातशहाच्या भेटी शारया. तेव्हां पातशहा मोठ्या घुशंतात येऊन नवाबास बोलिले की, “ही तुमची रीत ! की दहा दहा वर्षेपर्यंत तुमचा पैका सरकारांत दाखल नाही व हिशेबही नाहीत व तुम्हांस हुजूर येण्याची गरज देखील नाही !! असे तुम्ही जोरावर होऊन सरकाराशीं मस्ती करितां हें नीट नाही.” असा सारा मजकूर ऐकून घेऊन निजामन्मुलुख हात जोडून अर्ज करितात, “आम्हीं सरकारास बँदमामलेची गोष्ट कधीही सांगितली नाही, व पुढेही सांगावयाची नाही; परंतु दक्षिणेत अशीं बंडे, यांचा बंदोबस्त राखावा किंवा सरकारची ^{३१}पैवी ठेवावी ?” अशा मतलबाचीं बोलणीं बोलून, “हल्लीं हें बंड आलें आहे; हुजूरची फौज गेली होती त्या फौजेचा मोड होऊन फौज पळून माघारी आली. हें बंड घेऊन मुलुखामध्ये धूम मांडली आहे, त्याचा बंदोबस्त सरकारांनीं करावा;” असा अर्ज नवाबांनीं केला इतक्यांत बाहेरीलही बोभाट आले. त्यामुळे पातशहाची खातरजमा झाली कीं, निजामन्मुलुख वर्तमान सांगतो हें खरें.

२९. प्रतिक्षणीं, नेहमीं.

३०. बाजीरावांन १७३६ सालीं दिल्लीच्यापुढें तळ दिला, तेव्हां बादशाहाची अदबी राखावी म्हणून त्याणें बादशाहास निरोप पाठविला कीं, माझ्या फौजेपासून कदाचित् तुमच्या शहरच्या लोकांस इजा होईल, याजकरितां मी आपला मुकाम जरा दूर करतो. असा निरोप जातांच दिल्लीवाल्यांस स्फुरण चडून आठ हजार लोक मराठ्यांवर चाल

करून आले. मराठे तयार होतेच. बाजीरावांन हुकूम केल्याबरोबर दिल्लीवाल्यांस दोर्हीकडून घेऊन त्यांनीं त्यांचा अगदीं चुरा उडविला. एकचतुर्यांश लोक शहरांत परत गेले असतील कीं नाहीं कोण जाणें. श्रांठ डफ.

३१. दांडगावा, उलट जावसाळ.

३२. जा ये करणें, भेट घेणें.

तेव्हां पातशहा यांणीं चिताऱ्यास वलावून आणून हुकूम केला कीं, “बाजीराव धूम करितो तेव्हां तूं जाऊन त्याची तसवीर बाजीराव कसा असेल तशी लिहून आणावी.” तेव्हां चिताऱ्यानें लष्करांत येऊन, बाजीराव साहेब यांची तसवीर लिहून नेऊन पातशहास दाखविली. ती पातशहा यांणीं कशी पाहिली? बाजीराव घोड्यावर बसले आहेत, घोड्याची अनीन मानेवर टाकलेली आहे, एक पाय घोड्यावर आडवा टाकलेला आहे, खांद्यावर भाला, आणि घोडा चालला आहे, ते वेळेस शेतांतलीं कणसें हातानें तोडून हातावर चोळून दाणे तोंडांत टाकीत असावें. अशी तसवीर पाहिल्यानंतर पातशहा ह्मणूं लागले, “ए तो सैतान है!” असें म्हणून नवाब निजामन्मुख यांस पातशाही हुकूम झाला कीं, “बाजीराव यांशीं समजूत पाडून वाटेस लाविले पाहिजे.”

असा हुकूम होतांच नवाब बाजीराव यांजकडे येऊन बोलणीं चालणीं झालीं. त्या वेळेस श्रीमंतांनीं नवाबास सांगितलें, “आमचा स्वारी खर्च काय झाला असेल तो द्यावा, आणि पातशाही मुखूळ आहे इतक्याच्या सनदा बाबती सरदेशमुखी व चौथाई मोकासा या अमलाच्या शाहूमहाराज लत्रपती यांचे नांवें करून द्याव्या.” अशीं बोलणीं होऊन तो मजकूर नवाब यांणीं पातशहास समजाविला. ते समयीं पातशहा यांणीं मजकूर समजून घेऊन त्या बोलण्यास रुकार देऊन नव्या सनदा सरदेशमुखी चौथाईच्या शाहूमहाराज यांच्या नांवाच्या करून दिल्या व स्वारीखर्चही दिला. तेव्हां श्रीमंतांची स्वारी माघारी आली. दिल्लीस, निजामन्मुख यांस हुकूम झाला कीं, “तुम्हीं दक्षिणेंत जावें. तेथील बंदोबस्त चांगला राखित जावा.” असें होतांच नवाबही हुकूम घेऊन दक्षिणेंत आले. या स्वारीला मोगल यांणीं खानदेश येथील महाल सारे सैरकारांत दिले.

असा मजकूर झाला तेव्हां बाजीराव पेशवे कूच करून निघाले ते नीट

३३. ग्रांट डफ म्हणतात ही गोष्ट प्रथम निजामउलमुल्क व बाजीराव यांची लढाई होण्याचा प्रसंग आला तेव्हां घडली. त्या वेळीं निजामानें आपल्या चिताऱ्यास बाजीराव जशा स्थितीत असेल तशा स्थितीत त्याचें चित्र काढून आण, असें सांगितलें, व त्याणें काढलेली तसवीर बखरीत लिहिल्याप्रमाणेंच होती. बाजीरावास पेशवाईचा डौल वगैरे काहीं नव्हता. तो साधारण शिळेदारप्रमाणेंच तोबरा, मेखा, पायबंद वगैरे घोड्याचे पिछाडीस बांधून व हातांत भाला घेऊन जाई. ही तसवीर हैद्राबादेस आहे असें ऐकिवांत आहे.

३४. हे बादशहा महंमदशहा हे होत. (१७२०-४८) आयुःक्रमण करण्याच्या यांच्या रीति व संवयी बाजीरावाच्या रीति व संवयी यांपासून अगदीं भिन्न होत्या तेव्हां असें चित्र पाहून त्यांचे आंगावर शहारे उठायें यांत आश्चर्य नाही. एकास ऐश्वर्य व कीर्ति मिळविण्याची अत्युत्कंठा असून तदर्थ त्याचे श्रम चालले होते, दुसऱ्याच्या आज्या पणज्यांनीं सर्व मिळवून आयतें तयार करून ठेविलें होतें. ह्या फरकाचा इतका परिणाम !

३५. पेशवे यांस.

साताऱ्यास आले. साताऱ्यास आल्यानंतर शाहूमहाराज यांची भेट झाली. स्वारीचा सारा मजकूर महाराजांस विदित केला. व नव्या सनदा पादशाही बाबती सरदेशमुखी चौथाईच्या आणिल्या होत्या त्या महाराज यांजपुढे ठेविल्या. ते पाहून शाहूमहाराज यांची मर्जी बहुत प्रसन्न झाली. आणि बाजीराव यांस शाहू राजे बोलले “ शाबास बाजीराव ! खूप काम बजाविलें ! ” असें बोलून नंतर बाजीराव यांस महाराज आज्ञा करितात कीं, “ तुम्हीं आपल्यास रहावयास जागा पेशवाईचे कारभाराजोगी, मध्यदेशीं पाहून, तेथें वाडा बांधून, शहर वसवून तयार करावी. ” अशी आज्ञा होतांच बाजीराव साहेब यांणी महाराजांस विनंति केली कीं, “ पुणें जागा मध्यदेश आहे. आज्ञा झाल्यास तेथें रहावयाची सोय करूं. ” अशी विनंति करितांच ती गोष्ट शाहू राजे यांचे चित्तांत येऊन राजे यांची आज्ञा श्रीमंतांस झाली तेव्हां श्रीमंत बाजीराव महाराजांची आज्ञा घेऊन चिमाजी आपा बराबर घेऊन पुण्यास आले. पुण्यास येऊन वाड्याची जागा पाहून वाडा बांधावयास आरंभ केला. वाड्यास काम लाविलें व शहर वसविण्यास आरंभ केलें.

पुढें वर्तमान असें झालें. * मोंगल यांचा बंदोबस्त मराठी फौज कुमक येऊन केला. तशीच मोहीम पातशहा यांची बुंदेलखंडाचे राजावर झाली. त्यासमयीं त्या राजानें हा मजकूर मोंगलांचा ऐकिला होता, त्याजवरून साताऱ्यास वकील पाठविले. त्यांच्या बरोबर शंभर दोहऱ्यांचें पत्र बाजीराव यांस पाठविलें. त्यांत

३६. पुणें या कारकीर्दीत पेशव्यांचें रहाण्याचें ठिकाण झालें, याबद्दल ग्रॉट डफ यांनीं कोठें स्पष्टपणें लिहिल्याचें आढळांत नाहीं. या पूर्वी पेशव्यांचीं मुलें माणसें सासवडास रहात असत. सुण्यासही कांहीं दिवस होती.

वाडा शनवारचा. वाड्यास हीच जागा पसंत करण्याचें कारण बरोबर समजत नाहीं. तरी अशी गोष्ट सांगतात कीं, बाजीराव एके दिवशीं त्या रस्त्यानें जात असतां त्यांनीं कुऱ्याच्या मागें ससा लागलेला पाहिला. यावरून त्यांनीं असें अनुमान बांधिलें कीं, ह्या जागेवर वाडा बांधिला असतां आपला पराजय कधींही होणार नाहीं. कोणी झणतात त्यांच्या घोड्याचा पाय तेथें ठेवाळला, यावरून आमचें रहाणें येथेंच असावें असें श्री गणपतीचे मनांत आहे असें त्यांस वाटलें. व तेथेंच वाडा बांधावा असा निश्चय झाला. पुणें शहरचें वर्णन.

* मोंगल—निजाम उल्मुल्क.

३७. राजा छत्रसाल यावर महेंद्रखान बंगश, अलाहाबादचा सुभेदार, हा चालून आला (१७३३.) राजानें बाजीरावाचा लैकिक ऐकिला होता व मदतीकरितां त्याजकडे वकील पाठविले ह्या दोन्ही गोष्टी साहजीक होत्या.

३८. हें पत्र मोठें चमत्कारिक असेल. पण हें आतां सांपडण्याची मारामार. निबंधमालेच्या ३१ व्या अंकांत का० ब० ह्या सहीचें पत्र आहे त्यांत एक दोहरा दिला आहे तो असाः—

“जो गति ग्राह गजेंद्रकी सो गत भइ है आज!
बाजी जात बुंदेलकी राखी बाजीराव ।

अर्थः—

आंवी ॥ जी गती झाली गजेंद्राची ।
तीच आज आमची साची ॥
बाजी जाते बुंदेलाची ।
राखी बाजीराज्या ” ॥

दर दोहऱ्यास तीन चरण आपल्या मजकुराचे व चवथे चरणांत मजकूर असा की, “असे राव बाजी राखे बुंदेलेके बाजी.” असे पत्र वकील घेऊन आले ते बाजीराव साहेब यांस त्याणीं दिलें, आणि शाहू महाराज यांजलाही मजकूर बुंदेलेखंडच्या वकिलानें समजाविला. त्याजवरून महाराज यांची आज्ञा बाजीराव पेशवे यांस बुंदेलेखंडांत जाण्याची झाली की, “तुम्ही बुंदेलेखंडांत जाऊन त्या राज्याचा बंदोबस्त करून द्यावा.” त्याजवरून श्रीमंतांची तयारी होऊन फौजेसुद्धां बुंदेलेखंडांत जाऊन पोहोचले. तेथील छत्रसाल राजा यांच्या भेटी झाल्यानंतर दिल्लीहून फौज आली होती त्या फौजेची व श्रीमंतांची लढाई मोठी मातबर झाली. त्या वेळेस दिल्लीची फौज आली होती तिचा मोड होऊन फौज माघारी गेली. त्यासमयीं छत्रसाल राजा यांनीं बाजीराव पेशवे यांस मोठी शाबासकी दिली आणि सांगितलें की, “दोन वेटे माझे आहेत तसाच तूही तिसरा माझा बेटा.” मग आपले राज्याचे तीन विभाग करून दोघां लेंकांस दोन वांटे देऊन तिसरा वांटा बाजीराव यांस दिलें आणि सांगितलें की, “मी आपले संतोषानें तुम्हांस आपले राज्यापैकीं मुलूख दिला. या मुलूखाचें राज्य तुम्हीं करून सुखरूप रहावें.” त्या समयीं तेथें रहावयास कोणी कबूल होईना. तेव्हां गोविंदपंत कराडे स्वारीमध्ये उमेदवारी करून होते त्यांनीं श्रीमंतांस विनंति केली की, “मला आज्ञा झाल्यास मी येथें राहीन.” असें श्रीमंतांनीं ऐकून “बरें आहे” म्हणून सांगितलें, आणि त्या मुलूखाच्या सनदा त्यांच्या नांवें करून देऊन त्यांची स्थापना तेथें करून ठेविली. नंतर सरकारची स्वारी माघारी फिरली ती मागती पुण्यास येऊन सातान्यास जाऊन, महाराज यांस भेटून झाला मजकूर महाराजांस विदित केला.

ह्या दोहऱ्याची शेवटची पंक्ति व वखरीतील चवथा चरण ही बहुतांशीं जमतात. नक्रानें गजेंद्रास ग्रस्त करण्याकरितां तोंडीं धरिले असतांना त्याणें विष्णूचा धांवा करून आपली सुटका करून घेतली, ही गोष्ट पुराणप्रसिद्ध आहे.

३१. पहिल्यानें झांशीचा किल्ला व त्या खालचा मुलूख सव्वादोन लाखांचा दिला. व मरण समयीं सर्व राज्याचा तिसरा हिस्सा दिला. हा रजपूत राजा फार वृद्ध होता. भोंगलांपासून सुटका झाल्यानंतर तो लवकरच मृत्यु पावला. याचे मुलांचीं नांवें जगत् राजजी देव व हरदेश अशीं होती. ह्यांची व बाजीरावाची भेत्री पुढें सदादित चालली व ते त्यास सर्वदा मदत करीत.

(ग्रांट डफ.)

३०. यासच पुढें गोविंदराव बुंदेले व गोविंदराव झांशीवाले असें म्हणूं लागले. हा कऱ्हाडा ब्राम्हण यांचें उपनावें खेर. यास नेवाळकर असेंही म्हणत हा ह्या प्रांतीं पेशव्यांचा सुभा झाला. झांशीचा मुलूख त्यांच्या वंशजांकडे लार्ड डलहौसे यांच्या कारकीर्दीपर्यंत चालला. पुढें दत्तक घेण्याचा प्रसंग आल्यावर माजी कंपनी सरकारच्या वहिवाटीप्रमाणें तें संस्थान खालसा करण्याचा निश्चय झाला. राणी लक्ष्मीबाईची पुढील हकीकत सर्वास महेशूर आहेच. स्वतः गोविंदराव पुढें पाणिपतच्या मोहिमेत निवर्तले.

इकडे बाजीरावसाहेब बुंदेलखंडांत गेल्यावर निजामन्मुलुख याजवर दिल्लीहून फौज रवाना झाली. याजमध्ये सरदार शाहाजतखान भडबुंजे दिल्लीहून रवाना केले. तो येऊन पोहोचल्यावर निजामन्मुलुख यांणी शाहू राजे यांजकडे वकील पाठवून राजाची फौज कुमक मागितली. तेव्हां राजास असे वाटले कीं, बाजीराव बुंदेलखंडांत गेला, आतां मोंगलांकडे कोण पाठवावा? असे फिकिरींत असतां, चिमाजी बल्लाळ, बाजीराव यांचे धाकटे बंधु, यांणी राजांस विनंति केली कीं, “मजला आज्ञा होईल तर मी जाऊन मोंगलांस कुमक करीन.” त्याजवरून त्यांजला आज्ञा झाली कीं, “तुव्हांजवळ फौज नाही, सारे सरदार बाजीराव यांजबरोबर गेले.” तेव्हां चिमाजीआपा यांणी विनंति केली कीं, “जे सरदार गेले त्यांचे लेंक व पुतणे व भाऊ पाठीमागे आहेत, त्यांजला घेऊन मी जातो.” त्याजवरून महाराजांनीं आज्ञा दिल्यावर पंचवीस हजार फौज घेऊन गेले, ते मोंगलांकडे न जातां जो सरदार दिल्लीहून आला होता त्याजकडे जाऊन त्यास भेटले. त्यांणी विचारिलें कीं, “तुम्ही कोण आहां?” तेव्हां आपासाहेब यांणी सांगितलें कीं, “मी बाजीराव याचा धाकटा भाऊ आहे. बाजीराव राजाकडेस चाकरीस आहेत; त्यांचें आमचें वनत नाही, म्हणून दुसरी निराळी चाकरी पहावयास निघालों आहों. तुम्ही ठेवाल तर आम्ही राहूं.” त्याजवरून शाहजतखान यांणी चिमाजीआपा यांचे फौजेची हजिरी घेऊन चाकरीस ठेविलें. व पुढें त्यांची बोली करून खर्चास द्यावें याप्रमाणे ठरविलें. दरम्यान एकदोन दिवस गेल्यावर दोनप्रहर दिवसाचे सुमारे चिमाजीआपा यांणी आपले फौजेची तयारी करून शाहाजतखान याचे फौजेवर छाप्या *घातला. ते वेळेस ते मुसलमान लोक बेसावध असून यंड हवा घेण्यास झाडांझाडांखाली बसावयास गेले होते. त्यांजला मारामार करून उधळून दिलें. नंतर शाहाजतखान याची कलावंतीण मस्तानी होती ती सांपडली. ती फार नाजूक होती.

२१. हा शाहाजतखान कोण तें स्पष्ट होत नाही. कदाचित् ‘सादतखान’ असेल. सादतखान हा इराणांतील एका फेरीचाल्याचा मुलगा होता. पुढें तो आयोध्येचा नवाब झाला.

चिमाजीआपा एकदां (१७२४) उदाजी पवार यास घेऊन मालव्यांत गेला होता. तेव्हां मालव्याचा सुभेदार राजा गिरिधर याचा त्याणें पराभव केला, नंतर सा रंगपुरावर येऊन तेथील मुसलमान सरदारापासून १५००० रुपये खंड घेतला. मालक-

म, म० हिं०.

पुनः एकदां दाभाड्याचा पराजय केल्यानंतर (१७३१) बाजीरावानें त्यास मालव्यांत पाठविलें होतें. ग्रॉंट डफ.

* या गोष्टीचा उल्लेख ग्रॉंट डफ कोठें करीत नाहीत.

२२. मस्तानीबद्दल ग्रॉंट डफ कोठें बोलत नाही. ‘समशेर बहादर’ यवनीपासून बाजीरावास झाला इतकें मात्र तो लिहितो.

अन्यत्र असें आढळतें कीं, ही छत्रसाल राजाची दासीपुत्री. ती त्याणें आपल्या

तिणें विडा खाऊन पीक गिळली तर दिसायी ! तिचे पिंथ्यादीचे गुंडीस लाख रुपये किमतीचा एक हिरा होता. आणखी तिजजवळ जवाहीरही पुष्कळ होतें. अशी तिची बरदास्त शाहजतखान याणें ठेविली असतां तिजवर असा वखत पडला. तेव्हां ती विष खाऊन मरूं लागली. त्या समयीं चिमाजीआपा यांणीं विचारिलें, “तूं विष कां खातेस ?” तेव्हां तिणें उत्तर केलें कीं, “माझा सांभाळ करील असा आतां कोणी नाहीं, तुम्ही आपले आंगाखालीं ठेवाल तर मी जीव देणार नाहीं.” त्यावरून चिमाजीआपा बोलले कीं, “माझे वडील भाऊ बाजीराव साहेब बुंदेलखंडांत गेले आहेत ते आल्यावर तुझा प्रतिपाळ करतील.”

* असें सांगितल्यावरून ती बरें म्हणून आपासाहेब यांजपाशीं राहिली.

नंतर चिमाजीआपा यांणीं शाहजतखान याची कांहीं फौज राहिली होती ती आपण चाकरीस ठेवून मोंगलावर चढाई करून गेले, आणि मोंगलांस सांगितलें कीं, “तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें तुमचे गलिमाचें पारिपत्य केलें, आतां आमचा स्वारीखर्च व आम्हांस काय देतां तें सांगावें; नाहीं तर तुमचें ठिकाण आम्ही घेऊं” त्या वेळेस निजामन्मुलूख यांणीं कसेंही करून आपले सर्व लोकांस विचारिलें कीं, “आतां कसें करावें ? गलीम मोडण्यासाठीं बलाविले त्यांणीं गलीम तर मोडला; परंतु तूर्त आपणांस हेच गलीम झाले. त्यांचें न एकाचें तर ते आज फौजबंद असून यांचे भाऊ बाजीराव बुंदेलखंडांत गेले आहेत त्यांणीं तिकडे फत्ते केली आहे. आतां यांच्याशीं कज्जा करावा तर त्यांचा आपला वांकडेपणा

राज्यविभागाबरोबरच बाजीराव यास दिली. मस्तानी वरील बाजीरावाची आसक्ति, निजामाची व त्याची भेट, तेव्हांची देशस्थिति व काल यांस अनुलक्षून, कांहीं गोष्टी पुढें मार्गें करून एक उत्तम प्रकारची ऐतिहासिक कादंबरी लिहितां येईल. लिहिणारा मात्र कुशल पाहिजे.

४३. झगा (कलावंतिणीचा.)

* येथें वडिलांस मान देण्याची व त्यांची मर्यादा राखण्याची आमच्या लोकांची चाल स्पष्ट दिसून येते. खेरीज आपांचा मनोनिग्रह ही व्यक्त होती.

§ या गोष्टीस इतिहासांचा आधार नाहीं. निजामउल्मुल्कही अशा नुसत्या दांडपटणांस ऐकणारा नव्हता. तो मोठा दूरदर्शी मुत्सद्दी असून उत्तम शिपाई ही होता. तरी त्यावेळीं खानदौरान (म्ह० बादशाही व-

जीर) यांसारखे भेकड व पोरकट बुद्धीचे ही लोक होतेच. मझरफरखान म्हणून एक सरदार या वजिरांनीं मराठ्यांस नमदें पलीकडे हांकून लावण्यास पाठविला होता. तो तर नुस्ता सिरांजपावेतो येंउन परत दिह्नीस गेला. तेंयें जसा काय तो मोठा दिग्विजय संपादून आला असा लोकांनीं त्याचा सन्मान करून वाहवा केली ! (१७३५)

सादतखान याणें दुआबमध्ये होळकराचा मोड करून त्यास तेथून पाठीमागें वळविलें इतक्या वरूनच बादशहास एक लांबलचक पत्र लिहून आपल्या पराक्रमाचें वर्णन करून मराठ्यांचें बंड मोडून टाकिलें असें कळविलें. ही बातमी बाजीराव यास कळल्यानंतर थोडेच दिवसांत दिह्नीभोंवतीं प्रलय होऊन मराठे जिवंत आहेत असें कळून आलें. ग्रॉट डफ.

पडून दोस्तीत अंतर पडतें. ” तेव्हां सर्व सरदार यांच्या मनांत आलें कीं, “दक्षिणेत आपण एक व दुसरे शाहूराजे; त्यांशीं वांकडे होऊन तट करावा हें चांगलें नाहीं, आणि राजावाशीं आपण कुमक मागितली त्यापेक्षां त्यांचा स्वारीखर्च देऊन त्यांस कांहीं मुलूख देऊन पुनः त्यांचा आपला कज्जा न होतां एकमेकांस मदत करावी असा ठराव करावा. ” त्याजवरून निजामन्मुख यांणीं चिमाजीआपा यांजकडे वकील पाठवून तहाचें बोलणें करून त्यांचा स्वारीखर्च देऊन दौलताबाद किल्ला, बिड, पाथरी वगैरे *मुख साठ लक्षांचा दिला.

याप्रमाणें ती मसलत पार होऊन चिमाजीआपा साताऱ्यास आले, व बाजीराव साहेब बुंदेलखंडांत गेले होते तेही आले. आपले स्वारीचा मजकूर चिमाजीआपा यांणीं बाजीराव साहेब यांस सांगितला. “ मस्तानी कलावंतीण आणली आहे तिचें म्हणणें जे, ‘ मजला आंगाखालीं घालावें ’ त्याजवरून तिजला मी सांगितलें कीं, ‘ आमचे वडील बंधु बाजीराव बुंदेलखंडांत गेले आहेत ते आल्यावर तुझा प्रतिपाळ करतील ’ असें सांगून तिचे सरंजामासुद्धां तिजला बरोबर आणली आहे, आतां आपले मर्जीस येईल तसें करावें. ” त्याजवरून बाजीराव साहेब यांणीं तिला बलावणें पाठवून आपले डेव्यांत आणिली. तिचें स्वरूप पाहून बाजीराव साहेब भुलले, आणि तिजला सांगितलें कीं, तुजला मी आपले आंगाखालीं घालितों. त्याजवरून बाजीराव साहेब आपल्यास पाहून भुलले, आतां आपण जें मागूं तें देतील, असें चित्तांत आणून बाजीराव साहेब यांस तिणें विनंति केली कीं, “ महाराज, मी आपली आज्ञा कबूल करितें; परंतु माझे मागणें आपण कबूल केलें पाहिजे. ” तेव्हां बाजीराव साहेब बोलले कीं, “ काय मागणें आहे तें माग. ” त्याजवरून तिनें विनंति केली कीं, “ माझे पोटीं आपले पासून बेटा झाला, तर त्याजला आपले संस्थानचा वांटा द्यावा. ” हें श्रीमंतांनीं ऐकून तिजजवळ कबूल केलें कीं, “ माझे पासून बेटा झाला तर त्याजला मी आपले संस्थानचा वांटा देईन. ” असें म्हणून तिजला आंगाखालीं घातली आणि तिची बर्दास्त पहिले प्रमाणें ठेविली.

पुढें महाराज यांची आज्ञा घेऊन पुण्यास आले. वाडा बांधावयास प्रारंभ केला तोही मजकूर महाराजांस विदित केला, तेव्हां महाराज बोलले बरें आहे. पुढें स्वारीस जाण्याची आज्ञा मागितली, ते समयी श्रीमंत शाहूराजे यांणीं पेशवे

* हे प्रांत हल्लीं मोंगलाईत आहेत. हे पुनः पुनः घेतले व परत केले गेले.

† हा बेटा समशेर बहादर. यास पुढें बुंदेलखंडांत मुलूख दिला. असें म्हणता-

त कीं, या समशेर बहादरचें उपनयन करून त्यास ब्राह्मण करण्याचें बाजीरावाचे मनांत होतें पण ब्राह्मणांच्या पसंतीस न आल्यामुळें तो बेट तसाच राहिला.

यांस सांगितलें, “ कारभार कराल तितका सावधगिरीनें, मोठ्या जुतीनें करीत जावा. ” असें सांगून स्वारीस जाण्याची आज्ञा दिली. मग बाजीराव साहेब पेशवे पुण्यास येऊन दाखल झाले. वाड्याचा कारखाना चालता केला. वाड्याभोंवतीं तट बांधिला. तटास दहा वारा बुरूज चांगले केले.

नंतर चिमाजीआपा यांचे मनांत आलें की, कोंकण काबीज करावें. असा विचार करून बाजीराव यांस विचारून कोंकणाकडे स्वारी तयार करून मावळांतून फौजेसुद्धां निघाले ते मावळचा अंमल बसवून +भीमाशंकर येथील दर्शन घेऊन ॥ कोळवणांत उतरले. सारें कोळवण सर करून, अंमल बसवून, †बझर जोगिणीवरून देवीचें दर्शन घेऊन, तेथें अंमल चालता करून, किल्ले * माहुली येथें येऊन, किल्ल्यास ‡ शह दिला. काहीं दिवस किल्ला भांडला. शेवटीं किल्ला सर करून आपलें निशाण चढवून किल्ला सही केलें. सभोंवतीं मुख्य होता तेथें अंमल बसवून, तेथून कूच करून, कल्याणास येऊन दाखल झाले. कल्याण भिवंडी वगैरे ठाणीं बसवून तेथून कूच करून स्वारी पुण्यास गेली. झाला मजकूर बाजीराव यांस समजावून आपासाहेब साताऱ्यास जाऊन शाहू महाराज यांची भेट घेतली. स्वारीस गेल्याचा मजकूर राजे यांस विदित केला, आणि महाराज यांची आज्ञा घेऊन पुण्यास निघून आले.

नंतर वाड्याचें काम पुरें झालें. बुरूज, दरवाजे व तट सारें काम तयार झालें. वाड्याची वास्तुशांति करून आंत रहावयास लागले.

मागती चिमाजीआपा कोंकणपट्टीला स्वारीला निघाले, ते कोंकणांत येऊन तळा, घोंसाळा, अर्वाचितगड, विरवाडी, करनाळा, रेवदंडा, वेलापूर, साष्टी, असा मुख्य आपले कवजांत आणून आपला अंमल चालता केला. पुढें मुख्य

† धारिष्टानें, हुशारीनें.

+ भीमाशंकर हें वारा ज्योतिलिंगांपैकी एक होय. हें खेड व कर्जत या तालुक्यांच्या हद्दीवर सव्याद्रीवर आहे.

॥ कोळी वन, कोळी लोकांचा मुख्य ठाणें जिल्ह्यांतील वाडें, शहापूर वगैरे तालुके.

‡ बझर जोगिणी=वज्रयोगिनी. मूळस्थान कांठी, ता० वाडें. पुढें एका भक्ताकरितां बडवली ता० भिवंडी येथें ही देवी गेली असें म्हणतात. हल्लीं बजाबाई नांवानें प्रसिद्ध. या देवस्थानास इनाम गांव पांच आहेत. येथें नदीप्रवाहांत उष्णोदकाची कुंडें आहेत.

* हल्लीं शहापूर तालुक्यांत. (ठाणें जिल्हा)

‡ वेडा.

२४. सही केला=घेऊन आपलासा केला.

४५. तळा घोंसाळा, अर्वाचितगड व विरवाडी हे सर्व किल्ले व त्या खालचा मुख्य जोजिन्याच्या शिंदीपासून घेतला. (१०३५) ह्यावेळीं खुद्द बाजीराव कोंकणांत आले होते. हे सर्व किल्ले हल्लीं माणगांव व रोहें तालुक्यांत येतात. (जि० कुलाबा)

करनाळा, रेवदंडा, वेलापूर, व साष्टी हा मुख्य फिरंगी लोकांपासून घेतला. करनाळा, ता० पनवेल. वेलापूर-ता० साष्टी. रेवदंडा-ता० आलीबाग. साष्टी=ठाणें.

इतका मुख्य घेण्यास बरीच वर्षे लागलीं.

कावीज करावा अशा वेताने जाऊन बसईला लँगले. तेथे अंमल पहिला फिरंग्यांचा. तेव्हां शह जाऊन दिला; परंतु किल्ला समुद्रांत. एक आंग खुषकीला. त्यासमयीं आपासाहेब यांणीं जहाजे तयार करून, आरमार जमवून, समुद्रांतून लढाईचा उद्योग केला. तीन वर्षे बसई भांडली. किल्ला हस्तगत होतां दिसत नाहीं. मनुष्य फार कामास आले. नऊ लाख बांगडी फुटली लढाईचा मोठा प्रसंग केला, परंतु किल्ला हस्तगत होत नाहीं. चिमाजीआपायांचा तर किल्ला घेण्याचा निश्चय मोठा. तेव्हां सर्व सरदार आपले जमा करून त्यांजला आपासाहेब बोलले कीं, “किल्ला हस्तगत होत नाहीं, याजकरितां मजला तोफेचे तोंडीं बांधून माझे डोकें तरी किल्ल्यांत पाडावें, नाहीं तर किल्ला घ्यावा.” तेव्हां सर्व सरदार यांणीं आपासाहेबांस सांगितलें कीं, “जो आपला निश्चय झाला तोच नेम आमचा आहे; परंतु काहीं तरी किल्ल्यांतील भेद समजल्याशिवाय किल्ला हस्तगत होणे कठीण. यासाठीं याचा विचार करून काहीं तरी मसलत काढली पाहिजे, मग दुसरा विचार किल्ला घेण्याचा ठरवूं. आधीं किल्ल्यांतील भेद आणावा.”

तेव्हां सर्वांनीं विचार करून खंडोजी भाणकर यांस गुराखी करून त्यांणीं किल्ल्यांत जाऊन गुरें राखावयाची चाकरी पतकारिली. रोज किल्ल्यांत जाऊन लोकांचीं गुरें चारावयास न्यावीं, आणि फिरून किल्ल्यांत पावतीं करावीं, असा क्रम भाणकर यांणीं चालविला. दुसरे *आंजुरकर पंचकळशे सुतार सरदार होते, त्यांणीं सुतार काम करावयास किल्ल्यांत जाण्याचें पतकरून रोज किल्ल्यांत जावें आणि लोकांचे घरीं सुतार काम करावें. दुळव्राजी मोरे सरदार होते, त्यांणीं कासारपणा पतकरून रोज किल्ल्यांतील लोकांचे बायकांस किल्ल्यांत जाऊन बांगड्या भरून बाहेर येत जावें.

याप्रमाणें तिघांनीं किल्ल्याचा भेद आणल्यावर आपले लष्करांतून सुरंग खणून किल्ल्याचे बुरूजाखालीं सुरंग नेऊन त्यांत दारूचे बुधले भरून बत्ती दिली, तेव्हां तो बुरूज उडाला. तो भागती जागचे जागीं बुरूज बसला. नंतर दुसरा सुरंग पाडावयास काम चालविलें. त्यासमयीं किल्ल्यांतील फिरंगी याची बायको

२६ वेदा दिला. ता० १० फेब्रुवारी १८३९ रोजीं वेदा दिला व ता० १६ मे रोजीं किल्ल्यावरील फिरंगी लोकांनीं किल्ला खालीं करून देण्याचें कबूल केलें.

२७. कामास आले-लढाईत पडले.

२८. खंडोजी भाणकर व बंधूहराव घोरपडे हे सरदार कोंकणांत पेशव्यांनीं ज्या लढाया केल्या त्यांत प्रसिद्धीस आले. भाणकर यांचे वंशज भाणगांव तालुक्यांत खर-

वली येथे राहतात. खरवली वगैरे गांव त्यांस इनाम आहेत.

* आंजुरकर परशुराम नाईक सर पाटील यांचे वंशजाकडे आणजूर (ता० भिवडी) हें गांव इनाम आहे.

§ मोरे किंवा मोडे (?)

२९. ह्या भेदाची तपशीलवार हकीकत कळती तर त्यापासून फायदा कसा झाला तें समजतें.

जहाजांत बसून बाहेर निघाली. ते पाहून सरकारचीं जहाजे धांवून फिरंग्यांचें जहाज धरिलें आणि त्या बायकोस श्रीमंतांकडे आणिली, व ती बहुत देखणी, रूपवान्, होती म्हणून श्रीमंतांस दाखविली. त्याणीं पाहून आपले लोकांस बोलले कीं, “ ही कशाला धरून आणिली ! ” असें बोलून तिला साडी, चोळी नेसवून सोडून दिली. “ तेव्हां ती माधारी जाऊन आपले नवऱ्यास तिनें वर्तमान सांगितले कीं, “ तुम्ही त्याशीं कशासाठीं भांडतां ? तो पुण्यवान् आहे, मी तेथें गेलें असतां मला वांकडे दृष्टीनें पाहिलें देखील नाहीं, तेव्हां त्याशीं लढून यश येईल असें दिसत नाहीं, व तुम्हांस दुसरेकडून कुमकही येत नाहीं. ” असा तिणें उपदेश केल्या. याजेंकरितां गलिमाशीं सल्ला करून, स्नेह ठेवून, आपले खटल्यासुद्धां निघून जावें याप्रमाणें ठरल्यावर फिरंगी यांणीं श्रीमंत यांजकडे बोलणारा पाठवून तह केला कीं, “ आमचे पदरीं कारकून आहेत त्यांचा सांभाळ आपण करावा आणि आमची जात आहे त्यांजला आपण हरएक वेगार सांगूं नये; आणि आम्हांस आठ दिवसांची मुदत द्यावी, म्हणजे आम्ही आपला सरंजाम घेऊन जातो आणि किष्ठा तुमचे हवालीं करितों. ” त्याजवरून आपासाहेब यांणीं कबूल करून त्यांचे पदरचे कारकून होते त्यांस दरसाल ३६ रूपये व पंधरा मण भात याप्रमाणें देऊं, त्यांजकडे कामकाज सांगणार नाहीं, व तुमचे जातीचे लोकांस विगार सांगणार नाहीं, ” असें ठरल्यावर फिरंगी यांणीं आपली सर्व वस्तभाव, सारखटले, आपले जहाजांत भरून किष्ठांतून निघून गेले. पुढें आपासाहेब यांणीं किष्ठांत शिरून भगवे झेंडे किष्ठावारती चढविले. वसईखालीं नवा लक्षांचा मुलूख होता तितक्या मुलखाचा अंमल चालता केला. असा गुजरायपावेतो अंमल बसवून श्रीमंत आपासाहेब मागती माघारे येऊन बसईवर मुक्काम

५०. चिमाजीआपा मोठा निश्चयी असून त्याचा मनोनिग्रह कांहीं विलक्षण होता, असें मस्तानीच्या व प्रस्तुतच्या उदाहरणावरून उघड होतें.

शिवाजी महाराजांविषयीही असें एक उदाहरण आहे. (निबंधमाला अंक १३ पृष्ठ २२) अशा काळांत व लोकस्थितेंत हे पुरुष शुक्र, भीष्म, साहती यांचे अवतार हात असें कोणी म्हटल्यास शोभणार नाहीं असें नाहीं.

म्है हकीगत ग्रांड डफ देत नाहींत. फिरंग्यांची बायको हातीं लागली असतां श्रीमंतांनीं तिचा गौरव करून परत किष्ठांत पाठविली ही गोष्ट बसईचे किरिस्तांव लोक

अजूनही मोठ्या आवेशानें सांगतात.

बसईस पोर्तुगीज लोकांचा मुख्य सरदार सिलव्हेरा डी मिनेझिस Silveira de Menezes हा होता. पण तो एका हल्ल्यांत पडल्यावर क्यापटन् डि सौझा पेरीरा De Souza Pereira हा त्यांचा मुख्य झाला. त्याणेंच शेवटीं नाइलाज झाल्यावर किष्ठा खालीं करून देण्याचे कबूल केलें.

५१. मराठ्यांनीं पुष्कळ श्रम करून व जिवाची आशा न धरितां हल्ला करून बाहेरील तटबंदी फोडून आंत प्रवेश केला होता, हें मुख्य कारण होय.

५२. कोणतेंही वेठीचें काम सांगूं नये.

केला. तेथे आल्यानंतर लढाईत लोक पडले होते त्यांस कित्येकांस पालख्या दि-
ल्या, व कित्येकांस गांव इनाम दिले. कित्येकांस जमिनी दिल्या. बालपरवेशी
पडलेले लोकांची चालविली. ज्याला संतति नव्हती त्याची नांनपरवेशी चा-
लविली. असा सारा बंदोबस्त करून शंकराजी केशव फडके यांकडे बसई
सरसुभा सांगितला. असा बंदोबस्त करून श्रीमंतांची स्वारी पुण्यास येऊन, बा-
जीराव साहेब यांस सारा मजकूर सांगून, साताऱ्यास जाऊन, शाहूमहाराज यां-
स भेटून, मुलूख सर केला हा मजकूर महाराजांस सांगून, मागती चिमाजी-
आपा पुण्यास आले. वाड्याचा कारखाना चालला होता.

पुढे बाजीराव साहेब हिंदुस्थानांत मोहिमेस निघाले तेव्हां साताऱ्यास जाऊन
महाराजांची आज्ञा घेऊन मोंगलाईतून बऱ्हाडप्रांती जावयाच्या उद्योगे चालिले.
तेव्हां मोंगल यांणी कटकट काढली त्याची लढाई करून मोंगल यांचा मोड
झाला. त्या स्वारीला गंगथडीचे महाल मोंगलांपासून घेतले व खानदेशांत
बऱ्हाणपूर शहर घेतलें. अशी स्वारी फत्ते करून पुढे श्रीमंत नेमाडांत उतरले.
नेमाड मुलूख सर करून महेश्वर, मंडळेश्वर येथे अंमल आपला बसविला. तेथून
निघून बऱ्हाडप्रांती येऊन चवथाई बाबती सरदेशमुखी यांचा ऐवज दोन चार
वर्षांचा येणे राहिला होता तो ऐवज घेऊन पुढे अंमल चालता करून आणखी
महालमहालीं मामलेदार आपले कडील ठेविले. इतका बंदोबस्त करून श्रीमं
तांची स्वारी पुण्यास येऊन दाखल झाली. महिना दीड महिना पुण्यास मुक्काम
करून, फिरून साताऱ्यास महाराजांचे भेटीस गेले. राजांस भेटून सारा मजकूर
विदित करून पुढे विनंति केली कीं, “ कर्नाटकास जाण्याची आज्ञा असावी.”

पुढे बाजीराव महाराजांची आज्ञा घेऊन पुण्यास येऊन कर्नाटकांत जाण्याचे
स्वारीची तयारी करून निघाले. प्रथम खानदेशांतून पंढरपूर वगैरे महाल सर-
कारांत घेऊन, आपला अंमल बसवून, पुढे विजापुरास जाण्याचा बेत करून
स्वारी चालली. तेव्हां स्वारी चालतांना मोंगलाई महाल लागले त्यांच्या ठिकाणीं

५३. बालपरवेशी, बाळपरवर्षा=लढा
ईत पडलेल्या शिपायांच्या कुटुंबास दिलेला
पगार, पेन्शन, गांव, जमीन.

५४. नानपरवेशी=लढाईत मयत होऊन
वंश नसेल तर बायकोच्याच निर्वाहापुरतें देणें.

५५. ही मोहीम १७२४ सांपूर्वी ज्या
तीन मोहिमा केल्या त्यांतील एक असावी.
बऱ्हाणपूरच्या सुभेदाराचा निरनिराळे वेळीं
बाजीरावानें पराभव केल्याचें ग्रांट डफ म्ह

णतात. तसाच दाउदखान ह्याचाही पराभव
केला. हा दाउदखान माळव्याचे सुभेदारा-
कडून बाजीरावावर चालून आला होता.

५६. कर्नाटकांतील स्वारी—ही स्वारी
१७२६ च्या सुमारास झाली असावी. या
वेळीं श्रीरंगपट्टणपर्यंत गेले. ग्रांट डफ.

कर्नाटकावर दुसरी एक स्वारी मराठ्यां-
नी बाजीराव जिवंत असतां १७३१ मध्ये
केली. पण खुद्द बाजीराव तीत नव्हता.

आपला चवथाई सरदेशमुखीचा अंमल यांचीं ठाणीं वसवून, आपलेकडील मामलेदार ठेवीत गेले. असे जातां जातां बिजापुरास जाऊन बिजापुर घेऊन तेथून माघारे फिरले ते मिरजेस येऊन लागले. मिरजेचा किछा मास-पक्ष भांडला. शेवटीं कौलांत^{१०} येऊन किछा श्रीमंतांस दिला. मिरजेखालीं मुलूख होता तितका सरकारांत घेतला. सारा मुलूख सर करून स्वारी कुसुंदवाडा-कडून मुलूख घेऊन सोलापूर प्रांतीं जाऊन सोलापूर घेतले. असा मुलूख घेऊन सारं मुलखाचा बंदोबस्त करून स्वारी सातान्यास येऊन सारा मजकूर महाराजांस समजावून फिरून हिंदुस्थानांत जाण्याची आज्ञा घेतली आणि निघून पुण्यास आले.

पुण्यास येऊन मुलूख सोडविला होता तेथे कामदार मामलेदार पाठविले. आणि हिंदुस्थानांत जाण्याची तयारी केली. ते औरंगाबादेवरून चालले तेव्हां नवाब निजाममुलूख यांणीं कटकट केली. त्या लढाईत मोंगलांचा मोड झाला. तेव्हां स्वारी खर्चाचा पैका घेऊन जुन्नर वगैरे मुलूख सरकारांत घेतला, व शिवनेरी किछाही नवाब यांजकडून घेतला आणि स्वारी खानदेशांतून नेमाडांतून नर्मदा उतरून *जांबाचा घाट चढून माळव्यांत आली. माळव्यातील मुलूख सर केला. त्याचा अंमल बसवीत चालिले ते जाऊन उज्जनीस लागले. तेव्हां उज्ज-न जैर्यासिंग राजे जयपूरवाले यांजकडे होती. त्यांणीं हे वर्तमान ऐकून जैर्यासिंग राजे फौजेची तयारी करून श्रीमंतांवर चढाई करून आले. उभयतांची लढाई जुंपली. त्या लढाईत जैर्यासिंग यांणीं पाहिले तों बाजीराव यांचे मस्तकीं ईश्वराचें चक्र फिरतें. असे पाहून जैर्यासिंग राजे यांणीं विचार केला की, “यांचे मस्तकीं ईश्वराचें चक्र रक्षण करते, तेव्हां आम्हांस लढाईस आटोपतात असे दिसत नाही. त्यापेक्षां यांशीं तह करावा हे चांगले.” बाजीराव साहेब यांणींही

५७. कौलांत येऊन-कांहीं अटीवर हवालें करण्याचें कबूल करून.

* जांबाचा घाट=हा विंध्याद्रीमधून जातो. इंदूरच्या आलीकडे सुसारे ९ कोसांवर आहे.

५८. यांस सवाई जयसिंग म्हणत. ह्यांनीं १६९९ पासून १७१३ पर्यंत राज्य केले. यांची व बाळाजी विश्वनाथाची दिल्ली भेट झाली. तेव्हां बाजीरावाचीही त्याशीं ओळख झाली पुढें बाजीरावाचा व जयसिंगाचा पत्रव्यवहार नेहेमीं सुरू असे. हा जयसिंग मोठा ज्योतिषी असून साधारण सर्व विद्यांचाही भोक्ता होता. ज्योतिषशास्त्र -

संबंधी त्याचे ग्रंथ व कोष्टकें अद्याप सर्वमान्य आहेत. तो आपणाविषयीं सर्वदां तृतीय पुरुषीं लिहित असे. त्याणें अश्वमेध यज्ञ करून आपल्याकडे ब्राह्मणांस भोजन घातलीं. (कर्नल टॉड). असो. ह्या वेळीं मराठ्यांस आड येणें व्यर्थ अशा समजुतीवर किंवा मराठ्यांशीं त्याचें आंतून सूत असल्यामुळे (असा प्रकार असल्याविषयीं मुसलमानी ग्रंथकारांचा त्यावर आक्षेप आहे) जयसिंगानें माळव्याच्या सुभेदारीचें काम बाजीरावाकडे देण्याविषयीं बादशहाचें मन वळविलें. तरी मराठ्यांस माळवा इतक्या सल्ल्यानें मिळाला नाहींच. (मालकम.)

जयसिंग राजे यांस पाहिले तेव्हां श्रीमंतांस असे वाटले कीं, “ जयसिंग पुण्यवान्, तेजस्वी आहे, हा आम्हांस आटोपतां दिसत नाही. तेव्हां याशीं समेट करावा तें उत्तम. ” असा विचार करित आहेत तो जयसिंग राजे यांजकडील वकाल पेशवे यांजकडे बोलण्यास आले. परस्परे बोलणीं बहुत झालीं. त्या बोलण्यांत श्रीमंत यांचा मानस उज्ज्वल घेण्याचा आहे असें समजून जयसिंग राजे यांणी सांगून पाठविले कीं, “ आम्ही उज्ज्वल येरवीं देत नाही; तुम्ही दान घेत असाल तर तुम्हांस देतो. ” हें ऐकून श्रीमंतांनीं उत्तर सांगून पाठविले कीं, “ आम्ही ब्राह्मण आहो. दान घेण्यास आम्हांस प्रत्यवाय नाही. ” नंतर जयसिंग राजे यांची व श्रीमंतांची भेट झाली. परस्परे बोलणीं होऊन उज्ज्वल श्रीमंतांचे हवालें केली. मग श्रीमंतांची स्वारी पुढें चालली ते पुढें सुरंग, भेलसे, वगैरे मुख्य सोडवून झांशी पावेतो सोडवून, झांशी घेऊन, झांशीचा मुख्य सरकारांत घेतला. त्या झांशीचे कामावर कामदार ठेविले, पुढें स्वारी उदेंदूर पावेतो जाऊन माघारे परतले. अशी स्वारी कत्ते करून माघारे पुण्यास आले.

पुण्यास आल्यानंतर इकडे दक्षिणेंत त्रिंबकराव दाभाडे हे राजाचे सेनापति मोठे जोरावर, फौजबंद, मोठे बंड होते. श्रीमंतांस मानीत नव्हते. तेव्हां बाजीराव साहेब फौजेची तयारी करून दाभाड्यावर चढाई करून गेले. दाभाड्याशीं व श्रीमंतांशीं मोठी लढाई झाली. दाभाडे आटोपत नाहीतसे झाले. तेव्हां फौजेत फितूर केला आणि लढाई मोठी मातवर घेतली. त्या लढाईत दाभाडे यांचा मोड झाला. त्रिंबकराव दाभाडे जखमा लागून लढाईत पडले. श्रीमंतांनीं सारी लूट केली. दवलत मुन्सलख सांपडली. त्यासमयीं दर्भजी गायकवाड हे दाभाडे यांचे घरीं चाकरीस होते. ते सरकारचे उपयोगी पडले म्हणून

५१. खंडेराव दाभाड्याचा पुत्र. त्रिंबकरावाचें बाजीरावाशीं बरेच दिवस वांकडें होतें. त्यांत निजामानें त्यास चियाचून मदत करण्याचें कबूल केलें. तें बाजीरावास कळतांच त्याणें दाभाड्याशीं स लुख्याचें बोलणें लाविलें. परंतु त्याचे जवळ फौज पुष्कळ असल्यामुळें व निजामाचा आश्रय मिळाल्यामुळें तो ऐकना. शेवटीं जुभई व बडोदें यांच्यामध्ये (सुमारे ता. ३ एप्रिल १७३१.) दोघांची लढाई झाली. दाभाड्याची फौज ३५ हजार होती व त्याजकडे पिलाजी गायकवाड, कांताजी व राघोजी कदम बांडे, उदाजी व आनंदराव पवार, चिमणाजीपंत व कुबवाहदर (?)

असे मोठमोठे सरदार मिळाले होते. प्रतिपक्षाची फौज १५-१६ हजार होती. दाभाडे हत्तीवर बसून आपले लोकांस धोर देत देत भांडत होता व बाजीराव घोड्यावर स्वार होऊन आपले स्वारांस पुढें नेत होता. शेवटीं त्रिंबकरावास गोळी लागून तो पडला. ग्रांट डफ.

बाजीरावानें त्रिंबकरावाच्या मरणानंतर त्याचा मुलगा चशवंतराव यास सेनापतीची वलें देवविली व तो लहान होता म्हणून सर्व कारभार उभावाईनें (त्रिंबकरावाच्या आईनें) चालवावा असें ठरवून पिलाजीस त्याचा मुतालिक नेमलें.

६०. ‘ दमाजी ’ चे बदल ‘ पिलाजी ’

दमाजी गायकवाड यांस श्रीमंतांनी आपले जवळ चाकरीस ठेवून सरदारी सांगितली आणि आपले जवळ ठेविले. तेव्हांपासून गायकवाड सरकारचे चाकर झाले. नंतर वाड्याचे काम पुरे झाले. शहर मोठे वसविले. नंतर गुजराय प्रांती स्वारी सरकारची निघाली आणि सुरतेपावेतो सरकारचा अंमल बसला. सुरतवाला नवाब याणे लढाई केली; परंतु शेवट खाली हारीस येऊन तह करून सुरतेखालचे अठ्ठावीस महाल सरकारांत दिले. तेथून स्वारी पुढे चालली. सारी गुजराय सर करून, अहमदाबाद शहर घेऊन काठेवाडांत अंमल बसवून द्वारकेपावेतो अंमल चालता केला. अशी गुजराय सर करून श्रीमंतांची स्वारी माघारी फिरली. त्यासमयी अहमदाबादेस सरकारचा सरसुभा ठेविला. त्याणे द्वारकेपावेतो अंमल करावा. दमाजी गायकवाड समागमे होते त्यांजला गुजरायेंत पाऊण कोटीचा मुलूख देऊन बडोदे त्यांस रहावयास दिले. त्याच्या पुढे गुजरायेंत जे उत्पन्न होईल ते निमे गायकवाडाचे व निमे सरकारचे हा ठराव झाला. सुरतेखालच्या अठ्ठावीस महालांपैकी चवदा महाल सरकारांत ठेवून चवदा

असे असावे. गायकवाडाचे घराणः—

दमाजी व जनकोजी हे दोघे बंधु. पैकी खंडेराव सेनापतीच्या शिफारशीवरून दमाजीस 'समशेर बहादर' हा किताब शाहू राजानें दिला. तो बाळापूरच्या लढाईत

लौकिकास चढला. दमाजी १७२१ साली मृत्यु पावल्यावर त्याचा पुतण्या म्हणजे जनकोजीचा पुत्र पिलाजी ब्यास त्याचे पद प्राप्त झाले.

पिलाजी (खून १७३९.)

दमाजी (मृत्यु १७६८.)

सयाजी (वेडा मृत्यु १७९२.) गोविंदराव (मृत्यु १८००.) मानाजी (मृत्यु १७९३.) फत्तेसिंग (मृत्यु १७८९.)

आनंदराव (मृत्यु १८१३.) सयाजी (मृत्यु १८२७.)

गणपतराव (मृत्यु १८५६.) खंडेराव (मृत्यु १८७०.) महाराराव (पदच्युत १८७५.)

सयाजीराव (दत्तक.)

६१. गुजरायेचा सुभेदार सर बुलंदखान यास चौथाई व सरदेशमुखी घावी लागली. अहमदाबाद सन १७५३/५४ साली मराठ्यांच्या हाती आली. ग्रॉट डफ.

महाल गायकवाड यांस दिले. असा गुजरायेचा बंदोबस्त करून स्वारी पुण्यास आली. कर्नाटक प्रांती धारवाडपावेतो सरकारचा अंमल बसवून धारवाड किछा सरकारांत घेतला. असें राज्य काबीज करून स्वारी पुण्यास आली. राज्य चालू लागलें.

पुढें मस्तानी कलावंतीण आणली होती तिच्याशिवाय श्रीमंतांस चैन पडेनासें झालें. तिचें वेड भारीच लागलें. तिला घेऊन बाजीराव साहेब साताऱ्यास गेले. शाहूमहाराज यांच्या भेटी झाल्या. सारा मजकूर राजांस विदित केला. परंतु वेड सारें कळवांतिणीचें. तिच्या शिवाय अगदीं एक घटका चैन नाहीं. साताऱ्यास मुक्काम दोन चार महिने केला त्या समयीं सौभाग्यवती *राधाबाईचें नांव घेतनासे झाले. अहोरात्र कळवांतिणीशीं लंपट होऊन राहिले. हें वर्तमान शाहूमहाराज यांस समजलें. तेव्हां महाराज यांणीं बाजीराव यांचे स्नेही साताऱ्यास जोशी व अनगळ हे मोठे सावकार त्या वेळेस होते, त्या उभयतांस महाराज यांणीं बोलावून सांगितलें कीं, " तुम्ही उभयतां बाजीराव यांजकडे जाऊन त्यांस सांगवें कीं, ' तुम्ही येथें चार महिने असून दरबारांत एक दोन वेळां आलां, एरव्हीं आठही प्रहर कंचनीस घेऊन पडतां ही गोष्ट नीट नाहीं. यामुळे तुमचें पद तुम्हांस देणार नाहीं. शुद्धीवर आलां तर चांगलें. ' " असें जोशी व अनगळ यांजपार्शीं सांगून त्यांजला बाजीराव यांजकडे पाठविलें. तेव्हां ते उभयतां बाजीराव यांजकडे येऊन त्यांची भेट घेऊन शाहूमहाराज बोलले हा मजकूर त्यांस विदित केला. खेरीज अनगळ व जोशी यांणींही बहुत फजीत केलें. तेव्हां श्रीमंतांनीं उभयतांपार्शीं करार केला कीं, "मी आतां पहिले चालीप्रमाणें चालतो; परंतु ही मला सुटेल असें घडत नाहीं." मग उभयतांनीं येऊन महाराजांस मजकूर विदित केला. महाराज "बरें आहे" म्हणून बोलले. नंतर बाजीराव साहेब आठ पंधरा दिवस तेथें राहून, नित्य दरबारास येऊन, महाराजांची आज्ञा घेऊन पुण्यास आले.

† नंतर राधाबाई यांचे पोटीं तीन पुत्र झाले. वडील पुत्र बाळाजी बाजीराव;

* राधाबाई हें नांव बाळाजी विश्वनाथाच्या कुटुंबाचें म्हणजे बाजीरावाच्या आईचें होय. असें ग्रंथांतरां आढळतें तेथेंच बाजीरावाच्या कुटुंबाचें नांव काशीबाई असें दिलें आहे.

‡ २. कंचनी-वेद्या.

† " नंतर.....पुत्र झाले " हें बरोबर दिसत नाहीं. " नंतर पुत्र झाले तें सांगतां " असें घेऊन ' नंतर ' ह्या क्रियावि-

शेषणाचा संबंध ' सांगतां ' ह्या क्रियापदाकडे घेतला पाहिजे; कारण नानासाहेब यांचा जन्म शके १६४२ ह्यणजे इसवी सन १७२०. रघुनाथराव यांचा जन्म शके १६२५ म्हणजे इ. स. १७२३. जनार्दन बावा यांचा जन्म शके १६२५ म्हणजे इसवी सन १७२७ ह्या सालीं झाल्याविषयीं दाखले सांपडतात.

त्यांच्याहून धाकटे जनार्दन बाजीराव, त्यांच्याहून धाकटे रघुनाथ बाजीराव, अशी संतति झाली. मस्तानीच्या पोटी एक पुत्र समशेर बहादर झाला. बाळाजी बाजीरावादि तिघां पुत्रांचे व्रतबंध झाले. पुढे त्यांची लश्त्रे केली. वडील पुत्रास रास्ते यांची कन्या केली. जनार्दन बाजीराव यांचे लश्त्रे केले ते धाकटेपर्णीच लग्न झाल्यावर मृत्यु पावले. रघुनाथ बाजीराव यांस बर्वे यांची कन्या केली. अशी त्यांची लश्त्रे झाली. मस्तानी कळवांतीण इजला सरकारच्या वाड्यांत जागा वेगळी रहाण्यास बांधून दिली. असें राज्य जोरावर होऊन पुढे हिंदुस्थानांत जावयाची तयारी केली. चिमाजीआपा यांस एक पुत्र सदाशिव चिमणाजी झाले.

असें राज्य करीत असतां पुढे बाजीराव हिंदुस्थानांत जाण्यासाठीं निघाले. परंतु औरंगाबादप्रांती महाल होते तेथें अंमल सरकारचा बसला नाहीं. कारण नबाब निजामन्मुलूख औरंगाबादेस रहात होते. सत्रव अंमल सुरळीत न बसून तेथील पैका सरकारांत न येई. प्रयत्न बहुत केला, परंतु अंमल सुरळीत न चाले. तेव्हां पिलाजी जाधवराव यांणी श्रीमंतांस विनंति केली कीं, "औरंगाबाद प्रांतीचे महाल येथील बावती सरदेशमुखीचा अंमल व मोकाशाच्या सनदा मला करून दिल्यास मी तेथील अंमल बसविर्तो." असें ऐकून श्रीमंतांनीं गोष्ट कबूल केली आणि जाधव यांस सांगितलें कीं, "महालानिहाय येथील मोकाशे तुमचे फौजेचे खर्चास लावून देतो. बावती सरदेशमुखी या अमलाची मामलत तुम्हांकडे सांगतो. त्याची रसद तुम्ही सरकारांत द्यावी." ती गोष्ट पिलाजी जाधवराव यांणी कबूल केली. नंतर त्या प्रांतीच्या सनदा जाधवराव यांस करून दिल्या. जाधवराव औरंगाबाद प्रांती जाऊन मोठी कट्टी मेहनत वर्षदीड वर्षपर्यंत केली. घोड्यास नाल उलटे बांधून दोन दोन महिने घोड्याचे खोगीर उतरलें नाहीं, अशी मोठी मेहनत केली. तेव्हां अंमल औरंगाबादे सभोवता बसला. शहरच्या दरवाजावर जाधवराव यांची चौकशी बसली. जकातींत अंमल घेत जावा असा तह झाला. तेव्हांपासून पिलाजी जाधवराव त्या महालाचा अंमल करूं लागले. पुढे बागलाण सर केले. बागलाणांत अंमल चालू झाला. बऱ्हाडांत बर्धानदी-

‡ जनार्दन सर्वांत धाकटा असें मागलि टीपेवरून होतें.

६३. उलटे म्हणजे पुढील भाग मागे करून-पाठलाग येईल तो टाळतां यावा म्हणून.

६४. मागे एकदां बाळाजी विश्वनाथाच्या पाठीमागे सेनापतीचे स्वार लागले असतां तो आपल्या पुत्रांसह एका झाडींत

लपून बसला. तेथें दोन शिळेदारांनीं पांडवगड येथें त्यास पोहोंचविण्याचें कबूल केलें व त्याप्रमाणें कांहीं स्वार त्यांणीं जमवून, शत्रूंनीं लढत लढत, त्यांजला पांडवगडास सुखरूप नेलें. त्या दोन शिळेदारांपैकीं हा एक पिलाजी जाधव. हा माळव्यांतही बाजीरावाच्या तफें लढत होता.

पावेंतों पेशवाई अंमल बसला. खानदेश मार्गेच घेतला आहे. आशेरी किल्ला नवावापासून सरकारांत घेतला. असें राज्य जोरावर झालें. बाजीराव साहेब यांणी बहुत पराक्रम करून बहुत मुलूख सोडविला व राज्यही वीस वर्षेपर्यंत चांगलें केलें.

हिंदुस्थानांत मुलूख सोडविला तेव्हां मल्हारराव होळकर व † जनकोजी शिंदे यांस फौजेचे सरंजामास हिंदुस्थानांत मुलूख नेमून दिला व कांहीं स्वदेशांत दिला. त्या समयीं शिंदे यांणी श्रीमंतांपासून उज्जैन मागून घेतली. तसेंच होळकर यांणी सरकारांत विनंति करून महेश्वर व इंदूर ह्या जागा मागून घेतल्या. असें राज्य सुरळीत चालूं लागलें.

पुण्यापाशीं तळेगांव ढमढेऱ्याचें. तेथील ढमढेरे पाळेगार होते. त्यांजवर

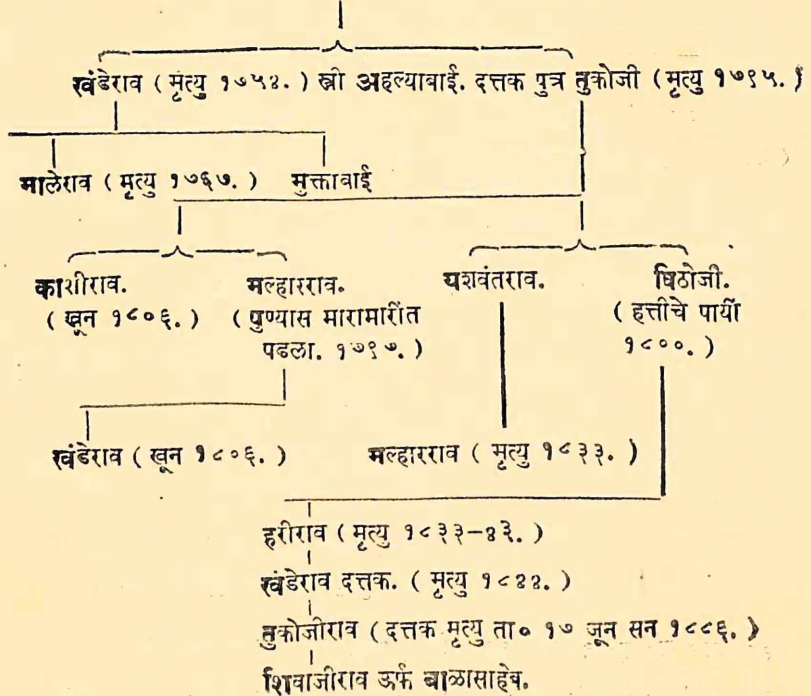
† बखरीत “ जनकोजी ” असें आहे. पण ही चुक आहे. शणोजी किंवा जयापा असें पाहिजे जनकोजी हा जयापाचा मुलगा. हा ह्या वेळीं फार लहान असावा; कदाचित् जन्मला देखील नसेल. असो, ह्या बखरीत नांवाच्या संबंधानें बऱ्याच चुक्या

आहेत. पिलाजीच्या ठिकाणीं दमाजी गायकवाड. कोणत्याही दक्षिणच्या सुभेदाराबद्दल निजाम उलमुल्क. शणोजीच्या ठिकाणीं जनकोजी. हैदराच्या बद्दल टिपू वगैरे विपर्यास दृष्टीस पडतात.

६५. होळकर व शिंदे यांचीं घराणीं:-

मल्हारराव होळकर (मृत्यु १७६६.)

स्त्री गौतमाबाई.

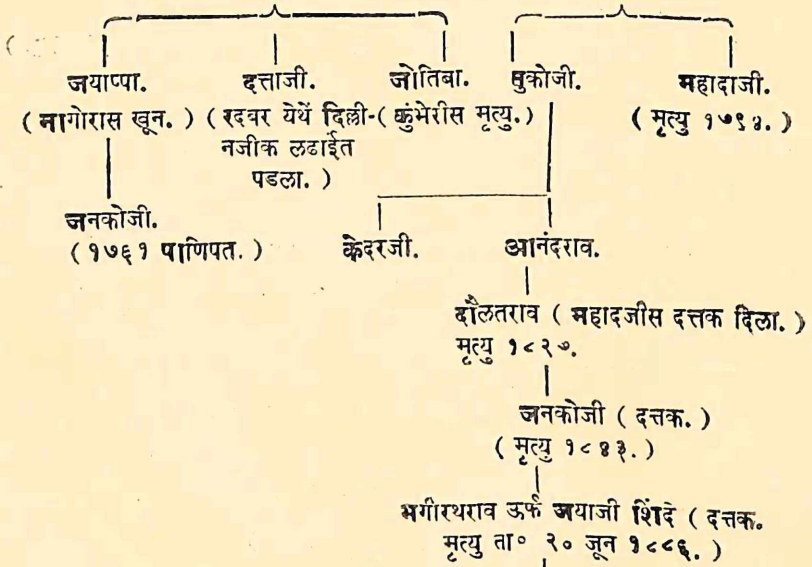

दौड पाठवून तो गांव सरकारांत घेतला. ढमढेरे यांचे बंड मोडून टाकिले. असा सारा बंदोबस्त करून श्रीमंतांची स्वारी हिंदुस्थानांत जाण्याविषयी तयारी करूं लागली. त्या वेळेस नानासाहेब हे १५-१६ वर्षांचे झाले. बाजीराव साहेब हिंदुस्थानांत जावयास निघाले त्या समयीं मस्तानीला बरोबर घेतली. अगोदर शिंदे होळकर यांस हिंदुस्थानांत मुलूख दिला त्या वेळेस सरकारची फौज हिंदुस्थानांत रहावी असा नेम तेव्हांच झाला होता. त्याप्रमाणे सरकारची फौज राहूं लागली. तिन्ही फौजा मिळून दोन लाख फौज नेहेमी राहन हिंदुस्थानचा बंदोबस्त ठेविला. त्याप्रमाणे गुजरायचा बंदोबस्त गायकवाड यांणी व सरकारचे सरसुभे यांणी राखावा. हिंदुस्थान प्रांती खंडण्या वगैरे मुलूख नवा घेणे असें झाले तर त्याचे तीन हिस्से बराबर व्हावे. असा नेम पूर्वीच हिंदुस्थान काबीज केले तेव्हांच ठरला. त्याप्रमाणे तिन्ही फौजा त्या नियमाप्रमाणे चालू लागल्या.

इकडे बाजीराव साहेब हिंदुस्थानांत जाण्यासाठीं निघाले ते औरंगाबादेवरून चालले. तेव्हां मोगल यांणी कटकट काढली. त्यासमयीं तेथे राहून मोगलांशीं

शाणोजी शिंदे (मृत्यु १७५२.)

स्त्री मीनाबाई

६६. म्ह० स० इ० १७३५-३६ मध्ये. | माधवराव ऊर्फ भय्यासाहेब.

६७. मोगलांशीं लढाई—नाझिरजंग—निजामाचा मुलगा—ह्या वेळीं भांडत होता.

बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब-१७४०-१७६१. (४३)

लढाई घेऊन मोंगलांचा मोड झाला. त्यासमयीं स्वारीखर्च घेऊन पांसष्ट लक्षांचा मुलूख घेतला. आणखी दौलताबाद किंवा मोंगल यांणीं तहामध्ये सरकारांत दिला. नंतर स्वारी सरकारची पुढें चालली. ती नर्मदेपावेतों गेली. नर्मदेच्या तीरीं मुक्काम जाहला. तेव्हां श्रीमंतांचे शरीरास विकृति झाली. त्यामुळे तेथेंच मुक्काम झाला. दिवसें दिवस शरीर क्षीण झालें. ते मौजे *कलमडे परगणे *रावेर या ठिकाणीं वैशाख शुद्ध १३, शके १६६२, त्या दिवशीं श्रीमंत बाजीराव साहेब कैलासवासी झाले.

बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब-१७४०-१७६१.

[श्रीमंत बाजीराव साहेब कैलासवासी झाले.] ते वर्तमान पुण्यास कळल्यानंतर तेरा दिवसपर्यंत तो विधि उरकून § चिमाची आपा पाठीमागे होते त्यांणीं बाळाजी बाजीराव यांस समागमें घेऊन, साताऱ्यास जाऊन, श्रीमंत शाहूमहाराज यांची भेट घेतली, आणि सर्व मजकूर विदित केला. त्याजवरून शाहूमहाराज यांणीं बाळाजी बाजीराव यांस पेशवाईची वस्त्रे देऊन शिक्रे कटार हवाल्यी केली. आणि त्यासमयीं महाराज यांणीं नानासाहेब यांस आज्ञा केली जे, “आतां राव्याचा बंदोबस्त चांगला राखावा.” असें सांगून निरोप दिला. महाराजांची आज्ञा घेऊन श्रीमंतांची स्वारी पुण्यास आली. राज्य करूं लागले.

पुढें नानासाहेब यांचे चित्तांत असें आलें कीं, “वाडिलांनीं सर्व पृथ्वी कर्नाटक, हिंदुस्थान व गुजराथ व स्वदेश, खानदेश, बागलाण, गंगयडी, भिवरयडी वगैरे मुलूख मोंगलांतून घेऊन स्वराज्य केलें; इकडे बसईपावेतों मुलूख काबीज केला; परंतु दक्षिण कोंकण येथें आपला अंमल चालत नाहीं, सारे कोंकणांत सांवतांचे वाडीपावेतों आप्णे अंमल करितात हें नीट नाहीं.” अशी मसलत

निजाम दिल्लीसच होता. सन इसवी १७४०. हा तह सुंगीपैठण येथें झाला. त्या वेळीं नर्मदेच्या तीरचे हिंदिआ व छौरकून हे प्रांत पेशव्यांस दिले.

* नर्मदा तटाकी ही दोन्ही स्थाने स्वानदेशांत आहेत. येथें त्यांचे दहनस्थानां वृंदावन आहे म्हणून कळतें.

६८. इ० सन १७४०. एप्रिल ता० २६ या वेळेस बाळाजी व चिमाजीआपा हे दोघेही कोंकणांत होते.

§ ‘ तो विधि उत्तर (कार्य) केलें असा दुसरे प्रतीचा पाठ आहे.

‡ बाजीरावाच्या पदारोहणास जसा श्रीपतराव प्रतिनिधि आडकाठी आणीत होता तसा बाळाजीच्या पदारोहणास रघुजी भोंसला आडकाठी आणीत होता. त्याणें चारामतीकर जापूजी नाईक यांस पेशवाईचे पद द्यावें अशी शाहूस शिफारस केली. शेवटीं ३-४ महिन्यांनीं चिमाजीआपाच्या मदतीनें बाळाजीस वस्त्रे प्राप्त झालीं.

मनांत आणून सरकारची स्वारी घांटाखाली उतरून आपला अंमल रायगडाचे पलीकडून वसवीत चालले. सुवर्णदुर्ग, अंजनवेल, रत्नागिरीपावेंतो स्वारी सरकारची गेली. त्या वेळेस तुळाजी आंग्रे येऊन श्रीमंतांस भेटले; त्या समयी श्रीमंतांनी आंग्रे यांस शाहूमहाराज यांची आज्ञा सांगितली. त्याजवरून सारें कोंकण साळशी, देवगड पावेंतो श्रीमंतांचे हवाल्ये केले, आणि आंग्रे निघून कुलाब्यास गेले. श्रीमंतांनी तमाम तालुक्यानिहाय किल्लोकिल्ली † हवालदार व ‡सरनौबत वगैरे माणसें विश्वासू धाडून किल्यांवरून ठेविलीं. तालुक्यानिहाय मामलेदार आपले सरकारचे ठेविले. § दरकदार, फडणीस, पोतनीस, मुजुमदार, दप्तरदार, दिवाण, हाशमनीस, सबनीस, कारखाननीस असे किल्लोकिल्ली तालुकेंनिहाय ठेवून मामलेदारही ठेविले. असा कोंकणचा शाडून बंदोबस्त करून स्वारी संगमेश्वराहून मळ्या घांट चढून साताऱ्यास येऊन दाखल झाली. श्रीमंत शाहूमहाराज यांची भेट झाली. कोंकणचा झाला मजकूर महाराजांस विदित केला. तें ऐकून महाराजांची मर्जी संतोष झाली.

मग महाराजांचा निरोप घेऊन पुण्यास स्वारी आली. नंतर वाड्याचा कारखाना चालू होता. तेव्हां वाडा मोठा मजबूत बाहेरून तट संगीन असें असतां पाणी आंत चांगलें प्यावयाजोगें नाहीं. त्या समयी श्रीमंत नानासाहेब यांचे मनांत आलें कीं, नवें पाणी आंत नळ बांधून आणावें. अशी मनांत मसलत योजून चारचार कोस पांचपांच कोस सर्भोवतें कारकून पाणी पहावयास पाठविले.

१. बाजीरावाच्या मृत्यूच्या वेळीं नाना साहेब आंग्रेयांशीं लढत होते. पण त्यांत तुळाजी मुख्य नव्हता. या (१७२०) स्वारींत तुळाजीस कैद केलें होतें. पण पुढें बाजीराव मृत्यु पावल्याची खबर कळल्यावर चिमाजीआपा व नानासाहेब हे दोघेही पुण्यास जाऊन मग साताऱ्यास गेले व तुळाजीस मुक्त केलें. इ० सन १७५५-५६ च्या स्वारींत तुळाजीस ब्रिजयदुर्ग येथें कैद करून सोलापूरच्या किल्यावर ठेविलें. तेथें तो मरण पावला. ह्या स्वारींत इंग्रजांनीं मदत केली व सुवर्णदुर्ग व ब्रिजयदुर्ग त्यांच्या आरमारानें घेतलें. घांट डफ.

† हवालदार-सुभेदाराच्या हाताखालचा एक अधिकारी. याणें महालचा वसूल करून सुभेदाराकडे पाठवावा व लहानसहान फिर्यादींचा निकाल करावा. किल्यावरील एका कामगारास हवालदार ही संज्ञा आहे.

याचें काम चौक्या, पहारे नमणें वगैरे.

‡सरनौबत=हवालदाराच्या हाताखालचा एक कामगार. याजकडे नौवर्तीचा वगैरे अधिकार.

§ दरकदार-पोतनीस, फडणीस, चिटणीस वगैरे अधिकारी.

पोतनीस=खजिनदार.

फडणीस=सरकारी कामगाराचें जें लिहिणें त्यावरील मुख्य अधिकारी. सनदा वगैरे देण्याचें व सर्व खात्यांतील हिशेबाची देखरेख करण्याचें काम यांजकडे असं.

हाशमनीस=शिबंदी वगैरे शिपाई लोकांची हजेरी व हिशेब ठेवणारा.

कारखाननीस=कोणत्याही कारखान्यावरील (फासखाना, जिनखाना, अंबरखाना, इ०) कामगार. त्याणें त्या त्या कारखान्याकडील हिशेब वगैरेची देखरेख ठेवावी.

ते सर्व पाहून माघारे आले. कातरज गांव इकडे जे गेले होते त्यांनीं श्रीमंतांस विनंति केली कीं, “ कातरजेच्या तळ्यांत पाणी मुबलख आहे. तें पाणी उन्हाळीं देखील आटावयाचें नाहीं असें आमचे कल्पनेनें वाटतें; मग सरकारचे मर्जीस येईल तें खरें.” अशी विनंति त्यांची ऐकून खासा स्वारी पहावयास निघाली. तेथें जाऊन पाणी सरकारांनीं पाहिलें. ते दिवस उष्णकाळचे. त्याकाळीं त्या पाण्याला दहापांच मोटा अखंड अहोरात्र आठ दिवसपर्यंत चालवून पाहिल्या; परंतु तसूंभर कमी झालें नाहीं. त्या समयी श्रीमंतांची मर्जी प्रसन्न होऊन बेत झाला कीं, येथील पाणी नळ बांधून पुण्यास न्यावें. असा निश्चय होऊन गवंडी, पाथरवट बलावून नळास काम लाविलें. कातरजेपासून पुण्यांत काळेवावरांत नळ येई तेथपर्यंत संगीन चिरेवंदी नळ बांधून आणिला. तो असा आणिला कीं, त्या नळांतून कातरजेपासून काळेवावरपावेतो घोड्यावर बसून स्वार यावा. असा संगीन नळ चिरेवंदी बांधून आणिला. पुढें लहान केला. त्या समयी वाड्यांत पाणी आणावयाचें तें कसें येतें? वाड्याभोंवता संगीन तट चिरेवंदी. त्या वेळेस त्या वाड्याच्या कामावर गवंडी होते त्यांस बलावून आणून विचारिलें कीं, “ पाणी वाड्यांत आणावयाचें याची तजवीज कशी करावी? ” तेव्हां गवंडी यांनीं सरकारास विनंति केली कीं, “ हा विचार पूर्वीच आम्हांला समजला होता. येवढा वाडा बांधतात ते पाणी बाहेरून नवें आणतील, असा निश्चय करून गणेशदरवाज्याजवळ बुरुजामध्ये खजीना करून ठेविला आहे.” असें ऐकतांच सरकारची मर्जी खूष होऊन, खजीना पाहून, गवंड्यास गांव इनाम दिला. मग पाणी आणून त्या खजिन्यांत सोडून वाड्यांत पाणी खेळविलें.*

पुढें श्रीमंतांनीं बाहेर जाण्याची तयारी करून स्वारी डेन्यास दाखल झाली. तेथून तमाम फौज जमा करून हिंदुस्थानप्रांतीं जाण्याची तजवीज करून निघाले ते मजल दरमजल हिंदुस्थानप्रांतीं चालले. ते नेमाड, माळवा टाकून हिंदुस्थानांत स्वारी आली. तेथें राजेरजवाडे यांजपासून खंडप्या घेऊन उदेंपुरावरून दिल्लीस येऊन दाखल झाले. तेथें दिल्लीभोंवतीं मोठी धामधूम केली त्या

* नळ बाजीराव बलाळ यांच्या कारकीर्दीत बांधून आणिला असें कित्येक ह्मणतात. ह्या तळावावर “खासास्वारी बाजीरावांची” ११ दिवस जाऊन राहिली होती व तेथें १० मोटा रात्रदिवस एकसारख्या ११ दिवस चालविल्या पण पाणी १ तसूं देखील कमती झालें नाहीं. अशी परीक्षा करून नळ आणिला. तो प्रथम खापरी ही-

ता. पुढें वाळाजी बाजीराव यांनीं दगडी बांधिला. ” (पुणे शहरचें वर्णन.)

† दिल्लीभोंवतीं धामधूम केल्याचें ग्रांड डफ कांहीं लिहीत नाहींत उलटें असें ह्मणतात कीं, त्या वेळेस बादशहांची व पेशव्यांची सल्लूखीचीं बालणीं चाललीं होती. माळव्याच्या सुभ्यावद्दल पेशव्यानिं चार हजार स्वार ठेवून चाकरी करूं व लागतील त्या

समयी बादशहा यांनी घासदाणा फौजेस देऊन, आणखी काहीं मुलूख देऊन, तह करून, वाटेस लाविलें. ते ग्वालेरीस येऊन ग्वालेरीचा किल्ला घेतला. त्याच्या खाली मुलूख नरवर वगैरे महाल घेऊन, अंमल बसवून, श्रीमंतांची स्वारी माघारी फिरली ती मग पुण्यास येऊन दाखल झाली. सातान्यास जाऊन शाहू महाराज यांची भेट घेतली. स्वारीचा झाला मजकूर महाराजांस समजावून राजे यांची आज्ञा येऊन श्रीमंत पुण्यास आले.

नंतर नानासाहेब यांचे चित्तांत आलें कीं, बाहेरून मोठमोठी शहरे आहेत, त्या शहरांभोवते तट सभोवते बांधलेले आहेत, तसा तट आपले शहरास बांधावा. असें मनानं आणून शहरपन्हा बांधावयास काम लाविलें. तें नाकझरीपासून चिरेबंदी शहरपन्हा बांधावयास प्रारंभ केला. तो बांधीत चालिले. तट मोठा संगीन दाहा हात रुंदीचा असा बांधीत चालिले. हे वर्तमान सातान्यास शाहू महाराज यांस समजलें. त्यासमयी श्रीमंत नानासाहेब यांस बोलावूं पाठवून सातान्यास नेलें आणि राजे यांनी श्रीमंतांस सांगितलें कीं, “ तुम्ही आतां शहरास गांवकुसूं घालून राज्य करणार तेव्हां तुमचा पराक्रम समजला. ज्यांचे छातीचा कोट नाही, त्यांस या कोटांनं काय होणार ! छातीचा कोट करून राज्य करावें. ” अशी महाराजांची आज्ञा होतांच गांवकुसाचें काम बंद केलें.

पुढें स्वारी कर्नाटकांत जाण्याचा वेत केला आणि महाराजांची आज्ञा घेऊन पुण्यास श्रीमंतांची स्वारी दाखल झाली. आणि कर्नाटकांत जाण्याची तयारी करून डेरे दिले. तमाम सरंजामी लोक जमाकरून स्वारी कर्नाटकांत नानासाहेब दरकूच चालिले. ते जाऊन सावनुरास लागले. लागून शहरास शह दिला.

वेलेस बादशहाच्या खर्चानें आणखी ८ हजार देत जाऊं असें आपणांस बांधून घेतलें.

२. घासदाणा=चौथार्ड व सरदेशमुखी खेराज कांहीं मराठे सरदारांनी आपल्याच अधिकारानें बसल केलेंला एक कर.

३. ही स्वारी १७४२-४३ सालांतील. नर्मदेपर्यंत जाऊन पर्जन्यकाळां नानासाहेबांनी तेंथेंच मुकाम केला. पुढें रघुजी भोसले बंगल्यांत फार धामधूम करीत होते त्यांस मार्गें हटविण्याकरितां बादशहानें नानासाहेबांस तिकडे पाठविलें, व रघुजीचा पराभव झाल्यावर मालव्याची सुभेदारी नानासाहेबांस बादशहानें दिली.

‡ शहर पन्हा=शहरची तटबंदी.

† असें भाषण सखाराम बापू यांनीं स-

दाशिवराव भाऊ यांस करून शत्रु इतका जवळ येण्यापूर्वीं तुझीं वातमी ठेवून तो इतका लगत न येई अशी तजवीज ठेवावी, असा त्यांस उपदेश केल्याचें सांगतात.

कोणी वखरींत लिहिल्याप्रमाणें महाराजांनींच हा वेत नाकारिला असें म्हणतात. महाराज म्हणाले, “ कुसूं खेडेगांवाला जेथें प्रभु नाही अशा ठिकाणीं बांधावें. येथें तुम्ही सिंहासारखे शूर असतां शहराची कोंडी करून उंदराप्रमाणें रहाण्यास कां इच्छितां ? ” (पुणें शहरचें वर्णन.)

४. कर्नाटकातील स्वारीवर सदाशिवराव भाऊ व महादाजीपंत पुरंदरे यांस धाडिलें होतें. (इसवी सन १७४६.) कृष्णा व तुंगभद्रा यांच्यामधील मुलखाची खंडणी घेतली व

तव्हां सावनुरामध्ये नवाब होता. त्याणें आठ पंधरा दिवस सावनूर लढविलें. शेवटीं सल्ला केला. सावनूर श्रीमंतांनीं घेतलें. सावनूरवाला नवाब यास पन्नास हजारांचा मुलूख देऊन त्याचें संस्थान राखिलें, बाकी मुलूख सरकारांत घेतला. तेथें सुभा ठेवून स्वारी सरकारची माघारी आली.

पुण्यास आल्यानंतर श्रीमंतांचे मनांत आलें कीं, अहमदनगर किल्ला एवढाच टापू मध्ये राहिला आहे, हा किल्ला सरकारांत घ्यावा. असा मनसुबा करून स्वारी तयार करून बाहेर निघाले ते नगरास येऊन नगराभोंवता शह देऊन उतरले. महिना दोन महिने शह देऊन राहिले. किल्ला म्हणजे हस्तगत होतो असें नाहीं. तेव्हां श्रीमंतांचे मनांत आलें कीं, फितुराशिवाय किल्ला यावयाचा नाहीं. असें मनांत येऊन किल्यामध्ये कविजंग किल्लेदार मोंगलाकडील होता त्याशीं बोलणें लाविलें कीं, “ किल्ला आमचे स्वाधीन केला असतां तुम्हांस ४०,००० चाळीस हजारांची जहागिरी इनाम करून देतो हेंच पक्कें मनांत तुम्हीं आणावें. तुम्हीं किल्ला न दिला असतां आम्ही किल्ला घेतल्याशिवाय माघारे फिरणार नाहीं हें पक्कें समजून ठेवणें. ” तेव्हां त्या किल्लेदारांनीं विचार केला कीं, “ पेशवे म्हणतात ही गोष्ट खरी आहे. पेशवे यांचा जोर मोठा आहे. आमच्या खावदांनीं आशेरी, दौलताबाद, शिवनेरी, अशा जागा पेशवे यांच्या स्वाधीन केल्या. तेव्हां आतां पेशवे यांचा जोर पोंचला म्हणजे हा ही किल्ला यांचे हवालें करतील. ” असा विचार मनांत करून पेशवे यांजकडील बोलणारा होता त्यास किल्लेदार यांणीं सांगितलें कीं, “ मी किल्ला हवालें करितों, परंतु मला शेवटीं फसवूं नये. ” असें बोलणें मध्यस्थ यांचें श्रीमंतांनीं ऐकून लागलीच चाळीस हजार मुलखाच्या सनदा करून दिल्या. तेव्हां किल्लेदार यास भरंवसा आला. नंतर किल्लेदार याणें सांगून पाठविलें कीं, “ मी किल्याचे दरवाजे मोकळे ठेवितों, आपण किल्यावर चालून यावें. ” असा फितूर आंतून होताच श्रीमंतांची स्वारी तयार होऊन किल्यावर चालून गेले. तेव्हां आंतील किल्लेदार याणें किल्याचे दरवाजे मोकळेच ठेविले होते. सरकारची फौज किल्यांत चालून गेली. किल्ला सही केला. किल्लेदार यांस बाहेर काढून दिलें. तो येऊन श्रीमंतांस भेटला. त्याची खातरजमा बहुत प्रकारें केली आणि आपले जवळ ठेविला. त्याला जाहागीर द्यावयाची त्याच्या सनदा करून त्याचे हवालें केल्या. असा नगरचा किल्लो फत्ते करून घेतला. तेथील

बहादूरभेंडा या नांवाचा किल्ला घेतला. स्वारीहून परत आल्यावर राजानें भाऊसाहेबांस चिमाजीआपा प्रमाणें दुय्यम पेशवा नेमिलें.

५. हा किल्ला कविजंग यांस फितूर करून भाऊसाहेबांनीं घेतला. व ह्यामुळें मोंगल व मराठे यांजमध्ये पुढें १७६० त तुंबळ युद्ध होऊन मराठ्यांचा जय झाला.

काम नारो बाबाजी लुकडे यांजकडे सांगितलें. आणि स्वारी सरकारची फिरून पुण्यास येऊन कर्नाटकांत मोहिमेस निघाली.

ते कर्नाटकांत जाऊन सावनुरास लागले. सावनुरवाला आठ चार दिवस लढला. शेवटीं श्रीमंतांनीं हल्ला करून सावनुर घेतलें. सावनुरवाला नवाब येऊन भेटला. त्यास थोडकेसा पोटा पुरता मुलूख देऊन त्याची स्थापना करून ठेविली. सावनुर सरकारांत घेतलें. वरकड सावनुर खालचे महाल वगैरे सर्व घेतले. असें कर्नाटक फत्ते करून, तेथील संस्थानी वगैरे होते ते सारे जरवेत आणून, सालाबाद खंडणी द्यावी याप्रमाणें तह ठरवून, ते आपले जागीं कायम करून ठेविले. पुढें स्वारी तुंगभद्रापार जाऊन, टिपूच्या* मुलुखांत धूम करून, मुलखाची लुटाळूट करून, स्वारी मागती तुंगभद्रा उतरून माघारे आले. तुंगभद्रेपावेतो सरकारचा अंमल चालू झाला. अशी स्वारी करून माघारे पुण्यास आले.

या नंतर साताऱ्यास जाऊन महाराजांची भेट घेऊन, कर्नाटकाचा मजकूर समजावून मागती पुण्यास आले. चिमाजीआपा साताऱ्या मुक्कामीच होते. त्यांस शरीरव्यया होऊन कैलासवासी झाले. त्यासमयीं सदाशिवपंत भाऊसाहेब साताऱ्यासच होते. त्या गोष्टीला वर्ष सहा महिने लोटल्यानंतर नानासाहेब महाराजांचे भेटास गेले. त्या वेळेस शाहूमहाराज यांणीं नानासाहेब यांस विचारलें कीं, “सदोबास पुण्यास न्यावयाचे नाहीं कीं काय?” असें महाराजांनीं विचारिल्यावर श्रीमंतांनीं उत्तर केलें कीं, “घेऊन जातो.” त्या स्वारीस भाऊसाहेब यांस ए भास घेऊन आले. त्या वेळेस † गोपिकाबाईसाहेब यांची मर्जा रूष्ट झाली. शरण असे भाऊबंद जवळ आणून आपले पोरस ठिकाण नाहीं असें करतील. ती मजकूर नानासाहेब यांणीं मनांत ठेविला. त्याचें उत्तर काहीं केलें नाहीं. भाऊसाहेब यांस पुण्यास आणिलें, परंतु भोजन करून पंक्तीस होते. कामकाज काहीं नाहीं. पंक्तीस जेवावें आणि दप्तरांत लिहावें. असें वर्ष सहा महिने होत असतां

६. ही कर्नाटकांतिल ‘मुलुखगिरी’ १७५५-५६ त झाली. खुद्द नानासाहेब कल्यातीरापर्यंतच गेले होते या स्वारींत श्रीरंगपट्यास वेढा घालून नंदिराज यास जेरीस आणलें व सावनुरवालाही शरण आला. बळवंतराव महेंदळे व गोपाळराव हरी हे मुख्य सरदार होते.

* टिपूचा मुलूख अद्याप कोठेंच नव्हता. या वेळीं हैदर नाईक नुकते पुढें पुढें करण्यास लागले होते. हें राज्य म्हेंसूरचें व नंदिराज तेथील प्रधान होता.

७. चिमाजीआपा १७११ च्या जानेवारी महिन्यांत वारला. वखरींतल्या गोष्टी मागें पुढें झाल्या आहेत. त्याचे मरणाचे पूर्वी ११ दिवस खंडोजीनें पोर्तुगीज लोकांपासून रेवदंडा घेतला होता. हेंच एक स्थळ त्या लोकांपाशीं दमण व गोवें या दरम्यान राहिलें होतें. मरणाचे पूर्वी ही बातमी ऐकिल्यावर आपांस खरोखर फार आनंद झाला असेल!

† नानासाहेबांची श्री रास्ते यांची कन्या.

रामचंद्रबावा शेणवई हे कारभारांत वागत होते. त्यांजवर श्रीमंतांची मर्जी क्रूर होऊन त्यांस आज्ञा झाली कीं, “ तुम्हीं कारभारांत एकंदर बोलू नये. अशी आज्ञा होतांच रामचंद्रबावा दरबारास येत परंतु कामकाजांत बोलावयाचें नाहीं. तेव्हां कोणे एके दिवशीं भाऊसाहेब दप्तरांत लिहीत आहेत. यांशीं कोणी बोलू नये अशी सरकारची आज्ञा पूर्वीच होती. तेव्हां त्यांशीं कोण बोलतो ? परंतु रामचंद्रबावा शेणवई यांस कारभाराविषयीं मनाई सरकारची झाली होती, तेव्हां त्यांस भाऊसाहेब यांस बोलावयाचें होतें. परंतु संधि कोठें सांपडेना. त्या समयास रामचंद्रबावा शेणवई भाऊसाहेब दप्तरांत ल्याहावयास बसले आहेत हें पाहून त्यांजपार्शीं येऊन दूर बसले, आणि आपले ठिकाणींच आपणापार्शीं बोलतात कीं, “ काहीं पाणी असेल म्हणून आम्हीं म्हणत होतो, परंतु तें काहीं दिसत नाहीं. यांणीं खरडेच लिहावे. ” असें बोलणें भाऊसाहेब यांणीं ऐकून तेही आपले ठिकाणीं बोलू लागले कीं, “ पाणी बहुत आहे. सोऱ्याचें ताट झालें तरी त्यास कुडाचें उठिगण पाहिजे. ” हें बोलणें रामचंद्रबावा यांणीं ऐकून मग उभयतांची परस्परें गांठ पडून बोलणीं झालीं. त्या वेळेस रामचंद्रबावा यांणीं भाऊसाहेब यांस उपदेश केला. “ तुम्हीं दप्तरांत लिहावयास बसतां हें नीट नाहीं. श्रीमंत कारभार करावयास बसतात तेथें तुम्हीं बसत जावें. तुम्हांस तेथून उठून जा असें त्यांच्यानें म्हणवत नाहीं. तुम्हीं कारभारामध्यें बोलू नये. त्यांणीं होऊन काहीं विचारलें असतां त्याचा मात्र जाव द्यावा. ” असा उपदेश केल्यानंतर भाऊसाहेब यांणीं तो पाठ चालविला. अशा गोष्टीस सहा चार महिने लोटले. नंतर कोणे

८. रामचंद्र मल्हार शेणवी—अरवलीचा कुळकरणी—साताऱ्यास पळून गेल्यावर बाजीरावानें राणूजी शिंद्याची दिवाणगिरी त्यास सांगितली. राणूजी मेल्यावर जयापा त्यास दिवाण करीना. म्हणून त्याणें सदाशिवरावांस काहीं नजर देऊन पेशव्यांकडून आपल्यास जयापाची दिवाणगिरी मिळावी म्हणून प्रयत्न चालविला. तों त्यास मल्हाराव होळकरानें आडकाठी घातली; आणि पेशव्यांनीं त्यास ती दिवाणगिरी दिली नाहीं. म्हणून पुढें होळकरांचें व भाऊंचें वांकडें पडलें व रामचंद्रबावा नानासाहेबांचा द्वेष करूं लागला. शिंद्याकडचा बेट सिद्धास जाईना तेव्हां भाऊसाहेबांनीं रामचंद्रबावांस खुद्द आपला दिवाण केलें. पुढें रामचंद्रबावांच्या सांगण्यावरून भाऊनें ‘ कारभार मजकडे द्यावा ’ असें पेशव्यांशीं मागणें

केलें. तें पेशव्यांच्यानीं कबूल करवलें नाहीं; कारण चिमाजीआपा मेल्यापासून सर्व कारभारांत व मसलतींत महादाजीपंत पुरंदरे यांची मदत त्यांस फार झाली होती. तेव्हां असा चांगला, हुषार व फार उपयोगी पडलेला कामगार काढून भाऊंस ती जागा देतां येईना. तेव्हां सांगेल्याची स्वारी करून परत आल्यावर रामचंद्रबावांच्या खटपटीनें भाऊ कोल्हापुरास जाऊ लागला. अशा समयीं महादाजीपंत पुरंदरे यांणीं मोठ्या समंजसपणानें हा तंटा मिटविला. त्याणें आपल्या मुतालिकपणाचा राजीनामा दिला, व ‘ भाऊंस ती जागा द्या ’ असें नानासाहेबांस सांगून त्यांस मोठ्या संकटांतून काढिलें.

राज्याचे वसुलाचे कामांत सदाशिवरावांस मदत ज्यांणीं केली ते हेच रामचंद्रबावा.

एके ठिकाणी दरबार झाला आहे, सारे मुत्सद्दी वगैरे बसले आहेत, रामचंद्रबाबाही तेथे होते, त्याच समयास कर्नाटकांतील बोभाट बंडे झाल्याची पत्रे सरसुभायांची व मामलेदार यांची आली. ती पत्रे पाहून श्रीमंतांनी विचारिले. “ आतां बंडाचे बंदोबस्तास कोणास पाठवावा ? ” हे ऐकून रामचंद्रबाबा यांनी भाऊसाहेब यांस इशारत केली की, आतां बोलावयाची संधि हीच आहे. तेव्हां भाऊसाहेब उठून श्रीमंतांस विनंति केली की, “ मला आज्ञा झाली असतां मी जाऊन बंडाचा बंदोबस्त करून येईन. करणार स्वामींचा प्रताप ! ” असे उत्तर श्रीमंतांनी ऐकून नानासाहेब म्हणतात, “ तूं कधी बाहेर गेलास नाही, व लढाईही कोठे केली नाहीस, म्हणून तुला जा म्हणावयाचे अनमान. ” तेव्हां भाऊसाहेब यांनी उत्तर केले की, “ माझ्याकडे करणे न करणे कांहीं नाही, सर्व पुण्यप्रताप चरणांचा आहे. ” अशी गोष्ट ऐकतांच नानासाहेब यांनी आज्ञा केली, “ हाच मुहूर्त आहे; निघावे. ” असे ऐकतांच भाऊसाहेब यांनी तोच नमस्कार केला आणि निघून सर्व फौजेस सरकारची आज्ञा बाहेर निघण्याची झाली. भाऊसाहेब डेऱ्यास जाऊन दाखल झाले. त्या वेळेस रामचंद्रबाबा यांनी भाऊसाहेबांस एकांती गांठून मजकूर सांगितला की, तुम्हांस जाण्याची आज्ञा झाली, परंतु तुम्हांस पाठीमागे यावे म्हणून सरकारचा सांडणी स्वार जाईल. यासाठी येथून कूच करून वीस कोसांचा मुक्काम करावा. तेथेही माघारी येण्याची चिटी तुम्हांस येऊन पोचेल तरी तुम्हीं माघारी येऊ नये. त्या चिटीचे उत्तर पाठवावे की, “ स्वामी राज्यावर आहेत; मी बेरोजगारी, तेव्हां मला पोटाचा उद्योग पाहिला पाहिजे. यासाठी मला कोल्हापूरचे राजमंडळचे बोलावणे आले आहे तिकडे मी जातो. हे खटले संभाळावयास पाठवावयाचा असेल तो पाठवावा. ” त्या वेळेस कोल्हापूरचे राजाची पत्रे भाऊसाहेब यांचे नांवाची आणली होती ती रामचंद्रबाबा यांनी भाऊसाहेब यांचे स्वाधीन केली.

असा मजकूर झाल्यानंतर भाऊसाहेब डेऱ्यास गेले होते तेथून कूच करून वीस कोसांचा मुक्काम केला. इकडे पाठीमागे नानासाहेब व सौभाग्यवती गोपिकाबाई साहेब यांची गांठ पडल्यानंतर श्रीमंतांचे बुद्धीस बाईने भ्रंश केला. तो मजकूर श्रीमंतांचे मनांत भरला आणि तेच समयी चिटी लिहून सांडणीस्वार याजवळ देऊन भाऊसाहेब यांकडे रवाना केला. सांडणीस्वार रात्रो जाऊन भाऊसाहेब निजले आहेत त्यांजला उठवून चिटी दिली आणि मुख जवानी सांडणीस्वार बोलला की, “ आपणांस याच समयी माघारे बलाविले आहे. ” तो मजकूर ऐकून चिटी वाचून त्या चिटीचा जाव लागलाच माघारा पाठविला की, “ हे खटले संभाळावयास कोण तो पाठवावा. मला कोल्हापूरचे राजाचे बलावणे आले आहे तिकडे मी जातो. ” असे उत्तर लिहून सांडणीस्वार माघारा रवाना केला. तो

उजाडाला पुण्यास येऊन श्रीमंतांचे हवेली चिटी केली. चिटी वाचतांच नानासाहेब घाबरले, आणि मनांत विचार केला कीं, हें सारें कृत्य रामचंद्रबावांचें आहे. असा पक्का मजकूर ध्यानांत आणून, रामचंद्रबावांस समागमें घेऊन, लगेच श्रीमंत, भाऊसाहेब होते तें येऊन, भाऊसाहेब यांची व नानासाहेब यांची भेट झाली. त्या वेळेस नानासाहेब यांणीं भाऊंस विचारिलें कीं, "तुझे मनांत काय आहे हें खरें सांग." हें ऐकून भाऊसाहेब बोलले माझे मनांत आपणांविषयीं कांहीं नाहीं. आपण राज्यावर आहांत मला माझी सोई कांहीं तरी पाहिली पाहिजे. या सार्थीं कोल्हापूरचे महाराजांचीं पत्रे मला बलावण्याविषयीं आलीं आहेत तिकडे मी जातो." असें बोलून राजपत्रें होते तें श्रीमंतांस दाखविलें. त्यांत मजकूर "सातान्याचे राज्यांत पेशवे आहेत, आमचे राज्यांत कोणी पेशवे नाहींत. आम्ही आपले राज्याची पेशवाई तुहांस देतो." असा मजकूर नानासाहेब यांणीं वाचून घटकाभर उगेच राहून, भाऊसाहेबांपार्शीं बोलले "हे-च निदान शेवटील कीं काय?" तेव्हां भाऊसाहेबांनीं उत्तर केलें कीं, "आपले आज्ञेशिवाय नाहीं." तेव्हां नानासाहेब बोलले कीं, "तूं पुण्यास चलवें." हें ऐकून भाऊ म्हणतात, "पुण्यास येऊन काय करावयाचें?" तें ऐकून नानासाहेब यांणीं उत्तर केलें कीं, "सारा राज्यभार आजपासून तुझ्यावर ठेविला. सारा राज्याचा कारभार तूं कर, तुझ्या इतल्ल्याशिवाय मी चालवयाचा नाहीं." अशी आण भाष क्रिया उभयतां बंधूंची झाली. भाऊसाहेब यांस पुण्यास घेऊन आले. कर्नाटकांत फौज रवाना केली. तिचे बराबर दुसरा सरदार दिला. त्या दिवसापासून भाऊसाहेब राज्यकारभार करूं लागले.

पुढें दादासाहेब हिंदुस्थान प्रांतीं स्वारीस गेले ते अटक पावतो मुलूख काबीज करून आले. परंतु त्या स्वारींत दादासाहेब यांणीं कर्ज केलें. अशी मोहीम

९ या पत्रीं तीन किल्ले व पांच हजा-
रांची जहागीर भाऊंस देऊं केली होती.

१०. ह्या स्वारींत दिल्ली घेऊन दिल्लीचा वजीर मीरशहाबुद्दीन यांचे सांगण्यावरून लाहोर येथील आबदालीचे ठाणेदार उठवून लाविले. या कामांत खर्च अतोनात होऊन आबदालीचीं वांकडेपणा आला. (१७५६-१७५८.) पुढें पुण्यास अल्यावर ऐशीं लक्ष कर्ज केलेलें पाहून भाऊसाहेबांची व दादांची बोलाचाली झाली. तेव्हां भाऊंनीं लडाईचा धंदा पतकरला व दादांनीं राज्यकारभार आपले आंगावर घेतला.

हा कलहामि पेटवण्यास मोपिकाबाई

ही प्रसिद्ध आनंदीबाईपेक्षां कमी होती असें नाहीं. दादा व भाऊ यांची बोलाचाली झाल्यावर एके दिवशीं भाऊ कचेरींत काम करीत बसले असतां, एक मारेकरी त्यांवर पक्का वार करीत होता. पण पाठीमागें असणाऱ्या मनुष्यानें मारेकऱ्याचा हात धरल्यामुळें, त्यापासून फारशी इजा झाली नाहीं. नारायणरावाचा खून करण्यास जसे कवाईतशिकलेले शिपाईंचे धजले त्याप्रमाणें हा मारेकरीही कवाईत शिकलेल्यांपैकीं एक असून त्याच्या कवाईत शिकलेल्या वरिष्ठानेंच त्याची प्रेरणा केली होती-कोणाच्या सांगण्यावरून तें मात्र समजत नाहीं. ग्रॉट डफ.

फत्ते करून पुण्यास आले. पराक्रम मोठा केला, परंतु स्वारीचें कर्ज पुण्यास आणिलें. यामुळे सरकाराची मर्जा कायम राहिली नाहीं. त्यामुळे भाऊसाहेब नबाबावर स्वारी करूं निर्धारले.

अगोदर नबाबाच्या तहामध्ये वांकडेपणा आला होता तोच मजकूर ध्यानांत ठेवून मोंगल यांजवर स्वारीस निघाले. त्या समयी नबाब निजाममुलूख औरंगाबाद शहरांत होते, त्या वेळेस कैलासवासी बार्जाराव साहेब यांणी २।४ लढाया मोंगलाशीं घेऊन मोंगलाई मुलूख बहुत घेतला व औरंगाबाद प्रांतीचे झाडून महाल तेथें सरकारी अंमल बाबती सरदेशमुखी व चौयाईचा अंमल चालू केला. असें झालें असतां नबाबाशीं व पेशवे यांशीं विघाड होऊन दौलताबाद किल्ला मोंगल यांणी माघारा घेतला. त्यासमयीं भाऊसाहेब यांणी मसलत केली कीं, मोंगल यांजवर मोहिम करावयाची. असें ठरवून मोहिमेस भाऊसाहेब निघाले. ही बातमी मोंगल यांजकडील वकील यांणी औरंगाबादेस नबाब यांस जाहीर केली. त्याजवरून निजाम अल्लीखां मोंगल लढाईच्या उद्देशे सरंजाम तयार करून बाहेर निघाले. इकडून श्रीमंतही लाख दीडलाख फौजेनिशीं समागमें तोफखाना घेऊन व खेरीज पायदळ, असा जमाव घेऊन भाऊसाहेब बाहेर निघाले. खेरीज सरंजामी सरदार अवघे समागमें चालले. त्या लढाईचा नेम † तांदुळजाचे मुक्कामीं ठरला. तिकडून मोंगलही कट्टा सरंजाम घेऊन त्या मुक्कामीं येऊन दाखल झाले. इकडून पेशवेही त्या मुक्कामास येऊन उतरले. दोन्ही फौजेचे मुक्काम झाले. दोन्ही फौजेचें लढाईचें तोंड लागलें. लढाई होतां होतां श्रीमंतांची फौज लढाईस कच त्राऊन फौजेनें पळ काढिला. तेव्हां चार कोस पाठीमागे पळाली. त्यासमयीं मोंगलांची फौज श्रीमंतांचे फौजेचे पाठीवर चालून आली हें पाहून सरकारची फौज श्रीमंतसुद्धां सगळा जमाव एके जागीं करून उभे राहिले आणि मोंगलांची फौज पाठीवर आली हें पाहून श्रीमंतांची फौज पाठीमागे उलटली. त्यावेळेस मोंगलांची व सरकारचे फौजेची लढाई होऊं लागली. तेथें लढाई मोठे शरयेची होत असतां बंदुक, भाला हे बंद होऊन तरवारीशीं गांठ पडली. त्यासमयीं लढाई मोठी

११. ह्या मोहिमेचें कारण मागें अहमदनगरचा किल्ला फिरू करून घेतला तें होय. इसवी सन १७६०.

† तांदुळजाची लढाई पुढें झाली. हीस उदगीरची किंवा उदगीरची असें म्हणतात. उदगीरच्या लढाईत इब्राहिमखान गाडवी याणें पराक्रम केला. शेवटीं सलावत-जंग व निजामअल्ली यांचा अगदी मोड होऊन तहाचीं बोलणीं लागलीं. पण मा-

उसाहेब ऐकेनात. तेव्हां निजामअल्ली याणें आपला शिक्का मोर्तब भाऊकडे पाठविला; अशा अर्थानें कीं, जो मुलूख आपण घ्याल तो प्यावा, व जें आम्हांस ठेवाल तें आम्हीं घेऊन राहूं. पुढें तह झाला त्यांत दौलताबाद, अशीरगड, अहमदनगर वगैरे किल्ले व औरंगाबाद, विजापूर व बेदरचा कांहीं भाग असा मुलूख ६२॥ लक्षांचा दिला. या वर्षीं मराठ्यांच्या उत्कर्षाचा कळस झाला.

हातघाईची एक प्रहरपर्यंत झाली त्या लढाईत मोंगल माघारे हटले आणि फौजे-
ने पळ काढिला. त्या वेळेस नबाबसुद्धां पळू लागले. तेव्हां श्रीमंतांची फौज
पाठीमागे लागली. ते ७८ कोशपर्यंत मोंगलांचा पाठलाग केला. तेव्हां मुसलमान
लोक पाणी पाणी करून घाबरले. त्या वेळेस सरकारची फौज पाठीमागे लागली
होती, त्यासमयी नबाब जेरीस येऊन सलूखाचे बोलणे लाविले. तेव्हां दो-
न्ही फौजेचे मुक्काम दोन कोसांचे द्याव्याने त्याच ठिकाणी झाले. नंतर मोंगल
यांजकडील वकील व श्रीमंतांकडील वकील तहाचे बोलणे बोलावयास गेले.
त्यांनी बोलणे मोंगल यांशी केले. "आमचा अंमल सारे मुलखांत चालता झाला.
परंतु खानदेश वरघांट असा मुलखाचा कोंपरा राहिला आहे तो आम्हांस या
तहामध्ये द्यावा. तो कोणता म्हणाल तर मालेगांव, सालेरचा किल्ला व
मुल्हेरचा किल्ला व अणकाईचा किल्ला व खंभक व रतनगड व आवदा पट्टा
व कावनई, गेहोज व धोडप हे किल्ले सरकारांत ध्यावे व महाल नासिक, वण,
दिंडोरी, पाटोदे व चांदवड व आणखी फिरकोळ महाल द्यावे." याप्रमाणे बो-
लणे झाले असतां नबाब यांनी बोलणे कबूल करून वर लिहिल्याप्रमाणे किल्ले
व महाल सरकारचे हवाल्ये केले. इतके ठिकाणी सरकारचा अंमल चालू झाला.
खेरीज खंडणी व स्वारीखर्च घेतला. अशी मोहीम फत्ते करून मुलूख घेऊन
भाऊसाहेबांची स्वारी माघारी फिरली. इतक्या तहामध्ये दौलताबाद मोंगल यांस
दिली होती ती माघारी घेतली. तेव्हां नबाब माघारे गेले ते औरंगाबादेस पोचले.
पोचल्यानंतर नबाब यांनी आपल्या ठिकाणी विचार केला की, येथे राहिले
असतां नित्य उठून पेशवे यांचे दंग्यांत येवत नाही म्हणून औरंगाबाद
उजाड टाकून नबाब जाऊन हैद्राबादेस राहाते शाले.

इकडे भाऊसाहेब माघारे फिरले ते नासिक मुक्कामी येऊन मुक्काम केला. ना-
सिक जागा पाहून सरकारची मर्जी बहुत खुष झाली. यासाठी कांहीं एक दिवस
तेथे राहिले. तेव्हां मल्हारराव होळकर यांनी सरकारांत विनंति करून चांदवड
महाल आपणांस मागून घेतला. तसेच बिचूरकर यांनी पाटोद परगणा मागि-
तला तो त्यांस दिला, व अणकाईचा किल्लाही त्यांस दिला. चांदवड परगणा हो-
ळकर यांचे हवाल्ये केला. नारो शंकर राजेबहादर यांनी मालेगांव मागितले ते
त्यांस दिले. बाकी मुलूख सरकारांत राहिला. किल्ले घेतले होते तितके किल्ल्यांवर
सरकारचे मामलेदार गेले. नंतर भाऊसाहेब यांनी नासिक मुक्कामी गोदामाहात्म्य

१२. निजामउलमुल्क याणे गादीचे ठि-
काण हैद्राबाद शहर मागेंच केलें होतें.

१३. दादासाहेबांनी अमदाबाद वेढा

देऊन सर केली तेव्हां नारो शंकर व बि-
ठल शिवदेव बिचूरकर यांनी मोठा पराक्रम
केला होता. (१७५३.)

सारें ऐकिलें. त्याजवरून सरकारची स्वारी श्रीचंद्रकेश्वरी येऊन तेथें राहून शंभू-
कच्या किल्ल्यावर ठाणें बसविलें. तेव्हां भाऊसाहेब यांचे मनांत आलें कीं, शंभू-
केश्वराचें देवालय बांधावें. असें मनांत येतांच मोगलाई राज्यातील मशिदी वगैरे
होत्या तें सारें मोडून देवालयास काम लाविलें. देवालय तयार झाल्यावर सारीं
तीर्थे जागोजाग होती तीं बांधिलीं. कुशावर्त बांधावें असें श्रीमंतांचे मनांत येऊन
कुशावर्त बांधावयास काम लाविलें. त्यासमयीं ओढेकर यांणीं सरकारांत विनंति
केली कीं, “ देवालय सरकारांनीं बांधिलें, कुशावर्त बांधावयाची आज्ञा मला व्हा-
वी.” त्यासमयीं श्रीमंतांनीं ओढेकर यांस सांगितलें कीं, “ कुशावर्त बांधावयाचें
सरकारचे मनांत आलें तें आम्हां बांधितों. तुम्हांस कांहीं बांधावयाचें तर पंचवटीस
श्रीरामचंद्राचें देवालय तुम्हीं बांधावें.” अशी सरकारची आज्ञा ओढेकर यांस
झाली तें ओढेकर यांस बरे वाटून त्यांणीं ती गोष्ट कबूल केली, आणि पंचव-
टीचें देवालय श्रीरामचंद्र यांचें ओढेकर यांणीं बांधिलें. कुशावर्त सरकारांतून
बांधिलें. कुशावर्त व देवालय तयार झाल्यानंतर दोन्हांची अर्चा भाऊसाहेब यांचे
हातून झाली नाहीं. कारण ब्राह्मणांच्या तंट्यामुळे राहिली. यजुर्वेदी व आपस्तंब
ब्राह्मण यांचा दक्षिणद्वाराविषयीं तट पडला. त्याचा निर्णय त्यासमयीं झाला नाहीं.
सबब अर्चा तशीच राहिली. काम तयार झाल्यानंतर देवस्थानाचा बंदोबस्त नै-
वेद्य, नंदादीप, यांचा व त्रिकाळ पूजेचा वगैरे बंदोबस्त करून दिला. त्याप्रमाणें
आजपर्यंत चालत आहे. सिंहस्याचे सालीं गोसांवी वगैरे यांचा मेळा शंभूकेश्वरीं
भरतो. त्या गोसांव्यामध्ये गिरी व पुरी” यांचा स्नानाचा तंटो पडून मोठ्या ल-
ढाया होऊं लागल्या. तेव्हां एका सिंहस्यास भाऊसाहेब यांची स्वारी शंभूकेश्वरीं
आली. गिरी, पुरी यांचा तंटो लागलाच होता. तें पाहून श्रीमंतांनीं दोघांस
बळवून सांगितलें कीं, “ आम्हां सरकारांतून तुमचा तंटो तोडितों.” तें त्यांणीं
मान्य केल्यानंतर श्रीमंतांनीं गिरीचा व पुरीचा असे दोन्ही महंत हातीं धरून
आपण खांसा कुशावर्तात स्नान केलें. त्या दिवसापासून गिरी व पुरी बरोबर स्नान
करूं लागले. दोघांचा तंटो मिटला. हा मजकूर तांदुळजाचे लढाईचा असा झाला.

पुढें दादासाहेब हिंदुस्थान प्रांती स्वारीस गेले. कारण मागले स्वारीस
कर्ज घेऊन पुण्यास आले त्यामुळे सरकारची मर्जी काईम राहिली नाहीं. त्या

* काळाचा महिमा अगाध आहे. हिं-
दूंचीं देवळें मोडून मुसलमानांनीं ज्या मशी-
दी बांधिल्या त्याच काळपरतें हिंदूंनीं
मोडून त्यांचीं देवळें बांधिलीं. !!

१४. गिरी व पुरी असे दोन भेद गोसां-

व्यांत आहेत.

१५. ग्रॉट डफ ‘तांदुळजाची’ हें
नांव दुसऱ्या एका लढाईस देतात. या ल-
ढाईस ‘उदगीर’ ची लढाई हें नांव आहे.

(१०६०.)

अटीस्तव दादासाहेब पुनः स्वारीस श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन गेले,^{१६} ते दिल्ली-पावेतो मुलखाच्या खंडण्या घेऊन दिल्लीस गेले. त्यासमयी सखाराम बापू समागमें होते. तेव्हां दिल्लीस मुक्काम श्रीमंतांचा झाला. पूर्वी बाजीराव साहेब यांणी वकील दिल्लीस पाठविले होते. त्यांचे उपनांव हिंगणे. हे मोठे अक्कलवान् म्हणून दिल्लीस श्रीमंतांनीं बादशहा यांजकडे वकिलीस पाठविले. ते तेथे कामावर गेल्यावर सारे बादशाहीचा कारभार करूं लागले. दौलतही बहुत मिळविली. मोठे उत्सक्त झाले होते. तेव्हां श्रीमंतांचा मुक्काम तेथे झाला असतां श्रीमंतांस भेटण्याकरितां मेजवानीचे आमंत्रण केले. दुसरे दिवशीं दादासाहेब भोजनास गेले. पंक्तीस श्रीमंत बसले असतां सखाराम बापू बराबर आहेत. त्या समयी खांसे हिंगणे पीतांबर नेसून, पायांत रुप्याच्या खडावा, आंगावर शालजोडी, हातांत पंचपात्री जडावाची, असे पंक्तीत येऊन सखारामपंत यांस हांक मारून विचारिलें कीं, “रघुनाथराव ते कोणते ?” असे ऐकतांच सखारामबापू उभे राहून हात जोडून दाखविलें कीं, हे येथें बसले आहेत. हें दादासाहेब यांणी पाहून उदक सोडलें होतें म्हणून आपोषणी करून पंचप्राणाहुती करून लागलेच उठले. पोषाग घेऊन, आपले लष्करांत येऊन, लागलीच लष्कराची तयारी करून, हिंगणे यांजवर चालून येऊन, हिंगणे यांची हवेली वेढून, लुटून फस्त केली. दिल्लींत हिंगणे होते नव्हते असें केले. दौलत मुबलग सांपडली. तेथून स्वारीचा कूच होऊन, हिंदुस्थानांत येऊन जयपूर, उदेपूर. येथील खंडणी घेऊन स्वारी पुण्यास येऊन दाखल झाली. त्या स्वारीला कर्ज झालें नाहीं. याजवरून श्रीमंतांची मर्जी प्रसन्न राहिली.

असा कारभार होत असतां शाहूमहाराज छत्रपति यांचे शरीरास विकृति होऊन शके १६७१ मार्गशीर्ष वद्य ३ ते दिवशीं शाहूमहाराज यांणी कैलासवास केला. त्या समयी नानासाहेब व भाऊसाहेब साताऱ्यास जाऊन, रामराजे यांस राज्याभिषेक करवून, आपल्यास वस्त्रें नवीं घेऊन, शिक्रे त्यांचे नांवाचे कोरून, नवी शिक्रेकटार केली. तेथील बंदोबस्त करून स्वारी पुण्यास येऊन दाखल झाली.

नंतर पर्वतीस शाहूमहाराज यांची स्थापना करून देवालयस काम लाविलें. देवालय मोठे बांधून देवाची स्थापना शिवलिंग स्थापिलें. सभोवतें पंचायतन भांडिलें.

१६. १७५८ ची अठरापर्यंत मोहीम करून आल्यावर दादा पुन्हा एकवार रजपूत स्थानांत मात्र गेले होते. (१७५९.) दिल्लीस गेल्याचें ग्रांट डफ कोठें लिहित नाहीं त तेव्हां पुर्वीच्या खेपेस झालेली गोष्ट बस-

रित आतां दिली असेल. ही मोहीम १७५५-५६ त झाली ती असावी.

१७. पंचायतन भांडिलें=भांवतीं दुसरे देवांचीं-सूर्य, गणपती, देवी व विष्णु यांचीं-देवालय बांधिलीं.

शेजारीं विष्णूचे देवालय बांधिले. त्या देवळांत विष्णूची स्थापना करावयाची. तेव्हां अवघे मंडळीचे मनांत आले कीं, येथे गंडकी शिळेचा विष्णु स्थापन करावा. तेव्हां गंडकी शिळा कोठें न मिळे. याजकरितां जासूद तयार करून गंडकीचे राजाकडे पाठविले. त्याणें ती पत्रे पाहून जासूद रिकामे माघारे पाठविले. तें पाहून श्रीमंतांस विषाद वाटून हिंदुस्यान प्रांती होळकर शिंदे यांस पत्रे गेलीं कीं, “ तुम्हीं गंडकीस जाऊन त्या राजाकडून गंडकीची शिळा पुण्यास पोचती होई असें करावे.” त्याजवरून शिंदे होळकर यांणीं गंडकीकडे दौल फिरोजितांच तें वर्तमान त्या राजास गेलें. त्या समयीं त्यानें वकील पाठविले कीं, “ तुम्हीं काहीं पेऊं नये, आम्ही शिळा पुण्यास पोचती करितों.” असा तह होतांच त्यांनीं शिळा काढून मूर्ति तयार करून पुण्यास पोचती केली. त्या विष्णूची स्थापना पर्वतीस केली. तेथें श्रावण मासाचे दक्षणेसाठीं रमणा बांधिला. पर्वतीस नेमणूक देवस्थानाची वगैरे सर्व करून देवस्थानाचा बंदोबस्त यथास्थित केला. श्रावण मासाची दक्षणा पूर्वी बाजीराव साहेब यांणीं चालू केली होती परंतु ती दक्षणा खेबुद्रखान्यांत पुण्यास वांटित असत. तेथें ब्राह्मणांस अडचण होऊं लागली सबन्न हुंजूरपागेत वाटू लागले. पांच दिवसपर्यंत ब्राह्मणभोजन करून मग दक्षणा सहावे दिवशीं द्यावी तोच पाठ पुढें नाना साहेब यांणीं चालविला. त्यांचे कारकीर्दीत ब्राह्मण दक्षणेचे बहुत होऊं लागले. या मुळें पर्वतीस रमणा करून तेथें ब्राह्मणांस श्रावण शुद्ध १. पामून शुद्ध ५ पर्यंत विचंडी वाटून षष्ठीस दक्षणेस प्रारंभ करून ते सप्तमीपर्यंत सायंकाळपावेतो दक्षणा देऊन ब्राह्मण मोकळे करावे, वर्षाचे वर्षास ब्राह्मण चढत चालले.

१८. गंडकी नदी भागीरथीस मिळते. हिचा उगम नेपाळांत आहे. हिला 'शालि-
ग्रामी' असेंही नाव आहे. 'गंडकीचा राजा' नेपाळवाला असावा.

१९. ढाल-निशाण, बावटा. ढाला फि-
रविणें=चाल करून जाणें.

२०. ह्या रमण्याच्या पडक्या भिंती अ-
द्याप पर्वतीवर जातां येतां दृष्टीस पडतात.

२१. सेनापति त्रिंबकराव दामाडे आप-
ल्या तळेगांवीं दरसाल कांहीं दिवस ब्राह्म-
ण भोजन घालीत असत. पुढें १०३१
सालीं डभईच्या लढाईत ते पडले. तेव्हां
बाजीरावानें तोच प्रघात पुण्यांत सुरू करून
शास्त्री व वैदिक लोकांस तो दक्षिणाही
देऊं लागला. लोकांचीं मनें मिळवून घे-

ण्याची ही बाजीरावाची युक्ति ध्यानांत ठे-
वण्याजोगी आहे. लोकांचीं मनें क्षुब्ध
कशानें होतात, तीं शांत कशीं करावीं, व
त्यांपासून आपलें कार्य कसें साधावें, हें
त्यास चांगलें माहीत होतें. असो, याप्रमाणें
दक्षणेचा मूळारंभ झाला.

२२. खेबुद्रखाना-“ह्या गांवाबाहेर नदी-
चे कांठीं (बाजीराव यांचे कारकीर्दीत)
बांधिला. यांत पक्ष्यांस दाणा घालण्या-
करितां जुनेगच्ची बांधिली होती व पाण्याक-
रितां हौद बांधिले होते.” पु० श० व०.

२३. हें स्थळ हल्लीं सदाशिव व शन-
वार पेंठांचे दरम्यान सांगलीकर यांची बाग
आहे तें.

२४. हल्लीं बडोद्यास वांटितात त्याप्रमाणेंच

त्या समयीं ब्राह्मणसमुदाय बहुत होऊं लागला. तेव्हां सरकारांतून ठरले कीं, उत्तम वैदिक दशग्रंथी व उत्तम शास्त्री पंडित, तसेच ज्योतिषी व वैद्य, यांची परीक्षा घेऊन, नांविनीशी लिहून, वाड्यांत दक्षणा त्यांस द्यावी. त्या समयीं दक्षणेची आवई बहुत लांब जाऊन काशी, रामेश्वर, तैलंग व द्रविड देश व कोंकण देश व भैयिल व गुर्जर व मालव पावेतो ब्राह्मण मोठमोठे विद्वान् अप्सूर्य येऊं लागले. त्या दिवसापासून दक्षणेचाही श्रावण मासास तीन लाख चार लाख रूपयेपावेतो खर्च येऊं लागला. अशी दक्षणा होऊं लागली. कोंकणचे ब्राह्मण येत, त्यांस पंनास, पाउणशी ऐशी रूपयेपावेतो ब्राह्मण उत्तम विद्वान् पाहून दक्षणा देऊं लागले. त्यामुळे ४०।५० हजार ब्राह्मण रमण्यांत होऊं लागला. तेव्हां एके वर्षीं अशी गोष्ट झाली कीं, दक्षणेस प्रारंभ होताच पर्जन्यवृष्टि अतिशय होऊं लागली. शहरांतून ब्राह्मण बाहेर पडावयाचा नाहीं अशी वृष्टि पर्जन्यानें केली. त्या समयीं श्रीमंत नानासाहेब यांस मोठा राग येऊन बोलले कीं, “ मी धर्म करितो हा शक्रास आवडत नाहीं. ” असे म्हणून आपण उघडे होऊन पर्जन्यांत येऊन बसले. ते दोन घटकापर्यंत उघडे पर्जन्यांत बसले असतां सर्व जन पहात आहे. सर्वांच्या देखतां खडखडीत पर्जन्य उघडून, चांगले जन पडले. तेव्हां श्रीमंत उठून, नवीं वस्त्रे घेऊन, दक्षणा वांटण्यास बसले. तो पर्जन्य सप्तमी-प्रहर रात्र पावेतो ब्राह्मण शहरांत येऊन पोचत तो पर्यंत-पडला नाहीं. पर्जन्य उघडल्याचे हर्षाने त्या वर्षीं दक्षणा सालाबादपेक्षां जास्ती दोन लक्ष रूपये वांटले. त्या आवईने ब्राह्मण दूर देशींचे येऊं लागले. दुसरे वर्षीं श्रीमंतांनीं द्रव्याची खिचडी वांटली. मोहरा, पुतळ्या, होन, रूपये, हीं एका जागीं करून वांटलीं. त्या वर्षीं रमण्यांत देकारास १६ लक्ष रूपये लागले. अशी कीर्ति दक्षणेची सर्व मुलखांत चार खंड पर्यंत झाली.

पुढे श्रीमंत नानासाहेब हिंदुस्थानांत स्वीरिस गेले. तेथे जाऊन मुलखाच्या

असावी. ह्या प्रसंगाबद्दल मनोहर म्हणतो:-
 “ श्रावणमासी मोठा घडाका । अन्नशां-
 तिचा चालू तडाखा । रमण्यामध्ये लुपण्या
 रावव्या । सरोवर संदर निर्मळ पाणी ।
 आंबेमोहराचे तांडुळ तिसडी । डाळ तुरीची
 पित्रळि बेगडी । लवण तांबूल गंडा रोकडी ।
 प्रतिपदेपासून चालू खिचडी । पृथी दिवशीं
 मुहूर्त वेळीं । गज उंटावर वाहे खजीना । ”

६० (पु० श० व०)

२५. भैयिल=नेपाळा जवळील प्रदेश.
 मालव=नेपाड, इंदूर वगैरे.

२६. अप्सूर्य=अपरसूर्य, प्रतिसूर्य.

२७. देकार=दक्षणा, धर्मादाय.

२८. चारखुंट=चारी कोंपरे. सीमांतपर्यंत, जिकडे तिकडे. ‘ चारखुंट जाहागीर ’ ही व्याजोक्ति सर्वास माहित आहेच.

२९. ही स्वारी १७४३ सालची. पुढील गोष्टही त्याच वेळेस घडली असावी. बखर लिहिणारानें शक दिले नाहींत. त्यास जशा गोष्टी आठवत गेल्या किंवा लोकांनीं सांगितल्या त्याप्रमाणें त्यानें लिहिल्या असाव्या हें स्पष्ट होतें.

खंडण्या वगैरे घेऊन माघारे फिरले त्या वेळेस श्रीमंतांचे मनांत गोष्ट वागली की, काशीस जाऊन काशी ध्यावी. ह्या बेतानें स्वारीच्या ढाला पाठीमागे काशीकडे फिरविल्या. पुढें काशीच्या आलीकडे १५।१६ कोशांवर मुक्काम झाला. त्या समर्थी काशीस मुजाउद्वलें राज्य करीत होते. त्यांस असा मजकूर समजला की, पेशवे काशी ध्यावयास येतात. हा मजकूर पक्का त्यांजला समजतांच घाबरून सर्व क्षेत्रींचे ब्राह्मण जमा करून आणिले. त्या वेळेस नारायण दीक्षित पाटणकर* हे काशीस होते. तेही त्याणें आणिले. तेव्हां मुजाउद्वला याणें सर्वांस सांगितलें की, “ तुमचे ब्राह्मण राजे काशी ध्यावयास येतात त्यांस माघारें फिरवावें, नाही तर तुम्हां सर्वांस मुसलमान करीन. ” अशी जरब मुजाउद्वला यांणी देतांच सारे ब्राह्मण भिऊन मुजाउद्वल्यास बोलले की, “ आम्हीं त्यांस माघारें फिरवितों. ” असें बोलून तीन चारशें ब्राह्मण दीक्षितसुद्धां काशीतून उघडे बोडके निघाले, ते नीट श्रीमंतांचे लष्करांत चार सहा घटका रात्रीस येऊन पोचले. ते ब्राह्मण आले हें पाहून नानासाहेब डेज्याबाहेर येऊन उभे राहिले. दीक्षित पाटणकर यांस पाहून श्रीमंत म्हणतात की, “ असे उघडे बोडके कां आलां ? ” त्या वेळेस नारायण दीक्षित यांनीं श्रीमंतांस सांगितलें की, “ असा मजकूर झाला. तेव्हां आमचें ब्राह्मणपण राखावयाचें असल्यास आपण माघारें फिरावें हें चांगलें. ” असा मजकूर श्रीमंतांनीं ऐकून श्रीमंत दीक्षितांस म्हणतात; “ इतक्या ब्राह्मणांस दुःख आम्हांसाठीं होतें, तेव्हां या गोष्टीची गरज आम्हांस नाही, आपण स्वस्थ असावे. ” असें दीक्षितांनीं एकतांच दीक्षित श्रीमंतांस म्हणतात “ या वेळेस आपण कूच करून माघारें फिरावें. ” हें श्रीमंतांनीं ऐकून श्रीमंत बोलले, “ आम्हांस गंगास्नान करावयाचें होतें तें कसें वडतें ? ” हें ऐकून दीक्षित बोलले, “ आमचे मेळ्यांत आपण चलावे. गंगास्नान घालून माघारे लावितों. ” असें ऐकून, बरें आहे असें म्हणून, त्यावेळेस लागल्याच ढाला फिरवून, फौजेचा कूच करून माघारे फिरले. नानासाहेब एकटेच, सडे, त्या ब्राह्मणांत मिळून, काशीस येऊन, गंगास्नान करून माघारे गेले. मग सारा मजकूर मुजाउद्वला यांस समजला की, “ श्रीमंत स्नान करून माघारे गेले. ” “ ही गोष्ट मोठी आमचे हातून † गेली. ” मग श्रीमंत नानासाहेब कूच दरकूच पुण्यास येऊन दाखल झाले. दुसरे वर्षी ब्राह्मण दक्षणेस ८०००० झाले.

* नारायण दीक्षित पाटणकर हे काय-
गांवकर दीक्षित यांचे मूळपुरुष. श्रीमंत
पेशवे यांचे हे गुरु. हे मोठे तपस्वी होते व
सर्व जातीचे राजे, सरदार यांस मोठा मान
देत असत.

† हें म्हणणें मुजाउद्वलाचें.
३०. कल्याणच्या वखरींत आंकडा
८७८००००० असा आहे. त्यांत पहिल्या
आठांवर रेष मारलेली आहे. तेव्हां तो खो
डला आहे असें घेतलें तरी ७८ लक्ष

पुढें दादासाहेब हिंदुस्थानांत स्वारीस जाण्यास निघाले. त्यासमयीं पुण्याची सरदार मंडळी व हुजुरात व मानकरी अशी ६०।७० हजार फौज घेऊन खेरीज पायदळ व तोफखाना असे हिंदुस्थानांत जाऊन फत्तरगडास लागले. त्या वेळेस सहा महिनेपर्यंत फत्तरगड लढला. सभोवते मोरचे सरकारचे बसले आहेत, किल्ल्यावर रसत § जाऊं देत नाहींत. तेव्हां किल्ल्यावरील दारूगोळा व धान्य सारें सरलें. ही बातमी श्रीमंतांस पक्की लागली. त्यासमयीं वरचा किल्लेदार घाबरला. आणि आपले ठिकाणीं विचार करितो कीं, “दादासाहेब मला जीवंत सोडीत नाहींत.” पूर्वीची जरब दादासाहेब यांची हिंदुस्थान-प्रांती अवघ्यास माहित* होती; त्यामुळे किल्लेदार विचारांत पडून मोठें संकट त्यास प्राप्त झालें. त्या समयीं त्याणें पेशवे यांचे फौजेत डोईजड माणूस मला पाठीशीं घालील असा कोण आहे असा विचार करितां, विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर हे आहेत. तेव्हां त्यांजकडे किल्लेदार याणें सूत्र लावून “मला जीवदान द्यावें” असें बोलणें त्याचें येतांच विंचूरकरांनीं त्यास आश्वासन देऊन किल्लेदार यास आपले गोटांत आणून ठेविलें, आणि आपले चिरंजीव शिवाजीपंत यांस दारूगोळा देऊन किल्यावरतें पाठविलें. तेव्हां दुसरे दिवशीं किल्ला मातक्यान † लढूं लागला. हे श्रीमंतांनीं पाहून श्रीमंत विचार करितात, “हे कसें झालें ! काँलें किल्ल्यावर दारूगोळा व खावयास नाहीं असें असतां हे काय ?” याची चौकशी करूं लागले. त्या समयीं कोणी श्रीमंतांस मजकूर समजाविला कीं, “विठ्ठल शिवदेव यांणीं किल्लेदार पाठीशीं घालून, आपले चिरंजीव शिवाजीपंत किल्ल्यावर पाठवून, दारूगोळा पोचवून, लढाईची तयारी त्याणें केली.” हे ऐकून श्रीमंतांस मोठा राग येऊन, फौज तयार करून, हुकूम झाला कीं, “विंचूरकर यांचा गोट लुटावा. तेव्हां ती बातमी विंचूरकर यांस लागताच पांच हजार स्वारांची तुकडी तयार होऊन आपला गोट आंघळून उभे राहिले. आणि सांडणी स्वाराचे हातीं सरकारची फौज उभी होती त्यांजला सांगून पाठविलें कीं, “विठ्ठल शिवदेव [व] जिवंत पांच हजार स्वारांच्या रांडा होतील, ते वेळेस किल्लेदार जिवंत तुमचे नजरेस पडेल. आज तुम्ही सारे मजवर चालून आले असतां इतके फौजेस मी

ब्राह्मण होतात. ते इतके होऊं नयेत असें पुढील व मार्गोल मजकूरावरून होतें. इंदूरच्या प्रतीत ‘०००००० झाले’ असें आहे तें वरोबर आहे.

३१. हुजुरात=खुद्द सरकारची फौज. (जहागीरदारांनीं दिलेली नव्हे.)

३२. फत्तरगड रोहिलखंडांत आहे तो.

§ रसत रसद=दाणा गल्ला वगैरे सामान.

* लांब लांब मुकाम दादांचे होत त्यावरून ‘राघू भरारी’ (पोपटांची भरारी, उड्याण) अशा अर्थाचें नांव त्यांस हिंदुस्थानांत पडलें होतें. † मातक्यान=पुनः

३३. ‘कालची बातमी अशी असतां’ असा इंदूरच्या प्रतीचा पाठ आहे.

पुरतो असे नाही; आज माझी गत, अशा तुमच्या गति उद्यां होतील." असा निरोप सांडणीस्वारांच्या तोंडचा ऐकिल्यानंतर कोणी फौजेपैकी किंवा सरदार पुढे पाऊल घालीना. त्या वेळेस श्रीमंत म्हणतात, "अरे चला." तेव्हां अवघ्यांनी श्रीमंतांस विनंति केली, "आम्ही विंचूरकर यांजवर लढाईला जाणार नाही." असे श्रीमंतांनी ऐकून विठ्ठल शिवदेव यांस चोपदार बोलावूं पाठविला. तेव्हां तसेच निरोपाबराबर विंचूरकर येऊन श्रीमंतांस भेटले. त्या वेळेस श्रीमंतांनी विचारिलें कीं, "हे काय ! आपणामध्ये फितूर ?" हें ऐकून विंचूरकर यांनी उत्तर केलें कीं, "अशी माणसे स्वामींच्या पदरी असावी यांत भूषण सरकारचें. आतां विनंति अशी करितों कीं, किल्लेदार याजला जीव माफ करून त्याला सोडून द्यावा. किल्ला आपले स्वाधीनच आहे." ती गोष्ट श्रीमंतांनी कबूल करून विंचूरकर यांस सांगितलें कीं, "आतां सरकारचा हल्ला किल्ल्यावर चढावयाचा." त्यासमयी विठ्ठल शिवदेव यांणी जासूद आपले चिरंजीवांस किल्ल्यांत पाठविला कीं, "तुम्ही आतां लढूं नये. सरकारचा हल्ला किल्यावर होत आहे." असे पत्र जातांच शिवाजीपंत खाली उतरून लष्करांत येऊन पोचले. सरकारचा हल्ला किल्यावर चढला. किल्ला सही केला. मालमत्ता, खजिना वगैरे किल्यांत बहुत सांपडलें. सरकारांतही पैका महामूर आला. सारे लष्करांत त्या दौलतेनें आभर झाले. कोणी रिकामा राहिला नाही. किल्ला सारा लुटून किल्ल्यावरील तोफा खाली उतरून सरकारांत आणिल्या. अशी दौलत कोठेही सांपडावयाची नाही. खेरीज जवाहीर व तलवारा व बंदुका व कटारी व पेपेकबज व बिचवे व सांगा व बरच्या अशीं हत्यारें बहुत सांपडलीं. अशी स्वारी फत्ते करून स्वारी सरकारची पुण्याकडे यावयास निघाली.

पुण्यास येऊन दाखल झाल्यानंतर रास्ते यांस सरकारांतून सरदारी दिली. चार हजार फौजेच्या खर्चास दोन लक्ष रुपयांचा मुलूख जहागीर दिला. तसेंच षटवर्धन सरकारांत चाकर राहिल्यावर दोन चार कामगिऱ्या त्यांणी मोठ्या बजाविल्या; त्याजवरून त्यांस सरदारी देऊन मिरज प्रांत बत्तीस लक्षांचा मुलूख किल्ल्यासुद्धा षटवर्धन यांस जहागीर दिला. तसेच विंचूरकर यांसही वीस लक्षांचा मुलूख जहागीर दिला. नारो शंकर राजेबहादर यांसही ३० लक्षांचा मुलूख नहागीर फौजेचे खर्चास दिला. असे सर्व ब्राह्मण व मराठे मिळून सर्वांस जहागिरी फौजेच्या खर्चाबद्दल दिल्या. राज्य जोरावर झालें.

जे साली श्रावण मासी १६ लक्ष रुपये श्रीमंतांनी खिचडी वांटली, त्याचे

३४. मूळांत 'किवा' च्या ठिकाणी 'व' आहे.

३५. अशी माणसे=किल्लेदारासारखी.

३६. पेपेकबज=एक प्रकारची कढ्यार.

३७. रास्ते पेशव्यांचे निकट संबंधी असून त्यांस इतरांच्या मानानें जहागीर इतकी थोडी कां ?

दुसरे सालीं ८० हजार ब्राह्मण दक्षणेस झाला. श्रीमंतांचे मनांत लाख ब्राह्मण दक्षणेत व्हावा; परंतु ती गोष्ट न घडली. श्रीमंतांची स्वारी पर्वतीस दर्शनास गेली म्हणजे पांच तोफा व्हाव्या, तेथून स्वारी निघाली म्हणजेही पांच तोफा सोडाव्या, असा बंदोबस्त करून सर्व राज्यांत हिंदुस्थानसुद्धां सरकारची नरव मोठी बसली.

पुढें रूमशामचे बादशहाकडून दिल्लीस फौज रवाना झाली. हें वर्तमान पुण्यास येतांच 'पुढें होणार तशी बुद्धि होते' यासाठीं भाऊसाहेब यांचे मनांत आलें कीं, "आपण स्वारीस इराणी येत आहे यांजवर जावें." असा निश्चय करून, फौजेची तयारी करून, तीन लाख फौज समागमें घेऊन, शिंदे, होळकर, गायकवाड, किरकोळ सरंजामी, विंचुरकर, पोंवार, निंबाळकर, खेरीज हुजुरात व तोफखाना असा २,२॥ लक्ष फौजेचा जमाव करून निघावयाची तयारी झाली. त्या वेळेस पदरच्या लोकांनीं व मुत्सद्दी व कारभारी यांणीं जावयासाठीं भाऊसाहेब यांस वर्जिलें. परंतु कोणाचें ऐकिलें नाहीं. होणार तें कधीं चुकावयाचें नाहीं. याप्रमाणें सिद्धता होऊन श्रीमंत नानासाहेब यांणीं भाऊसाहेबांची रवानगी केली. समागमें वडील पुत्र चिरंजीव विश्वासराव साहेब यांची [रवानगी] केली.

ते निघाले ते मोंगलाईतून चालिले. त्या वेळेस निजाम* अल्लीखां यांणीं कटकट काढून लढाईचा प्रसंग झाला. तेव्हां ती लढाई फत्तेकरून मोंगलांपासून खंडणी घेऊन स्वारी पुढें चालली. खानदेशांतून बन्हाणपुरावरून नर्मदा उतरून स्वारी माळव्यांत गेली. तेव्हां माळव्यांत व हिंदुस्थानांत सरकारच्या फौजा होत्या त्या भाऊसाहेब यांस मिळाल्या. बुंदेले व झांशीवाले तमाम समागमें निघाले. असे माळवा टाकून, हडोती[†] खेचिवाडा[†] हा मुलूख टाकून हिंदुस्थानांत स्वारी गेली. त्या समयीं हिंदुस्थान-प्रांतीचे संस्थानी, राजेरजवाडे, पाळंगार, जयपूर, उदेपूर, भरतपूरवाले, डिंग, कुंभेरी, चितोड, रामनगर, असे सर्व भाऊसाहेब यांस येऊन भेटले. तेव्हां फौजेचा जमाव चार लक्षांचा झाला.

असे मजल दरमजल दिल्लीस जाऊन पोचले. चालतांना वाटेनें मुलूख वैराण झाला. फौजेस खर्चास पैसा नाहीं. त्यासमयीं दिल्लीचे बादशहाचें तखत

३८. कल्याणच्या प्रतीत 'न' नाहीं ती चूक आहे हें 'परंतु' ह्या शब्दावरून स्पष्ट होतें. वरील पाठ इंदूरच्या प्रतीचा.

३९. रूमशाम म्हणजे कानस्टाटिनोपल. येथील पादशहानें कंदाहरचा राजा अहमद-शहा अशदाली यांस दिल्लीपतीचे मदतीस पाठविलें असा मराठी बखरीचा रोख असतो.

* निजामउलमुल्क याचा पुत्र सलाबत-जंग गादीवर होता. व निजामअल्ली हा कारभार करीत असे.

† हे प्रदेश राजस्थानातील होत.

४०. वैराण=ओसाड.

४१. तरी माऊनीं २ कोट रुपये बराबर घेतले होते.

फोडून, खजीना काढून, तेथून निघून, कुंजपुरावर येऊन, सारा कुंजपुरा लुटून, पैका मुबलख घेऊन, तेथून स्वारी दरकूच यमुनातीरास येऊन, तेथे मुक्काम केला. पलीकडून इराणी येत होता, त्याचा रस्ता कोडून उभे राहिले. तेव्हां त्यांची यांची लढाई मोठी होऊन त्या लढाईस भाऊसाहेब जय *पावले. इराणी उतरून आलीकडे आला. त्याचेही फौजेचा जमाव दोन लक्षांचा होता. त्यांच्या यांच्या लढाया मोठ्या शर्तीच्या झाल्या. त्या समयी इराणी आपले ठिकाणी हार मानून भाऊसाहेब यांशी सल्ल्याचें बोलणें लाविलें. परंतु सदाशिवपंत भाऊ कोणाचें ऐकत नाहींसे झाले. आपापल्या मते सर्व सरदार लहान थोर शिंदे, होळकरसुद्धां यांणी विनंति बहुतों प्रकारें केली. परंतु सदाशिवपंत भाऊ यांचें म्हणणें “ एक इराणी राहिल किंवा आम्ही राहूं. ” असा निश्चय समजला तेव्हां मागती लढाईस उभे राहिले. एकूण चार लढाया मिळून पेशवे यांजकडील फौज बहुत खपली. इराणीची खपली. परंतु इराणी याचा पिछा चांगला पाठीमागून होता. त्यामुळें त्याला कुमकेस फौज आणखी नवीन येत गेली. पेशवे यांचा पाठीमागून पुरावा नाहीं, त्यामुळें सैन्य थोडें राहिलें तें पांचवे लढाईत बहुत खपलें. शेवटीं विश्वासराव साहेब यांस अंबारींत गोळी कोणीं दुष्टानें मारली. त्याणें ते^{४३} ठार झाले. ते सदाशिवपंत भाऊ यांणी पाहून अगदीं निदान केलें. आतां दक्षिणेंत जाऊन काय तोंड दाखवावें? असा निश्चय करून, राहिलें सैन्य समागमें घेऊन महाराराव होळकर दहा हजार फौजेनिशीं होते त्यांस भाऊसाहेब यांणी

४२. म्हणजे अहमदशाह अबदाली. हा पूर्वी इराणचा बादशाह नादिर याचे पदरी सरदार होता.

* ह्या स्वारीची व पानिपतच्या लढाईची हकीगत काशीराय पंडित, मुजाउद्वल्याचा कारभारी, याणें इत्थंभूत फारसी भाषेंत लिहून ठेविली. तिचें इंग्रजी भाषांतर एशियाटिक सोसायटीमध्ये ठेविलें आहे. काशीराय स्वतां ह्या लढाईत होता व त्यानें निःपक्षपातानें प्रत्येक गोष्टीची बारीक चौकशी करून ही हकीगत लिहिली. त्याच्या ग्रंथाचें मराठी भाषांतर कांहीं वर्षांपूर्वी ‘त्रिविध-ज्ञानाविस्तार’ या मासिक पुस्तकांत छापिलें. आलीकडे ‘लोकहितवादी’ नें ही जी पानिपतच्या लढाईची हकीगत छापिली आहे ती ह्याचेंच भाषांतर आहे.

खुद मराठ्यांनींही ह्या हानिकार युद्धाच्या निरनिराळ्या बखरी लिहिल्या. या बखरीं

पैकी महाराराव होळकरांसारख्या त्या प्रसंगास असणाऱ्या लोकांनीं कांहीं लिहिल्या व कांहीं मागाहून लिहिल्या आहेत. आझांस पानिपतच्या लढाईच्या ५ बखरी मिळाल्या आहेत. पैकीं एक रत्नागिरीस मिळाली. दोन आमच्या दोन पुणेकर मित्रांनीं दिल्या व एक नगराहून एका मित्रानें पाठविली. यांतून रत्नागिरीस उपलब्ध झालेली व पुण्यांत उपलब्ध झाल्यापैकीं एक ह्या एकच बखरीच्या प्रती आहेत असें ताडून पाहतां कळून आलें. ह्या बखरींत ह्या लढाईची हकीगत फार चित्तवेधक व विपुल आहे.

४३. विश्वासराव पडेपर्यंत-सकाळपासून दुपारचे २ वाजेपर्यंत-मुसलमानांचाच मोड होत गेला. पण नंतर लौकरच पळापळ सुटली. पूर्वी विश्वासरावास बादशाही तक्तावर बसविण्याचें भाऊसाहेबांच्या मनांत

सांगितले कीं, “आतांतुम्हीं सर्वांचे ऽकविले घेऊन, बाजारबुणगे संभाळून माघारे दक्षिणेंत जावें.” तेव्हां नानाफडणीस वगैरे मंडळी होती ती माघारी फिरली व भाऊसाहेब यांणी युद्धास आरंभ करून आपण जातीनें तीन हजार स्वारांनिशीं गिलच्याचे फौजेत मिसळून गेले. त्या समर्थी युद्ध मोठें घनचक्र झालें. शके १६८२ पौष शुद्ध ८ मीस भाऊसाहेब गर्दांत मिळाले. कोठें ठिकाण नाहींसें झालें. साडेतीन लाख फौज तितकीही तेथें खंपली. त्या दिवशीं मोठे उल्कापात झाले. दिवसास तारा पडला. दिवाकर चार घटका असतां अंधःकार पडला. असें युद्ध मानवी मार्गे झालें नाहीं व पुढें होणार नाहीं. असा लौकिक सदाशिवपंत भाऊ यांणी युद्धाचा मिळविला. महारराव होळकर दहा हजार फौजेनिशीं माघारे आले ते सर्व खटले घेऊन पुण्यास पोचले. तेव्हां श्रीमंत नानासाहेब यांस सर्व वर्तमान कळतांच भाऊसाहेब व विश्वासरावसाहेब गेल्यामुळे त्या शोकाने नानासाहेब यांची कंवर *बसली.

आले होते. त्याबद्दल कांहीं लोक त्यांस दोष देतात पण कांहीं असें द्वाणतात कीं, त्याणें तसें एकदम केलें असतें तर बरे झालें असतें. कारण त्या योगें रजपूत लोक ह्या नव्या हिंदुवादशहाकडे आपली दिग्धीपती-वरील राजनिःशा दाखविण्याकरितां एकदम मिळाले असते. मालेसनचे महादजी शिं-द्याचें चरित्र पहा.

१ कविले=कुटुंबे, बायका.

२४. ह्या लढाईत भाऊसाहेबांनीं जे आपले आंगीं दोष दर्शविले व त्यांणीं ज्या चुक्या केल्या असें म्हणतात त्या येणेंप्रमाणें:- १ त्यांस उदगीरच्या लढाईत जयमिळाल्यामुळे फार गर्व झाला होता. २ पूर्वाचा मराठी साधेपणा सोडून त्यांणीं मोगलांचा डामडौल उचलिला. ३ पूर्वाची मराठी लढाईची रीति द्वाणजे शत्रूला जिंकून तिकडून आडवून त्याचा दाणा वैरण बंद करणें, व त्याचे सैरां वैरां फिरणाऱ्या लोकांस ठार करणें, फार मारा झाल्यास पळ काढणें, शत्रूस पाठीवर घेऊन एकदम वळून त्यास दोहींकडून गांठणें वगैरे, तीं सोडून कवाडती शिपायांच्या जोरावर त्यांणीं एकदम सामना केला. ४ मुरजमळजाटाचा उपदेश न ऐकतां त्यास वाईट शब्द बोलून त्यास त्यांणीं घाल

विलें. ५ होळकराचें मन दुखविलें, तसेंच दुसऱ्या सरदारांवरही यांणीं जरब विशेष ठेविली. ६ पानिपत येथें खंदक खणून आपणास कोंडून घेतलें. ७ आपलें सर्व सैन्य एकदम लढाईत आणलें, पाठीमागें राखून कांहीं ठेविलें नाहीं ८ मुजाउद्दवल्यावर विश्वास फार ठेविला, भाऊंचीं जितकीं पत्रें त्यास जात तितक्यांचीं उत्तरे अवदालीच्या मसलतीनें तो पाठवी. ९ विश्वासराव पडल्यावर धीर न धरितां होळकरास “कुटुंबें संभाळून न्या” असा निरोप त्यांणीं पाठविला व आपण अविचारानें नाशार्थच गर्दीत घुसले. इ०

२५. परत आलेल्या लोकांत महारराव दमाजी, राजेबहादर, नानाफडणीस, महादजी शिंदे वगैरे होते. त्या वेळची पळणारांची स्थिति कशी झाली होती ती ‘नानाफडणिंसांचें चरित्र’ अगर मालेसनचें ‘महादजी शिंद्याचें चरित्र’ यांत वर्णिली आहे.

* नानासाहेबांस ही बातमी बऱ्हाणपुरास लागली येथें एका सावकारास पत्र आल्यांत “दोन मोर्ती गळाली, २० मोहरा हरवल्या, रुपये व खुर्ची यांचा पत्ता नाहीं” असा मजकूर होता. त्यावरून खरें वर्तमान नानांच्या ध्यानीं आलें. नंतर थो-

त्या वेळेस तो मजकूर दादासाहेब यांणी पाहून, लागलीच स्वारीची तयारी करून, लाख सरंजाम समागमें घेऊन, हिंदुस्थानांत गिलच्यावर मोहिमेस गेले. ते मजल दरमजल जयपुरास जाऊन जयपूरवाले यांस सांगून पाठविलें कीं, “ तुम्ही लढाईस येऊन उभे रहा. नाही तर आम्हांस खंडणी द्या. ” असा मजकूर सांगून पाठवितांच जयपूरवाले यांणी दादासाहेब यांस सांगून पाठविलें कीं, “ तुम्ही आपली तयारी लढाईची करावी, आम्ही लढाईस येतो. ” असें सांगून पाठवून जयपूरवाले खांसा राजा पन्नास हजार साठ हजार मोठमोठे पुरभय्ये व रजपूत असे एका मांडीचे स्वार केशरी पोषाग करून, बाहेर येऊन, लढाईच्या तोंडीं उभे राहिले. आणि लढाईस गलीम कोण आला आहे हें मनांत आणतात, तेव्हां समजलें कीं ब्राह्मण आहे. त्या वेळेस जयपूरवाले राजे यांणी दादासाहेब यांस सांगून पाठविलें कीं, “ आम्ही ब्राह्मणाशी लढाई करित नाही. ” हें ऐकून दादासाहेब यांणी सांगून पाठविलें कीं, “ तुम्ही लढाई करित नाही तर आम्हांस खंडणी द्यावी. ” त्या वेळेस जयपूरवाले यांणी दादासाहेब यांजकडे सांगून पाठविलें कीं, “ आम्ही ब्राह्मणास खंडणी देत नाही, दक्षणा म्हणून घ्याल तर देतो. ” त्या वेळेस दादासाहेब यांणी उत्तर केलें कीं, “ आम्ही ब्राह्मण आहों, दक्षणा घेतों. ” असें जयपूरवाले यांणी ऐकल्यानंतर दहा लक्ष रूपये दादासाहेब यांस पाठवून दिले व एक डेरा मखमाली सोन्याचे कळसाचा दिव्हा. तो घेऊन दादासाहेब पुढें दरकूच दिल्लीस जाऊन पोहोचले. पोहोचल्याच्या आगोदर गिलच्या दिल्लीस येऊन दिल्लीचा बंदोबस्त करून माघारा फिरला. त्या समयीं श्रीमंतांची स्वारी तेथें पोचली. तेव्हां वर्तमान ऐकलें कीं, गिलच्या माघारा गेला. त्या वेळेस गिलच्याचा पाठपुरावा करित श्रीमंत चालले. ते यमुना उतरून पार गेले. त्या मुलखांत हिंदूस पाणी प्यावयास मिळायचे नाही म्हणून मुक्कामाचे मुक्कामास नव्या विहिरी खणीत गेले. असा पाठपुरावा करित गेले ते अटकनदीच्या तेथें त्यांची यांची गांठ पडून लढाई मोठी झाली. त्या वेळेस गिलच्याचा मोड झाला. तेव्हां भाऊसाहेब मेल्याचा त्वेष दादासाहेब यांचे मनांत होता. त्या रागानें घोड्यावरून उडी टाकून, हातीं पेषकबज घेऊन मुख्य इराणी यास खाली पाडून त्याचे छातीवर गुडघा दिला, आणि त्याचा गळा कापावा आणि त्याचे रक्त प्राशन करावें असा राग आला होता. गळ्याला पेषकबज लाविलें. त्या वेळेस रणजीतसिंग शक समागमें होते. त्यांणी

डेच दिवशीं नाना फडणीस वगैरे मंडळी उत्तरेकडून येऊन पोचली.

१६. ही दादांची स्वारी कोठें दिलेली आढळत नाही.

१७. ‘ रणजीतसिंग. ’ पुढें प्रसिद्धीस आलेला रणजीतसिंग ह्यावेळीं जन्मलाही नव्हता (१७००-१७३९). तेव्हां बखरीतला शक सरदार दुसरा कोणी असला पाहिजे.

दादासाहेब यांचा हात धरून एकीकडे काढिले. आणि म्हणतात, “मुसलमानांचे रक्त पिऊन ब्राह्मणपणा बुडवायाचा आहे कीं काय ?” असें बोलून दादासाहेब यांस शीक यांणी एकीकडे घेतले.

अशी स्वारी फत्ते करून माघारे फिरून लाहोरास येऊन, रणजीतसिंग शीक याची तेथे स्थापना करून, तेथून श्रीमंत निघाले ते दिल्लीस येऊन, दिल्लीचा बंदोबस्त केला. तो इतक्यांत पुण्याहून श्रीमंत नानासाहेब यांची प्रकृति विघडली म्हणून पत्रे पुण्याचीं आलीं. ती पाहून तेथून दादासाहेब मजल दर-मजल मोठ्या मोठ्या मजला करून पुण्यास येऊन पोहोचले. नंतर नानासाहेब “भाऊ ! भाऊ !” म्हणून शके १६८३ ज्येष्ठ शुद्ध ८ मीस कैलासवासी झाले.

माधवराव बळाळ ऊर्फ रावसाहेब-१७६१-१७७२.

[नानासाहेब कैलासवासी झाले] त्यांचे उत्तर कर्म होऊन पुढे रघुनाथराव दादा यांणी थोरले रावसाहेब यांस समागमें घेऊन साताऱ्यास जाऊन, तारावाई साहेब यांस भेटून, रामराजे यांजकडून श्रीमंत रावसाहेब यांस पेशवाईचीं वस्त्रे देवविलीं व शिक करून दिले. नंतर दादासाहेब श्रीमंतांस घेऊन पुण्यास आले. येऊन आपण राज्याचा कारभार करूं लागले. श्रीमंतांस आपले छापेंत ठेविले. रावसाहेब यांणी कारभारांत बोलूं नये अशा डौलाने श्रीमंतांस वाड्यांत बंदोबस्ताने ठेविले. परंतु रावसाहेब याप्रमाणें राहतील असें न घडे. परंतु जातीनें लेंकरूपणा म्हणून चार दिवस त्यांच्या अनुसंधानाने राहिले. तत्रापि गंगोबा तात्या दिवाण, निजवत होळकर, हे कांहीं उणे उत्तर बोलले म्हणून खांसा-स्वारी उठून आपल्या हातीं छत्र्या गंगोबास मारून पाठ फोडिली. दुसरे दिनकर महादेव जोशी हे वाड्यांत पंक्तीस जेवीत असतां पंक्तींत श्रीमंत असतां कांहीं असेंच उत्तर बोलतांच ते श्रीमंतांनीं एक पळभर सहन न करतां दिनकर

३८. नानासाहेब पर्वतीच्या देवळांत कैलासवासी झाले. ज्येष्ठ वद्य षष्ठी असें इतरत्र आढळतें.

१. चंद्रचूड यांचे मूळपुरुष.

२. माधवरावाचा स्वभाव तापट असे व त्याला उणे उत्तर किंवा अवज्ञा अगदीं खपत नसे. गंगोबा तात्या बदलची गोष्ट ब्रांट डफ निराळ्या तऱ्हेनें सांगतात. कोणे एके दिवशीं दरबारांत गंगाधर यशवंत

म्हणाले, “हल्लींच्या कारभारांत चाललेला सर्व पोरकटपणा ह्या वृद्ध दृष्टीस स्पष्ट कळत आहे.” हें बोलणें माधवरावास न खपून, त्यानें एकदम मसनदीवरून उठून भर-दरबारांत गंगोबाच्या तोंडांत सडकून मारिली. हें पाहून सर्व आपापल्या जागीं थक्क झाले. यावरून पुढें दादांचे व माधवरावांचे वांकडे पडल्यानंतर गंगोबा तात्या दादांस मिळाले. (१७६८.)

महादेव याच्या तोंडांत मारिल्या. तेव्हां साऱ्या वाड्यांत जरब बसली. कोणी समोर बोलनासे झाले. समोर उभे राहणे कठीण. परंतु वाडिलांची अमर्षादा करुं नये म्हणून त्यांच्या संधानाने वस्त्रे झाल्यापासून रावसाहेब होते.

तेव्हां पुढे मोंगलाचा विवाड झाला. त्या स्वारीला सारी फौज घेऊन दादासाहेब निघाले. नवाब तिकडून राक्षसभुवनपावेतो चालून आले. तेव्हां श्रीमंत फौजेसुद्धा राक्षसभुवनास जाऊन पोचले. नवाब निजामअल्लीखां मोठा सरंजाम घेऊन आले. त्या समयी राजे विठ्ठल सुंदर दिवाण होते. त्यांच्या मनांत बहुत दिवसांची खुमखुम* लढाईची राहिली होती कीं, पेशवे यांशीं लढाई घेऊन त्यांचा मोड करावा. त्या उद्देशाने विठ्ठल सुंदर मोठा पोक्त सरंजाम घेऊन चालून आले, श्रीमंतही इकडून मोठ्या सरंजामाने गेले. तेव्हां त्या लढाईच्या प्रसंगी श्रीमंत रावसाहेबांस दोन कोसांचे छाट्याने पाठीमागे ठेविले. त्यांचे रखवालीस हजार पंधराशे स्वार मोठा निवडक, कीं दहा हजार फौजेस भारी, असा ठेविला. आणि दादासाहेब पुढे लढाईच्या प्रसंगास जाऊन उभे राहिले. लढाई सुरू झाली. पुढे लढाई होत आहे. त्या समयी दादासाहेब हत्तीवर अंबारींत बसले होते. त्या हत्तीस दारू पाजून पायांत अंदु खिळले असतां तेथून आपण अंबारींतून तिरंदाजी करीत होते. अशी सारी हुजुरात लढाई घेत आहे. परंतु विठ्ठल सुंदर जातीने लढाईस उभे राहिले. लढतां लढतां नवाबाकडील फौजेने मोठा लगट लढाईचा केला. एकसारखा ऐशी नव्वद हजार पठाण श्रीमंतांवर चालून आला. त्याने लढाईची मोठी शर्थ केली. त्यामुळे श्रीमंतांच्या फौजेचा मोड होऊन फौजेने पळ काढला. हें पाहून विठ्ठल सुंदर पुढे घेऊन दादासाहेब यांचा हत्ती वळविला. अशी शिकस्त लढाईची झाली. त्या समयी

३. ही मोंगलावरील स्वारी १७६३ सालीं झाली. यापूर्वी निजामअल्लीस २७ लक्षांचा मुलूख देऊन मागे लाविले होते. नंतर दादांची व भाधवरावांची लढाई सुरू होऊन भाधवराव दादांस शरण गेला, तेव्हां दादांनी त्यास नदर कैदेत ठेवून आपण राज्य कारभार पाहू लागले. त्यांत पुष्कळ सरदारांचीं मनें दुखविलीं. त्यामुळे ते सर्व जाऊन मोंगलांकडे विठ्ठल सुंदर याच्या मार्फत फिरत झाले. अशी ही १७६३ ची स्वारी उपस्थित झाली.

४. ह्या राक्षसभुवनच्या लढाईस मराठे तांदुळज्याची लढाई म्हणतात, असें ब्रांट डफ साहेब लिहितात. पण ह्या वखरींत तसा

प्रकार नाही. येथें उदगीरच्या लढाईस मात्र तांदुळज्याची लढाई असें नांव दिलें आहे. मागे पृष्ठ ५२ पहा.

५. विठ्ठल सुंदर—हे साडेतीन शहाण्यांतील एक—यांस 'राजे प्रतापवंत' असा किताब होता.

* खुमखुम असण्याचें कारण उदगीरच्या लढाईत झालेला अपजय.

६. अंदु=सांखळदंड.

‡ ही लढाई राक्षसभुवन येथें झाली. हें गांव गोदावरीचे तीरी आहे. निजामअल्ली नदीपलीकडे उतरून गेला व विठ्ठल सुंदर आपल्या सैन्यासह जाणार तो मराठ्यांनी सावर हल्ला सुरू केला. तेव्हां लढाईचा

दोन कोस पाठीमागे रावसाहेब उभे होते त्यांजपाशीं लढाईतून सांडणीस्वार येऊन जालें वर्तमान कच्चें श्रीमंतांस विदित केलें. त्या समयीं रावसाहेब घोड्यावरच बसले होते. तेव्हां सभोवते रखवालीस स्वार होते त्यांस विचारलें कीं, “आतां विचार कोणता करावा ?” त्या वेळेस सर्वांनीं एकच उत्तर केलें. “जशी सरकारची आज्ञा होईल त्याप्रमाणें करूं.” असें श्रीमंतांनीं ऐकतांच श्रीमंत मागती विचारतात, “इतके असामी माझे जीवाचे सोवती आहां किंवा नाहीं ?” असें श्रीमंतांचें वचन ऐकतांच सर्वांनीं मागती उत्तर केलें, “हें काय विचारावें ? आपण खात्रंद आम्हीं चाकर, जिकडे खात्रंद जातील तिकडे येणें भाग आहे.” असें सर्वांचें एकदिलाचें भाषण ऐकतांच श्रीमंतांनीं सांगितलें, “आतां घोड्याच्या अनीना* उचला.” त्यासमयीं श्रीमंतसुद्धां पंधराशें स्वारांची मांड एकदांच उठली. तेव्हां त्या वाटेनें मल्हारजी होळकर भेटले त्यांनीं रावसाहेबांस सांगितलें कीं, “माघारे चला. पुण्याचें राज्य करूं.” ते वेळेस रावसाहेब बोलले कीं, “काका, भाऊसाहेब यांस आपण मागें बुडविलें असें एकेत होतों तें आज खरें झाले.” ते होळकर यांनीं ऐकतांच मल्हारराव बोलले कीं, “बाळा, आतां चलावें आणि माझी तलवार पहावी.” तेव्हां रावसाहेब चढ्या घोड्यानिशीं होळकरसुद्धां गेले. दादासाहेब यांचा हत्ती घेरला होता त्याच्या आलीकडे नवाब निजामअल्लीखां हत्तीवर बसून उभे होते. तेथपावेतो रावसाहेब मारीत मारीत गेले. तेव्हां सारे लढाईची फळी फोडून जेथें नवाबाचा हत्ती उभा होता त्या हत्तीपाशीं जाऊन, श्रीमंत उभे राहून, समागमें स्वार होते त्यांस आज्ञा केली कीं, “अंबारीचें भारकंस कापा.” पुढें महात होता त्यास सांगितलें कीं, “हत्ती खाली बशीव.” त्या वेळेस नवाब अंबारींतून खवासद्वान्यांत बसले होते, त्यांनीं रूमाल फिरविला. इतक्या अवकाशांत श्रीमंतांकडील फौज व हजुरात व मानकरी

सर्व प्रसंग विठ्ठल मुंदर यांजवरच पडला. निजामअल्ली नदी पलीकडे असल्यानें त्याच्यानें आपल्या दिवाणास चांगलीशी मदत करविली नाहीं. ट्रांट डफ.

* लगामाच्या दोऱ्या.

† मांड=नुकडी, थवा.

७. पाणिपतच्या लढाईच्या वेळीं फितुरी केल्याचा, किंवा निदान कसरी केल्याचा, आरोप होळकरावर आला होता.

८. चढ्या घोड्यानिशीं=एकदांही घोड्यावरून न उतरतां; एका धांवें सरसे; थांबल्याशिवाय किंवा दम घेतल्याशिवाय.

९. भारकंस=दोर, बंधन.

१०. खवासखाना=अंबारीच्या पाठीमागे खिजमतगाराची जागा. तेथें शस्त्राघात चुकविण्याकरितां मागें गेले असावे.

११. रूमाल फिरविला=“आम्ही आपल्या स्वाधीन होतों, हल्ला बस करा.” असें रूमाल उडवून दर्शविलें.

निजामअल्ली लढाईत नव्हता. तो नदीच्या (गोदावरी) पलीकडे उतल्यावर आलीकडे लढाई जुपली, असें ट्रांट डफ म्हणतात.

पळाले होते ते सारे जरीपटकासुद्धां, माघारे येऊन रावसाहेवांभोंवते मिळाले. त्या समयी फिरून लढाई सुरू झाली. लढाई करीत करीत जेथें दादासाहेब यांचा हत्ती उभा होता तेथपावेतो मारीत मारीत गेले. तेव्हां विठ्ठल सुंदर मागती लढाईला उभे राहिले. तेथें लढाई मोठी कष्टी झाली. त्या वेळेस श्रीमंतांकडील किंवा नवाबाकडील विठ्ठल सुंदर यांस गोळी लागून लढाईत ठार झाले. तेव्हां नवाबाचे फौजेचा धर सुटला. फौज पळू लागली. ते वेळेस श्रीमंतांचे फौजेनें मोठा लगट करून दादासाहेब यांचा हत्ती माघारां आणिला. रावसाहेब पहिल्या तडाक्यास नवाबाचे हत्तीपावेतो पोचत तोपर्यंत पंधरांशें स्वारापैकीं सहांशें स्वार ठार झाले. खेरीज जखमी. याप्रमाणें युद्ध मोठें मातबर झालें. दादासाहेब यांस घेऊन रावसाहेब सगळी फौज समवेत घेऊन आपले तळावर आले. मोंगलाचा मोड झाला. खंडणी जी काय ध्यावयाची ती घेऊन सरकारचे स्वारीचा कूच होऊन, मजल दरमजल पुण्यास येऊन दाखल झाले.

तेव्हां दादासाहेब यांणीं रावसाहेब यांस सांगितलें कीं, “ बाळा, तूं आतां राज्यकारभार संभाळवा. ” अशी वडिलांची आज्ञा होतांच रावसाहेब यांणीं कारभार संभाळला. जी रखवाली रावसाहेब यांजभोंवतीं होती तीच दादासाहेब यांस ठेविली^१ आणि विनंति केली “ आतां आपण स्वस्थ वाड्यांत स्नानसंध्या करून असावें; मी कारभार करितों याजवर आपण नजर ठेवून असावें. ” वरकड सखारामबापू वगैरे मुत्सद्दी मंडळी व कारकून वगैरे वाड्यांतील खासगीवाले, वांकनीस^{*} या सर्वांस ताकीद सरकारची झाली कीं, “ आजपासून दादासाहेब यांजकडे कोणी गेला असतां त्याचें पारिपत्य करीन. ” अशी ताकीद होतांच त्या दिवसापासून दादासाहेब यांजकडे कोणी जाईनासे झाले. चार महिने गेल्यानंतर सखारामबापू यांची ढवळाढवळ करावयाची खेड जाईना असें श्रीमंतांनीं पाहून सखारामबापूस आज्ञा केली कीं, “ आजपासून तुम्हीं घरीं रहात जावें. बोलवूं त्या समयी

१२. दादांस कैद १७६८ सालीं केलें.

दादांचें मन माधवरावांविषयीं शुद्ध कधींच नव्हतें. याचें मुख्य कारण आनंदी वाईचा उपदेश. अर्धें राज्य घेण्याविषयीं दादांच्या मनावर तिनें प्रेरणा केली होती. राज्यांत आवाडाव न करण्याविषयीं माधवराव त्यांस वारंवार सांगे, व एकविचारानें चालण्याविषयींही दादांची प्रार्थना करी. शेवटीं २५ लक्ष रुपये रोख व १२ लक्षांची जहागीर तो दादांस देऊं लागला. पण दादांस अर्धें राज्य पाहिजे होतें. तेव्हां

त्यांणीं तें बोलणें नाकवूल करून युद्धाचा प्रसंग आणला. त्यांत त्यांचा पराभव होऊन माधवरावांनें त्यांस कैद केलें. वखरीत लिहिल्याप्रमाणें सल्लूख्यानं राज्यकारभार माधवरावांच्या स्वाधीन त्यांणीं केला नाहीं. पण ह्या शेवटल्या गोष्टी १७६८ सालीं झाल्या. श्रॉट डफ.

१३. खासगीवाला=खासगीकडील रोकड ठेवणारा कामगार.

* वांकनीस=वाड्यांतील भोजनाचे वगैरे जिनसांची व्यवस्था पहाणारा कारभारी.

येत जावें. ” अशी आज्ञा होतांच बापू नमस्कार करून घरी गेले. लगेच पाठी-
मागून दरवाज्यावर सरकारांतून दोन पाहारे पाठविले. बापू यांस परवानगी खेरीज
बाहेर जाऊं देऊं नये असा बंदोबस्त सखारामपंत बापू बोकिल यांचा केला. परंतु
चार घटका रात्र झाली, दरवार बरखास्त झाला, म्हणजे तेवढे रात्रीस बापूस श्रीमं-
तांनीं बोलावून आणून प्रातःकालपासून जो कारभार केला तो वांकां झाडून बापूस
सांगावा, त्याचें उत्तर बापूंनीं बोलत असावें, त्यामध्ये स्वहित किंवा गैरहित सांगतात
याची मात्र *दर्यासि श्रीमंतांनीं आपले ठिकाणीं करून बापूस निरोप देत असावें.
असा नित्य पाठ चालत होता. बापू जें काम करीत होते त्या कामावर मोरोबादा-
दा फडणीस ठेविले. नानाफडणीस यांणी फडणिशीचा कारभार केला. हरिपंत-
तात्या यांजवर कृपा मोठी. तसेंच गोविंद शिवराम खासगीवाले यांजवरही कृपा
सरकारची होती. मामलेदारामध्ये विसाजी केशव लेले हे सरकारचे कपेंतील मोठे.

असा कारभार होत असतां स्वारी सरकारची कर्नाटकांत मोहिमेंसं निघाली.
ती घेतगिरीचे किल्ल्यावर स्वारी सरकारची जाऊन पोहोचली. किल्ला ध्यावा या बे-
तानें तेथेंच मुक्काम करून किल्यावर मोर्चे लावून बसले. दोन महिने किल्ला भां-
डला. तेव्हां रावसाहेब यांणी मनांत विचार केला कीं, एवढे किल्ल्यासाठीं लाख फौ-
ज घेऊन बसलों, तेव्हां पुढें आम्ही काय करणार ? असा विचार करून दुसरे दि-
वशीं किल्ला हल्ला करून ध्यावयाचा निश्चय करून, लष्करांत ताकिदीसाठीं भालदार

१४. सखारामबापू यांचें पुरें नांव ' स-
खाराम भगवंत बोकाल ' असें होतें. हे हिं
वऱ्याचे कुळकरणी, महादाजीपंत पुरंदरे यां-
च्या पदरीं कारकून होते. हे साडेतीन शहा
प्यांपैकी एक होते. हे गोपीनाथपंत-ज्याणें
अफजुलखानाची व शिवाजी महाराजांची
प्रतापगद्दी भेट करविली-त्याचे वंशज असें
घांट डफ म्हणतात.

सखारामबापूंचा दृष्टपीपणा प्रसिद्ध आ-
हे. तरी त्यांचा एकंदरीत कल दादासाहे
वांकडे विशेष होता. ते दिवाण असतां-
ना माधवरावांचे वजन कारभारांत विलकु-
ल पडेना. तेव्हां माधवरावांनं त्यांस ब-
लावून याचें काण काय, असा प्रश्न केला.
बापूंनीं सांगितलें कीं, ' मला घरी बसवाला
तर आपला अंमल चांगला चालेल ' मग
त्यांची जहागीर त्यांजकडे ठेवून कारभार
त्यांजकडून काढिला.

१५. वांका=हकीकत. *विचार.

१६. हरिपंततात्या-त्रिंबकराव दीक्षित
म्हणून सावकार पुण्यास हाते त्यांच्या पदरीं
प्रथम हरिपंत फडके होते. पुढें हे सेनाप-
ति झाले.

१७. गोविंद शिवराम खासगीवाले हे
पुष्कळ उपयोगी पडले होते.

१८. विसाजी केशव हे बसणी (ता०
रत्नागिरी) येथील राहणारे. ज्यांस वेठीस
लोक धरूं नये असा आपला हुकूम तोडिल्या-
बद्दल माधवरावांनं शिक्षा लाविली तेच हे.

१९. ही स्वारी सन १७७०-७१ सा-
लची असावी. त्यांत मलवळचा किल्ला हल्ला
करून घेतला. या किल्ल्यास मराठे लोक
निरनिराळीं नांवां देतात असें घांट डफ
ह्णतात. येथें बाजी व नागोजी घाटगे
यांचा वतनाचा तंटा लागून असें ठरलें कीं,
जो किल्यावर आपलें निशाण प्रथम लावी-
ल तो वतनदार. नागोजीचें निशाण प्रथम
लागलें.

फिरले, आणि सर्वांस सांगितलें कीं, “ उदयीक किल्ल्यावर हल्ला आहे, तर सर्वांनीं साज बंदुका बांधून पायउतारी यावें. ” अशी आज्ञा होतांच हल्ल्याच्या शिड्या वगैरे सरंजाम तयार होऊन श्रीमंत खांसा स्वारी ढाल तरवार घेऊन पायउतारा लाख मनुष्य बरोबर तोडे शिल्लकावून सभोवते चालिले. सरकारचे मोरचे बसले हेते त्याच्या पलीकडे हल्ला चालून गेला. तेव्हां किल्लेदार यास बातमी लागली कीं, सरकारचा हल्ला किल्ल्यावर येतो. हें जाणून त्याणें वरून तोफांची भैरगिरी चालविली. शिवाय बंदुकी व जेजाला असा दुराव्यांचा मार वरून होऊ लागला. त्यासमयीं अवध्यांनीं श्रीमंतांस विज्ञापना केली कीं, “ महाराज, वरून गोळ्यांचा पर्जन्य पडत आहे, यासाठीं सरकारांनीं हल्ल्यांत येऊं नये. ” अशी विज्ञापना सर्वांनीं केली. त्यावेळेस श्रीमंतांनीं उत्तर केलें कीं, “ गोळी लागून मी मरावयाचा असलों तर घरीं बसून बांचेन कीं काय ? ” अशी निश्चयाची गोष्ट सर्वांनीं ऐकली. त्या समयीं सर्व फौज चौहीकडून लगट करून चालली. जो गोळी लागून पडला त्यास मार्ग ओढून टाकावा, आणि पुढें चालवें. याप्रमाणें हल्ला सरकारचा चालला. दहा हजार मनुष्य ठार झालें. हल्ला निघाल्यापासून वाराचे घटकेस किल्ल्यावर जाऊन भगवा झेंडा लाविला. असा येतगिरीचा किल्ला घेतला. किल्ला सही करून स्वारी कर्नाटकांत पुढें चालली. ते तुंगभद्रा पार होऊन *द्विपूच्या मुलखांत आवाडाव मांडिली. तेव्हां द्विपू सावध होऊन लढाईच्या उद्देशें आला. त्या फौजेचा व या फौजेचा मुक्काम झाला. दोन्ही फौजांची गांठ पडून लढाई सुरू झाली. त्यावेळेस द्विपू थोडासा चरकला हें पाहून श्रीमंतांचे फौजेनें मोठा लगट लढाईचा केला. लढाई मातबर झाली. शेवटीं द्विपूनें सल्ला करून खंडणी देऊन श्रीमंत यांशीं बोलणें लाविलें कीं, किल्ला माघारा आम्हांस द्यावा. तें बोलणें श्रीमंतांनीं ऐकून, श्रीमंतांच्या मनांत गोष्ट येऊन, किल्ला द्विपूचे हवालीं केला. स्वारीखर्च घेऊन स्वारी माघारी पुण्यास आली.

पुढें भोंसले यांशीं सरकारचा विवाड झाला. त्या वेळेस मुंधोजी भोंसले

२०. पायउतारा=पायीं.

२१. तोडे शिल्लकावून=बत्या पेटवून.

२२. मारगिरी=मारा.

२३. दुराव्याचा=(?) दोहीं कडून(?)

* ‘द्विपूच्या’ वदल ‘हैदराच्या’ असें पाहिजे. (मार्गे पृष्ठ ४१, टीप † पहा) हैदर साधवरावाच्या पाठीमार्गे १० वर्षे होता.

ही १७७०-७१ सालची लढाई साधवरावाचे मृत्युकाळचे सुमारास तह होऊन बंद झाली. हैदरावर या कारकादीत

स्वाच्या झाल्या त्या १७६२ सालीं एक, १७६४-६५ सालीं दुसरी, १७६६-६७ सालीं तिसरी व १७७०-७२ सालीं शेवटली.

२४. ‘मुंधोजी.’ ही वखर लिहिणाराची चुकी आहे. तथें ‘जानोजी’ असें पाहिजे. जानोजी १७७२ सालीं वारला; नंतर मुंधोजी व साधाजी यांमध्ये तंटे लागले. जानोजी भोंसल्यावर ही स्वारी १७६९ सालीं केली ती होय असें वाटतें. (मार्गे पृष्ठ ४१ टीप † पहा.)

राज्यावर होते. त्यांचे पूर्वी नागपूरवाले भोंसले श्रीमंतांच्या कबज्यांत नव्हते. त्या-
साठी नवीन कटकट उत्पन्न करून भोंसल्यांच्या मुलखांत बऱ्हाडप्रांती सरका-
रचा अंमल बसविला. त्या समयी भोंसले नागपुराहून निघून, पुण्याहून श्रीमंतही
बऱ्हाडांत गेले. तेथे भोंसल्यांशी लढाई झाली. तेथे लढाई होऊन मुक्काम झाला.

ह्याच्या अगोदर गोपाळराव पटवर्धन यांशी व सरकाराशी बोलवाली होऊन
गोपाळराव श्रीमंतांवर रसून गेले ते नीट हैदराबादेस जाऊन नवाब निजाम अ-
ल्लीखां यांस भेटले. तेथे राजकारण करून नवाबांची फौज घेऊन पुण्यावर चाल
केली. ते नीट पुण्यास येऊन तेथे कांहीं फौज होती त्यांची व मोंगलांची लढाई
होऊन ती फौज शिकस्त झाली. ते वेळेस नवाबाकडील सरदार करंडा म्ह-
णून होता त्याने शहरावर जाऊन आग लाविली. त्या समयी वाड्याची खंडणी
तीन लाख रुपये दिली. शहराच्या एक दोन पैठा जळाल्या. इतक्यांत ही वा-
तमी श्रीमंतांस होती. तेथून फौज रवाना मोंगल यांचे फौजेवर केली. ती येऊन
पोहोचे ती अगोदरच इकडे हे वर्तमान झाले. सरकारची फौज आली तिणे
मोंगलांच्या फौजेशी लढाई करून करंडा आला होता त्यास मार्गे हटविला.

श्रीमंत बऱ्हाडांत होते त्यांशी भोंसल्यांची लढाई दुसरी झाली. त्या लढा-
ईत भोंसले शिकस्त होऊन पळू लागले. त्यांच्या पाठामार्गे श्रीमंतांची फौज
लागली. तेव्हां भोंसले पळत पळत नागपूरचे पार झाले. श्रीमंतांचा मुक्काम
नागपुरावर झाला. श्रीमंतांनी शहर जाळले. त्या वेळेस मुघाजी भोंसले यांणी
श्रीमंतांकडे बोलण्यास वकील पाठवून सरकारांत सल्ला केला. स्वारीखर्च व
खंडणी भोंसले यांणी दिली. पुढे तह केला. तहामध्ये असा ठराव झाला की
ज्या वेळेस तुम्ही बोलावाल त्यावेळेस तुम्हां जवळ येऊं, असा तह होऊन भों-
सले निरोप घेऊन माघारे नागपुरास गेले.

श्रीमंत तिकडून निघाले ते मोंगलाई मुलखांत जाऊन बेदरपावेंतो मुलूख
जाळून लुटून दोन दोन वर्षे दिवेलानगीचा कौल होई अशी अवस्था करून

२५. गोपाळराव निजामअल्लीकडे १७६३
साली होता. (मार्गे पृष्ठ ६६ टीप ३ पहा.)
हल्लीच्या लढाईत गोपाळरावास भोंसल्यावर
पाठविले होते परंतु त्याच्या फितुरीमुळे
भोंसला पुण्याभोंवती लुटालुट करित हो-
ताच. ह्या दोन गोष्टींचा यथे घोंटाळा के-
ला आहे. चापू करंड्या म्हणून जानो
जीचा सरदार होता तो या वेळी व मार्गे
१७६३ साली फार लुटालुट करित होता.
हल्लीच्या वेळी साणें सिंहगड खालच्या खे-

ड्यांस आग लाविली व तेंगेकरून पुण्याहून
तेथे नेलेले सर्व दस्तर जळाले.

२६. शिकस्त झाली=पराभव पावली.

२७. या तहास 'कंकापुराचा तह' झ-
णतात (तारीख २३ मार्च १७६१.)

२८. 'दिवेलावणे चालवून दिले' अ-
सा कल्याण येथील प्रतीचा पाठ आहे.

दिवेलावणी=ओसाडदेशाची किंवा नि-
र्जन झालेल्या शहराची वसाहत करविणे.

दिवेलावणीचा कौल=ओसाड देशांत

स्वारी माघारी पुण्यास दाखल झाली. पुण्याच्या पेंठा दोन तीन जाळल्या होत्या त्या पुनः वसवून, रस्ते दोरी धरून घरे बांधवायास जागा दिली. वाड्याच्या लगत घरे होती ती मार्गे हटवून जागा सभोवती पैस केली.

पुढे कारभार चालिला. हिंदुस्थानांत शिंदे, होळकर व रामचंद्र गणेश कानडे जरीपटका घेऊन होते. त्या वेळेस महादाजी शिंदे व तुकोजी होळकर यांणी रामचंद्र गणेश यांची नालिस्ती सरकारांत लिहिली. त्याजवरून विसाजी कृष्ण विनिवाले त्या कामावर पाठविले. रामचंद्र गणेश यांस पुण्यांत आणविले सवव रामचंद्र गणेश रूसून जेजुरीस राहिले. पुढे समजी करून पुण्यास आणिले.

कर्नाटकांत स्वारी जाऊन फिरून टिपूशी लढाई घेतली. त्या लढाईत टिपू हटला नाही. श्रीमंत तितक्यांतच उमजून, पानावर पान ठेवून, कांहीं स्वारी-खर्च दिला तो घेऊन स्वारी पुण्यास आली.

गोपाळराव षटवर्धन रूसून मोंगलाईत गेले होते त्यांची समजी करून मागती पुण्यास आणून त्यांचे कामावर त्यांस पाठविले. विसाजीपंत विनिवाले हिंदुस्थानांत गेल्यावर एक दोन संस्थाने हिंदुस्थानांत नवीं साध्य केली. दिल्लीस बादशहापावेतो सरशी सरकारचे फौजेची झाली. असा पराक्रम चौहीकडे झाला. सरकारचा अंमल दिल्लीपावेतो चालू लागला.

इकडे श्रीमंत पुण्यास कारभार करित असतां, सखाराम बापू यांणी दादासाहेबांकडे कांहीं फिनूर केला. श्रीमंतांपावेतो चिठी जाण्याचा इलाज नाही म्हणून सरकारच्या कुळंबिणी नदीवर धुवावयास येत असत, त्या येण्याची संधि राखून बापू यांणी आपल्या कुळंबिणी नदीवर धुवावयास पाठविल्या. त्यांच्या हातीं चिठी पाठविली. ती चिठी दादासाहेब यांचे कुळंबिणीजवळ देत आहे तो इतक्यांत सरकारचा बातमीदार शिपाई फिरत होता त्याणे ती चिठी धरली आणि श्रीमंत रावसाहेब यांजपाशी नेऊन दिली. त्या रात्री बापूस बलावणे सरकारचे जाऊन बापू वाड्यांत आले. ते श्रीमंतांस नमस्कार करून एकांतास बसले. त्या समर्थी श्रीमंतांनी

वसाहात करणारास दिलेली सनद ह्या सनदेंत अमुक काळपर्यंत सरकार दस्त पडणार नाही असे वचन दिले असते. (पुढे टीप १८ पहा.)
२१. यावरून हल्ली मंडई भरत होती तें घरे होती असे होते.

२२. विसाजी कृष्णाशीं भांडण झाल्यामुळे रामचंद्र गणेशास परत बलाविले. विसाजी कृष्ण विनिवाले हे मुख्य सरदार होते (१७७१) ग्रांट डफ.

२३. ही मुलुखगिरी १७६६-६७ सा-

लची असावी.

२२. पानावर पान ठेवून=आपला मान कमी न होऊ देतां, आपला मोठेपणा राखून.

२३. हिंदुस्थानांत विसाजी कृष्ण, महादाजी शिंदे व तुकोजी होळकर हे सरदार होते. त्यांणी शहाअलम यास दिल्लीस तक्तावर बसविले, व रोहिले यांचा अगदीं मोड करून ते दुआवामध्ये छावणी करून राहिले होते. अशा प्रकारे पुन्हां मराठ्यांचा दरारा हिंदुस्थानांत सर्वांस वाटू लागला (१७७१.)

बापूस विचारले, “ सरकार-अपराधी आहो त्याचे पारिपत्य काय करावे ? ” तेव्हां बापूंनी उत्तर केले की, “ पायांत बिडी घालून किल्ल्यावर टाकावे. ” असे उत्तर होताच श्रीमंतांनी बापूपुढे चिटी टाकिली. ती बापूंनी पाहून बापू उगीच राहिले. तेव्हां श्रीमंत बापूस म्हणतात, “ तुमचे अजून कुचेष्टा करावयाचे दंग जात नाहीत. ” तेव्हां बापूंनी श्रीमंतांस विनांति केली की, “ आतां स्वामीपुढे आमची अक्कल चालून एकादें कुमांड होईल असे नाही. आतां फिरून आम्हांपासून अशी गोष्ट वांकडी व्हावयाची नाही. ” असे उत्तर ऐकून श्रीमंतांनी सांगितले, “ आजचा अपराध तुम्हांस क्षमा केला. फिरून आढळले असतां क्षमा होणार नाही. फिरून असे दंग करू नका. ” आणखी बारीक मोठी वर्तमाने बापूस विचारिलीं. त्यांची उत्तरे देऊन बापू घरी गेले.

नंतर श्रीमंतांचे मनांत^{३१}टिपूचे पारिपत्याची कांहीं ईर्ष्या राहिली होती. त्यासाठीं भोंसले यांस बलावणे सरकारचे गेले. तेव्हां भोंसले येण्याची तयारी करून वकील पुढे रवाना झाले. देवाजीपंत पुण्यास येऊन श्रीमंतांची भेट घेतली त्या वेळेस *देवाजीपंत यांस विचारले की, “ राजे कधी येणार ? ” तेव्हां देवाजीपंतांनी उत्तर केले की, “ नागपुराहून निघाले. ” ही बातमी सरकारचे डांकेचीच होती. तेव्हां त्या बैठकीस देवाजीपंत यांणी विनांति केली की, “ आज्ञा झाल्यास बापूंच्या भेटीस जाईन. ” हे ऐकून श्रीमंतांनी उत्तर केले “ बरे आहे. ” तेव्हां सरकारचा कारकून देवाजीपंत याजबरोबर देऊन सखारामपंत बापू यांजकडे पाठविले. ते जाऊन बापूंची भेट घेतली. त्या समयी सखाराम बापू लोडाशी टेंकून बसले होते. जवळ उपाध्याय एक कारकून बुदबळें खेळत बसले आहेत. त्या समयस देवाजीपंत जाऊन बापूस^{३२} भेटले. सलामालकीची^{३३} बोलणी बहुत झाली. सरकारचा कारकून बराबर आहे हे पाहून बापूंनी आणखी कांहीं मजकूर विचारले नाहीत. बुदबळें खेळत होते त्या खेळण्यामध्ये एकजणास बापूंनी डाव सांगितला की, “ त्यांजकडील प्याद्याची चाल पुढे झाली आहे; तुम्ही आपला राजा दोन घरे पाठीमागे न्यावा. ” हे ऐकून देवाजीपंत उठून सखारामपंत बापू ह्यांचा निरोप घेऊन आपले बिऱ्हाडी गेले. बरोबर कारकून होता त्याणे श्रीमंतांस येऊन सारा मजकूर विदित केला. तेव्हां श्रीमंतांनी विचारले, “ बापू काय करीत होते ? ” तेव्हां

११ म्हणजे सरकारचा अपराध ज्याणे केला आहे.

३२. मागे पृष्ठ ७० टीप *पहा.

* हेही साडेतीन शहाण्यांपैकी एक.

३५. ही सखारामपंतबापू व देवाजीपंत यांची भेट नारायणरावांच्या मृत्यूनंतर झा-

ली. असे निबंधमालेत म्हटले आहे ते कशावरून ते समजत नाही. (निबंधमाला अंक १३ पृष्ठ २८ पहा.)

§ सलामालकी=रामरामी, नमस्कार=चमत्कार, विचारपूस.

कारकून म्हणाला की " बापू उगाच बसले होते; दोघेजण जवळ बुदबळें खेळत होते. " हें ऐकून श्रीमंतांनीं विचारलें, " बुदबळांत बापू काहीं बोलले किंवा नाहीं? " तेव्हेस कारकुनानें सांगितलें की, " बुदबळांत एक डाव बापूंनीं सांगितला की, 'त्यांच्या राजाचे प्याद्याची चाल झाली आहे, तुम्हीं आपला राजा दोन घरें पाठीमागें न्यावा.' " हें ऐकून श्रीमंतांनीं कारकुनास सांगितलें " असा आजचे तारखेचा बंद तूं आपले हातचा झाल्या मजकुराचा लिहून ठेवावा." असें सांगतांच त्या कारकुनानें बंद बातमीचा लिहून श्रीमंतांचे हवालें केला. नंतर एकादोहों-दिवशीं सरकारची डांक नागपुराहून आली, त्यांत लिहून आलें की, " भोंसले दोन मजला बाहेर गेले होते, ते माघारे नागपुरास आले." अशीं पत्रें पोंचतांच लागलेच देवाजीपंत यांस बोलवून आणून विचारलें की, " राजे दोन मजला आले ते अद्यापि कां येत नाहींत?" हें ऐकून देवाजीपंतांनीं विनंति केली की, " आतां लवकरच येतील." त्या समयीं श्रीमंतांनीं नागपूरचे डांकेचीं पत्रें देवाजीपंत यांस दाखविलीं आणि सांगितलें की, " बाहेर आलेले माघारे गेले, हा उपदेश सखारामपंत यांणीं तुम्हांस केला, त्याजवरून राजे माघारे गेले. परंतु आजपासून पंधरा दिवसांत राजे पुण्यास आले तर उत्तम; नाहीं तर ब्राह्मण म्हणणार नाहीं. मेखसूं* खालीं डोकें फोडीन. " अशी जरब श्रीमंतांनीं देतांच देवाजीपंत हात जोडून विनंति करितात, " आतां राजे पंधरा दिवसांत आपल्या जवळ दाखल होतील यांत संशय नाहीं. " अशी खातरजमेची गोष्ट सांगून श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन आपले बिऱ्हाडीं गेले. जाऊन लागलींच पत्रें डांकेत नागपुरास रवाना केलीं.

इकडे वर्तमान सोलापूर प्रांतीं मोंगलाईत बखेडा होऊन सरकार अंमल देण्यास मोंगलाईवाले यांणीं खलेल्ले केली. अशीं पत्रें बोभाटाचीं आलीं. त्याजवरून सरकारची मर्जी जाऊन तिकडे जाण्याच्या उद्देशे डेरे बाहेर दिले, आणि खांसा स्वारी बाहेर निघाली. समागमें नारायणराव साहेब यांसही घेतले. तमाम सरंजामी व सरकारी हुजुरात तोफखान्यासुद्धां लाख सरंजाम समागमें घेऊन पंढरपूरचे रोंखानें चालले. मानदेशांतून बसमत नांदेडपावेतो स्वारी सरकारची गेली. तेथें नांदेडावर मोंगलाई फौज होती त्या फौजेशीं लढाई होऊन ती फौज माघारी मोड झाल्यामुळें गेली. सरकारची स्वारी त्यांच्याच मार्गें चालली ते बेदरपावेतो गेले. तेथें भांगानगराहून वकील बोलण्यास आले. ते श्रीमंतांची भेट घेऊन नबाब यांणीं मजकूर

* मेखसूं=मेख. खुंटी. (तंबूची.)
 † हा पाठ इ० प्रतीचा. क० प्रतीचा पाठ असा:-'सरकार अमलास सनद देण्यास मोंगलाई यांणीं [सुरुवात (?)] केली.'

३६. ही मोंगलावर स्वारी कधीं झाली तें पक्कें समजत नाहीं. १७६३ सालची असावी असें वाटतें.

३७. भांगानगर=हैदराबाद.

सांगितल्याप्रमाणें बोलले. तेव्हां श्रीमंत म्हणतात कीं, “ आम्हांकडून विघाड झाला नाही; तुम्हीच कटकट काढितां. हें नीट नव्हे म्हणून आम्हीं येथपावेतो आलों. तुम्हांस तहाप्रमाणें चालवयाचें असल्यास स्वारीखर्च आतां आम्हांस द्यावा, म्हणजे आम्हीं येथून माघारें जाऊं. विघाड यावयाचें असल्यास तसेंच सांगवें म्हणजे हैदराबाद येथून लांब नाही.” असा मजकूर झाला तो नवाबाकडील वकिलांनीं हैदराबादेस लिहिला. तेथून नवाबाकडून उत्तरे आलीं कीं, “ स्वारीखर्च देतो, माघारें जाणें.” त्या समयी पंधरा लाख रुपये स्वारीखर्च घेऊन सरकारची स्वारी माघारी आली. ते पंढरपुरावरून मागती देवदर्शन घेऊन, वारामतीवर येऊन मुकाम झाला. तेथें वारामतीकर बाबाजी नाईक यांणीं श्रीमंतांस मेजवानी करायाची म्हणून चार मुकाम सरकारचे तेथें शाले.

तेव्हां एके दिवशीं सरकारची स्वारी दरबारांत विछायतीवर बसली. असतां तेथेंच जवळ खंडेराव दरेकर व हिरोजीराव पाटणकर बसले होते. त्या समयी लष्करांत सरकारचा हत्ती मस्त होता तो सुटला. त्या हत्तीच्या पाठीमागे शेंकडों मनुष्य *गडेकरी, महात वगैरे धांवत आहेत, भाले टोंचितात, चिरक्यां दारूच्या सोडितास, परंतु हत्ती कोणाला आटोपत नाही. नीट हत्तीनें चाल सरकारचे डेव्यावर केली. त्या समयी उभयतां बंधु श्रीमंत बसले होते व दोन असामी जवळ बसले होते. हत्ती समोर पहातांच नारायणरावसाहेब उठले. तेव्हां रावसाहेब यांणीं हातांत धरून खाली बसविलें, आणि सांगितलें कीं, “ हत्तीचे पायीं आपला मृत्यु नसला तर ह्या हत्तीच्यानें आपलें कांहीं व्हावयाचें नाही.” असें म्हणून बसविलें. इतक्यांत हत्ती चांदणीचे तणाव्यापाशीं येऊन भिडला. पाठीमागे शेंकडों मनुष्य भाले बरच्या घेऊन लागले आहेत. ते पाहून, चांदणीजवळ

‡ बाबाजी नाईक, बाजी=कवि मोरोपंत पराडकर यांचे यजमान. हे पेशव्यांचे आस होते.

* गडेकरी=हत्तीपुढें चालणारा भालेकरी.

§ चिरक्या=चिरकाढ्या.

३८. ही गोष्ट घाट डफ निराळ्या रीतीनें सांगतात. ते म्हणतात पुण्याच्या नजीकच गुळटेकडी आहे तेथें हत्तीचें झुंज लागलें हातें. तें पहाण्यास माधवराव न नारायणराव असे उभयतां गेले होते. पुढें झुंजणाऱ्या उन्मत्त हत्तीपैकीं एकजण ते बमले होते त्या स्थळाकडे रागांन धांवत येऊं लागला, तेव्हां जवळ असणारे लोक

व चाकर मंडळी भिऊन पळूं लागली. ते पाहून नारायणरावही पळण्याकरितां उठूं लागला तेव्हां माधवरावांन त्याचा हात धरून म्हटलें, “ नारायणा, तुझ्याविषयीं अखबारनीस काय लिहितील ? ” असें ऐकून नारायणराव मुकाट्यानें खाली बसला. त्या वेळेस अपाजीराव पाटणकर म्हणून एक मराठा शिबेदार जवळ बसला होता त्याणें मोठ्या शौर्यानें हत्तीकडे आपली कटार झोंकिली ती त्याच्या सोडेस लागून तो माघारा फिरला, व दोघां बंधूवरचें संकट नाहीसे झालें.

३९. चांदणीचा=छताचा किंवा तंबूचा तणावा=(तंबूचा) दोर.

येतो असे जाणून, खंडेराव दरेकर व हिरोजीराव पाटणकर उभयतां पुढे धांवून गेले. त्या वेळेस पाटणकर याचे हातांत कट्यार होती व दरेकर याचे हातांत सांगः होती. पाटणकर यांणी कट्यार फेंकिली ती हत्तीचे गंडस्यळाखाली सोडेंत चार बोटे आंत घुसली. दरेकर याचे हातींची वीट कानामागे लागली ती हत्तीला कारागीर झाली त्याणें हत्ती माघारां फिरला. तेव्हां भालेकरी होते त्यांणी चौहोंकडून भाले टांचून हत्ती उभा करून वरतीं महात चढला. मग हत्ती ठाणावर नेला. इकडे श्रीमंत यांणी पाटणकर यांस चौघडा दिला व दरेकर यांस सरलष्करी सांगितली. याप्रमाणें बक्षिसे देऊन वारामतीकर यांची मेजवानी घेऊन स्वारी पुण्यास यावयास निघाली, ती पुण्यास येऊन दाखल झाली.

भोंसले पुण्यास यावयास निघाले त्यांस पत्र गेलें कीं, “तुम्ही तूर्त येऊ नये.” तेव्हां भोंसले यांचे यावयाचे राहिले. पुण्यास श्रीमंत होते, त्या समयी दादासाहेब पुण्यांत वाड्यांत होते. रात्रो वाड्यांतून निघून गेले ते लागलेच नासिकचे वाटेने जाऊन आनंदवल्लीस पोचले. ही खबर श्रीमंतांस लागतांच श्रीमंतांची स्वारी तयार होऊन, फौज समागमें घेऊन, दादासाहेब यांचे पाठीमागे लागले. दादासाहेब पुढे गेले त्यांच्याबराबर दहापांच हजार फौज जमली. आनंदवल्लीभोंवती नासिक प्रांतामध्ये लुटालूट करीत गेले. इतक्यांत श्रीमंत रावसाहेब जाऊन पोचले. तेव्हां त्या फौजेची सरकारचे फौजेशी लढाई झाली. दादासाहेब यांजकडील फौज पोटभरूच होती. त्यांचा मोड झाला. दादासाहेब तेथून पळाले ते गोहजेच्या किळ्यावर गेले. ही बातमी श्रीमंतांस लागतांच श्रीमंत पाठीमागून जाऊन गोहजेस पोचले. त्या वेळेस किळ्यावर सरकारचा किळेदार होता; त्याने दादासाहेबांस वरती घेतलें; वरकड कोणांस वरतें घेतलें नाहीं. पाठीमागून सरकारची स्वारी येतांच किळेदार यांने दादासाहेबांस सरकारचे हवाली केले. मग दादासाहेबांस घेऊन श्रीमंतांची स्वारी पुण्यास दाखल झाली. तेव्हांपासून दादासाहेबांभोंवती

‡ सांग=एक प्रकारचा भाला (हा सर्व लोखंडी असतो.)

१०. वीट=एके प्रकारचा भाला.

११. कारागीर झाली=लागू पडली, तिने हत्ती जखमी झाला.

१२. शंभुनाथराव १७६५-६६ साली हिंदुस्थानांत स्वारीस गेले होते ते परत आल्यावर १७६८ साली २५ लक्ष रुपये रोख व १३ लक्षांची जहागीर नाकबूल करून अर्धे राज्याकरितां युद्धाची तयारी करित होते. माधवरावानें त्यांजवर हल्ला करून घोड्याच्या किळ्यांत घातलें आणि ते

थून कैद करून पुण्यास नेलें. या वेळेस दादा पळून गेले नव्हते. मागे १७६१-६५ साली मात्र (जेव्हां माधवराव हेक्याने करनाटकांत स्वारीस गेले तेव्हां) रुसून ते आनंदवल्लीस गेले होते; पण हैदराचा पराभव केल्यावर माधवरावांनी त्यांची समजूत करण्याकरितां त्यांस तिकडे घेवावून नेऊन हैदराशी तह त्यांजकडून करावला. मागे पृष्ठ ७० टीप* पहा.

१३. ‘गोहजे’ बदल ‘घोड्याच्या’ असे पाहिजे.

चौकी पाहारे कडोनिकडीचे झाले. ज्याणें फितूर करून बाहेर काढिलें होतें त्याचें पारिपत्य करून त्यास किल्यावर घातलें.

पुढें कॅर्नाटकांत स्वारी जाण्याचा बेत होता तिकडे पन्नास हजार फौज देऊन त्रिंबकरावमामा पेंठे यांची रवानगी केली. ते मजल दर मजल जाऊन तुंगभद्रा पार होऊन टिपूचे मुलखांत छावणी करून राहिले.

पेशवे यांचे वंशांत रावसाहेबांसारखा कोणी पुरुष झाला नाहीं. यामुळे पर-राज्यांतील फिर्यादी पुण्यांत येत असत. हैद्राबादेस नबाब ह्यांचे दिवाण रूखमतदौला होते. ते आपणांस हवेली बांधावयास लागले तेव्हां त्यांचे शेजारी एक गरीब ब्राह्मणाची जागा होती ती जागा रूखमतदौला याणें जबरदस्तीनें घेतली. त्या ब्राह्मणाची दाद त्या दरबारांत लागली नाहीं. म्हणून तो ब्राह्मण तेथून उठून पुण्यास फिर्यादीकरितां निघाला. रूखमतदौला यास ब्राह्मण बोलूं लागला कीं, “ ह्या जागेचा कोणी अधिकारी असला तर तें मी दाद लावीन, आणि आपली जागा घेईन; नाहीं तर तुम्हांस दिली आहे.” असें बोलून निघाला, तो नीट पुण्यास आला. त्या दिवशीं चतुर्थी होती. श्रीमंतांची स्वारी थेंउरास गणपतीचे दर्शनास निघाली. तेव्हां ब्राह्मण रस्त्यांत उभा राहून ‘ फिर्याद ! ’ म्हणून ओरडला. त्या वेळेस खांसा स्वारी घोड्यावर बसले होते. फिर्याद ऐकून घोडा उभा करून ब्राह्मणास आलीकडे बोलावून सर्व वर्तमान विचारिलें. त्या वेळेस तो मजकूर ऐकून घेऊन ब्राह्मणास आज्ञा झाली कीं, “ तुम्ही पुण्यास या. ” असें ऐकून ब्राह्मण म्हणतो. “ माझा वाड्यांत प्रवेश होऊन माझी व सरकारची गांठ कशी पडेल ! ” हें ऐकून सरकारची आज्ञा मिरधे^{२५} व खिजमतदार यांस झाली कीं, “ ब्राह्मण वाड्यांत आला म्हणजे त्याजला घेऊन मजकडे आणावें ” अशी आज्ञा समक्ष होतांच ब्राह्मण पुण्यास आला. स्वारी गणपतीस जाऊन, देवदर्शन घेऊन, सायंकाळीं माघारी वाड्यांत येऊन दाखल झाली. दुसरे दिवशीं ब्राह्मण वाड्यांत आला, तेव्हां खिजमतदार यांणीं नेऊन सरकारची गांठ घातली. त्या वेळेस ब्राह्मण पहातांच लागलेच नबाबाकडील वकील धोंडोरा-मपंत यांस बोलावून आणून समक्ष आज्ञा झाली कीं, “ ह्या ब्राह्मणाची जागा तुमचे दिवाण जबरदस्तीनें घेतात, ह्याविषयी तुम्हीं नबाबांस पत्रें लिहून भटजींची जागा भटजींस देववावी, हें चांगलें. ” हा मजकूर ऐकून वकिलानें विनंति केली कीं, “ पत्र लिहून जाव आणवितों. ” त्यावेळेस श्रीमंतांनीं विचारलें कीं, “ किती दिवसांत जाव येईल ! ” तेव्हां वकील ह्यांनीं कबूल केलें कीं, “ आठ दिवसांत जाव

२१. ही कर्नाटकांतील स्वारी १७७० सालची.

२५. त्रिंबकराव पेंठे, हे सदाशिवराव

माऊ यांचे मामा, मागें पृष्ठ ७० टीप* पहा.

२६. मिरधा=भालेकऱ्यांचा मुख्य ना-

ईक.

येईल." असे ऐकून श्रीमंतांनी भटर्जास सांगितलें कीं, "आठ दहा दिवस आतां तुम्हीं स्वस्थ असावे." ह्याप्रमाणें झाल्यानंतर, दहा दिवस भरतांच ब्राह्मण फिरून वाड्यांत येऊन उभा राहिला. त्या ब्राह्मणास पाहून धोंडोरामपंत ह्यांस बोलावून आणून विचारलें, "त्या ब्राह्मणाचा जावसाल काय आला?" त्या समयीं वकील बोलले कीं, "अजून जाव आला नाही." तेव्हां श्रीमंत म्हणतात, "ह्याचा जावसाल कधीं येणार?" फिरून करार त्यांनीं आठ दहा दिवसांचा केला. तेव्हां भटर्जास "स्वस्थ असा" अशी आज्ञा झाली. असें दोन तीन करार ठरले. दुसरी चतुर्थी आली, त्या समयीं श्रीमंतांची स्वारी थोरारास निघाली तेव्हां तो ब्राह्मण मौजे कवडी येथें जाऊन उभा राहिला. तो स्वारी त्या ठिकाणीं येतांच ब्राह्मण "फिर्याद!" म्हणून ओरडला. तेव्हां सरकारची स्वारी उभी राहून ब्राह्मणास जवळ बोलावून मजकूर विचारिला. तेव्हां ब्राह्मण बोलला "आज महिना जाहला, वाट पाहिली, आतां ब्राह्मण्य बुडालें म्हणून मला वाट फुटेल तिकडे जातों." हें श्रीमंतांनीं ऐकून ब्राह्मणास सांगितलें कीं, "तुम्ही येथेंच स्वस्थ बसा. मी देवदर्शन करून माघारा आल्यानंतर तुमचा बंदोबस्त होईल. कांहीं चिंता करूं नये." असें म्हणून स्वारी देवदर्शन घेऊन, माघारी येऊन, तेथें उभे राहून नीळकंठराव रामचंद्र पागे यांस आज्ञा झाली, "तुम्ही येथून आतां मोंगलाई मुलखांत चलावे. जेथून मोंगलाई मुलख लागेल तेथपासून पुनः दिवे लोंवण्याचा कौल देत असें करावे. आम्ही पुण्यास गेल्यानंतर तुम्हांकडे फौज व सरंजाम पाठवून देतो." याप्रमाणें आज्ञा करून श्रीमंतांची स्वारी पुण्यास येऊन, लागलीच फौज नीळकंठराव रामचंद्र याजकडे १०१५ हजार रवाना केली. डेरे दांडे, तोफखाना वगैरे झाडून सरंजाम पाठविला. खेरीज सरंजामी यांस पत्रें पाठविलीं कीं, "नीळकंठराव रामचंद्र यांस मोंगलाई मुलखांत रवाना केले आहेत, त्यांसमागें तुम्हीं आपापली फौज घेऊन पंढरपुराचे मुक्कामी त्यांस जाऊन मिळावे." अशीं ताकीद-पत्रें सर्वास सरकारचीं गेलीं. त्याप्रमाणें नीळकंठराव पंढरपुरास दाखल होतात तों झाडून सरंजामी येथें येऊन मिळाले. पन्नास हजार फौजेचा जमाव झाला. सोलापूर पार होतांच मोंगलाई मुलखामध्ये फौज गेली. तेथें मुलखांत फौजेचा उपद्रव झाला. लूट भारी होऊं लागली. असे लुटीत, मारीत बेदरचे आलीकडे चाळीस पन्नास कोस गेले. त्या समयीं हैदराबादेस नबाब निजामअल्लीखां यांस वर्तमान मुलखाचे बोभाट गेल्यामुळे समजलें. तेव्हां नबाब ह्यांनीं पुण्यास पत्रें आपले वकिलाकडे पाठविलीं कीं, "राव पंतप्रधान ह्यांचा आमचा बिघाड नसतां आमचे मुलखांत त्यांची फौज

येऊन उपद्रव दिला, ह्याचें कारण काय असेल तें तुम्हीं त्यांस विचारून लिहून पाठवावें. " अशीं पत्रें येतांच वकिलांनीं सारा मजकूर पूर्वींपासून झाला होता तो लिहून पाठविला. त्या वेळेस नबाबांनीं तो मजकूर समजून, श्रीमंतांकडील वकील होते त्यांस बोलावून आणवून सांगितलें कीं, " ब्राह्मणाचे जाग्यासाठीं इतकी धूम केली ह्याचा विचार काय ? " तेव्हां सरकारचे वकिलांनीं नबाबास अर्ज केला कीं, " त्याविषयीं दोन चार वेळां आपलेकडील वकिलांनीं मजकूर लिहून पाठविला, परंतु तीं पत्रें मध्येच दाबिलीं; आपणांस मजकूर जाहीर केला नाहीं. " खवमतदौला दिवाण यास नबाबांनीं विचारतांच त्यांनीं मजकूर सारा सांगितला तेव्हां नबाब यांची मर्जी दौला याजवर रोष झाली. मग श्रीमंतांकडील वकील यांस नबाब यांनीं सांगितलें कीं, " तुम्ही आपले खावंदास लिहा, त्या भटजीचा बंदोबस्त आम्ही करून देतो. " याप्रमाणे नबाबांचें बोलणें ऐकून सरकारच्या वकिलांनीं पत्रें पुण्यास लिहिलीं. तीं पत्रें सरकारांत पाहून त्यांचीं उत्तरे तत्क्षणींच डांकेंत रवाना केलीं " ब्राह्मणाची जागा ब्राह्मणास द्यावी, फिरोन त्यांचे सरकारांतून या ब्राह्मणास कोणे एके गोष्टीचा उपसर्ग न लागे असें करून द्यावें. आज आमचे हिंमायतीने जागा ब्राह्मणाने घेतली. येविशीं त्याचे मनांत कीं, ' मला कोणे गोष्टीचा उपसर्ग येऊं नये, ' काळ आमचा कमजोर आला असतांही ब्राह्मणास उपद्रव लागूं नये, असें नबाब यांजपासून कुराण उचलून घ्यावें; व फौज आमची गेली आहे त्याचा खर्च ते आपले संतोषाने काय देतील तो घ्यावा म्हणजे फौज माघारी बलावून घेऊं. " अशीं पत्रें जातांच गोविंदराव काळे वकील यांनीं तो मजकूर नबाबांस समजाविला. त्यांनीं गोष्ट कबूल केली. आणि नबाब यांनीं त्याप्रमाणे कुराण उचलून दिलें. मग पांच लक्ष रुपये स्वारी खर्चाचे दिले ते घेऊन, फौज माघारी आली. ब्राह्मण यास भागानेंगरास नबाब यांनीं नेऊन त्याची जागा त्याचे हवालें केली.

इकडे हिंदुस्थानांत विसाजी कृष्ण बिनीवाले होते त्यांशीं व शिंदे, होळकर यांशीं कांहीं आपसांत चुरस वाढली. तो मजकूर बिनीवाले यांनीं पुण्यास हजूर सरकारांत लिहिला. त्याजवरून महादजी शिंदे व तुकोजी होळकर यांस पत्रें लिहून चार ढालाईत हिंदुस्थानांत रवाना केले. ते ढालाईत येथें पोहचत तो मास पक्ष लोटला. इतक्या अवकाशांत उभयतां सरदार यांनीं बिनीवाले यांशीं मिळवून घेऊन त्रिवर्गाची सफाई झाली. असा मजकूर तेथें होऊन पुढें पातशाहा याचे भेटिस दिल्लीस जाण्याचा मजकूर ठरला होता. तेव्हां दौलाईत जाण्याच्या दिवशीं पातशाहा

४९. आमचे हिंमायतीने=आमचें पाठवळ होतें म्हणून.

५०. भागानगर म्हणजे हैदराबाद.

या ब्राह्मणाच्या एकंदर हकीकतीबद्दल

ग्रांट डफ यांच्या ग्रंथांत उल्लेख नाहीं.

५१. सफाई झाली=तंट्या मिटला.

५२. ढालाईत=ढाल बांधलेले शिपाई,

परिचारक.

यांची बलावर्णी भेटीचीं आलीं. तिघे सरदार फौज तयार करून अंबारीत बसून निघाले. त्या समयीं चालते स्वारीत ढालाईत जाऊन पोचले. त्यांजला पाहतांच तिघांनीं हत्ती उभे करून अंबारीखालीं उतरून महादजी शिंदे व तुकोजी होळकर हात जोडून त्या ढालाईतांस विचारितात कीं, “ श्रीमंतांची मर्जी कशी आहे ? ” हें ऐकून ढालाईत यांणीं लखोटे पुढें टाकिले ते लखोटे उभयतांनीं फोडून वाचून पाहिले आणि ढालाईतांस सांगतात कीं, “ आज तुम्हीं मुक्काम करावा आम्हीं दिल्लीस पातशाहाचे भेटीस जाऊन येतो; उदयीक तुम्हांस रवाना करूं. ” त्या वेळेस ढालाईत यांणीं सांगितलें, “ आम्हांस सरकारचा हुकूम नाही, आम्हीं आज तुम्हांस जाऊं देणार नाही, आम्हांस मार्गस्य करावें, मग तुम्हीं भेटीस जावें. ” बहुत रदबदली केली परंतु ढालाईत यांणीं ऐकिलें नाही. तेव्हां तेथून फौजेतून वकील पातशाहा यांजकडे रवाना केले आणि त्या वकीलांस सांगितलें कीं, “ आज आमचें येणें होत नाही. आमच्या खावंदांचीं पत्रें घेऊन आले आहेत त्यांची रवानगी करून उदईक आपले भेटीस येऊं ” असे वकील दिल्लीस पाठविले आणि स्वारी माघारी परतली. ते आपले डेऱ्यांत येऊन, तिघे खांसे एकजार्गी बसून पत्रांची उत्तरे सरकारास लिहिलीं. विनीवाले यांणीं मार्गे गिळ्यांचीं पत्रें लिहिलीं होती परंतु हल्ली सफाई झाल्याचा मजकूर लिहून दिला. तसेंच शिंदे होळकर यांणीं तशींच पत्रें सरकारास लिहिली, “ आम्ही सरकारचे आज्ञेशिवाय नाही. ” अशीं पत्रें लिहून ढालाईत यांचे हवाल्यी केलीं. चौघांस चार पोषाग दिले व आणखी बक्षीस दिलें अशी ढालाईत यांची रवानगी केली, हा मजकूर दिल्लीस पातशाहा यांणीं ऐकून तोंडांत बोट घातलें कीं, “ धन्य आहे ! कीं, चार ढालाईत यांणीं दोन लाख फौज माघारी फिरवून नेली हा ज्याचा हुकूम तो खावंद कसा

५३. हे बादशहा शहा अलम हे होत. हे कांहीं वर्षे बहार अलाहाबाद वगैरे प्रांतीं भटक्या मारीत फिरत होते. त्यांस विसाजी कृष्ण व महादाजी शिंदे, यांणीं दिल्लीस आणून तक्तावर बसविलें. (१७७१.)

माधवरावांस एकंदर सर्व सरदार वचकत असत. १७६९ सालीं शिंदे, होळकर वगैरे सरदारांस हिंदुस्थानांत जाण्याचा हुकूम माधवरावांनें दिला. त्याप्रमाणें ताबडतोब सरदार निघून चालते झाले. महादजी शिंदे मात्र, आपल्यावर पेशव्यांची विशेष कृपा आहे असें पाहून, तसेंच टंगळ मंगळ करीत आपले गोटांत राहिले. दोन तीन दिवसांनीं माधवराव घोड्यावर बसून थोरारास जात

असतां शिंद्यांचें लष्कर त्यांच्या दृष्टीस पडलें. त्यांची जाण्याची तयारी देखील नाही, असें पाहून माधवरावांनीं महादजीस बलावून आणिलें आणि म्हटलें, “ महादजी तुमचें हें अवज्ञेचें व धिटाईचें वर्तन पाहून मी थक होत आहे ! थोराराहून परत येताना जर येथें एक तंबू अगर एक माणूस उभा माझ्या दृष्टीस पडला, तर तुमची छावणी लुटून फस्त करीन व जहागीर हिंसका वून घेईन याची याद राखा. ” हें ऐकून शिंदे निमूटपणें परत जाऊन आपला गोट मोडून एकदम चालते झाले.

या वेळीं पाटील बोवांचा हेतु यजमानाचें पाणीं जोखण्याचाही कदाचित् असेल.

असेल!!” असें बोलून मोठा विस्मय केला. दुसरे दिवशीं पातशहाचे भेटीस तिघे सरदार गेले. त्यांच्या यांच्या भेटी होऊन परस्परें बोलणीं होऊन तिघांस पोषाग देऊन मार्गस्थ केलें. ढालाईत पुण्यास दाखल जाहल्यावर पत्रें पाहून श्रीमंत संतोष पावले.

पुढें त्रिंबकराव मामा पेंठे फौजेसुद्धां पेशजी जाऊन, तुंगभद्रा पार होऊन टिपूचे मुलखांत छावणी करून होते, त्यांस पत्रें सरकारचीं गेलीं, “सालमज-कुरी आमची स्वारी टिपूवर करावयाचा बेत आहे. बरसात गेली म्हणजे त्या रोखानें डेरे देतो; तुम्हीं टिपूस सावध करावें.” अशीं पत्रें त्रिंबकराव मामा पेंठे यांस गेलीं. इकडे श्रीमंतांचे शरीरास कांहीं विकृति झाली. ती दिवसानदिवस जडकावत चालली. त्यामुळें श्रीमंतांची प्रकृत फारच बिघडत चालली. तसेच श्रीमंत डेण्यास दाखल झाले. तेथून निघाले ते मजल दरमजल कर्नाटक-प्रांती चालले. कृष्णेपावेतो गेले. तेव्हां शरीरास फार विकृति झाली, म्हणून कृष्णा-तीराहून स्वारी माघारी फिरली. ते दरकूच पुण्यास येऊन दाखल जाहले. तेव्हां शरीरास दिवसेंदिवस बहुतच विकृति होत चालली. वैद्यही बहुत आणिले. हिंदुस्या-नांतून गंगौ विष्णु मोठे नामांकित वैद्य त्यांसही आणिले. परंतु उताराची जैत नाही. दिवसेंदिवस शरीरही क्षीण होत चाललें. वैद्य यांनीं मोठे उपाय केले. परंतु औषध लागू पडेना. झाडून वैद्य मिळून रोगाची चिकित्सा करून निदान ठर-विलें, “या रोगाचें नांव राजयक्ष्मा.” असें जाहलें त्या समयीं श्रीमंतांचे मनांत अशी गोष्ट आली कीं “आतां येथें राहून उपयोग नाही. आतां थेंउरास श्री-गणपतीचे चरणाजवळ जाऊन पडावें मग तेथें काय होणार असेल तें होईल.”

असा निश्चय करून झाडून सरदार व मानकरी व हुजुरात व सरंजामी लोक तमाम फौजेसुद्धां कारभारी झाडून थेंउरच्या मुक्कामीं यावें, अशी आज्ञा सरकारची जहाली. त्याप्रमाणे सर्व फौजा व कारभारी व मुत्सदी व दरकदार झाडून थेंउर मुक्कामीं येऊन राहिले. तमाम फौजा सभोवत्या डेरे देऊन उतरल्या. अठरा*

५४. या १७७०-७१-७२ च्या मुलख-गिरीचे वर्णन येथें दिलें नाहीं. या वेळीं हैदराची खोड खूपच मोडली. श्रीरंगपटणास वेढा घालून त्यास दुसरे ठिकाणीं इतकें जेरीस आणिलें कीं, श्रीमंतांच्या बळकट दुखण्याच्या बातमीवरून त्रिंबकराव मामा घाबरत परत आले तरी शिवाजी महाराजांच्या तीर्थरूपांच्या जहागिरीचे पांच प्रांत—कोल्हार, बंगलूर, उसकोटा बालापूर व सीरा—३६ लक्ष रुपये मागील बाकी व स्वारी

खर्च, आणि ११ लक्ष रुपये दरसाल खंडणी, इतकें कबूल करण्यास हैदरास भाग पडलें.

५५. लागवणकर वेद्याविषयीं एक गोष्ट प्रसिद्ध आहे, तीस येथें आधार नाहीं.

५६. जात=अवलेख.

* अठरा कारखाने=सरकारी मुख्य अठरा खातीं हीं, उधर-खबुतर-जनान-जवाहीर-जामदार-जिकीर-तालीम-तोफ-थडी-दसर-दारू-दिवान-नगार-पील-फरा-बंदी-भोदी-शिंकारखाना. हे अठरा

कारखाने तेथेंच राहिले. याप्रमाणें सर्व निघून थेउरचे मुक्कामी येऊन राहिले. पुण्यांत फक्त दादासाहेब व आणंदीबाई अशीं राहिलीं. व आणखी वाड्याचा बंदोबस्त करून सारे थेउरास येऊन राहिले. तेथें दैवी उपाय अनुष्ठानास ब्राह्मण घातले. गणपतीची आराधना मांडली. वैद्य-उपायही चालला. नारायणरावसाहेब सुद्धां थेउरचे मुक्कामास जाऊन राहिले. पुढें त्रिंबकरावमामा पेंठे कर्नाटकांत टिपूच्या मुलखांत छावणी करून होते त्यांस पत्रें पूर्वी सरकारचीं गेलीं होतीं कीं, “खांसा स्वारी मोहिमेस येते, तुम्हीं टिपूस सावध करावें.” त्यांस फिरून पत्रें पाठविलीं कीं, “आमचे शरीरास फारच विकृति झाली तत्रापि कृष्णातीरपर्यंत आलों होतो; पुढें येण्याचें अवसान राहिलें नाही म्हणून परत माघारें आलों. तों शरीराला फारच व्याधीनें ग्रस्त केलें म्हणून हल्लीं थेउरचे मुक्कामी येऊन राहिलों, तर तुम्हीं फौजसुद्धां निघोन माघारें यावें.” अशीं पत्रें कर्नाटकांत जाऊन पौचतांच त्रिंबकराव मामा पेंठे फौजसुद्धां तुंगभद्रा उतरून, आलीकडे येऊन, तेथून दरकूच येऊन पुण्यास पोचले. तेथून थेउरास येऊन श्रीमंतांची भेट झाली. सर्व बारीक मोठें वर्तमान श्रीमंतांस समजाविलें. थेउरचे मुक्कामी झाडून मुत्सद्दी येऊन थेउरास राहिले.

मग नाना फडणीस व मोरोबादादा फडणीस, हरिपंत तात्या फडके, त्रिंबकराव मामा पेंठे व सखाराम बापू व महादजीपंत गुरुजी, बाजीपंत अण्णा, गोविंद शिवराम खाजगीवाले व आनंदराव जिवाजी पानसे, विंचूरकर, पटवर्धन, राजेबहादर, अशी सर्व लहान थोर सरदार मंडळी व मुत्सद्दी मंडळी येऊन दरबारी बसले आहेत. त्या वेळेस श्रीमंत आंगांत आंगरखा घालून डोकीस पागोटें, वरून शालनाम्याचा रुमाल बांधून पायांत विजार घालून बसले. त्या वेळेस श्रीमंतांनीं गोष्ट काढली कीं, आमचे कारभाराचे हेतु बहुतेक पुरते झाले, परंतु तीन गोष्टी मनांत राहिल्या.” असें सरकारचें बोलणें ऐकतांच नाना फडणीस व हरिपंत फडके यांणीं विनंति केली कीं, “कोणत्या गोष्टी मनांत राहिल्या असतील त्या आतां बोलावयास मनांत संशय येऊं नये, सेवकांच्यांनीं पार व्हावयाजोग्या असल्यास रुकार देऊं, नाही तर उगोच राहूं.” असें ऐकतांच श्रीमंत म्हणतात, “पूर्वीं भाऊसाहेब, विश्वासरावसाहेब, पाणिपतास लढाईत गर्क झाले ते वर्तमान ऐकून गिलच्यांचे पारिपत्यास तीर्थस्वरूप दादासाहेब गेले, त्यांणीं पारिपत्य केलें; तथापि गिलच्यांचें पारिपत्य माझे मना जोगें झालें नाही.” असें बोलून नाना फडणीस व

कारखाने निरनिराळ्या प्रकारें दिले आहेत. (मोलस्वर्थकृत कोश पृष्ठ १२.) यांतील बहुतेकांचे अर्थ स्पष्ट आहेतच. 'जिकीर

खाना' म्हणजे अडगळ ठेवण्याची जागा. पल्लिखाना=गजशाळा. मोदीखाना=लष्करचे धान्याची वगैरे कोठी.

हरिपंततात्या फडके यांस उत्तर सांगतात कीं, “ तुम्ही मघाशीं विचारलें कीं, काय असेल ती आज्ञा करावी म्हणून त्याचें उत्तर तुम्हांला सांगतों. एक गिलच्यांचें पारिपत्य, दुसरें टिपूचें पारिपत्य, तिसरें मला कर्ज जहालें व माझीं खतें सावकारीं गुंतलेलीं आहेत तीं आपणून द्यावीं, तर माझे हेतु पूर्ण झाले असें होईल. ”

त्या वेळेस सर्व मंडळी बसलेली होती, परंतु कोणाच्यानें हिंमतीचें उत्तर झालें नाहीं. त्या समयीं नाना फडणीस यांणीं छातीला हात लावून श्रीमंतांची खातरजमा केली, या तिहीं गोष्टींची काळजी सरकारांनीं ठेवूं नये, तिन्ही गोष्टी आम्ही पार करितों. ” तें ऐकून श्रीमंत रावसाहेब संतोष पावले आणि म्हणतात, “ सावकाराकडे खतें आहेत तीं माझ्या डोळ्यांदेखत मजजवळ आलीं पाहिजेत, तर माझा प्राण गुंतणार नाहीं. ” असें ऐकतांच नाना यांणीं रामचंद्र नाईक परांजपे यांस जवळ बोलावून सांगितलें कीं, “ नाईक, तुम्ही सावकाराचे पंचवीस लक्षांचे हवाले घेऊन तुम्ही आपले नांवाचे चिठ्ठे देऊन श्रीमंतांचे नांवाचीं खतें आहेत तीं आपणून श्रीमंतांपुढें ठेवावीं. ” असें नानांनीं सांगतांच, परांजपे यांनीं सर्व सावकार यांजकडे जाऊन, सरकारचे कर्जाचे हवाले घेऊन, आपल्या नांवाच्या चिठ्ठ्या देऊन सरकारच्या नांवाचीं खतें होती तीं माघारीं आणलीं, आणि श्रीमंतांपुढें ठेविलीं. तीं खतें पाहून श्रीमंतांची मर्जी प्रसन्न जहाली.

त्यावेळेस हरिपंत तात्या फडके तेथें होतेच, त्यांस श्रीमंत बोलतात कीं, “ तुम्हीं माझी सेवा एकनिष्ठपणें केली; तुम्हांस काय द्यावें ? ” तेव्हां तात्या यांणीं हात जोडून विनंति केली कीं, “ जें स्वामी कृपा करून देतलें तें घेईन. ” असें ऐकतांच श्रीमंत यांणीं उत्तर केलें कीं, “ तुम्हांस गांव इनाम देईन, अथवा महाल मागितले तरी देईन, परंतु माझे मार्गें चालणें कठिण. अनेक तऱ्हेचे कारभार होतील तेव्हां तुम्हांस श्रम वाटतील कीं, ‘ श्रीमंतांनीं दिलें आणि आतां याला हे हिसके देतात. ’ हें नीट नाहीं. यास्तव असें देणें देतो कीं, ज्यावर कोणाचा वारसा नाहीं. ” हें ऐकून फडके यांणीं गोष्ट कबूल केली. त्या समयीं आपले श्रीवर्धनचे देशमुखीपैकीं आपले जातीचा हिस्सा हरिपंत तात्यांस बक्षीस देऊन, पत्रें करून दिलीं. असें देणें दिलें.

पुढें दादासाहेब यांस थेउरचे मुक्कामी भेटावयास आणिलें. त्यांची व रावसाहेब यांची भेट होऊन, दादासाहेब यांस जवळ बसवून, सर्व राज्यप्रकरणीं बोलणीं दादासाहेब यांसि बोलून, नारायणराव साहेब यांस जवळ आणवून दादासाहेब

५७. ह्या शेवटल्या भेटी-माधवरावांची अंतःकाळची भाषण-रमाबाईचा शोक-तिची भाषणें व सती जाणें-ह्या सर्व गोष्टी राव ब० कीर्तने यांच्या थोरले माधवरावांच्या नाटकांत उत्तम प्रकारें वर्णिल्या आ-

हेत-त्यांतच रामशास्त्री बावांची निस्पृहता-रमाबाईची व माधवरावांची परस्पर प्रीति-दादांचा हेकटपणा-वगैरे गोष्टींचेही चांगळे वर्णन केलें आहे.

यांचे हातीं दिले; आणि सांगितले कीं, “ आतां याचा प्रतिपाळ करणे सर्व तुम्हांकडे; जसा नानासाहेब यांणीं सर्वांचा प्रतिपाळ केला, तसा तुम्ही आतां या मुलास जवळ घेऊन राज्यकारभार करावा. आतां मनांत कोणते गोष्टीची आढी ठेवू नये. सर्व तुमचें आहे असे समजून, या मुलावर दृष्टि देऊन राज्य चालवावे. या परतें आतां सांगणें काय ? आपण सर्व जाणत आहां. मी लेकरानें काय सांगवें ? ” असे दादासाहेब यांणीं ऐकून रावसाहेब यांची खातरजमा केली कीं, “ बाळा, तूं आतां या गोष्टीची चिंता काहीं करूं नको. जसे वडिलांनीं चालविले तसेच पुढें चालवीन, यांत संशय तिळप्राय मनांत येऊं देऊं नको. ” अशी खातरजमा दादासाहेब यांणीं रावसाहेब यांची केली.

नंतर सखाराम बापू यांस जवळ बोलावून, श्रीमंतांनीं जवळ बसवून बापूस सांगितले कीं, “ आतां पुढें राज्य चालविणें तुम्हांकडे आहे. आजपर्यंत ज्या गोष्टी जाहल्या त्या मनांत न आणितां निःसंशय राज्यकारभार चालवावा. ” त्या वेळेस नारायणराव साहेब यांस बोलावून बापूंचे हातीं दिले कीं, “ हें लहान लेंकरूं, याणें काहीं पाहिलें नाहीं, याचा सांभाळ चांगला करून, राज्यकारभार न्यायनीतीनें चालवावा. आतां दुसरा अर्थ मनांत न आणितां काम करावें. ” हें ऐकून बापूंनीं श्रीमंतांचे पायास हात लावून बोलले, “ आतां मजकडून वांकडी वर्तणूक काहीं व्हावयाची नाहीं. ” असे श्रीमंतांचे पायास हात लावून सांगितले.

पुढें रामचंद्र नाईक परांजपे यांणीं सावकारी हवाले घेऊन सावकारांच्या चिठ्या माघान्या आणिल्या. त्याबद्दल सरकार परांजपे यांजवर कृपावंत होऊन पालखीचीं वस्त्रे परांजपे यांस दिलीं.

पुढें नाना फडणीस व मोरोबादादा फडणीस, हरिपंत फडके, रामचंद्र गणेश, गोविंद शिवराम, बाजीपंत अण्णा, महादजीपंत गुरुजी असे सर्व बोलावून आणून, राज्याची निरवानिरव केली. सर्व नारायणराव साहेब यांस निरवून शके १६९४, नंदननाम संवत्सरे, सन् सल्लास सवैन मयां व अल्लफ, कार्तिक वद्य ८ बुधवार, प्रातःकाळीं, प्रहर दिवसास थेउरास श्रीगणपतीजवळ कैलासवास केला.

त्या समयीं रमाबाई साहेब हीं बरोबर जाण्याचा निश्चय करून, प्रेतासमीप येऊन बसलीं. तें पाहून कारभारी वगैरे मंडळी यांनीं बहुतां प्रकारें वारिलें; परंतु कोणाचें न ऐकतां निश्चयात्मक गोष्ट खचीत सांगितली कीं, “ मला पाठीमागे रहावयाचें नाहीं. ” दादासाहेब व पार्वतीबाईसाहेब यांचेही वचन मान्य केले नाहीं. तेव्हां साऱ्यांस समजले कीं, जाण्याचा निश्चय खरा. तेव्हां जाण्याची तयारी करून साहित्य केले. समागमे रमाबाईसाहेब वाणें धांटून, सर्वास द्यावयाचें तें देऊन, निघते वेळेस

फिरून रमाबाई यांणी दादासाहेब व सखाराम बापू या दोघांस नारायणराव यां-
विषयी बहुत प्रकारें निरविल्लें कीं, “ हें लहान लेंकरूं, याचा प्रतिपाळ तुम्हीं
आतां चांगला करावा, दुसरा भाव दाखवूं नये. ” मग बाई सहगमनास निघा-
ली. सर्व मंडळी मुत्सद्दी व कारकून व कारभारी बरोबर मानकरी व सरदार सर्व
निघाले. स्मशानांत जाऊन बाई सती गेली. सर्व क्रिया बारा दिवस पर्यंत ना-
रायणराव साहेब यांणी केली.

नारायणराव बळ्हाळ—१७७२-१७७३.

[माधवराव यांस] तेरा दिवस झाल्यानंतर दादासाहेबसुद्धां सर्व कारभारी
व मुत्सद्दी व कारकून व सरदार व मानकरी असे मिळून नारायणराव साहेब
यांस घेऊन पुण्यास आले. नंतर सातान्यास जाण्याचा निश्चय ठरला. नाराय-
णराव साहेब यांस घेऊन दादासाहेब व सखाराम बापू, पुरंदरे बजाबा व ना-
ना फडणीस व हरिपंत फडके अशी सर्वत्र मंडळी पुण्याहून निघून सातान्यास
जाऊन, राजे यांस भेटून, सर्व मजकूर विदित करून, पुढें “ नारायणराव यां-
चे नांवें पेशवाई पदाची वस्त्रे द्यावीं, ” अशी सर्वांनीं विनंति केली. नंतर राजे
यांनीं पेशवाईचीं वस्त्रे नारायणराव यांस देऊन शिक्रे कटार हवारीं केली. मग
तेथून महाराजांचा निरोप घेऊन पुण्यास आले. नंतर कारभार करूं लागले.

तेव्हां दादासाहेब यांस पहिल्याप्रमाणेंच ठेविल्लें, तें दादासाहेब यांचे मनास
घाईट वाटून मोठा विषाद वाटला. पुढें कारभाराचें अंग दादासाहेब यांजकडे
कांहीं नाहीं असें जाणून दादा यांणी तपश्चर्या मांडली. त्या समयीं नारायणराव
साहेब यांणी दोन चार वेळां जवळ जाऊन विनंति केली कीं, आतां आपण
राग सोडून राज्यकारभारांत चित्त घालून तुम्ही आम्ही एकचित्त होऊन राज्य
चालवूं. ” अशी वारंवार नारायणराव साहेब यांणी विज्ञापना केली. परंतु तें दा-
दांचे मनांत येईना. सारा हेतु हाच कीं, “ मीच राज्य करीन. ” असा निश्चय
दादांचा जाणून रावसाहेब कारभार करूं लागले. मध्यें नारायणराव साहेब गं-
गापुरास गोपिकाबाई यांस भेटावयास गेले. तेव्हां पाठीमागें दादासाहेब यांणी

१. वस्त्रे दिसेंवरांत मिळालीं. या वेळीं
सखारामबापूस कारभार्याचीं वस्त्रे दिलीं.
बजाबा पुरंदरे दिवाण झाले व नानास फ-
डणीशीचे जागेवर कायम केलें.

२. दादा कांहीं दिवस मोकळे होते.
पण लौकरच त्यांस सर्व कारभार्यांच्या अ-
नुमते केंदेंत ठेविल्लें. बापूच्या मनास मात्र
हा विचार आला नाहीं.

३. माधवराव, नारायणराव व सवाई
माधवराव यां सर्वास “ रावसाहेब ” असेंच

या बखरींत म्हटलें आहे.

४. ही माधवराव व नारायणराव यांची
आई. राघोवादादावरून हिचें माधवरावाशीं
बिनसल्यावरून ती पुण्याहून एकदां निघून
गेली ती पुनः परत आली नाहीं. सवाई
माधवरावांच्या मुंजीच्या वेळीं नानाफड-
णीस यांणीही समारंभास येण्याविषयीं बहुत
आग्रह केला, परंतु त्या बाईनें ती गोष्ट क-
बूल केली नाहीं.

फितूर केला. ती बातमी गंगापुरास रावसाहेब यांस समजल्यानंतर लागलेच टाकोटाक पुण्यांत येऊन, सारा मजकूर मनास आणून, बराबर बंदोबस्त करून, सारे फितूरवाले धरून किल्यावर टाकिले.

असा बंदोबस्त केला. आणखी फिरून दादासाहेब यांस रावसाहेब यांणी वारं-वार हेच सांगितलें कीं, “ आपण राग सोडून द्यावा. तुम्ही आम्ही एकत्र होऊन राज्य चालवूं ” याप्रमाणें नारायणराव सांगत गेले. परंतु ते दादा यांचे चित्तास न येई. वाड्यांत सदरबारगीर होते ते बापू यांणी दूर केले. दादासाहेब यांचे भोंवतीं चौकी पहारे कडोविकडीचे ठेविले, तेव्हां पासून दादासाहेब उपवास करूं लागले. इकडे राज्यकारभार चालूं लागला. असें करीत असतां सहा महिने लोटले.

नंतर दादासाहेब यांणी गारदीयांजकडे फितूर मांडला. नऊ लाख रुपये गारद्यांस देऊं म्हणून कागद लिहून दिला आणि नारायणराव साहेब यांस कैद करावें. या मसलतीस सखाराम बापू यांचें आंग होतें तें बाहेर दृष्टीस येऊं दिलें नाहीं. आणखी एक दोन असामी यांचा सल्ला त्यांत होता. हा मजकूर सारा आनंदीबाई यांणी केला. तेव्हां जे कागदपत्र केले, ते आनंदीबाई यांणी पाहून ‘धरावें’ असें जें होतें त्या ‘ध’ चा ‘मा’ केला. ही गोष्ट सखारामपंत यांस माहीत नव्हती.

राज्यकारभार करीत असतां श्रावणमासाचा *उत्साह जाहल्यानंतर गणेश चतुर्थीचे उत्साहास आरंभ जाहल्यानंतर उत्साहाचे संधीत कुलाब्यास राघोनी आंग्रे यांस बलावणें सरकारचें गेलें होतें. तेही पुण्यास निघून आले. उत्साह जाहल्यानंतर रावसाहेब आंग्रे यांस भेटावयास गेले. त्यांस भेटून, त्यांस राहाण्याचें सांगून स्वारी सरकारची पर्वतीस देवदर्शनास जाऊन माघारी फिरली. त्या समयीं फितुराची गुणगुण समजली. वाटेनें हरिपंत फडके यांस श्रीमंत बोलले, “हें काय ? हा मजकूर तुम्हीं मनास आणिला कीं नाहीं ? ” त्या समयीं हरिपंत यांनीं उत्तर केलें, “आतां जेवून आल्यानंतर याचा विचार करूं ” असें बोलून हरिपंत आपले घरां गेले. श्रीमंत वाड्यांत आले. भोजनास उशीर झाला म्हणोन वांकनीस यांस सांगितलें कीं, “उदईक गोसावी यांस भोजनास बोलावूं.” असें बोलून श्रीमंत

५. सदरबारगीर=वाड्यांतील पहाऱ्यावरील स्वार.

६. गारदी=गार्दी हा शब्द पोर्तुगीज-Guarda इ० Guard या शब्दापासून झाला असावा.

७. मजकूर=खटपट. * दक्षणेचा.

११ हा टोलेजंग उत्साह गणपतिमहालांत ११ दिवस होत असे. तेथें केळीच्या खुंटा

एवढाल्या मेणवत्या हरदासाचे दोन्ही बाजूंस लावीत व प्रत्येक झुंबरांत व झाडांत ७५ ७५ मेणवत्या लागत. व ११ दिवसांचे ११ विडे ज्यांस मिळत त्यांचीं पानें व चुना शिवाय करून विड्याचे साहित्याची वर्षीची वेगमी होई. (पुणें शहरचें वणन पहा.)

८. ता० ३० आगस्ट १७७३ रोजी.

९. गोसावी-उत्साहाचे हरदासबोवा.

भोजनास बसले. भोजन करते वेळेस ही गुणगुण सारी समजली. परंतु होणार तें चुकत नाही, तें सर्व घडून येतें. श्रमिंत भोजन करून उठल्यानंतर विडा घेऊन महालांत निजावयास गेले.

ती संधि राखून तुळाजी पोंवार खिसमतगार, निसबत दादासाहेब, हा गारदी यांस कळवावयास गेला. आणि गारदी यांस सांगितलें कीं, “ आतां तुम्हीं उशीर करूं नका. तुमचा किनूर सारा वाड्यांत समजला आहे. अशा वेळेस संधि साधेल तरच कार्य शेवटास लागेल. नाही तर सारे अवघे फाशांत पडाल.” असें वर्तमान तुळाजीनें सांगून, गारदी तयार करून, हजार दोन हजार गारदी कंबरबस्त होऊन, दिल्ली दरवाज्यावर येऊन, आंत जाऊं लागले. तेव्हां चौकीदार यांणीं मनाई करतांच गारदी यांणीं दरवाज्यांत तोडतोड करून आंत नीट चालले आणि वाड्याचे तटावर गेले. त्या समयीं इच्छारामपंत ढेरे, पागा हुजूर, हे जेवून वाड्यांत येत होते त्यांनीं गारदी पाहून, “ काय आहे ! काय आहे ! ” म्हणोन बोलूं लागले. तें तुळाजीनें ऐकून, तुळाजी गारद्यांस बोलतो, “याला मारा. पहातां काय ?” असें गारद्यांनीं ऐकून गारदी निःसंग ढेरे यांजवर चालून आले. ते इच्छारामपंत यांणीं पाहून गोशाळेत शिरले कीं, “गाईचा आसरा केल्यानें तरी वांचेन.” परंतु ते गारदी निष्ठुर, त्यांजला दया कोठून ! इच्छारामपंत गाईच्या आड पडला असतां, गाईसुद्धां, गारद्यांनीं इच्छारामपंतास ठार केले. अशी मारामार करीत वाड्यांत शिरले. शिरून वाड्यांत दिवाणखान्यांत चढले. तेथें आवाजीपंत होता, तो कवाडें लावूं लागला. तें पाहून गारदी बोलले, “ कवाड लावितां तोडीन.” तें आवाजीपंत यानें ऐकिलें. परंतु कवाड लावूं लागला. तेव्हां गारदी धांवून, आवाजीपंत यास ठार केला. आणि गारदी आंत शिरले. अशी गर्दी वाड्यांत मोठी पाहून, सफेली वरती गारदी चढले आहेत हें पाहून, शहरांत मोठी हूल* पडली. मोठी गडबड जाहली. लोक चोर्हीकडे पळूं लागले. बाजारकरी यांणीं दुकानें लाविलीं.

इकडे वाड्यांत रावसाहेब निजले होते ते उठून, गणपतीचे रंगमहालांतून, कोठीच्या जिऱ्यानें चढून, दादासाहेब यांजकडे चालिले. त्या समयीं चापाजी

१०. दिल्ली दरवाजा=मुख्य द्वार. हें द्वार दिल्लीकडेच्या बाजूस म्हणजे उत्तरेस ठेवण्याची चाल होती. हें दिल्लीपतीच्या सन्मानार्थे असावें. हा दिल्ली दरवाजा अद्याप आहे. ह्याच्या पुढील मैदानांत मंडईचा भाजीबाजार थोडे वर्षांपूर्वी भरत होता.

ग्रांट डफ म्हणतात गारदी उत्तरेच्या दरवाजांनें (म्हणजे दिल्ली दरवाजांनें) न

शिरतां पूर्वे द्वारानें आंत गेले.

११. सफेली-तटाची गच्ची.

* हूल=दंगा, धांदल.

१२. दिल्ली दरवाज्याप्रमाणें ही स्थाने पहाण्याची कोणात आशा नको. हल्लींच्या अमलाच्या प्रारंभीच वाड्याचें दहन झालें. हल्लीं दिल्ली दरवाजा व त्याच्या संगतिणी-भोंवतील भिती-मात्र येथें एकदां असें स्थल

टिळेकर खिजमतगार व नारोबा फाटक शिष्या, असे दोघेजण बरोबर होते. त्यांसुद्धां दादासाहेब यांजकडे जाऊन रावसाहेब म्हणतात कीं, “ गारद्यांनीं वाड्यामध्ये मोठी धूम करून मारामारी केली, म्हणून मी तुम्हांपार्शीं आलों, तुम्ही हा फितूर केला. ते गारदी आतां समजावून वाटेस लावावे. तुम्हांस राज्य करणें असल्यास मला कैदेत घालून, सुखें राज्य करावें. ” असें बोलणें बोलतात ती बातमी गारद्यांस लागतांच गारदी निःसंग होऊन, दादासाहेब यांजकडे आले. ते पाहून नारायणराव साहेब यांनीं दादासाहेब यांच्या कंबरेस मिठी घातली. हे पाहून खैरगसिंग व मुमेरसिंग व महंमद इसब हे तलवारी उपसून धांवले. त्या समयीं तुळाजीनें जाऊन श्रीमंतांस ओढून आणिलें आणि तोडानें बोलतो, “ आतां कां पळतोस ? ” असें म्हणून ओढिलें. तेव्हां चापाजी टिळेकर यानें गारद्यांस सांगितलें, “ अरे ! लहान लकडें ! यास मारूं नका. ” असें म्हणून चापाजी श्रीमंतांचे आंगावर पडला. त्या समयीं अगोदर चापाजीस तोडिलें. हे पाहून नारोबा फाटक जवळ उभा होता तोही श्रीमंतांचे आंगावर पडला. तेव्हां फाटक यांचे डोकें उडविलें. नारायणराव साहेब यांची शुद्धि गेली. काहीं सुचेनासें झाले. मग गारद्यांनीं वारावर वार केले. कोयळा फुटून बाहेर पडला. अशी मारामार झाली.

इकडे शहरामध्ये मोठी हूल पडली. त्यामुळें सरदार तयार होऊन आले. ते कोण कोण ? अगोदर हरिपंत फडके घोड्यावर स्वार होऊन वाड्यापार्शीं येऊन, उभे राहून पहातात तों गारदी मोठे चवताळले, निष्ठुर झाले, असें पाहिलें. हे पाहून हरिपंत माघारे फिरले. तसेच सरदार मोठे मोठे व उमराव आले. आपाजीराव पाटणकर, खंडोजी जगताप, रास्ते आनंदराव, गणपतराव दुसरे-मामा त्रिंबकराव, आपा बळवंतराव, गोविंदराव गायकवाड, भवानराव प्रतिनिधि, मालोजी घोरपडे, मालोजी निंबाळकर, आणखी पागा हजुरांतील, सखारामबापू, बजाबा पुरंदरे, मोरोबादादा फडणीस, हरिपंत फडके, आनंदराव जिवाजी, राघोजी आंग्रे, नाना फडणीस, बाळाजीपंत दामले, पानशे, असे कितती गणतीस धरावे ? असे सर्व मिळोन बुधवारचे चावडीवर जमा झाले. तेव्हां तथें जमा होऊन विचार करितात, “ आतां उपाय कोणता करावा ? ” तेव्हां सारे सरदार व पागे म्हणतात, वाड्यावर हल्ला करूं आणि गारदी मारून बाहेर काढूं. गारद्यांचा हिशोब आम्हांपुढे

होतें असें हलूच खालीं माना घालून सांगत उभ्या आहेत.

१३. खैरगसिंग वाड्यांत पहाण्यावर होता तो आपल्या सोबत्यांस-मुमेरसिंग

व महंमद घेसूफ यांस-सामील झाला.

१४. तुळाजी पंवार यास नारायणरावांनें पूर्वीं सर्वांदिखत फटकें दिले होतें म्हणून त्याणें सूड घेण्यासाठीं हे काम केले. ग्रांट डफ.

तो काय ! ” अशी मसलत करितात. ती मसलत चापूंचे ध्यानांत येईना. कारण “ राव वाड्यांत गुंतले आहेत, तेव्हां आम्ही बाहेरून हल्ला करण्यास जाऊं तर ते गारदी वाड्यांत एकादा अनर्थ करतील. यासाठी हल्ला करितां येत नाही. वाड्यांतली खबर बाहेर समजत नाही. ”

इकडे वाड्यांत रावसाहेब यांस मारल्यानंतर गारदी यांणी वाड्यांत लुटालूट फार केली. सोवळे, ओवळे कांहीं पाहिलें नाहीं. असा अनर्थ करून, दादासाहेब यांस गारदी यांनीं पोषाक करून, सैदरेस आणिलें. दादासाहेब विडा घेऊन सदरेस येऊन बसले. सर्व गारदी दादासाहेब यांस सलाम करून जवळ उभे राहिले. त्या समयीं नारोजी नाईक जासूद दादासाहेब यांसपाशीं येऊन स्पष्ट भाषण करिता झाला. “ चांगलें केलें ! तुम्हीं पेशव्यांचे वंशांत येऊन मोठी कीर्ति मिळविली ! काय लौकिक केला !! ” असें बोलत आहे तो गारद्यांस इशारत होतांच, लागलेंच नारोजीचें शीर उडविलें. मग दादासाहेब यांणी चोपदार बाहेर पाठविला. त्यास सांगितलें कीं, “ बाहेर मंडळी चावडीवर जमा झाली आहे तें तूं जाऊन, मालोजी घोरपडे व बजावा पुरंदरे, या दोघांस बलावून घेऊन यावें. ” त्या समयीं तो चोपदार चावडीवर येऊन, मालोजी घोरपडे व बजावा पुरंदरे यांस त्यानें सांगितलें कीं, “ तुम्हांस उभयतांस वाड्यांत बलाविलें आहे. ” हें ऐकून, सर्व मंडळी त्यांस म्हणूं लागली, “ तुम्हीं उभयतां जाऊन, वाड्यांतला समाचार घेऊन यावें. ” असें सर्वांनीं सांगितल्यावरून निघाले ते नीट गणेश दरवाज्यानें वाड्यांत आले. तो कचेरींत दादासाहेब बसले आहेत. त्यांस पाहून, मालोजीनें रामराम करून बजावा यांनें नमस्कार केला. तेव्हां झालें वर्तमान त्यांस सांगितलें. तेव्हां मालोजीनें ऐकून उत्तर केलें, “ चांगली कीर्ति मिळविली ! चांगला लौकिक संपादिला !! ” हें दादासाहेब यांनीं ऐकून दादासाहेब बोलतात, “ झाली गोष्ट येत नाही. आतां आमची शहरांत द्वाही फिरवून शहरचा बंदोबस्त करावा. ” असें सांगून दोघांस बाहेर जाण्याचा निरोप दिला. त्यांनीं चावडीवर येऊन, सर्व मजकूर मंडळींस सांगितला. तेव्हां सर्वांची अवसानें निघून गेलीं. दुसऱ्यानें भवानराव प्रतिनिधि यांस बलावून नेलें. तेव्हां भवानरावपंत वाड्यांत जाऊन दादासाहेब यांस भेटले. तेव्हां भवानराव यांनीं चांगलें उत्तर केलें. “ फार लौकिक मिळविला ! गारदी म्हणजे हिशेब काय ? इतके गारद्यांस मी एकटा पुरेन. परंतु तुम्हीं नांवलौकिक चांगला मिळविला ! असो, गारद्यांचा हिशेब आम्ही ठेवीत नाही. ” असें गारद्यांनीं एकतांच गारदी चपापले. मग भवानराव यांनीं चावडीवर येऊन मजकूर जाहला तो सर्व

१५. ध्यानांत येईना=मनास येईना, प-संत पडेना.

१६. सदरेस=दरवारच्या दिवाणखान्यांत.

सांगितला. तेव्हां साऱ्यांचीं अवसाने जाऊन, सर्व मंडळी आपापले घरोघर गेली. फौज, मानकरी वगैरे, जमा झाले होते तेही सर्व आपले ठिकाणास गेले.

वाड्यांत मोठी रडारड होऊन पार्वतीबाई व सगुणाबाई व गंगाबाई यांणी जो आकांत केला आहे तो वर्णितां येत नाही. त्या समयीं गंगाबाई यांणी निश्चय समागमें जाण्याचा केला. कोणाचें ऐकत नाहीत. त्या समयीं सैभाग्यवति आनंदीबाई इणें गंगाबाईचा हात धरून, एकीकडे नेऊन, खोलीमध्ये घालून बाहेरून फडी लावून घेतली. असा मारा वाड्यांत गारदी यांनीं केला. शके १६९५ जयनाम संवत्सरे, सन आर्वा सवेन मया व अळफ, भाद्रपद शुद्ध त्रयोदशी सोमवारीं दोन प्रहराचे समयास वाड्यांत गर्दी करून सुमेरसिंग व खरगासिंग व महंमद इसप व तुळाजी पोंवार यांणी नारायण रावसाहेब यांजवर जखमा करून ठार मारिलें. दुसरे इच्छारामपंत टेरे, तिसरे आवाजीपंत, चौथा नारोबा फाटक, पांचवा चापाजी टिळेकर † खिजमतगार, सहावा नारोजी नाईक जासूद, असे वाड्यांत मारिले. याप्रमाणें मजकूर झाला.

सायंकाळीं सर्वमंडळी मुत्सद्दी उघडे बोडके होऊन, सखाराम बापू, नाना फडणीस, मोरोवादादा फडणीस, हरिपंत फडके, ड्यंबकराव मामा पेंठे व महादार्जीपंत गुरुजी, बाजीपंत अण्णा जोशी, रामचंद्र गणेश, असे सर्व लहानयोर, बजाबा पुरंदरे, आनंदराव रास्ते, सर्वत्र उघडे होऊन, वाड्यांत येऊन श्रीमंतांचें प्रेत बाहेर काढिलें. तशींच सर्वांचे घरचे येऊन सर्वांचीं प्रेतें बाहेर काढून नदीवर नेलीं. दादासाहेब समागमें अशा सर्व मंडळीसुद्धां नदीवर जाऊन, विधियुक्त अग्निसंस्कार श्रीमंतांस झाला. मग सारे आपले घरोघर गेले. याप्रमाणें दहा दिवसपर्यंत उत्तरकर्म होऊन दहावे दिवशीं झाडून मंडळी कारकून व मुत्सद्दी तमाम नदीवर तिळांजुळीस आले. त्या समयीं ड्यंबकराव मामा पेंठे व नाना फडणीस व सखाराम बापू व हरिपंत फडके असे चौघे एकीकडे बसून, वाळवेचीं लिंगें करून, परस्परें चौघांच्या आणकिया लिंगावर हात ठेवून झाल्या कीं, " नानासाहेब यांचा वंश चालवायाचा. त्या वंशाशिवाय कारभार चालवायाचा नाही. या वंशास* नमस्कार करावयाचा नाही." असें चौघांचें बोलणें होऊन, तिळांजुळीं देऊन, आपापले घरोघर गेले. नंतर तेरा दिवसपर्यंत उत्तरविधि केला.

विधि उरकल्यावर दादासाहेब यांनीं सातान्यास कारकून पाठवून, आपले नांवाचीं वस्त्रे पेशवाईचीं आणून, शिकेकटार घेऊन आले. तेव्हांपासून दादासाहेब

१७. सगुणाबाई ही बाजीरावाचा तिसरा मुलगा जो जनार्दनबाबा त्याची स्त्री.

† चापाजीच्या वंशजांस येखतपूर, ता०

पुरंदर, हा गांव इनाम चालत आहे. इतरां-विषयीं तज्जविज काय झाली ती कळत नाही.

* रघुनाथरावाच्या.

राज्यकारभार कष्ट लागले. तेव्हां त्यांनी आपले मंडळ सभोवती मिळविले. त्यांत मुख्य चिंतो विठ्ठल. असा कारभार चालत असतां सारे जुने मुत्सद्दी ह्यांची गरज नाहीशी झाली. त्या समयीं सखारामबापू यांणी मोंगलाईत फितूर करून पेशवे अंमल होता तितके मुलखाचीं ठाणीं पेशवे यांची उठवून दिली. हे बोभाट पुण्यास आले. म्हणोन दादासाहेब मोंगलाईत स्वारीस निर्घाले. त्या समयीं नाना फडणीस व हरिपंत फडके व मोरोबा फडणीस व सखारामबापू यांस समागमें घेतले. पंढरकरावमामा पेंठे हे जरीपटका वागवीत होते ते तसेच दादासाहेब यांणी, त्यांजकडेसच फौजेचे काम सांगून, स्वारी बराबर घेतले. बाकी मंडळी कैद करून बराबर चालविली. तेव्हां मोंगलाईत जाऊन, आपला अंमल चालता करून, नवावाशी लढाई घेऊन, स्वारीखर्चाचा पैका घेऊन, पुढे श्रीमंत हिंदुस्थानांत जाण्याच्या उद्देशाने खानदेशांत उतरले. तेव्हां बन्हाणपूरपावेतो स्वारी सरकारची गेली. बन्हाणपुरावर आठ पंधरा दिवस मुक्काम झाला. त्या मुक्कामी सखारामपंत बापू यांनी श्रीमंतांचा निरोप पुण्यास जाण्याचा घेतला. तेव्हां निरोप घेऊन आपले राहुटीस आले आणि नाना फडणीस वगैरे मंडळी यांस आपले राहुटीस बापू यांणी बोलवून आणून, नाना व हरिपंत तात्या यांस मजकूर सांगितला की, “आम्ही श्रीमंतांचा निरोप पुण्यास जाण्याविषयी घेतला. तेव्हां तुम्हांस पुण्यास यावयाचे आहे की नाही ?” असे बोलणे ऐकून, नाना व तात्या यांणी उत्तर केले की, “आम्ही स्वाधीन आहो की काय ? आम्हांस निरोप कसा होतो ?” हे ऐकून बापू त्यांस म्हणतात, “तुम्हांस निरोप देवविला तर तुम्ही याल ?” असे बापू बोलतांच मग सर्वांनी बोलण्यास रुकार दिला, “तुम्ही आतां निघत असलां तर आम्ही निघतो.” अशी बोलणी ऐकून, बापूंनी सर्वांस आपले बिन्हाडी जाण्याचा निरोप दिला. नंतर सर्व मंडळी आपले बिन्हाडी गेली.

१८. आपले मंडळ=सदाशिव रामचंद्र, चिंतो विठ्ठल, आवाजी महादेव, सखाराम हरि इत्यादि.

१९. पुण्यांत आपसामध्ये तंटे चालू झाले हे पाहून निजाम अल्ली व हैदर यांचे फावले. दोघांनी पेशव्यांचीं ठाणीं उठवून लाविलीं. सावाजी भोंसलाही लढाईस निघाला. दादांनी प्रथम निजामाची खोड मोडण्याचा बेत केला. स्वारीस जाण्याचे दिवशींच प्रसिद्ध रामशाही यांची व दादांची भेट झाली. व याच वेळीं नारायणरावास मारण्याच्या कामांत कोणकोणाचीं अंगें हो-

तीं हे दादांस शाहीबावांनी सांगितल्यावर “ह्यास प्रायश्चित काय ?” असे दादांनी विचारितां “देहांत प्रायश्चित, दुसरे काही नाही.” असे सांगून व “दादा या राज्यांत आहां तोंपर्यंत पुण्यांत पाय ठेवणार नाही,” अशी प्रतिज्ञा करून शाहीबावा आपले गांवीं निघोन चालते झाले.

असो. पुढे निजामाचा पराभव करून दादांनी विषकराव मामांस सावाजीवर धाडिले व आपण हैदराकडे वळले. अशा वेळीं कारभारी मंडळींत कट करण्याचे बेत सुरू झाले.

मग सखारामपंत बापू यांणी दादासाहेब यांजकडील कारभारी मंडळीचिंतो विठ्ठल वगैरे होते, त्यांस आपले राहुटीस बलावून आणून सांगते झाले कीं, “तुम्ही कारभार करितां परंतु तुम्हांस कारभाराचें धोरण अगदीं नाहीं.” तेव्हां ते बोलूं लागले “कसें नाहीं तें सांगावें.” तेव्हां बापू म्हणतात, “नाना फडणीस व हरिपंत फडके वगैरे मंडळी तुम्हीं कैद करून समागमें चालविली आहे, हे तुम्हांस कोणे ठिकाणी, कोणे वेळेस* घालवतील याचा नेम कळावयाचा नाहीं. यासाठीं तुम्हीं श्रीमंतांस विनंति करून सर्व मंडळी पुण्यास पोचती करावी. ज्याचे त्याचे घरीं ठेवून दरवाज्यावर चौकी पहारा ठेवून आपले आपले घरीं रहातील, सरकारचे परवानगी शिवाय बाहेर जाऊं नये, असें करणें हें मला चांगलें दिसतें. हे बराबर असल्याने जशी खिशांत आग बाळगावी तसें आहे. इतक्यावर सरकारची मर्जी. मी मजकूर बोललों हा मजकूर तुम्हीं श्रीमंतांचे कानावर घालावा. काय उत्तर होतें तें मला कळावें.” त्या समयीं कारभारी यांचे चिंत्तास ती गोष्ट आली. मग चिंतो विठ्ठल वगैरे श्रीमंतांकडे जाऊन, बापू बोलिले हा सारा मजकूर श्रीमंतांस समजाविला. त्या वेळेस श्रीमंत बोलिले, “बरे आहे. सखारामपंत त्यांस संभाळून नेत असल्यास आम्ही सर्वांची रवानगी पुण्यास करून देऊं. असें बोलणें श्रीमंतांचें होतांच तो मजकूर चिंतो विठ्ठल यांनीं सखारामपंत बापूंस सांगितला. मग श्रीमंतांकडे जाऊन, सारे मंडळीस बोलावून, सर्वांस निरोपाचे विडे दिले आणि दादासाहेब यांनीं सर्वांस सांगितलें कीं, “सखारामपंत पुण्यास जात आहेत, त्यांच्या बरोबर तुम्हीं जावें.” अशी सरकारची आज्ञा होतांच सर्वत्र लहान थोर, श्रीमंतांस नमस्कार करून निघाले. मग सखारामपंत बापू यांणी विनंति केली कीं, “यांचे रखवालीस कांहीं सरंजाम सरकारचा पाहिजे. माझे घरचे पतकाचे हजार बाराशें स्वार आहेत व आणखीही सरकारांतून नेमून द्यावे, म्हणजे यांस संभाळून घेऊन पुण्यास नेतो.” असें बापूंचें बोलणें ऐकतांच, हजार स्वार व हजार गारदी नेमून दिले. बापूंचे घरचा हजार बाराशें सरंजाम घेऊन सर्व मंडळी नाना फडणीस व हरिपंत तात्या व मोरोबा दादा फडणीस, बाजीपंत जोशी व बजाबा पुरंदरे असे सर्व मुत्सद्दी कारकून पुण्यास यावयास निघाले.

दादासाहेब यांची स्वारी ज्या वेळेस पुण्याहून निघाली त्या समयीं शहरचा बंदोबस्त व वाड्याचा बंदोबस्त नारो आपाजी तुळशीबागवाले यांजकडे सांगितला होता. बाकी खासगीवाले, वांकनीस वगैरे जुने मंडळ होते. आणखी दादासाहेब यांणी आपले तर्फेचे कारभारी वाड्यांत ठेविले होते. वाड्यांत पार्वतीबाई व गंगाबाई व सौभाग्यवती दुर्गाबाई अशा होत्या. इकडे सारी मंडळी श्रीमंतांचा निरोप घेऊन

* घालवतील=दगा करतील.

सखारामपंत बापूसुद्धां निघाले ते मजल दरमजल येऊन पुण्यास दाखल जाहले. मग सर्व मंडळी घोरोघर ज्यांच्या त्यांच्या घरीं ठेवून दरवाज्यावर सरकारचे पाहारे ठेविले. सरकार परवानगीशिवाय कोणी बाहेर जाऊं नये, अशी ताकीद सर्वास जाहली. याप्रमाणें झालें.

त्यास आठ पंधरा दिवस गेल्यावर सखारामपंत बापू यांणी नानाफडणीस व हरिपंत तात्या फडके, यांस आपले येथें बलावून आणून त्यांशीं बापूंनीं बोलणें केलें कीं, "आपण कोणे मसलतीनें पुण्यास आलों? त्यास पुढें विचार कसा करितां?" हें बापूंचें बोलणें ऐकून नानांनीं उत्तर केलें कीं, "या मसलतींत कांहीं फौज आपल्याजवळ पाहिजे, म्हणजे कोणतें एक राजकारण करितां येईल." तेव्हां बापूंनीं उत्तर केलें कीं, "आपल्या जवळ २-२॥ हजार सरंजाम बराबरचा आहे व पुणें मुक्कामीं फौज आहे ही फौज आपल्यास अनुकूळ होईल." असें बापूंचें बोलणें ऐकून नाना म्हणाले "बरे आहे." त्या वेळेस बापूंनीं नारो आपाजी तुळशीबागवाले यांस बलावून आणून त्यांस विचार सांगितला कीं, "आम्हांस उभयतां वाया वाड्याबाहेर काढायाच्या यास तुम्हीं अनुकूळ झालें पाहिजे." ते ऐकून नारो आपाजी यांणी उत्तर केलें कीं, "मी आपले आज्ञेशिवाय नाहीं, जें आपणांस कर्तव्य तें आम्हांसही अवश्य आहे. परंतु सध्या श्रीमंतांचा शब्द मजवर न येईल असें करणें आपणांकडे आहे." अशी मसलत करून सर्व सरदार, मानकरी पुणें मुक्कामीं होते त्यांचा अवघ्यांचा समुच्चय होऊन सर्वांचे रुकार पडले. अशी सर्व तयारी होऊन बापू, नाना व तात्या असे वाड्यांत जाऊन गंगाबाई व पार्वतीबाई व सगुणाबाई व तुर्गाबाई अशा वाड्यांत गर्दी करून बाहेर काढिल्या. त्या समयी दादासाहेब यांजकडील कारभारी वाड्यांत होते त्यांणी थोडीशी गडबड मांडिली ती पाहून, तत्क्षणीं त्यांचा बंदोबस्त करून, बायांसुद्धां सारे मुत्सद्दी सरदार, मानकरी व पागे जे पुणें मुक्कामीं होते तितक्यांसहित पुरंदर किल्यास दाखल झाले. किल्यावर चढून, किल्याचा बंदोबस्त करून, सभोवते चौक्यापहारे मोरचेबंदी करून सभोवतीं कोणी न येई असा बंदोबस्त करून, सखारामपंत बापू यांचे अनुमतानें मसलतीचा आरंभ करिते झाले.

मग दादासाहेब यांचे समागमें स्वार व पागे व एकांडे, शिलेदार व मानकरी व सरदार होते तितक्यांस श्रीमंत गंगाबाई साहेब यांचे नांवचीं पत्रें पाठवून जासूद रवाना केले. त्यांत मजकूर, "तुम्हीं सर्वांनीं निघोन पुरंदरचे मुक्कामीं यावे. दादासाहेब यांचे समागमें राहिले असतां सर्वांचे घरादाराचा बंदोबस्त सरकारांतून देशीं केला जाईल. हें समजून सर्वांनीं निघून यावे." अशी ताकीद पत्रें सर्वास

बारामतीकर यांजकडे दिली होती.

२१. एकांड्या=सडा शिपाई (याच्या

पदरीं स्वार वगैरे कांहीं नसतें. व हांही कोणाच्या पदरीं नसतो.)

लिहून पाठविली. ती पत्रे घेऊन जासूद ज्या ठिकाणी दादासाहेब यांचे लष्कर होते त्या ठिकाणी जासूद जाऊन सर्वांस पत्रे सरकारची दिली. मग तितके लोकांनी ती पत्रे घेऊन, श्रीमंतांस दाखविली. आणि सर्वांनी विनंति केली, “ आम्हांला काय आज्ञा ती सांगावी. येथे रहावे, तर तिकडे मुलामाणसांची अशा सोडावी; असा प्रकार झाला आहे. याची तजवीज कशी करावी?” असे सर्वांचे बोलणे. दादासाहेब यांणी ऐकून सर्वांस उत्तर केले की, “ ज्याला आमचे अगत्य असेल त्याणे येथे रहावे. जाईल त्यास आमची मनाई नाही. ” असे उत्तर होताच सर्व सरदार व शिलेदार व मानकरी व एकांडे हुजुरात पागे सर्व देशी निघाले. ते येते झाले. येऊन सर्व पुरंदरास कारभारी यांस भेटले. पुढे शिंदे, होळकर, गायकवाड व भोंसले व विसाजी कृष्ण विनीवाले, यांसही पत्रे अशीच गेली की, दादासाहेब यांस कोणी सामील होऊ नये. ” असा सर्व बंदोबस्त केला.

पुढे बाईसाहेब यांचे गर्भास नऊ मास भरले. त्या समयी दादासाहेब यांची कन्या सौभाग्यवती दुर्गाबाई, इला वारामतीहून आणवून, गंगवाड यांजन्मळ ठेविली. बहुत ब्राह्मण अनुष्ठानास बसविले होते. कारण पुत्र व्हावा. अशी आराधना करित होते. नवसही बहुत ईश्वरास केले. असा प्रयत्न करित असता शके ११९६, अधिक वैशाख शुद्ध ५ पंचमी, त्या दिवशी बाईसाहेब प्रसुत झाली. पुत्र झाला. मोठा समारंभ करिते झाले. बारा दिवस होताच माधवराव असे नांव ठेवून हत्तीवर साखरा वांटल्या.

माधवराव नारायण ऊर्फ सवाई माधवराव-१७७४-१७९५.

[सवाई माधवराव यांस] सातान्याहून महाराज यांजकडून वख्ते अळंकार क शिकेकटार, पेशवाईचा अधिकार येता झाला. असे होताच माधवराव नारायण प्रधान, अशी पत्रे सर्व मुलुखांत व महालमहाली व किल्लोकिर्ली व सरसुभे होते. तितक्यांसही पत्रे पाठविली. त्यांजला मजकूर की, “ आतां रघुनाथ बाजीराव अशी पत्रे येतील ती कोणी मानू नये. रघुनाथ बाजीराव बंड आहेत. त्यांजकडे कोणी गेले असता व कोणी सामील जाहला असता, त्याचा बंदोबस्त सरकारांतून केला जाईल. ” बुंदेलखंड व झांशी व गुजराय व कांठेवाड व हिंदुस्थान येथे विसाजी कृष्ण विनीवाले होते त्यांस व शिंदे, होळकर व भोंसले व गायकवाड व कर्नाटक प्रांती सर्वांस अशीच पत्रे गेली. परराज्यांतील टिपू सुलतान, नवाब निजाम अलीखां यांस पत्रे पाठविली की, “ रघुनाथ बाजीराव बंड आहेत. यांस कोणी आपण सामील होऊ नये. ” आणखी हिंदुस्थानांत राजे रजवाडे, संस्थानी,

पाळेगार वगैरे सर्वास पत्रे सरकारची गेली. असा चोहीकडील बंदोबस्त करून, सर्व आपणांकडे रूजू घेतला. पुणे शहरचा बंदोबस्त आपला केला. दादासाहेब यांजकडील कारभारी लोक पुण्यांत होते, त्यांचा सर्वांचा बंदोबस्त करून, कैद केले. शहरांत द्वाही माधवराव नारायण म्हणून फिरली.

असा बंदोबस्त चोहीकडे करून, पुढे रघुनाथराव दादा यांजवर फौज रवाना करून त्यांचा बंदोबस्त करावा, अशी मसलत कारभारी यांची ठरली. तेव्हां पुढे पाठवावा कोण ? त्याची तजवीज कशी ? असा विचार करित असतां, अवध्यांच्या मते ठरले कीं, हरिपंत फडके यांस सरकारांतून बक्षीगिरीची वस्त्रे देऊन, जरीपटका हवालें करून, समागमें फौज हुजरात सरंजामी देऊन पाठवावे व सरदार यांस सरकारची ताकीद जहाली कीं, “ सर्वांनीं हरिपंत यांचे आज्ञेत चालावे. हरिपंत सांगतील तसें वर्तवे. ” याप्रमाणे राजश्री सखारामपंत बापू व नाना फडणीस व मोरोबा दादा फडणीस, आनंदराव रास्ते, विंचूरकर, व परशुराम भाऊ पटवर्धन व मानकरी घोरपडे, निंबाळकर, जाधव, भोईटे, दरेकर, पाटणकर, थोरात, पागे, निकम निमकपायघुडे, व नीळकंठराव रामचंद्र वगैरे सर्वांनीं रुकार दिला कीं, योग्य आहे. असे ठरून, “ हरिपंत तात्या जसें सांगतील तसें वर्तू. त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे चालू, ! ” असा सर्वांचा नेम झाला.

मग हरिपंत फडके यांजकडे फौजेचे काम सांगितले. तेव्हां हरिपंत फडके यांचे हाताखाली दुसरा कोणी नेमला पाहिजे. तेव्हां सर्वांच्या मते बापू यांनीं सांगितले कीं, “ सदाशिवपंत करमरकर यांजला नेमावे. ” असे बापूंनीं सांगितले असतां नाना फडणीस यांचे मनास ती गोष्ट आली. मग सदाशिव अनंत करमरकर यांस समक्ष बोलावून सरकारची आज्ञा झाली कीं, “ तुम्हीं हरिपंत यांचे समागमें जावे. हरिपंत जसें सांगतील तसें वर्तवे. ”

अशी सर्व तयारी होऊन, हरिपंत यांची रवानगी झाली. तेव्हां हरिपंत यांचे बराबर चाळीस हजार फौज निघाली. [शिवाय] सरंजामी यांची फौज. असे जमावसुद्धां, जिकडे दादासाहेब गेले होते, त्या रोंखानें कूचदरकूच चालते झाले. ते खानदेशांतून, बऱ्हाणपूर, अशेरी, यांच्या मैदानांत त्यांचे फौजेचा व यांचे फौजेचा मुक्काम जहाला. त्या समयीं त्र्यंबकराव मामा पेंठे दादासाहेब यांजकडे होते, परंतु मामा यांचें लक्ष सारे इकडे होते हें दादासाहेब यांस माहीत होतें. सरकारचे फौजेचे व दादासाहेब यांचे फौजेचे लढाईचे तोंड लागलें. लढाई मोठी होऊं लागली. त्या समयीं दादासाहेब यांचे फौजेत आपसांमध्ये

फितूर होऊन, कोणी शिपायाने गोळी मामांस मारिली. तिने मामा लढाईत पैडले. ही बातमी हरिपंत तात्याकडील फौजेस लागतांच लढाईचा मोठा लगट केला. तेव्हां दादासाहेब यांकडील फौज कच खाऊन माघारी फिरली. हें सरकारचे फौजेने पाहून लढाईची दाटी केली. तेव्हां दादासाहेब यांची फौज लढाईचा धर सोडून पळू लागली. दादासाहेब सुद्धा पळू लागले. सरकारची फौज पाठीमागे लागली. तेव्हां दादासाहेब यांणी फौजेसुद्धा नेमाडांतून बऱ्हाडचा रस्ता धरिला. पुढे ते चालतात, पाठीमागे ही फौज लागली आहे, असे बऱ्हाडांतून पार झाले ते मोंगलाईत उतरले. त्या समयी दादासाहेब यांणी आपले फौजेचा बंदोबस्त करून, एक जागी जमाव करून राहिले. त्यासमयी सरकारची फौज तेथे मुक्काम करून राहिली. असे जाहले असतां पुनः दुसरी लढाई झाली. त्या समयी सरकारची फौज त्या लढाईत थोडीशी कचली. ते पाहून दादासाहेब यांचे फौजेने मात्क्याने जोर करून लढाई केली. ते सरकारचे फौजेस वैषम्य वाटून आणखी लढाई झाली. त्या लढाईत दादासाहेब यांच्या फौजेने पळ काढिला. ते बेदरपावेतो पळाले. तेथपावेतो सरकारचे फौजेने पाठलाग केला. तेथून बेदरापासून दादासाहेब माघारे उलटले ते मागती बऱ्हाडचा रस्ता आटोपिला.

त्या समयी हरिपंत तात्या फडके यांणी विचार केला की, दादासाहेब आपले इतक्या फौजेस आटपत नाहीत. असे समजून, हैदराबादेस नवाब निजामअल्लीखां याशी राजकारण केले की, “आमचे घराचा फितूर होऊन श्रीमंत रघुनाथराव दादा यांणी बंड केले आहे. त्यांचे बंदोबस्तास आपण आम्हांस सामील व्हावे. आणि

३. ग्रॉंट डफ ह्मणतात दादा कर्नाटकांतून येत होते त्यांजवर त्रिवकराव मामा, साबाजी भोंसले व हरिपंत असे चालले होते. निजामही तयारी करून जिकडून फायदा त्या बाजूस मिळू म्हणून सिद्ध होता. पुढे मामांची व दादांची लढाई पंढरपूर व कासगांव यांमध्ये झाली. त्यांत त्रिवकरावास मोठ्या जखमा होऊन त्यास कैद केले. असा दादांचा जय झाला. पुढे ते बऱ्हाणपुराकडे शिंदे, होळकर यांचे साहाय्य मिळविण्यासाठी गेले. येथे वखरीतला मजकूर थोडा निराळा आहे.

त्रिवकराव पंटे हे सदाशिव चिमणाजी यांचे मामा हे पूर्वी सांगितलेच आहे. वरील लढाईत कैद केल्यावर आनंदीबाई ही त्यांस नेहेमी फटके मारवी व “आतां कसे ! मले चालले मसलती करून राज्यांत बखेडे

घालायला ! !” असे त्यांस टोंचून बोले त्या वेळचे या निघड्या शूरांचे उत्तर लक्षांत ठेवण्याजोगे आहे तो तिला खडखडीत जावसाळ करी की, “दुष्टे, मी एक मेली तरी हरकत नाही. तुझे दुसरे × × × पुण्यास पुष्कळ बसले आहेत ते तुझ्या हातीं कधी राज्य लागू देणार नाहीत.

२. दादासाहेब मामांचा पराभव करून पुढे उत्तरेकडे गेले ते नर्मदा उतरून, शिंदे व होळकर यांची फौज बराबर घेऊन, तापी नदीचे कांठी येऊन उतरले. तेथून शिंदे व होळकर हे कारभारी मंडळीस मिळाले असे कळल्यावर गुजराथेंत गेले. गुजराथेंत गेल्यावर इंग्रजांशी बोलणे लाविले. कांफणांत आधी उतरल्याचे ग्रॉंट डफ लिहीत नाहीत. पुढे टीप ७ पहा.

फौजेसुद्धा आपण खांसा आम्हांस कुमक यावें. ” असें ठरवून, वकील नवाबाकडे पाठविले. वकील तेथे जाऊन, वकिलांनीं नवाबांची भेट घेऊन सर्व मजकूर निजामअल्लीखां नवाब यांस विदित केला. तो मजकूर ऐकून घेऊन, बंदेगान अल्ली यांणीं उत्तर केलें कीं, “ तुमारे घरका कज्जा. इसके जियमे हमारी आनेकी जरूर नही. तुमारे तरफ हम् आये तो उनके दावेदार ठरे. ” अशा प्रकारचीं बोलणीं नवाब यांचीं झालीं तीं वकिलांनीं हरिपंत तात्या फडके यांजकडे सारे मजकुराचीं लिहून पाठविलीं. तीं पत्रे तात्यांनीं पाहून तो मजकूर पुरंदर मुक्कामी कारभारी यांजकडे लिहून पाठविला. त्यांचीं उत्तरें तात्यांस गेलीं कीं, “ तुम्ही खांसा नवाबाकडे जाऊन, बोलणें करून ते मदत येत असा विचार करावा. ” हीं उत्तरें तात्यांकडे येऊन पोंचत तों पुढें बरसातीचे दिवस आले. त्याजमुळें फौजेच्या छावण्या झाल्या. श्रीमंत दादासाहेब यांचे लष्करची छावणी झाली. तेव्हां दोन महिने मुक्काम झाला. त्या अवसरांत तात्या यांणीं हैदराबादेस जाऊन, नवाब निजामअल्लीखां यांची भेट घेऊन सारीं बोलणीं उभयतांचीं झालीं. परस्परें एकमेकांचीं वचनें शपया झाल्या. त्या समयीं नवाब यांस तात्या यांणीं लाख रुपये कुचाचे व लाख रुपये मुक्कामाचे असे ठरावून, तात्या आपले लष्करांत येऊन दाखल झाले.

बरसात कमी झाली तेव्हां नवाब यांची तयारी होऊन, खांसा स्वारी फौजेसुद्धा बाहेर निघाले, ते हरिपंत फडके यांचा मुक्काम जेथें होता तेथें येऊन उतरले. ती बातमी दादासाहेब यांस कळतांच ते आपले लष्करची तयारी करून, बंदोबस्तानें राहिले. तात्या यांच्या फौजेचा कूच झाला. समागमें नवाबही निघाले. ती बातमी दादासाहेब यांस समजतांच त्यांनीं लष्करचा बंदोबस्त करून, लढाईचा बेत केला तेव्हां या दोन्ही फौजा त्यांचे नजीक येऊन दाखल झाल्या. दोन्ही फौजांचा व दादासाहेब यांचे फौजेचा मुक्काम झाला. थोडेसें लढाईचें तोंड लागलें. त्या वेळेस मोंगलाई फौजेचा जोर पाहून दादासाहेब यांचे फौजेनें पळ काढिला. ते पळीं लागले असें पाहून या दोन्ही फौजा पाठीमागें लागल्या. ते मागती बऱ्हाडांतून नेमाडांत आले. महेश्वरचे रोखें चालले. नर्मदा उतरून दादासाहेब यांची फौज गेली. त्यांचे मागें याही फौजा मागोमाग नर्मदेच्या कांठीं येऊन उतरल्या. तेव्हां दादासाहेब यांचा मुक्काम पलीकडे झाला. त्या समयीं नवाबाचें बोलणें हरिपंत यांजपाशीं पडलें कीं, “ आतां तुमच्या समागमें आम्ही येत नाही. ” हें ऐकून तात्यांनीं विचारिलें कीं, “ तुम्ही कां येत नाही? ” ते वेळेस नवाब म्हणतात कीं, “ हम्

५. कारभारी मंडळीनें निजामाशीं दो-
नदां तह करून त्यास आपणांकडे वळविलें.
एकदां १३ लक्ष रुपयांचा मुलूख निजामास

देऊं केला व दुसरे वेळीं १८ लक्षांचा देऊं
असें ठरविलें.

तुमारे सात नै आते. दादासाहेब लढवाई असता तर कां पळता? आम्ही त्यांचे मागे लागत नाही. ” हें ऐकून तात्यांनीं नबाबास उत्तर केले कीं, “ तुम्ही आमच्यासमागमें येत नाही तर चिंता नाही. आमचा घरचा कलह आहे. याची आम्ही कांहीं चिंता करीत नाही. तुम्ही मात्र आपले ठिकाणीं मजबूत राहावे. आम्ही व दादासाहेब एकत्र होऊ. ते आमचे खावंद आहेत. आम्हांवर कांहीं परचक्र आले असें नाही. ते आम्ही एक होऊन, तुम्हांवर येऊन, याचा सूड घेऊं. ” असें तात्यांचें बोलणें ऐकून, हरिपंत फडके यांस नबाब निजामअल्लीखां यांनीं विचार करून उत्तर केले, “ तुम् जे कहता ये बात दुरुस्त है. हम् तुमारे सात आते. ” मग त्या समयीं हरिपंत तात्यांस नबाबांनीं ‘ वंजारतामहा ’ असा किताब दिला. नंतर नबाब व तात्या फौजेसुद्धां नर्मदा उतरून पार झाले. दादा फौजेसुद्धां पुढें पळतात. पाठीमागे दोन्ही फौजा लागल्या आहेत. असे नेमाडांतून नबाब घाट चढून माळव्यांत गेले. ते पुढें पळतात, या फौजा पाठीमागे लागल्या आहेत, असे उज्जनीपावेतो पळाले. तेथून कोट्यापावेतो गेले. तेथून पुनः माघारे उलटले ते मागती मंडळेश्वराहून, ओंकार मांघाता यांचें दर्शन घेऊन, मागती महेश्वराच्या रस्त्यानें फिरले. असा मुलूख फिरतां तीन महिने लोटले. पुढें महेश्वरावरून धारेस गेले तेथें मुक्काम झाला. त्या मुक्कामीं श्रीमंतांस पुत्र झाला. ते वेळेस अपशकूनही फार झाले. त्यांची शांति करून नांव बाजीराव असे ठेविलें. ती बातमी पुरंदरास आली. मागती कूच करून, दादासाहेब नर्मदा उतरून आलीकडे आले. पुरंदराहून तात्यांस पत्रे आलीं कीं, “ कोणीकडून दादासाहेब यांस हस्तगत करून घ्यावे. ” हें वर्तमान दादासाहेब यांस कळल्यावर नर्मदेच्या आलीकडे आले. त्यांचे मागून तात्या व नबाब, आलीकडे येऊन उतरले. हें दादासाहेब यांणीं पाहून, तेथून कूच करून, आशेरी बऱ्हाणपुरावरून खानदेशांत येऊन, घाट चढून, वरती आले. मागती गंगा उतरून जुन्नरावरून कोंकणचा मार्ग धरिला. ते माहुलीवरून कल्याणास आले.

दादासाहेब घाट उतरले त्या वेळेस, निजामअल्लीखां बहादर हरिपंतांस बोलले कीं, “ आतां आम्ही माघारे जातो. आतां तुमच्या मुलखांत रघुनाथराव आले यांचा बंदोबस्त तुम्हीं राखावा. ” असें बोलून नबाब माघारे फिरले. ते फौजेसुद्धां भागानगरास दाखल झाले.

इकडे दादासाहेब कल्याणास येऊन इंग्रजांशीं राजकारण करून, आपण फौजे-

६. वजारतामहा—वजरतमआब्—वजीरी करण्यास योग्य.

७. मागे पृष्ठ १६ टीप ४ पहा.

८. हें राजकारण सुरतेस केले. बखरीत हरिपंताच्या कर्नेल कीटिंग यांशीं गुजराथेंत झटापटी झाल्या त्यांचे वर्णन नाही.

सुद्धां मुंबईस दाखल झाले. मग तेथून सरकारच्या फौजा माघान्या फिरल्या. त्या पु-
रंदर मुक्कामी जाऊन दाखल झाल्या. इकडे दादासाहेब मुंबईस गेल्यानंतर त्यांनीं
इंग्रज लोकांचें आपल्यास साह्य मिळविलें. इतक्या मसलतीस तीन वर्षे लागलीं.
त्या वेळेस श्रीमंत महाराज रावसाहेब तीन वर्षांचे झाले. दादासाहेब मुंबईस गे-
ल्यावर इंग्रजांशीं बोलणें लाविलें कीं, " आम्हांस तुम्हीं राज्य साधून दिलें असतां आ-
म्ही आपले राज्यांत दोन आणे तुम्हांस देऊं. " अशीं बोलणीं करून कागदपत्र झाले.

१. हा तह ता० ६ मार्च १७७५ रोजीं
ठरला. या तहांत दादांनीं साथी व मुंबई
जवळचीं दुसरीं बेटें, वसई व गुजराथेंतील
कांहीं प्रांत मिळून १९ लक्षांचा मुलूख इं-
प्रजांस देऊं केला. खेरीज फौजेच्या पगारा-
करितां कांहीं रोख पैसाही कबूल केला.
अशी इंग्रजांची मराठ्यांशीं पहिली लढाई
सुरू झाली (१७७५-१७८२.)

खाली लिहिलेल्या गोष्टी बखरींतील व-
र्णनाशीं ताडून पहाव्या.

(क.) गुजराथेंत फीदिंग साहेबांची
व हरिपंत फडक्यांची ' आरास ' येथें ल-
ढाई झाली. यांत दोघांचाही पुष्कळ नाश
झाला. ही मराठ्यांची व इंग्रजांची पहिली
मुलाकत. ता० १८ मे, इ० सन १७७५.

(ख.) ही लढाई झाल्यावर गव्हरनर
जनरल वारन हेस्टिंगस यांणीं मुंबईच्या ग-
व्हरनरांनै राघोबाशीं तह केला तो अगदीं
अन्यायाचा व राज्यरीतीस विरुद्ध असें ठर-
वून, स्वतां कर्नल अपटन यांस पुरंदर मु-
क्कामीं कारभाऱ्यांकडे पाठविलें. त्याणें बापू
व नाना यांशीं पुरंदरचा तह केला. (ता०
१ मार्च, १७७६.) यांत राघोबास इंग्र-
जांनीं आश्रय देऊं नये व त्यांणीं साथी ग-
व्हरनर जनरलची मर्जी असल्यास ठेवावी,
असें ठरलें.

(ग.) तथापि इंग्रजांनीं राघोबास आश्र-
य दिला व नानाफडणीस फ्रेंच लोकांस आ-
श्रय देऊं लागले वगैरे कारणांनीं लढाईची
तयारी पुन्हा, इ० सन १७७८ त झाली.

(घ.) बंगाल्याहून गाडर्ड साहेबाची
रवानगी झाली. इतक्यांत, मुंबईवाले इंग्रज
लोक राघोबास घेऊन आपटें व पनवेल

येथें उतरून बोरघाटांनै वरतीं आले. यांत
मुख्य कर्नल इगरटन साहेब होते. क्यापटन
स्टुअर्ट (बखरींतील ' इष्टुर फांकडा ')
हा पुढें आला होता तो लढाईत कारलें
येथें पडला. पुढें तळेगांवापर्यंत इंग्रज आले.
तेथून पुढें जाण्याचा उपाय न चाले म्हणून
माघारी जाण्याचा बेत करून निघाले. परंत
जातांना मराठ्यांनीं त्यांस फार मार दिला.
इंग्रजांनींही मराठ्यांची पुष्कळ हानि केली.
शेवटीं बडगांवास तह करून दोन कामदार
ओलीस देऊन इंग्रज परत गेले.

(च.) इकडे गाडर्ड साहेब गुजराथेंत
दाखल झाल्यावर बडगांवाचा तह नाकबूल
करून इंग्रजांनीं पुन्हा लढण्याची तयारी
केली. शिंदे व होळकर यांस गाडर्ड साहे-
बांनै गुजराथेंतून हांकून लाविलें व वसई
घेतली. कोंकणांत हाट्टे साहेबांनै कल्या-
ण घेतलें. असा पराक्रम इंग्रजांनीं केला.

(छ.) पुढें गाडर्ड साहेब बोरघाटांत
येऊन छावणां करून राहिले. येथें हरिपंत
तोंडावर व कोंकणांत पाठीमागें होळकर
व परशुराम भाऊ असे उभे राहून त्यांनीं
इंग्रजांच्या निरनिराळ्या टोळ्यांस जेर केलें.
तेव्हां गाडर्ड साहेब बोरघाटांतून निघून
खालापुऱावरून पनवेलीस आले. इतकी
हकीगत इ० सन १७८१ साल अखेर पर्य-
ंत झाली. मग शिंद्यांच्या मार्फत ' साल-
बाईचा ' तह झाला. तो असा. राघोबा दा-
दांस २५,००० रुपये दरमहा देऊन त्यांनीं
कोपरगांवास रहावें; साथी शिवाय सर्व मु-
लूख इंग्रजांनीं परत द्यावा; भडोच शिंद्यांस
धावी वगैरे. इ० सन १७८२

मुंबई इंग्रज सरकार
१७८२

त्या समयीं इंग्रजांची पलटणे, गाडरसाहेब घेऊन आले. दादासाहेब समागमें. असे बोरघाट चढून खंडाळ्यास आले. ही बातमी पुरंदरास पोचतांच तेथून फौज रवाना झाली. ती येऊन, इंग्रजांशी लढाई होऊन, इंग्रजांचा मोड झाला. तेव्हां गाडरसाहेब, दादासाहेब सुद्धां मागती पळून मुंबईस गेले. तेव्हां फिरून दादासाहेब यांणी इंग्रजांशी बोलणे करून, फिरून पहिले दोन आणे कबूल केले ते व आणखी दोन आणे कबूल करून, एकूण चार आणे आम्ही आपले राज्यांत तुम्हांस देत जाऊं, अशी करारपत्रे होऊन, ईष्टुर फांकडा इंग्रज पलटणे घेऊन, मोठा कट्टा सरंजाम घेऊन, समागमें दादासाहेब, असे बोरघाटाखाली येऊन घाट चढू लागले. ती बातमी पुरंदरीं कारभारी यांस कळतांच सरकारच्या फौजा इंग्रजांचे तोंडावर रवाना झाल्या. पूर्वी दादासाहेब हिंदुस्थान-प्रांती पळत होते त्या समयी महादजी शिंदे हिंदुस्थानांत होते. त्यांस बलावण्याचीं पत्रे सरकारचीं अगोदरच गेलीं होती. त्याजवरून शिंदे दरकूच निघाले ते पुरंदर मुक्कामी येऊन दाखल झाले. सर्वांच्या भेटी झाल्या.

इकडे इंग्रज घाट चढून वरती येतांच सरकारच्या फौजा पुढे येऊन, दाभाडे यांचे तळेगांवावर सरकारचे फौजेचा मुक्काम झाला. खालून इंग्रज सरंजामसुद्धां आला. त्याणेंही मुक्काम तळेगांवावर केला. पुढे फौज सरकारची तोंडावर उतरली आहे हें पाहून इंग्रजही तेथें उतरला. लढाई मोठी झाली. तेव्हां इंग्रज आटोपत नाही हें पाहून, शिंदे पुरंदरास आले होते त्यांचीही रवानगी इंग्रजांवर केली. शिंदे तेथें आल्यानंतर तिसरी लढाई झाली. इंग्रजांचा जोर मोठा, हें पाहून सारे दिलगीर झाले. इंग्रजांची लढाई, आगीचा मार मोठा, यापुढे कोणाचा टिकाव निघत नाही. हें पाहून सरकारचा तोफखाना बरोबर पानशे देऊन रवाना केला. तोही येऊन तेथें दाखल झाला. चार लढाया मोठ्या मातबर झाल्या. तितक्या लढायांत इंग्रजांची सरसी. हें पाहून तशा वर्तमानाचीं पत्रे पुरंदरास आलीं. त्या समयी सरकारची आज्ञा पुण्यांत कारभारी होते त्यांस अशी झाली कीं, “इंग्रजांचे लढाईची सरसी आहे. याजकरितां शहरावर इंग्रज चालून आला असतां, शहरांत व सरकारवाड्यांत कडवा भरून आग लावून द्यावी.” अशी आज्ञा झाली.

इकडे सरकारचा तोफखाना येऊन मिळाल्यावर पाटीलबोवा व हरिपंत तात्या यांचा विचार ठरला कीं, “उद्यांची लढाई मोठ्या शर्तीची करावी.” असे ठरून लढाईचा बंदोबस्त ठेवून, पुढे आघाडीस तोफखाना पसरून, त्याचे पाठीमागे पायदळ

१०. गाडर=गाडई.

११. दुसऱ्या वेळीं दादास माधवरावा-चा कारभारी मात्र करण्याचें इंग्रजांनी कबूल केलें होतें.

१२. इष्टुर फांकडा=क्याप्टन स्टुअर्ट हा मोठा शूर होता. यावरूनच ‘फांकडा’ हें उपपद मराठ्यांनीं त्यास दिलें. तो कारल्यास पडला. मागे टीप १ (घ) पहा.

उभेकरून, त्याच्या मागे स्वार उभे राहिले. सरकारचे तोफखान्याकडील गोलंदाज व तोफखान्याचे सरदार पानशे, यांस महादजी शिंदे व हरिपंत तात्या यांणीं समक्ष सर्वास बलावून सांगितलें कीं, "आजची लढाई मोठे शर्तीची करून इंग्रजांचा मोड होईल तें केलें पाहिजे." गोलंदाज यांस तात्यांनीं आज्ञा केली कीं, "लढाईची मोठी मर्दुमी करून, खांसा लढाईत पाडाव झाला पाहिजे, अशा बेतानें तोफा लागू कराव्या." अशी आज्ञा तात्यांची होऊन, आणखी तात्या गोलंदाजांस सांगतात, "आज बक्षीस मिळावयाची वेळ आहे. कामगारी बजावून बक्षीस घ्यावें." असा लढाईचा बंदोबस्त करून लढाईस उभे राहिले.

तिकडे इंग्रजही लढाईचा बंदोबस्त करून, त्याणें आपला पोक्त सरंजाम करून घेऊन लढाईस उभा राहिला. त्या समयीं पेशवे यांचे फौजेवर वारा पाठीमागे चालिला. इंग्रज याचे तोंडावर वारा चालला. ईश्वरी कृपा मोठी, प्रभूचें दैव मोठें उत्कृष्ट, पुण्याई मोठी सबळ. लढाई मोठे शरतीची झाली. सरकारची फौज लाख सव्वा लाख होती. तोफांशीं तोफा चालूं लागल्या. पायदळाच्या बंदुकींचा मार, त्याणें गर्दी धुराची मोठी झाली. कोणीं कोणास दिसेनासें झालें. त्या वेळेस ईश्वराची करणी-सरकारचे फौजेच्या पाठीशीं वारा, इंग्रजांचे तोंडावर वारा. त्या वाऱ्याचे गर्दीत लढाईची गर्दी. असा मोठा लढाईचा आकांत वर्तला. त्या समयीं इष्टुर फांकडा इंग्रज घाबरला. तेव्हां त्याला असे वाटलें कीं, पेशवे यांची फौज किती आली आहे याचा नेम कळत नाही. इतक्या संधीत खांसा गोरा झाडावर चढून दुर्भीण लावून, फौजेचें अवलोकन करून पाहतो तो इतक्या संधीत गोलंदाजास तात्यांची आज्ञा झाली कीं, "समय हाच आहे. आतां शिस्तबी करून, निशाण लावून, तोफ डोंगावी." इतकी आज्ञा होतांच गोलंदाजाणें निशाण धरून, गोरा झाडावर आहे हें पाहून, तोफ लागू करून, शिस्त लावून, तोफेस गोळा घालून बत्ती दिली. श्रीमंतांचा प्रताप मोठा. इंग्रजास गोळा लागून, खांसा ठार पडला. हें पाहून सरकारच्या फौजेनें लढाईचा मोठा लगट केला. खांसा पडतांच पलटणाची मोठी दाणादाण झाली. इकडून लढाईची मोठी सरशी झाली. तेव्हां इंग्रजांचे फौजेनें पळ काढिला, सरकारची फौज पाठीमागे लागली. असा मोठा जय संपादन केला. इंग्रजांची फौज घाट उतरून पनवेलीस गेली.*

पूर्वीं डांक पुरंदरास गेली ती दिलगिरीची हें पाहून सारे कारभारी जेथें श्रीमंत रावसाहेब निजले होते, त्यांच्याभोंवतीं जाऊन, सखाराम बापू, नानाफडणवीस, अशी प्रमुख मंडळी दिलगीर बसली होती. श्रीमंत जागे होऊन पहातात तो सारी

१३. शिस्तबी करून=नेम धरून.

१४. तोफ डोंगावी=तोफेस बत्ती द्यावी.

* मागें टाप ९ (पृष्ठ ११) पहा.

मंडळी दिलगीर बसली आहे. त्यांस पाहून श्रीमंत विचारितात, “ तुम्ही अवघे कां असे बसलां ? ” त्या वेळेस बापू म्हणतात, “ महाराज, इंग्रज मोडत नाही; म्हणून असे दिलगीर बसलों आहो. ” असे श्रीमंतांनीं ऐकून श्रीमंत म्हणतात, “ इंग्रज मोडत नाही कीं काय ! ” असें बोलून आणखी म्हणतात कीं, “ तयारी करावी. ” खिजमतगार जवळ होता, त्यास रावसाहेब बोलले कीं, “ माझी तलवार आण. ” असें म्हणून, पलंगावरून उठून उभे राहिले. आणि तलवार घेऊन फिरवून, सांगितलें कीं, “ इंग्रज ठार मारिला. ” इतक्या अवकाशांत फत्ते झाल्याची डांक दुसरी त्या वेळेस येऊन पोचली कीं, “ इंग्रज फौजेसुद्धां घाट उतरून पळून गेले. खांसा इष्टुर फांकडा लढाईत ठार झाला. ” अशीं पत्रें वाचलीं. तो मजकूर सर्वास समजला. सरकारची फत्ते झाली. मोठा आनंद झाला. सैदोनीं वाजों लागलें. तोफा सोडण्याविषयीं सरकारची आज्ञा झाली.

इष्टुर फांकडा लढाईत ठार झाला तेव्हां राहिली फौज होती ती घाट उतरून मुंबईस गेली. त्या वेळेस दादासाहेब माघारे गेले नाहीत. सरकारची फौज, हुजरात, महादजी शिंदे वगैरे मानकरी होते, त्यांमध्ये येऊन दादासाहेब मिळाले. ह्या समयीं धांडसरीचा बंदोबस्त करून, साऱ्या फौजा श्रीमंत दादासाहेब यांस घेऊन माघान्या फिरल्या. त्या पुरंदरास येऊन दाखल झाल्या. सर्वांच्या भेटी झाल्या त्या समयीं दादासाहेब यांस सर्व भेटले. मग दादासाहेब यांचा बंदोबस्त करून समागमें फौज देऊन कोपरगांवास, गंगातीरीं, दादासाहेब यांची रवानगी केली. समागमें गोविंदपंत गडबोले देऊन, दहा पागा समागमें नेमून दिल्या. आणि गारदी बंदोबस्तास नेमून दिले. आणि सर्वास ताकीद झाली कीं, “ गोविंदपंत सांगतील त्याप्रमाणें अवघ्यांनीं चालावें. ” अशी नेमणूक होऊन कोपरगांवास रवानगी केली. कोपरगांवास बेटांत नेऊन ठेविलें. मग खांसा श्रीमंत रावसाहेब यांस पुण्यास न्यावें असा सर्व कारभारी यांचा निश्चय झाला.

इकडे दादासाहेब मुंबईस गेले होते त्या समयीं शके १६९७/९८ यांत इंग्रजांनीं कोकण सारें घेतलें होतें. त्या समयीं धुळप आरमाराचे सरदार यांणीं मोठी लढाईची सरशी करून, पाच सातशें गोरे धारिले होते. हिंदुस्थानांत महादजी शिंदे

१५. सैदोन=एक प्रकारचे नगारे.

१६. घाटसरी=घाटमाथ्याचा प्रदेश.

१७. आनंदराव धुळपानें ‘ रंजर ’ नांवाचें इंग्रजांचें तारुंगलागिरीचे सुमारास हल्ला करून घेतलें. सालवाईचा तह २४ एप्रिल, १७८३ रोजीं पुरा झाला. त्या पूर्वीं (ता० ८ एप्रिल रोजीं) ही लढाई झाली. ह्या व-

इल इंग्रजांस खूप राग आला. व नाना फडाणिसास आपली चूक कबूल करावी लागली. ही लढाई रत्नागिरी नजीक झाली असा अदमास होता. ह्या लढाईवरचा पोंवाडा विविधज्ञानविस्तार या पुस्तकांत पहावा.

यांणी लढाई करून पांच सातशें गोरे धरिले. त्यामुळे इंग्रज जेरीस येऊन तेंहे करून, कोंकणपट्टी सारी त्यानें सोडिली. त्या वेळेस इंग्रजांने भडोच वगैरे मुख्य वीस लक्षांचा सरकारांत दिला. त्या समयीं इंग्रजांचें बोलणें पडलें कीं, " साष्टी ए-वढी आम्हांस द्यावी." तें सरकारचे मनास आलें. "वीस लक्षांचा मुख्य आपल्यास आला. आतां तो होऊन साष्टी मागतो. ती देण्यास चिंता नाही," असें ठरवून, साष्टी व सहा लक्षांचा मुख्य साष्टी खालीं होता तो इंग्रजांस दिला. याप्रमाणें तह झाला. भडोच वगैरे मुख्य नवा घेतला, तो महादजी शिंदे यांणी आपल्यास सरकारांतून मागून घेतला. साष्टी खेरीज सारे कोंकण सरकारांत राहिले.

इकडे श्रीमंतांस पुण्यास न्यावयाचा वेत ठरला. त्या वेळेस श्रीमंतांस चार वर्षे होऊन पांचवें वर्षे लागावयाचा सुमार झाला होता. तेव्हां अशी मसलत करून, सर्व सरदार-शिंदे, होळकर, गायकवाड, पटवर्धन, विंचूरकर व मानकरी-घोरपडे, निंबाळकर, थोरात, मोहिते, व हुजुरात, असा जमाव, तोफखाना व पायदळ, असे सरंजामानिशीं, मुहूर्त पाहून पुण्यास येण्यासाठीं सरकारची स्वारी, सर्व कारभारी, मुत्सद्दी व सर्व कारखाने निघाले. दोन दिवसांनीं स्वारी पुण्यास दाखल झाली त्या दिवशीं शहरांत मोठा समारंभ झाला. सारे शहरचे रस्ते झाडून, कुंकुमाचे सडे घालून, घुड्या तोरणें उभारून, रात्री चिराकदानें लावून, मंगळ वाद्ये वाजवून, वाड्यांत सुमुहूर्तानें, स्वारी सरकारची दाखल झाली. सर्वांनीं नजर नजराणे करून, मग झाडून सरदार सरकारचे आज्ञेवरून ज्यांची जेथें उतरावयाची जागा तेथें जाऊन फौजांसह उतरले. मानकरी, सरदार आपले जागीं जाऊन उतरले. सर्व *कारखाने ठिकाणचे ठिकाणीं दाखल झाले. महालो महालीं सरकारचीं पत्रें पुण्यास स्वारी आल्याचीं गेलीं. बाहेरचे परराज्यांतील वकील होते, त्यांणीही आपले खावंदांस पत्रें रवाना केलीं कीं, श्रीमंत सर्व सरंजामासुद्धां पुण्यास दाखल झाले. अशीं पत्रें सर्व वकिलांचीं गेलीं.

इकडे कारभार चालू झाला. त्या वेळेस सखारामबापू व नानाफडणीस मुख्तयार. हरिपंत हे फौजबक्ष. असा प्रकार होत असतां मध्यवर्ती, असा प्रकार झाला कीं, सखारामबापू यांणी फितूर केला. तीं पत्रें नानांनीं धरिलीं. त्या समयस महादजी

१८. शिंद्याचे मुलखांत कर्नेल पोफ्या-
मूर, कर्नेल मूर व कर्नेल क्याम्पाक् यांनीं
खूप धूम उडविली. शिंद्यांनींही त्यांस जेर
केलें. पुढें कर्नेल मूर यांणी तह करून य-
मुनेपलीकडे जाण्याचें कबूल केलें व शि-
ंद्यांनीं उज्जनीस जाण्याचें कबूल करून दे-
शांत शांतता असावी असें ठरविलें.

१९. मराठ्यांशीं लढून विशेष कांहीं
प्राप्त झाले नाही. तशांत हैदराशीं लढाई
सुरू झाली. म्हणून तह इंग्रजांनीं केला.

२०. हें सर्व सालवाईच्या तहांत ठरलें.
(१७८२-८३)

* मागे पृष्ठ ८१ टीप * पहा.

२१. मध्यवर्ती-मध्यें.

शिंदे यांस नानांनी आपल्यास अनुकूल करून घेतले. आणि "सखारामपंत यांस नजैरबंद करावे," असा इत्यर्थ नाना, पाटीलबाबा व तात्या यांचा ठरला. त्या फितुरांत मोरोबादादा फडणीस व बाळदीक्षित कर्वे अशी मंडळी होती. तितक्यांस कैद करावे असा मंडळीचा नेम होऊन शिंदे यांचे हाते सारी मंडळी कैद करविली. ज्या वेळेस सखारामपंतबापू यांस शिंद्यांनी कैद केलें त्या समयीं बापूंची बोलणी बहुत झाली. तेव्हां फितुराचीं पत्रे स्वदस्तूर बापूंचीं बापूस दाखविलीं त्या वेळेस बापू म्हणतात. "असे फितूर माझे त्रिशांत बहुत आहेत कोणीकडून सरकारचा कारभार निर्विघ्न चालावा." अशीं बहुत प्रकारचीं बोलणीं झालीं परंतु अवघ्यांचें एक मत झालें होतें. त्यामुळे कांहीं उपाय चालला नाहीं. सखारामपंत यांस कैद करून किल्ले सिंहगड येथें रवौना केलें. मोरोबादादा यांस नगरचे किल्ल्यांत रवाना केलें. बाळदीक्षित कर्वे यांस रायगडास पाठविलें. कामदार वगैरे मंडळी होती, त्या सर्वांस किल्लेकिल्लीं रवाना केलें. तेव्हांपासून नानांची आज्ञा सर्व राज्यांत सुरू झाली. नानांचे आज्ञेशिवाय कांहीं होऊं नये.

बाळाजीपंत दामले, गारवांचे रिसालदार होते. त्या रिसाल्यांतील गारवांनीं वाडा बळकावून श्रीमंत नारायणराव साहेब यांस मारिलें. याजकरितां दामले मजकूर यांस सरकारची आज्ञा झाली कीं, "तुम्हीं पुण्यांत राहू नये. निघून काशीस जावे. अतःपर सरकारची मर्जी कोणा वेळेस काय होईल याचा नेम नाहीं. यासाठीं आतां निघून जावे." अशी आज्ञा होतांच बाळाजीपंत निघोन काशीस गेले. महंमद इसफ, खरगसिंग, सुमेरासिंग व तुळाजी पेंवार हे पळोन परराज्यांत गेले होते तेथून धरून आणून त्यांचीं पारिपत्ये यथास्थित करावयाच्या रितीनें केलीं. त्यांचे वर्णन काय करावे? सर्वांचे बोटांस सुया टोंचून, कांकडे बांधून, पेटवून असे मारिले. शेवटीं कोणास हत्तीचे पायीं बांधिलें. कोणास तोफेचे तोंडी दिले. कोणाचीं डोकीं मारिलीं. जितके दादासाहेब यांचे फितुरांत नारायणराव साहेब यांस मारण्याविषयीं जे जे होते, तितक्यांचीं पारिपत्ये केलीं. जे जे मारावयास योग्य ते मारिले. ब्राह्मण होते त्यांस किल्ल्यावर टाकिलें. त्यांचा काळ तेथें कैदेंत झाला. असे सारे निवडून, तितक्यांचा बंदोबस्त नाना यांणीं केला.

याप्रमाणें सारा बंदोबस्त झाला. राज्यकारभार नाना चालवूं लागले. शिंदे यांस हिंदुस्थानांत जाण्याविषयीं निरोपांचीं वस्त्रे दिलीं आणि आज्ञा झाली कीं,

२२. सखाराम बापूस सालवाईचा तह होण्याच्या पूर्वीच कैद केलें होतें.
२३. बापूस सिंहगडाहून प्रतापगडावर ठेविलें. तेथून रायगडास नेलें. तेथें ते मृत्यु

पावले. ग्रांट डफ.

२४. जोगेश्वरीच्या बोळांतील दामले यांचे हे पूर्वज असावे.

“हिंदुस्थानांत जाऊन तेथील बंदोबस्त चांगला राखावा.” अशी आज्ञा सरकारची होताच शिंदे दरकूच हिंदुस्थानांत गेले. होळकर यांस सरकारची आज्ञा तशीच झाली. त्यांसही निरोपाची वस्त्रे देऊन रवानगी हिंदुस्थानांत केली. तेही कूच करून हिंदुस्थानांत गेले. तसेच गोविंदराव गायकवाड यांसही आज्ञा सदरहू प्रमाणे होऊन त्यांस निरोपाची वस्त्रे देऊन गुजरायेंत रवाना केलें.

पुणे मुक्कामी फौज हुजूर ठेविली तिचा चांगला बंदोबस्त केला. तीस हजार स्वार हुजरातेचा, खेरीज मानकरी, एकांडे व शिलेदार, खेरीज सरंजामी, मिळोन पन्नास हजार स्वार नेहमी वारा महिने पुणे मुक्कामी राहिले. शिवाय आरब, रोहिले, पठाण, शिंदी, दक्षणी लोक, मुसलमान, रजपूत, रांगडे व परदेशी असे पन्नास हजार पायदळ, पुणे मुक्कामी ठेविले. शहरांत जागोजाग चौक्या नाकेबंदीच्या ठेविल्या, त्या हशमी लोकांच्या. शहरच्या गिर्दीला रामोशी लोक यांचे पहारे चौक्या पाठविल्या. सरकार वाड्याभोंवती तटबंदीच्या बाहेर गिर्दीला झाडून सभोंवती छपरबंदी करून, हशमी लोक ठेविले. वाड्यांत सदर बारगीर हजार बाराशे ठेविले. त्यांणीं रात्रंदिवस दोनशें असामींनीं कंबरबस्ता करून, तोडे शिलकावून पहाण्या पहाण्यानें नेहमी उभे असावे. दिल्ली दरवाजा व गणेश दरवाजा येथे दोन दोनशें स्वारांचा छबीनी तयार होऊन, घोड्यावर स्वार कंबरबस्ता करून बसलेले, असे छबिने उभे रात्रंदिवस असावे. त्यांच्या नेमणुका पागे यांच्या केल्या. असा सारा बंदोबस्त झाला.

श्रीमंतांपाशीं नेहमी चार असामी ब्राह्मण मंडळीपैकी, दाजीबा आपटे, मोरोपंत भावे व बाळाजीपंत केळकर यांणीं नेहमी रात्रंदिवस श्रीमंतांपाशीं असावे. रात्री जेथे श्रीमंत निजतील तेथे पलंगाभोंवतीं यांणीं निजावे. याप्रमाणे जवळ शागिर्द, खिजमतगार, आचारी व खटपटे, अशी सारी मंडळी विश्वासू, वतनदार, असे पाहून ठेविले. इतक्यावर चौकशी नित्य नानांची. याप्रमाणे बंदोबस्त केला. शिवाय खासगीवाले, बांकनीस व वाड्यांतील मंडळी झाडून यांस अवध्यांस ताकीद की, “श्रीमंतांस जपत जावे.”

असा बंदोबस्त केला असतां पुढे सरकारचा व्रतबंध करण्याचा वेत ठरला. तो इतक्यांत बंडे उत्पन्न झाले. पानपतास भाऊसाहेब लढाईचे गर्दीत नाहींसे

२५. हशमी लोक=पादचारी शिपाई लोक.

२६. गिर्दी=घेरा.

२७. छबीना=किल्ल्याभोंवतीं वगैरे स्वारांचा पाहरा.

२८. त्यांच्या नेमणुका पागे यांच्या केल्या=पागे यांच्या नेमणुकीस जो पगार, मान, वगैरे हक्क तेच या नेमणुकांसही क-

रून दिले.

२९. हें बंड इ. सन १७७६ सालीं झालें. सदोबास इंग्रज लोकही अनुकूल झाले होते. पुढे रामजी पाटील व भिवराव पानशे यांणीं त्याचा पराभव केला. पुढे आंग्रे यांणीं धरून आणिल्यावर त्यास हत्तीच्या पायीं दिलें. तो कनोजाब्राह्मण किंवा सोनार होता असें म्हणतात. ग्रॉट डफ.

झाले. त्या नांवाचा भाऊसाहेब असा तोतया झाला. तो काहीं फौज ठेवून, मुलखांत खंडणी घेऊं लागला. त्याला सरकारी लोक सामील झाले. त्यामुळें बंडाची बळकटी बहुत झाली. किल्ले घेऊं लागला. राजमाचीकर यांणीं पांच सात किल्ले बंडाचे हवाल्ये केले. असें बंड जमवून खालीं कोंकणांत उतरले. तळें, घोसाळें वगैरे किल्ले घेतले. असे किल्ले घेत दक्षिणेंत कोंकणांत रत्नागिरीपावेतो बंड जमवून रत्नागिरी घेतली. रत्नागिरी घेण्यास कारण रामचंद्र नाईक परांजपे हे त्यास मिळाले. त्यामुळें रत्नागिरी किल्ला तोतयानें घेतला. चोर्हीकडे तोतयाचा अंमल चालू लागला. त्याच्या बंदोबस्तास सरकारच्या फौजा व सरदार रवाना झाले. ते तोतयाचा बंदोबस्त जागोजाग करीत चालले. अशा कर्मास एक वर्ष लागलें. किल्ले घेतले होते ते सारे माघारे घेतले. असा बंदोबस्त करीत असतां तोतयानें फौजेशीं थोडीशी लढाई केली. परंतु तें बंडच ! पोटभरू लोक सभोवतीं मिळाले त्यांच्यानें लढाई होते कीं काय ! त्या वेळेस त्यांचा मोड होऊन पळू लागले. त्या वेळीं सरकारची फौज पाठीमागें लागली. तोतया बहुत मुलूख फिरला. कोठें टिकाव न निघे. शेवटीं आंग्रे यांचे मुलुकांत धरून, पुण्यास आणून, सर्वांनीं ओळखिले, नाना फडणीस व श्रीमंत पार्वतीबाई साहेब यांणींही ओळखिले. फडणीस वगैरे मंडळी होती त्यांणींही ओळखिले. कोणाची ओळख भाऊसाहेब म्हणून पुरली नाहीं. असें झालें. नंतर तोतयास कैद करून पायांत बिडी ठोकून किल्ले सिंहगड येथे पोंचविले. त्याच्या अगोदर सखाराम बापू त्याच किल्ल्यावर होते. तेथे तोतयास पोंचविले. तोतयाचा अंत किल्यावर झाला.

त्या वेळेस जे जे मिळाले होते तितक्यांचीं पारिपत्ये केलीं. राजमाचीकर यांजकडे सात आठ किल्ले होते ते सरकारांत घेतले. रामचंद्र नाईक परांजपे यांजकडून रत्नागिरीचे काम दूर करून तेथील मामलत सदाशिव केशव दांते यांजकडे सांगितली. दांते यांजकडे तीन वर्षे काम रत्नागिरीचे होते. तेथील बंदोबस्त सदाशिवभट दिवाणजी यांणीं चांगला केला. जे जे तोतयास मिळाले तितक्यांचीं पारिपत्ये रत्नागिरी तालुक्यांत चांगलीं केलीं. असा सारा बंदोबस्त झाला. पुढें तीन वर्षांनंतर साठे यांची भीड सरकारांत मोठी पडली. सबब पुनः रत्नागिरीचे काम परांजपे यांस सांगितलें. तसेंच राजमाचीकर यांजकडे राजमाची ठेविली. पुढें मुलुखांत किल्ले वगैरे येथे सरकारचा अंमल बसवून अंमल सुरळीत चालू लागला. याप्रमाणें तोतयाचा बंदोबस्त झाला.

३०. "सखाराम बापू त्याच किल्ल्यावर होते ते मृत्यु पावले त्याच किल्ल्यावर तोतयास पोंचविले" असा इंप्रतीचा पाठ आहे.

३१. अहमदनगरच्या किल्ल्यावर तो

मृत्यु पावला, असेंही म्हणतात.

३२. साठे हे माधवरावांचे आज्ञे असे वाटतें.

इकडे श्रीमंतांची मुंज करावयाचा नेम ठरवून साहित्याची व सरंजामाची तयारी करू लागले. शके १७०१ त श्रीमंतांचा व्रतबंध झाला. चार दिवस मोठा समारंभ झाला. श्रीमंतांचे घरचे कार्य, तेथील वर्णन काय करावे? पुढे लक्षाचा समारंभ मोठा व्हावयाचा म्हणोन संकलित सांगितले. पुढे कारभार चालू झाला. व्रतबंध झाला त्या वेळेस श्रीमंतांचे वय सहा वर्षांचे झाले.

शके १७०४ मध्ये श्रीमंतांचे लग्नाचा बेत ठरला. तेव्हां अगोदर सरंजामाची तयारी होऊ लागली. तमाम लोकांस बलावणी करावयाचा बेत ठरला. हिंदुस्थान प्रांतीचे राजे रजवाडे वगैरे संस्थानी यांजकडे बलावण्यासाठी वकील पाठविले. बुंदेले व कोटेवाले, जयपूरवाले, व उदेपूर, डीग, कुंभेरी, भरतपूर [येथील] संस्थानी यांस बलावणी लक्षाची केली. नागपूरवाले भोंसले यांसही लक्षाचे बलावणे गेले. मारवाडांत जोधपूरवाले राजे यांसही बलावणे केले. तसेच गायकवाड यांसही बलावणे सरकारचे गेले. तसेच हिंदुस्थानांत सरकारच्या फौजा बाळगि-पारे शिंदे, होळकर, विसाजी कृष्ण विनीवाले, यांसही लक्षास येण्याची आज्ञा सरकारची झाली की, “आपले जागीं सर्व बंदोबस्त करून, जेथे ठाणीं अंमल बसलेले असतील तेथे बंदोबस्त चांगला राखून, तितक्या फौजा तेथे ठेवून खांशा खाशांनीं लक्षास यावे.” अशी आज्ञा होतांच त्याच वेताने अवघा बंदोबस्त करून, खांसे लक्षास निघाले. समागमें हिंदुस्थान प्रांतीचे राजे रजवाडे, संस्थानी ज्यांस ज्यांस बोलावणी होती तितक्यांस समागमें घेऊन निघाले. कोणी खांसे आले व कोणी कारभारी आले. अशा समुदायानिशीं निघाले. तसेच गुजरायें-तून गायकवाड, आपला गुजरायेंचा बंदोबस्त करून निघाले.

इकडे पुण्याहून हैदराबादेस नबाब निजाम अल्लीखां यांस लक्षाचे बलावणे करावयास पुण्याहून कारकून सरंजाम देऊन पाठविले. ते हैदराबादेस वकील सरकारचे हाते त्याणीं नेऊन नबाबांस भेटविले. सर्व मजकूर नबाबांस विदित केला की, “आपण वडीलपणे येऊन समारंभ केला पाहिजे.” त्यावेळेस नबाब खुषवर्त्तीत होते, म्हणोन संतोष पावले. नंतर नबाब बोलले “बहुत आच्छा है.” असे बोलणे झाल्यानंतर नबाब निजाम अल्लीखां यांणीं आपले फर्जदोस हुकूम केला की, “राव पंडत प्रधान इन्की शादी होती है तुंमने साथ फौज लेके सरंजाम समेत पुणे शादीकू जाना.” असा हुकूम नबाब पोलाजंग ह्यांस झाल्या-नंतर सरंजाम फौज सुद्धां पोलाजंग डेरे दाखल झाले.

३३. संकलित=थोडक्यांत.

३४. विसाजी कृष्ण हे हिंदुस्थानांत न-
व्हते असे वाटते. ते इ० सन १७७३ सालीं

परत आले. त्यावर पुन्हा हिंदुस्थानांत गे-
ल्याचे कोठे आढळत नाही.

३५. फर्जद=पुत्र.

इकडे दक्षिण प्रांती संस्थानी होते त्यांस लक्षाची बलावणी झाली. किन्नूरवाले देसाई, सुरापरकर वेरड, रामदुर्गवाले भावे, नरगुंदकर भावे, सावनुरवाले नबाब, टिपूसुलतान यांस कारकून बलावण्यासाठी गेले. त्यांनीं जाऊन टिपूसुलतान यांस बलावणे केले. तेव्हां टिपूने जबाब केला की, "बहुत आच्छा है. हम आते."

सातारकर महाराज लक्षासाठी पुण्यास आणिले. कुरंदवाडकर, मिरजकर, तासगांवकर, अशी पटवर्धन मंडळी लक्षास निघाली. कोंकणांतून राघोजी आंग्रे, कुलाब्याहून लक्षास आणिले. आनंदराव हरबाजीराव धुळप हेही लक्षास आले. मराठे सरदार राघोजी घोरपडे, निंबाळकर, अक्कलकोटवाले भोंसले, शिंदखेडकर जाधव, भोइटे, धायबर, असे सर्व सरंजामी, पोंवार, सुपेकर, मलठणकर, अमदाबादकर, धारची पोंवार मंडळी, नगरदेवळेवाले सुद्धां लक्षास आले. जितक्यांना बलावणी पोंचली, तितके सरंजामासुद्धां पुण्यास निघाले. असा समुदाय शहराभोंवती जमा झाला. तमाम फौजा आपापले मिसळीने आपापल्या जाग्यावर उतरल्या.

अशीच तमाम मामलेदार यांस सरकारचीं पत्रें लक्षास येण्यासाठी गेलीं होती, ते मामलेदार पुण्यास येऊन पोहोचले. गुजराय, कर्नाटक, खानदेश, वऱ्हाड, माळवा, बागलाण, कोंकण व गंगयडी व कृष्णायडी व नीरयडी, सातारा प्रांतीचे व पंढरपूर प्रांतीचे व माणदेशांतील व औरंगाबाद प्रांतीचे असे मामलेदार, आपले आपले सरंजामानिशी पुण्यास दाखल झाले. तसेच सरसुभे खानदेश व बागलाण व कर्नाटक, गुजराय व गंगयडी व कोंकण, असे सर्व सरसुभे पुण्यास येऊन पोहोचले. सरदारही आले. ज्यांस पुढे इस्तमेलें जाण्याची योग्यता, त्यांस श्रीमंत जाऊन घेऊन आले. ज्यांस कारभारी सामोरे जाऊन आणावयाचे त्यांस कारभारी यांनीं जाऊन आणिलें. अष्टप्रधान, पंत-प्रतिनिधि, पंत-सचिव, पंत-मंत्री, पंत-सुमंत, पंत-अमात्य, पंत-न्यायाधीश, पंत-राजाज्ञा, पंत-डबीर, असे सारे बलावण्याबरोबर पुण्यास आले. तितक्यांस श्रीमंत सामोरे जाऊन, बहुत मानानें पुण्यास घेऊन आले. सातारकर महाराजही आले. नबाब पोलाजंग* यांस श्रीमंत पुढे जाऊन, इतमामानें घेऊन आले. त्यांजला मुक्कामावर उतरून त्यांचे खाण्यापिण्याचा व सर्व फौजेचे घोडे व हत्ती व उंट इतक्यांच्या दाण्या रतिबाचा, जेयपर्यंत राहतील तेयपर्यंत एकदांच बंदोबस्त योग्यतेनुरूप करून दिला. तसेच भोंसले व गायकवाड, होळकर व अष्टप्रधान, किरकोळ सरंजामी, पटवर्धन, विंचूरकर, रास्ते व घोरपडे व निंबाळकर, दरेकर व पोंवार, असे सर्व मानकरी व

३६. इस्तमेल=इस्तमाली=चाल, चाली प्रमाणें.

* 'पोलाजंग' असे असावें. पण

वखरीत सर्व ठिकाणी 'पोलाजंग' असेच आहे.

पागे, इतक्यांचे शिल्लेदार, एकांडे पयकी, असा सर्व समुदाय जमा झाला. सर्वांची नांविशी लिहितां मोठा विस्तार होईल.

याप्रमाणें तयारी होऊन, वधू निश्चय बाळाजी बहिरव थत्ते यांची कन्या नेमस्त झाली. लग्नाचा नेम माघमाशीं ठरला. कृष्णाजी नाईक थत्ते यांच्या येथें लग्नसमारंभ करावयाचा ठरला. शहरांत आमंत्रण सर्व शहरास झालें. सरकारी मंडळी, मामलेदार मंडळी, एरवीं शहरचे लोक, ब्राह्मण मंडळी, गृहस्थ, भिक्षुक, अग्निहोत्री व दीक्षित व शास्त्री व वैदिक व ज्योतिषी, अशीं सर्वांस आमंत्रणें लग्नास झालीं; खेरीज उदमी, व्यापारी व सावकार व सराफ, अशीं सर्वांस आमंत्रणें केलीं. बाहेरचे सरदार गायकवाड व भोंसले व होळकर व नबाब-खेरीज राजे रजवाडे हिंदुस्थानचे, इतक्यांचे वकील होते तितक्यांचे फौज सरंजामी सुद्धां बलावर्णी केलीं. अष्टप्रधानासुद्धां आमंत्रणें झालीं.

अशी सर्व सिद्धता होऊन दोन्ही मंडर्पी देवकस्थापना झाली. नवरीची उष्टीहळद श्रीमंतांस आली. देवस्थापना झाली त्या दिवसापासून शहरांत लाख घरांस सिधे चालू झाले. घरांतील घरधन्यांस, आणखी विन्हाडे होतीं त्यासुद्धां टीप घेऊन सिधे पंचपक्वान्नांचे दहा दिवस पर्यंत चालू झाले. तसेच बाहेरून लष्करे होतीं त्यांस सरंजाम पोंचते होऊं लागले. उत्तम सिधे पक्वान्नासुद्धां द्यावयाची आज्ञा झाली. ज्या दिवशीं देवस्थापना झाली, त्या दिवसापासून आहाराचा समारंभ पांच दिवसपर्यंत होत होता. अहेराच्या कापडाचे शतावधि भोत भरले. श्रीमंतपूजन थत्ते यांजकडून यावयाचें त्या दिवशीं वाड्यांत मोठा समारंभ झाला. सर्वत्र लहान थोर सरदार होळकर, भोंसले, गायकवाड, पाटणकर, दरेकर, घोरपडे, निंबाळकर, सितोळे, भोईटे, धारकर पोंवार, असे किती गणतीस धरावे? तसेच सर्व पागे, तसेच शिल्लेदार, तशीच सर्व मंडळी त्या सभेस आली. ब्राह्मण सरदार पटवर्धन, विंचूरकर, रास्ते, राजे बहादर, आपा वळवंत, बऱ्याबा बापू मेहेंदळे, बहिरो अनंत बेहरे, वारामतीकर, आंग्रे, नबाब पोलाजंग, तसेच अष्टप्रधान, सारे त्या सभेस आले. महाराज सातारकर यांस तखत बसावयास केलें होतें, तेथें येऊन महाराज बसले. सारी मुत्सद्दी मंडळी व कारभारी व कारकून व नाना फडणीस व हरिपंत तात्या, बार्जापंत अण्णा, रामचंद्र गणेश, विसाजीपंत विनीवाले, विठ्ठलपंत बाकनीस, महादजीपंत गुरुजी, नारोपंत परचुरे, बाळाजीपंत लेले, बाबूराव केशव, लक्ष्मणपंत देशमुख, नारोपंत चक्रदेव, सदाशिवपंत करमरकर, गोविंदराव काळे

गोविंदराव दिंगळे, फेंडचे व वेहेंड्यांतील व जमादारखान्यांतील व एंकेवेरजेतील व शिलेखान्यांतील व जिन्नसखान्यांतील व तोफखान्यांतील व हशमांकडील, त्या त्या कारखान्यांतील दारोगे सरदार कारकुनांसमवेत त्या सभेस येऊन बसले. गोविंद शिवराम खासगीवाले व पानशे व बजाबा पुरंदरे, पौतनीस, चिटणीस, मुजुमदार, असे सर्व त्या सभेत येऊन बसले. कोंकणचे सरदार धुळप व खानविलकर, बसई आरमारचे सरदार सर्व त्या सभेत उभे आहेत. त्या सभेत ५० पन्नास काठी सोन्याची उभी राहिली आहे. खेरीज रुप्याचे काठीवाले यांचा नेम नाही. थत्ते यांजकडील मंडळी श्रीमंतपूजन घेऊन आली. तीही सभेत येऊन बसली. सारी सभानानांनी अवलोकन करून पाहिली आणि चोपदारास विचारलें, “कोणी यावयाचा राहिला कीं काय?” असा शोध करितां दादाजी गंगाधर निसवत होळकर व बाळाजीपंत ठोंसर असे राहिले होते, त्यांस बलावणें जातांच तेही येऊन हजर झाले. अशी सारी मंडळी येऊन बसली. कळवंतिणीचे नाच होतात, वाजण्यांचे बाजे होतात, चौघडे वाजतात. त्या समयीं शिलेदार कारकून असामी दोघे नानांनीं जवळ बोलावून त्या उभयतांस सांगितलें, “तुम्ही आरसे महालांत जाऊन दाजिबा आपटे व मोरोपंत भावे यांस सांगावें कीं, सकळ मंडळी येऊन बसली आहे व महाराज येऊन तख्तावर बसले आहेत. थत्ते यांजकडील श्रीमंतपूजनविधि घेऊन बसले आहेत. अशी विनंति करून श्रीमंतांस लवकर घेऊन यावें.” असा निरोप कळतांच उभयतां आंत जाऊन त्यांनीं श्रीमंतांस विनंति केली. विनंति करितांच सरकारची स्वारी उठली. आंगावर पोषाक तैभामी केला. डोकीस फेंटा तमामी, आंगांत निर्मा, पायांत विजार घालून समागमें दाजिबा आपटे प्रमुख मंडळीनिघाली. श्रीमंतांचे मस्तकीं शीरपेंच व कलगी व तुरा मोत्यांचा व कानांत चौकडा, गळ्यांत मोत्यांच्या व पांचेच्या माळा, हातांत पोच्या, अशी स्वारी सरकारची निघाली. समागमें खिजमतगार मंडळी, आपआपले हुंदे घेऊन चालते झाले. अशी स्वारी सरकारची जेथें मंडळी सभा होऊन बसली होती त्या दरवाज्याजवळ येतांच

३८. फड=सरकारी लिहिणें, वसूल घेणें, इत्यादि व्यवहाराचें स्थल.

३९. वेहडा-मामलेदार वगैरे कामदारांनीं भलती वडिवाट करूं नये म्हणून अमुक रीतीनें वडिवाट व्हावी, अमुक शिबंदी राखावी, अमुक इनाम, धर्मादाय चालवावे, अमुक रीतीनें वसूल घ्यावा इ० सरकारांतून झालेले नियम किंवा अशा नियमांचा लेख.

४०. एक बेरीज=कारकून इत्यादिकांच्या नांवें लिहिलेल्या जमाखर्चाचा लेख.

४१. शिलेखाना=चिलखतें, टाल, तरवारी, बंदुका इत्यादि युद्धोपकरणांचें स्थान.

४२. दारोगा=देखरेख करणारा.

४३. सोन्याच्या काठीचे चोपदार=असे चोपदार असणारे राजे.

४४. नेम नाही=अमुक असें सांगवत नाही.

४५. तमामी=ज्यांत उभें सूत जरीचें व वाणा रेशमाचा असतो अशा कापडाचा.

४६. निमा=आंगरख्याचा एक भेद आहे.

४७. हुंदे=जागा, हत्यारें किंवा सामान.

सारे चौपदार ललकारतांच समोर महाराजांनी पाहिले. त्या वेळेस दाजिवा आपटे यांनी श्रीमंतांचे हातांवरून फुलांचा हार गुंडाळून, तेथून श्रीमंत अदव वजावीत चालले. ते तख्तापार्शी जाऊन, मुजरा करून, राजापुढे उभे राहिले. त्या वेळेस सकळ सभा, नवाब पोलाजंग सुद्धा उभी राहिली. त्या समयी एकदांच साऱ्या चौपदारांची ललकारी झाली. ते पाहून नानासुद्धा कित्येकांचे नेत्रांस आनंदाश्रु-लोटले. मग राजांनी श्रीमंतांस बसावयाची जागा दाखविली. तेथे श्रीमंत महाराजांचे उजवे बाजूस तख्तानजीक बसले. नंतर श्रीमंतपूजनविधि झाला. त्या वेळेस भिक्षुक, ब्राह्मण, शास्त्री, पंडित, ज्योतिषी, अग्निहोत्री, वैदिक बसले होते, त्यांस देकार वांटिला. सर्वत्रांस पानसुपारी झाली. उत्तरगुलाब, हार, गजरे, तुरे, सर्वत्रांस मानकरी व शिल्लेदार, व परराज्यांतील आले होते त्यांस देऊन समारंभ झाला. अवघी मंडळी श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन जाती झाली. महाराज राजे उठले. त्यांस श्रीमंत दरवाज्यापावेतो पोहोचवीत गेले. तेथून महाराज यांनी श्रीमंतांस आज्ञा केली की, "माघारे जावे." नंतर जेथे महाराज उतरले होते तेथे गेले. तसेच नवाबांसही पोहोचविले. असा श्रीमंतपूजनाचा विधि झाला.

दुसरे दिवशी तेलफळ नवरीकडे सरकारांतून निघाले. त्या समयी थत्ते यांचे मांडवांत वऱ्हाडी व मानकरी व मुत्सद्दी व सरदार व बाहेरील संस्थानी वगैरे लग्नास येतील त्यांची मुंदारत करण्याविषयी थत्ते यांचे मांडवांत राघोजी आंग्रे सरखेल यांची व हरिपंत फडके यांची नेमणूक झाली. वऱ्हाडी मानकरी यांची बसविण्याची योग्यता पाहून ज्या ज्या ठिकाणी जे जे बसवावयाचे त्या त्या ठिकाणी बसवून, उत्तरगुलाब, पानसुपारी, हार, तुरे, गजरे, वांटावयास सरकारांतून कारकून नेमून दिले. त्यांस ताकीद की, "तात्या व सरखेल सांगतील त्याप्रमाणे तुम्ही चालावे." अशी नेमणूक तेथील झाली.

इकडे सरकारांत आहेराचा समारंभ चालला. राजे महाराज सातारकर, अष्ट-प्रधान, नवाब, भोंसले, होळकर, गायकवाड, मानकरी मंडळ घोरपडे, निंबाळकर वगैरे मुत्सद्दी, मंडळी यांचे व मामलेदार मंडळी व सरसुभे संस्थानी राजे रजवाडे यांचे सर्व वकिलांचे, तसेच पागे, पथके, शिल्लेदार, रिसालदार या सर्वांचे आहेर सरकारांत झाले. तेलफळ गेले होते ते माघारे येऊन थत्ते यांजकडून रुखवत सरकारांत आले. रुखवताचा समारंभ होत आहे तो वर न्यावयास थत्ते यांजकडून आले. वर-प्रस्थानाची सिद्धता झाली.

४८. हातांवरून फुलांचा हार गुंडाळला-
कधी कधी रुमालही गुंडाळतात. हे सेवक-
त्वाचे दर्शक होय.

४९. अदव वजावीत=नश्रतेने मुजरा करीत.

५०. मुंदारत=मुजारत, आदरसत्कार.

५१. सरखेल=अंग्र्यांचे उपपद (मूला-
र्थ 'स्वारांच्या तुकडीचे अधिपति' असा
आहे.)

श्रीमंत देवास नमस्कार करून स्वारी बाहेर निघाली. थोरला हत्ती, विनायक-गज, आणवून त्याजवर रुप्याची अंबारी ठेविली. त्यांत श्रीमंत बसले. पाठीमागे खवासखान्यांत आपा बळवंत व अमृतराव पेंठे हातीं चवथ्या घेऊन बसले. पुढें खास जिलबीस बोंयाटीवारदार, विटेदार व बाणदार व लगी, त्यांच्यापुढें खास-बदार अशी जिलीव पुढें चालली. जिलबीपुढें वाजण्यांचे ताफे ताशेमरफे दोनशें वाजू लागले. त्यापुढें चौघडे वाजतात. त्यांचे पुढें जिलबीचे हत्ती शेंपन्नास चालिले आहेत. त्यांमध्ये जरीपटक्याचा हत्ती. मार्गे कोतवाल घोडे पांचसातशें सोन्याचे गंडपट्टे व पाठीवर भरगच्ची झुली, गळ्यांत मोहोरापुतळ्यांच्या माळा, [असे चालले.] जिलबीच्या हत्तीपुढें पांच हजार खांसि, घोड्यावर स्वार होऊन, बंदुकांचे आवाज करित चालिले आहेत. त्यांच्यापुढें सांडणीस्वार शेंदोनशें व सुंतरस्वार शेंपन्नास, तोफांचे आवाज करित चालले. त्यांच्यापुढें दहा हजार स्वार चालिला. अशी स्वारी लग्नास वाडा डावा घालून निघाली. तेव्हां आघाडी पानशे यांचे वाड्यापाशी होती. श्रीमंतांच्या अंबारीमागे साहेबनौबती वाजत चालल्या. वाड्यापासून तोफखान्यापावेतो एकसारखा फौजेचा थाट उभा राहिला आहे. सरकारचे अंबारीमागे वन्हाडिणी बायका यांणी चालवें. बायकांमध्ये पुरुषांची दाटी न होई अशा वेतानें सभोवतीं शिपाई चालिले. त्यांच्या मार्गे भिक्षुक मंडळी, शास्त्री, पुराणिक, अग्निहोत्री, ज्योतिषी व वैदिक, असा समुदाय चालला. त्यांच्यामागे मोठाले सरदार, मानकरी, होळकर, गायकवाड, भोंसले, विंचूरकर, पटवर्धन, राजे बहादर, गणेशपंत बेहरे, बहिरो अनंत, घोरपडे, निंबाळकर, जाधव, दरेकर, पाटणकर, थोरात, मोहिते, भोइटे, अक्कलकोटवाले, असे मानकरी चालिले. त्यांच्यामागे सातारकर महाराज, अष्टप्रधान समवेत व त्यांच्या मार्गे नबाब पोलाजंग आणि राजे रजवाडे, संस्थानी, परराज्यांतील वकील, असा समुदाय मिरवत चालला असतां, त्यांच्यामागे सरकारची मुत्सद्दी मंडळी, नाना फडणीस सुद्धां समागमें कारकून मंडळी, शेट, सावकार, उदमी, असा पुण्यांतील समुदाय चालला. त्यांच्या मार्गे पागे सकल व कारखानदार सरकारचे व दरफदार पोतनीस, चिटणीस, मुजुमदार असे मिरवत असतां त्यांच्या पाठीमागे पागा, घोड्यावर स्वार होऊन चालले. उंटावरील नौबती शतावधि वाजतात. अशा थाटानें व अशा समुदायानें मोठ्या सरंजामानें चालत असतां शहरचे लोक दुरस्ता माड्यांवर व गच्च्यांवर उभे राहून तमाशा पहातात. त्या समयीं शहरचे लोकांनीं सोन्यारुप्याचीं फुलें श्रीमंतांवर उडविलीं. अशी स्वारी समारंभानें नवरीचे मंडपांत पोहोचली.

५२. खासबदार=खासवरदार=खाशांची बंदुक वगैरे शस्त्रें बाळगणारा.

५३. सुतरस्वार=उंटावरील स्वार.

५४. साहेब नौबत=हत्तीवरील मोठी नौबत.

त्या समर्थी जलकुंभ मस्तकी घेऊन दासी पुढे उभ्या. दर्हाभात वरून ओवाळून टाकिले. कुळंबिणी घागरी घेऊन उभ्या होत्या त्यांस देणगी देऊन, स्वारी मंडपांत दाखल होऊन वरासनीं बसले. वरकड मंडळी मंडपांत दाखल झाली. अगोदरच राघोजी आंग्रे व हरिपंत तात्या सोयऱ्यांचे मंडपांत तरतुदीस ठेविले होते, त्यांनीं पुढे येऊन, सारे मंडळीस आंत घेऊन जाऊन, ज्या ज्या ठिकाणीं योग्यतेनुरूप बसावयाचे तसे बसविले. श्रीमंत बसले त्या ठिकाणीं आपा बळवंत व अमृतराव पेंठे व दाजिबा आपटे वगैरे झाडून मंडळी बसली. नंतर मधुपर्क-विधि होऊन पाणि-ग्रहण-विधि झाला. त्या समर्थी वाजंभ्यांचे बाजे, चौघडे व नौबती, अशीं एकदांच सारीं वाजूं लागलीं व तोफांची सरवत्ती झाली. मग विवाहहोम होऊन ब्राह्मणांस दक्षिणा मंडपांत वांटिली. मंडपांत वऱ्हाडी होते त्यांस पानसुपारी, हार, गजरे, तुरे, वांटिले. मग सर्वत्र मंडळी सरकारचा निरोप घेऊन निघाली ती आपापले ठिकाणीं गेली. श्रीमंतमात्र राहिले.

तेथें चार दिवस समारंभ भोजनाचा झाला. मुत्सद्दी मंडळी व बाहेरचे वऱ्हाडी सरदार वगैरे ह्या अवध्यांस चार दिवस ययासांग सोहळा झाला. बाहेरची सरदार मंडळी व मराठे मानकरी यांस भोजनें सरकार वाड्यांत झालीं. मोठी दक्षणा देकार रमण्यांत झाला. चार दिवस झाल्यावर सोडे होऊन वरातेची मिरवणूक निघाली. त्या दिवशीं शहरांत सारे रस्ते झाडून, सडे टाकून, चिराकदानें लाविलीं. सरकारची स्वारी अंबारींत वसून वाड्यांत यावयास निघाली. सारे सरदार, मानकरी, राजे रजवाडे, सातारकर महाराज, अष्टप्रधान व पोलजांग, आपले सरदार लोकसुद्धां जसे जाते वेळेस लग्नास गेले तसेच येते वेळेस त्याच थाटानें मिरवत हवया, नळे, चंद्रजोती, झाडें नाना तऱ्हेचीं, सोडीत सोडीत मिरवत सुमुहूर्तीनें वाड्यांत दाखल झाले. नाच रंग सर्व होऊन, लक्ष्मीपूजन होऊन, सर्वांस पानसुपारी वगैरे अत्तर-गुलाब, हार, तुरे, वांटले. मग सर्वांस घरां जाण्याचा हुकूम झाला. सर्वत्र आपापले ठिकाणीं गेले.

दुसरे दिवसापासून सर्वत्र लोकांस मेजवानीचीं आमंत्रणें करून भोजनास बलाविलें. मंडळी तितकीच आली. वाढावयास सर्व कारकून मंडळी नेमिली. तूप वाढावयास शहरचे सराफा नेमिले. एक एका पदार्थास एक एक कारकून नेमिला. सारे कारकून पीतांबर नेसून, शालजोड्या कंवरेस बांधून, वाढावयास लागले. चार चार कारकुनांमार्गे एकेक शिष्या हातीं ओलीं धोत्रें घेऊन वाढणाऱांचे घाम पुशीत असे. असा रोज समारंभ होत राहिला. होळकर, गायकवाड,

५५. साडे=ऐरणीपूजनाचे वेळीं वधूस रण काय ? काटकसरीनें खर्च करणारे म्हणून यांस नेमिलें असावे.

५६. सराफांच्या नेमणुकीचें विशेष का-

भोंसले, व सरकारचे मानकरी—घोरपडे, जाधव, निंबाळकर, पाटणकर, दरेकर, मोहिते, शिरके, थोरात, धुळप, खानविलकर अशी मंडळी व पागे, पयकेसुद्धां, शिल्लेदार, एकांडे, अशा अवध्यांस भोजनास घालून सर्वास पोषाग योग्यतेनुरूप दिले. तसेच ब्राह्मण सरदार विंचूरकर, पटवर्धन, रास्ते, बेहेरे, बहिरो अनंत, राजे बहादर, बारामतीकर, आपा बळवंत, बऱ्या बापू मेहेदळे, पुरंदरे, पानशे, अशा सर्वास अलंकार, वस्त्रे योग्यतेनुरूप दिलीं.

शेवटीं नवाब पोलाजंग यांस जाफत करण्याचें बलावणें केलें. त्या दिवशीं पंधराशें खांसा नवाबाचेसमागमें आला. त्यांस भोजनास पंधराशें रिकीवा रुप्याच्या नव्या करविल्या त्या सर्वत्रांस भोजनास मांडिल्या. खालीं विछायती घालून, वरतीं चादरा पांढऱ्या सफेत पसरून, त्याजवर पंक्ति मांडिल्या. कारकून मंडळी अंगांत जामे निमे घालून, पायांत विजारी घालून, कंबरेस पटके बांधून, वाढावयास लागली. सर्वत्रांचीं भोजनें झालीं. अवध्यांनीं वाहवा केली. मग विडे, पानसुपारी, अत्तरगुलाब, हारतुरे, गजरे, देऊन सर्वत्रांस पोषाग दिले. नवाबांस जवाहीर दिलें. असें होऊन सर्व आपले गोटांत गेले. सरदार मानकरी व शिल्लेदार कोणी राहिला नाहीं. असे सर्वत्रांचे सत्कार झाले.

पाठीमागून मामलेदार मंडळी, सरसुभे, या सर्वांचीं आतिथ्ये झालीं. असें लग्न एक मास* पर्यंत झालें. सर्वास निरोप झाला. सर्व सरदार होळकर, गायकवाड, नवाब, भोंसले सुद्धां सरकारचा निरोप घेऊन आपापले ठिकाणास गेले. तसेच सर्व संस्थानिक हिंदुस्थानचे आले होते तेही गेले. सातारकर महाराज पुण्यास आणिले होते त्यांस मोठे समारंभानें सातान्यास पोहोचविलें. दीड महिनापर्यंत लग्नाशिवाय कारभार दुसरा झाला नाहीं. लग्नसंबंधीं सर्व कारभार आटोपिल्यापुढें राज्यसंबंधी कामकार्जे करूं लागले. फौजेच्या खर्चाचे बंदोबस्त केले. तेव्हां कोणे एके समयीं फौजेचें धरणें तात्यांचे येथें बसलें. शिल्लेदार गार्दी धरण्याला असतां सदाशिवपंत करमरकर यांशीं गार्दीची कटकट झाली. त्या कज्जांत सदाशिवपंत ठार झाले. पुढें फौजेचे खर्चाचा बंदोबस्त सरकारांतून झाला. सदाशिवपंत यांच्या जागेवर नारोपंत चक्रदेव कारभार करूं लागले. मध्यें इंग्रज यांचें बोलणें सरकारांत पडलें कीं, “आमचा एक वकील नेहमीं पुण्यांत सरकारांत असावा.”

इकडे श्रीमंत रावसाहेब लग्न झाल्यानंतर नऊ वर्षांचे झाले. तेव्हां श्रीमंतांचे मनांत आलें कीं, नानातऱ्हेचे खेळ खेळावे, शिकारखाने बाळगावे. असा मजकूर जवळच्या मंडळीनें नानांचे कानावर घातला. त्याजवरून नानांनीं तऱ्हेतऱ्हेचीं श्यापदें व पक्षी मिळविले. सात आठ मैना बंगाली बोलणाऱ्या, तसेच बोलणारे

५५. रिकावा—रिकाव्या=ताटें.

* त्या लग्नाच्या व्यवस्थेची तपशीलवार

यादी काव्येतिहास-संग्रहांत प्रसिद्ध झाली आहे.

पोपट, यांचे पिंजरे चांगले मिळविले. तसेच चंडोलपक्षी यांचे पिंजरे सात आठ आणविले. त्याजवर सात आठ माणसे ठेवून त्यांनी नेहमी पिंजरे पहात वाळगीत असावे, असे केले. तशीच बदके, पाणकोंबडी, मोरांच्या जोड्या दहा पांच आणून ठेविल्या. तशीच हरणे शेंदोनशें, काळवीटसुद्धा, वाड्यांत आणवून ठेविली. चित्ते दोन चार आणून बांधिले. पांच सातशे ससे काळे, पिवळे, अंबलक असे पर्वतीच्या वाटेवर वागेत तळ्याचे कांठी खोली बांधून, तीत ठेविले. त्यांजवर माणसे चाकर ठेविले. तसेच दहा वीस वाघ पर्वतीस मोठा सोपा बांधून त्यामध्ये सांखळदंडाने बांधून ठेविले. त्यांत संभु वाघ म्हणून मोठा पटाईत, नुसता एक जात पिवळा, लहानशा घोड्याएवढा होता. त्याजवर दवैशी चाकर ठेविले. गेडे हिंदुस्थानांतून महादजी शिंदे यांनी पाठविले. दहा वीस जोड्या एडक्यांच्या ठेविल्या. पहिलवान कुस्त्या घेणारे सरकारांत चाकर ठेविले. तसेच वैज्रमुष्टि यांच्या जोड्या सरकारांत पांच सात चाकरीस ठेविल्या. छडी खेळणेवाले व दांड खेळणेवाले, असे नेहमी हुजूर ठेविले. तिरंदाजी खेळणारेही असामी दोन चार श्रीमंतांपाशी हुजूर ठेविले. तिरंदाजी व दांडछडी यांचा थोडा अभ्यास श्रीमंतांनी केला. सायंकाळी तालिमखान्यामध्ये सरकारची स्वारी जाऊन तोही अभ्यास थोडासा करी. मुद्रल पेलणे व लेजीम खेळणे खेळे. श्रीमंत रावसाहेब बहुत खेळले. नेहमी दोहो चोहो दिवशी पहिलवानांच्या कुस्त्या व वज्रमुष्टींच्या लढाया, होऊं लागल्या. ज्याची सरशी होईल त्यास सरकारांतून बक्षीस मिळत असावे. असा नित्य खेळण्याचा पाठ चालला. घोडी फिरविणे व बोयाट्या खेळणे हाही अभ्यास श्रीमंतांनी केला. खुले हत्तीवर हत्तीच्या किंलाव्यांत बसून हत्ती चालविणे हाही अभ्यास श्रीमंतांनी केला. नित्य हत्ती वाघांच्या लढाया व एडक्यांच्या लढाया व सांबरांच्या लढाया होत. चित्ते स्वारीमध्ये चालवून शिकार खेळणे, हाही पाठ आठ पंधरा दिवशी स्वारीत चालत असे. नानातऱ्हेचे खेळ खबुतरें बहुत पाळिली होती त्यांजवर माणसे ठेविली. इतक्यांचे खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त ठेविला. तसाच वाघांचे खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त केला. दर वाघास, वाघ पाहून माणसाची नेमणूक करून दिली. याप्रमाणे नानातऱ्हेचे खेळ खेळत. सायंकाळच्या समयी चार घटका दरवारही करीत असावे असा नित्य पाठ चालविला.

[आमचा एक वकील नेहमी पुण्यांत सरकारांत असावा असे] इंग्रजांचे बोलणे नानांचे मनास येऊन, ' बरे आहे ' म्हणून बोलून, शंभर लोकानिशी संगमावर

५८. अवलक=चित्रविचित्र.

५९. वज्रमुष्टि=मळांचे एक आयुध. तें आयुध वापरणारे मळ.

६०. किलावा=हत्तीच्या गळ्यांत सुताच्या दोरीचे पेंडे महाताचे पाय अडकाविण्यास घालतात तें.

बेटांत जागा नेमून दिली. तेथें बेटांत एक खासा गोरा व शंभर कुडतीवाले असे रहावे. बहिरोपंत मेहेदळे इंग्रजांचे बोलण्यास नेमून दिले. बहिरोपंताखेरीज दुसऱ्याचे हातून बोलणें इंग्रज याणें बोलूं नये असा नेम ठरवून इंग्रजांस ती जागा दिली. तेव्हां इंग्रज याणें सरकारांत विनंति केली कीं, “आमचे खाण्यापिण्याचे जिनस मुंबईहून नेहमीं हरहमेश येतील त्यांस सरकारची आज्ञा बोरघाटावर असावी.” असें बोलणें इंग्रजांचें पडलें असतां तो मजकूर बहिरोपंत यांणीं सरकारांत समजाविला. त्या समयीं नानांची आज्ञा झाली कीं, “तीन म्याणे जिनसांचे तुमचे खाण्याचे येतील. त्यांस हरहमेशा सरकारांतून मनाई व्हावयाची नाही. एखादी गैरवाजवी गोष्ट करूं लागल्यास त्या गोष्टीचा मुलाजा सरकारांतून होणार नाही.” अशी निक्षून नानांची आज्ञा झाली तो मजकूर मेस्टर मालिट याजपार्शी मेहेदळे यांणीं सांगितला. तेव्हां ती गोष्ट मालिट यांणीं कबूल केली. मग तो मजकूर बहिरोपंत यांणीं सरकारांत कळविला. त्याजवरून सरकारची आज्ञा जकाते यांस झाली कीं, “इंग्रज यांजकडील तीन म्याणे हरहमेशा येतील त्यांस तुम्हीं मनाई करूं नये.” असें झाले असतां कांहीं एक दिवशीं इंग्रज यांचे मनांत विकल्प येऊन त्यांणीं आपले ठिकाणीं मसलत केली कीं, “आम्हीं येथें वकिलीचे कामावर रहातो, परंतु आम्हांजवळ तोफा नाहीत. याची तजवीज केली पाहिजे. ह्मणून सरकारची आज्ञा तीन म्याण्यांची आहे त्या म्याण्यांमध्ये दोन जंबुरे घालून आणावे.” अशी मसलत करून इंग्रज याणें मुंबईहून मेष्याची निघावयाची वेळ झाली त्या समयीं दोन म्याणे खावयाचे भरले. एक तांबडा मेणा होता त्याजमध्ये दोन जंबुरे घातले आणि तिहींला कुलुपें घालून, मेणे मुंबईहून रवाना झाले. रवाना होतांच ती वातमी टाकोटाक नानांस येऊन पोहोचली. त्या समयीं नाना यांणीं बळवंतराव जकाते यांस बोलावून आपून समक्ष आज्ञा केली कीं, “या खेपेस इंग्रज यांचे म्याणे येत आहेत, त्यांत दोन म्याणे वरते येऊं द्यावे. तांबडा म्याणा आहे तो चौकीवर पाडून ठेवावा.” अशी आज्ञा सरकारची होतांच त्या समयींच जकाते यांचा शिपाई बोरघाटास टाकोटाक येऊन म्याणे तेथें येतात तो तांबडा म्याणा चौकीवर पाडून ठेविला. दोन म्याणे पुण्यास येऊन दाखल झाले. तेव्हां इंग्रज पाहून घाबरला. आणि बहिरोपंत मेहेदळे यांस मालिट याणें बलावून नेऊन सांगितलें कीं, “आमचे तीन

६१. पुण्याच्या दरबारांत पहिले इंग्रज वकील मि० मास्टिन् साहेब यांची नेमणूक श्री० माधवराव बलाळ यांच्या कारकीर्दीत झाली. पेशव्यांचे घराण्यांतील कलह वाढवितां आल्यास तसें करून मराठ्यांस हेवराकडे मिळू देऊं नये म्हणून हुकूम आंतून

मुंबई सरकारांनं मि० मास्टिन् यांस दिला होता. तो कितपत वजाविला गेला हें कळत नाही. असो, मि० मालिट यांची नेमणूक इ० स० १७८५ सालीं झाली. ग्रॉट डफ. ६२. मुलाजा कानाडोळा, क्षमा.

म्याणे यावयाची आज्ञा सरकारची आहे. असे असतां आजच्या खेपेस आमचा एक म्याणा कां अडकाविला ? त्यास हा मजकूर नानांचे कानावर घालून मेणा आमचे येथे येऊन पोहोचें असें करावें.” तेव्हां बहिरोपंत मेहेदळे नानाकडे आले. मालिट यांणीं मजकूर सांगितला होता तो ऐकून घेऊन नानांनीं उत्तर केलें, “आज नेहमीं मेणे येतात, कधीं अडकावा झाला नाही, आतांच कां अडकाविला ?” तेव्हां बहिरोपंत यांणीं उत्तर केलें, “हा मजकूर मला समजला नाही.” त्या समयीं नाना यांणीं बहिरोपंतास सांगितलें कीं, “त्यांस तुम्हीच विचारा कीं, ‘नेहमीं तुमचे मेणे येतात आणि आजच्या खेपेस कां अडकाविला ?’ असें नानांनीं विचारलें म्हणून मालिट साहेब यांस विचारावें.” त्या समयीं बहिरोपंत मागती बेटांत जाऊन सरकारांत मजकूर झाला तो मालिट यांस समजाविला, आणि बहिरोपंत त्यांस म्हणतात, “काय मजकूर आहे ? कां अडकाविला ? असें नानांनीं विचारलें.” तेव्हां मालिट साहेब याणें उत्तर केलें कीं, “नानांची व माझी भेट झाली पाहिजे म्हणजे याचा खुलासा होईल.” तेव्हां मेहेदळे यांनीं पुनः नानांकडे येऊन विनंति केली कीं, “नानांची माझी भेट झाली पाहिजे,” असें त्यांचें बोलणें आहे. त्या समयीं नानांनीं उत्तर केलें कीं, “उदईक दरबारचे वेळेस त्यांजला घेऊन यावें.” अशी आज्ञा होतांच बहिरोपंत यांणीं त्यांजकडे सांगून पाठविलें कीं, “उदईक दरबारचे वेळेस यावे म्हणून नानांची आज्ञा झाली आहे.” मग दुसरे दिवशीं बहिरोपंत यांनीं वाड्यांत येऊन नानांस विनंति केली कीं, “त्यांला येण्याची आज्ञा झाली पाहिजे.” तेव्हां बहिरोपंत हे सरकारचा जासूद घेऊन, कुंभार. वेशीपाशीं जाऊन, तेथील चौकीवर परवानगी सांगून, मालिट साहेब यांस शहरांत घेऊन आले. त्या दिवशीं वाड्यांत दरबार केला होता. तेथे इंग्रज येऊन सलाम करून बैठकीवर बसला. मग इंग्रज यास आपली भाषा येत नव्हती तेव्हां दुभाषी याणें नानांस विनंति केली कीं, “साहेब यांचें म्हणणें असें आहे कीं, ‘आमचा मेणा घाटावर अडकाविला आहे त्यास पुण्यास येण्याची आज्ञा असावी.’” त्या वेळेस दुभाष्या याशीं नानांनीं उत्तर केलें, “आजपावेतों मेणे कधींही अडकाविले नाहीत, आतांच कां अडकाविले ! म्हणून त्यांस विचारावें.” तेव्हां दुभाष्यानें मालिट यांस मजकूर सांगितला. तो ऐकून घेऊन मालिट साहेब याणें उत्तर केलें, “आजपासून अशी गोष्ट आम्हांपासून होणार नाही. झाली येवढी सरकारानें आम्हांस माफ करावी.” तो मजकूर नानांस समजाविला. त्या वेळेस नानांनीं उत्तर केलें कीं, “मेणा माघारा जाईल. फिरून अशी गोष्ट झाली असतां त्याची तजवीज सरकारांतून होईल.” असें सांगितल्यावर जकाते यांस सरकारची आज्ञा झाली, “मेणा माघारा जाऊं देणें.” त्या समयीं घाटांतून मेणा माघारा मुंबईस गेला. त्या

समयी इंग्रज याणे आपले बुकावर लिहून ठेविले कीं, “या राज्यांत नाना आहेत तोंपावेतो या राज्याची गोष्ट कोणी बोलूं नये.”

पुढे टिपूशीं विघाड सरकारचा झाला तेव्हां टिपूवर मोहीम सरकारची झाली. त्या स्वारीस खुद्द नाना फडणीस व हरिपंत तात्या गेले. ती स्वारी बंदामीची. त्या वेळेस नबाब हैदराबादेहून टिपूवर चालून आला. बारा महिने मोहिमेस लागले. त्या समयी कर्नाटकांत मुलूख घेतला व बंदामीचा किळा घेतला. मोंगलांनीं आदवणी वगैरे महाल घेतले.

त्या स्वारीस अशी गोष्ट झाली. नबाब रात्रीचे ठिकाणी जनानखान्यामध्ये बसले असतां नबाबांची मर्जी बहुत दिलगीर होऊन खप्पा झाले आहेत हे पाहून बक्षी बेगम यांणी नबाबांस अर्ज केला कीं, “आज सरकारची मर्जी अशी दिलगीर खप्पा कां झाली? आज आपल्यास कोण्या गोष्टीची चिंता आहे असें नाहीं, व आपल्यास तूर्त शत्रुही कोणी नाहीं. मोहीमशीर आहो. असें असतां मर्जी खप्पा होण्याचें कारण काय? पेशवेही आज आपल्यास अनुकूल आहेत. असें असतां मर्जी गेली याचें कारण मला समजलें पाहिजे.” तेव्हां तो मजकूर ऐकून घेऊन नबाब बक्षी बेगम यांस बोलले कीं, “काय मजकूर तुजला सांगूं?” तेव्हां ती म्हणते, “मला मजकूर कळूं नये अशी कोणतीही गोष्ट नाहीं, मग एवढीच मला कळूं नये कीं काय?” त्या वेळेस नबाब झोळतात, “तूं विचारलेंस त्याचें उत्तर असें आहे कीं, आपण सर्व गोष्टींनीं मजबूद आहो. परंतु आमचे दौलतींत माणूस कोणी नाहीं म्हणून माझी मर्जी जात राहिली ” मग दुसरे दिवशीं नबाब जनानखान्यांत बसले आहेत, बक्षी बेगम जवळ आहेत, अशा सयमास नाना फडणीस यांची चिष्टी जाऊन पोहोचली. नाना यांणी फारसनीस बलावून फारशी चिष्टी लिहविली, “काल आपली मर्जी जात राहिली कीं दौलतींत माणूस कोणी

६३. हा इंग्रजांचा युक्ति लढविण्याचा प्रयत्न कोठें इंग्रजी इतिहासांत आढळांत येत नाहीं. ‘बातमी ठेवण्याविषयीं नानांची हद्द असो!’ असे उद्गार मात्र कोठें कोठें आढळतात. या वरील वाक्याप्रमाणेंच कर्नल पामर, दुसरे एक रेसिडेंट, नाना मृत्यु पावल्याचें वर्तमान ऐकून म्हणतात, “नाना गेले, व त्यांबरोबर मराठीशाहीतील शहाणपणा व बातवेतही गेला !”

६४. ही मोहीम १७८६।७ सालची. इत बंदामीचा किळा सर करीपर्यंत नाना फौजत होते. नंतर पुण्यास आले. हरि-

पंत व तुकोजी होळकर हे पुढें कोपाळ, बहादर मॅड्यापर्यंत गेले होते पुढें टिपूनें एकदम तहाचें बोलणें लाविलें. त्यांत पेशव्यांस बंदामी, कितूर, नरगुंद व दुसरे त्यांणीं घेतलेले प्रांत दिले व रोख ३० लक्ष रुपये देऊन १० लक्ष आणखी देण्याचें कबूल केलें.

६५. दौलतींत माणूस झोणी नाहीं=राज्यांत पदरी, योग्य चाकर नाहींत.

६६. फारसनीस=फारशी लिहिणारा कारकून.

नाही, यासाठी मर्जी खप्पा झाली तर एवढ्यासाठी आपली मर्जी जाऊं देऊं नये. आम्ही आपले ठिकाणी आमचे पेशवे सरकार व आपले सरकार हीं दोन मानीत नाही. जसे आम्ही पेशव्यांचे चाकर तसेच आपले. जो हुकूम करणें तो आम्हांस फर्मावीत जावा. आम्ही वजावून देऊं.” अशी चिठ्ठी वाचून बली बेगम यांस नवाब बोलिले कीं, “काल तूं आणि मी येथें ही गोष्ट बोलत होतो ही बातमी नानांस पोहोचली कशी? आणि त्यांची चिठ्ठी येथें आली कशी? अशीं माणसें आमचे दौलतींत नाहींत म्हणून माझी मर्जी गेली होती.” मग दुसरे दिवशीं नाना फडणीस यांस नवाब यांणी “मदारूल्लमहा” असा किताब दिला. मग टिपूशीं तह होऊन दोन्ही फौजा खंडणी घेऊन माघाच्या आख्या.

हिंदुस्थान प्रांतीं महादजी शिंदे व सरकारच्या फौजा होत्या. त्या वेळेस महादजी शिंदे मोठे जोरावर झाले. त्या समयीं हिंदुस्थानांत सरकारची हुजूरची फौज जरीपटका घेऊन रहावी असें पाठीमागून चालत आले होते. हल्लीं हिंदुस्थान प्रांतीं सरकारचे कोणी नव्हते. शिंदे, होळकरच मात्र होते. सबब अल्ली बहादर, म्हणजे समशेर बहादर यांचे चिरंजीव, मस्तानीचे नातू, यांस हिंदुस्थानांत फौज समागमें देऊन रवाना करावे, अशी मसलत सर्वांची हुजूरपुगे मुक्कामी ठरून, अल्ली बहादर यांची रवानगी हिंदुस्थानांत करावी असा निश्चय झाल्यानंतर तयारी व्हावयाची सरकारची आज्ञा झाली. त्यासमयीं अल्ली बहादर यांचेसमागमें सरंजामीपैकीं फौज व हुजूरतपैकीं कांहीं पागे, अशी फौजेची तयारी होऊन, जरीपटका समागमें देऊन, मुतालिकीची शिकेकटार अल्ली बहादर यांचे स्वाधीन केली. त्यासमयीं अल्ली बहादर यांस श्रीमंतांची आज्ञा झाली कीं, “तुम्ही हिंदुस्थानांत जाण्याची तयारी करावी.” असें सांगून समागमें डेरेंदांडे फरासखाना नेमून दिल्या. दहा पंधरा हत्ती समागमें नेमून दिले. जरीपटका त्यांचे स्वाधीन केला. वरकड दरकदार, फडणीस, पोतनीस, मुजुमदार, चिठणीस, यांणीं आपापले कारकून अल्ली बहादर यांचे स्वाधीन केले. आणखीही कारकून सरकारांतून बरोबर दिले. चौघडा दिला. साहेब नौबद समागमें दिली. अशी मोठी इतमाने रवानगी हिंदुस्थानांत केली. अल्ली बहादर व त्यांचे चिरंजीव समशेर बहादर, असे उभयतां आपलेक कविलेसहित हिंदुस्थानांत जाण्यास निघाले. त्या वेळेस सरकारचीं पत्रें शिंदे

६७. मदारूल्लमहाम्=मुख्यप्रधान, वडा कारभारी.

६८. नानांची बारीक रीतीनें बातमी ठेवण्याची तजवीज मोठी कडेकोट असे असे वरील दोन उदाहरणांवरून स्पष्ट होतें. ही बारीक रीतीनें बातमी ठेवण्याची पद्धति त्यां

णीं थोरल्या माधवरावांपासून उचलली. ही आख्यायिका ही इंग्रजी ग्रंथांत कोठें नाही.

६९. फरासखाना=तंबू वगैरे सामान.

७०. अल्ली बहादर व तुकोजी होळकर यांस महादजी शिंध्यांच्या मदतीस म्हणून १७८८ चे सुमारास पाठविलें. ग्रॉंट उर्फ

होळकर यांस दिली कीं, "चिरंजीव अल्ली बहादर यांची रवानगी हिंदुस्थानांत समाग-
में जरीपटका फौज देऊन व थोडा तोफखाना गारदी देऊन रवानगी केली आहे. त्यास
हे तुम्हांपाशीं येऊन पोहोचल्यानंतर हे व तुम्हीं उभयतां एक विचारें राहून काम
कारभार करित जावें. यांचे विचाराशिवाय तुम्हीं कोणतेंही काम करूं नये. "

अशीं पत्रें घेऊन अल्ली बहादर पुण्याहून श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन, निघाले
ते मजल दर मजल कासार-वारीचा घाट उतरून बऱ्हाणपुरास पोहोचले. त्या
समयीं सरकारचे मामलेदार खानदेश व बागलाण व बऱ्हाड व बरघांट, असे
सर्व येऊन भेटले. सर्वांच्या भेटी अल्ली बहादर यांशीं झाल्या. वांस-दाण्याची
तजवीज अवघे मामलेदार यांणीं राखिली. नर्मदापावेतों जाऊन पोहोचत तेथपावेतों
मामलेदार समागमें होते. सर्वांनीं आपापल्या माहालचे घांस-दाणे पोहोचविले.
नंतर अल्ली बहादर खांसा नर्मदा उतरून पार झाले. त्या समयीं सर्व मामलेदार
यांस निरोप देऊन वाटेस लाविले. नंतर कूच दरकूच माळव्यांतील हडोती
खेचीवाडा टाकून, हिंदुस्थानांत शिंदे, होळकर होते तेथे जाऊन पोहोचले. सर्वां-
च्या भेटी झाल्या. सरकारचीं पत्रें होती तीं उभयतांस दिलीं. तीं पत्रें वाचून
शिरीं वंदन केलीं आणि महादजी शिंदे पाटीलबोवा व तुकोजी होळकर सु-
भेदार यांणीं अल्ली बहादर यांस सांगितलें कीं, " आपण जसें सांगाल तसेच
चालूं. आपल्या विचाराशिवाय कोणतेंही काम व्हावयाचें नाहीं. "

नंतर अल्ली बहादर यांणीं हिंदुस्थानांत गेल्यावर फौज आणखी ठेविली,
हिंमतगीर गोसावी यास वीस हजार गोसाव्यांनिशीं आपले जवळ चाकरीस
ठेविले. डगई प्रांत कोट रूपयांचा मुलूख नवा अल्ली बहादर यांनीं सोडविला.
तेथील राज्य अल्ली बहादर करूं लागले. शिंदे, होळकर व अल्ली बहादर एक
विचारानें राहिले. अल्ली बहादर हिंदुस्थानांत पोहोचल्यानंतर शिंदे, होळकर,
अल्ली बहादर [हे] मसलत व स्वारी शिकारी करणें, ती एक विचारें करूं लागले.

अल्ली बहादर तेथे पोहोचल्यावर शिंदे, होळकर मिळून गिलच्यावर चालून
गेले. कारण गिलच्या इराणी अटक नदी उतरून आलीकडे आला. सबब
शिंदे व होळकर सरकारच्या फौजा घेऊन त्याजवर चालून गेले. तेव्हां सरका-
रच्या फौजेची व गिलच्यांची लढाई मोठी मातबर झाली. गिलच्यांचें पारिपत्य

७१. अल्ली बहादर व तुकोजी हे शिं-
यांस अडथळा आणण्यासच पुण्याहून पाठ-
विले होते. त्याप्रमाणें शिंयांच्या वेतांत त्या-
णीं पुष्कळदां लफडीं आणिलीं. ग्रॉट डफ.

७२. हिंमत बहादर गोसावी शिंयांच्या
पदरीं होता. गोसाव्यांच्या फौजेचा तोच

सरदार होता. पुढें शिंयांच्या मनांत अं-
देशा आल्यावरून हिंमत बहादरास धगव-
यास त्यांणीं एक स्वारांची टोळी पाठविली-
पण हिंमत अल्ली बहादरांच्या गोटांत प-
ळन गेला. तो अल्लीनें शिंयांच्या हातीं
दिला नाहीं.

शिंदे यांणीं श्रीमंतांचे पुण्य प्रतापे करून ययास्थित केले. पूर्वी भाऊसाहेब हे गिलच्यांशीं लढाई करून यश मिळवून शेवटले लढाईत गिलचा यश घेऊन तीनलाख फौजेनिशीं भाऊसाहेब गर्द झाले, त्यांचा सूड शिंदे यांणीं ययास्थित घेतला. गिलचांचे पारिपत्य सरकारचे मनांत होते तसें करून खंडणी घेऊन गिलचे व इराणी यांस अटके पार घालविले. असें पारिपत्य गिलचांचे चांगले केले. आणि फौजा माघाच्या हिंदुस्थानांत छावणीचे छावणीवर येऊन दाखल झाल्या. आणि सरकारांत डांक झाले वर्तमानाची लिहिली. तीं डांकेचीं पत्रे पुण्यास येतांच पत्रे पाहून सरकार फार खूष होऊन तोफेची सरबत्ती ^३ केली.

या पुढे इंग्रजांचे सरकारांत बोलणे लाविले कीं, “आम्हांला टिपूवर मोहीम करावयाची आहे. यासाठीं तुम्हीं आम्हांस साह्य व्हावे.” अशीं मसलतीचीं बोलणीं लागलीं. त्या मसलतीस सहा सात महिने लागले. फौजेची तयारी होऊ लागली. तेव्हां इंग्रजांचे बोलणे सरकारांत पडलें, “टिपू जेर होऊन उत्पन्न होईल त्याचे तीन हिस्से सारखे करावे, त्यांपैकी एक हिस्सा मोंगल, एक हिस्सा पेशवे व एक हिस्सा इंग्रज.” असे तीन हिस्से ठरले. नवाब हैदराबादेहून टिपूवर जाण्यासाठीं निघाले. तसेंच पेशवे यांच्या फौजेसह टिपूवर जाण्यासाठीं हरिपंत तात्या यांची रवानगी कर्नाटकांत झाली. व परशुराम भाऊ पटवर्धन यांस सरकारची आज्ञा कर्नाटकांत जाण्याची झाली. तेही तयारी करून निघाले. वरकड सरदार व मानकरी व हुजुरात व जरीपटका हरिपंत तात्यांसमागमें रवाना झाला. परशुराम भाऊ, हरिपंत तात्या, मिळून सरासरी लाख सवा लाख फौज कर्नाटकांत टिपूवर रवाना झाली. गारदी, पापदळ व सरकारी तोफखाना, मिळून दीड लक्षाच्या जमावाची टिपूवर रवानगी झाली. ते लोक मजल दरमजल कर्नाटकांत दाखल झाले. हे चालून येतात ही बातमी टिपूस होती. त्यानेही जमाव मोठा फौजेचा केला. तीन राजे त्याच्यावर चालून गेले, तितक्यांसही टिपू लढाईस पुरवला. अठरा महिने फौजेशीं टिपू भांडत होता. पेशव्यांचे फौजेनें टिपूच्या मुलखांत भारी धूम करून मुलूख लुटला व सरकारचीं ठाणीं टिपूच्या मुलुखांत बसलीं. अशी लढाई होत असतां अठरा महिने त्या मोहिमेस लागले.

३३. ही गिलचांवरील स्वारी कोणती तें समजत नाही. गिलचे लोक येण्याचें भय मात्र शिंध्यांस होतें. तेव्हां ही इष्मायल बेग यावरील स्वारी असावी. इष्मायल व त्याचा बाप महंमद बेग हे दोघेही शिंध्यांचे हाडवैरी होते. पुढें महंमद बेग पडला. व इष्मायलचा मोड पाटनच्या लढाईत होऊन त्याच्या फौजेचा फडशा उडाला. इ० सन

१७९०. ह्या लढाईत होळकर एका बाजूस उभे होते. गिलचांस अटकेपार घालविल्याचें पुढें लिहिलें आहे तें बरोबर दिसत नाही. शिंध्यांनी इष्मायल याची व रोहिले लोकांची मात्र खूप खोड मोडिली असें ग्रांट डफ यांचे ग्रंथांत लिहिलें आहे.

७४. हा तह इ० सन १७९० सालीं झाला व लढाई १७९२ पर्यंत सुरू होती.

इकडे वर्तमान पुणे मुक्कामी काय झालें. पाठीमागे हिंदुस्थानांत महादजी शिंदे यांणी गिलचा मोडिला. त्याजवर दिल्लीचे बादशहा अली गौर यांणी दिल्लीस आपले वजीर होते, त्यांत गुलाम कादर हा नवा वजीर केला. तो कारभार करूं लागल्यावर त्यानें बादशहा याचे डोळे काढिले. कारण, गुलाम कादर हा पूर्वी लहान होता त्या वेळेस फार देखणा, अति रूपवान् असतां बादशहा याणे नामर्द करून खोजा केला होता. मग गुलाम कादर हा फार शहाणा, चांगला लिहिणारा असल्यामुळे बादशहाची त्याजवर मेहेरबानी होती. म्हणून त्याजकडे वजिरीचें काम सांगितलें. तें सांगितल्यावर मुख्यारीचा कारभार गुलाम कादर करूं लागला. सर्व हुकूम गुलाम कादर याचा चालू लागल्यावर त्याला पूर्वीचें स्मरण झालें. नंतर त्याचे चित्तांत मोठा पश्चात्ताप झाला कीं, “बादशहानें मला नामर्द करून माझे विषय-सुख नाहींसे केले.” तें शर्थी स्मरून मोठ्या रागानें त्यानें बादशहाचे डोळे काढिले. तेणेंकरून बादशहा आंधळा झाला. असें झाल्यावर बादशहास मोठा विषाद वाटला. त्या वेळेस गुलाम कादर याचें पारिपत्य करण्याचें सामर्थ्य स्वाधीन राहिलें नाहीं, असें जाणून बादशहानें महादजी शिंदे यांशीं राजकारण केलें कीं, “गुलाम कादर यास धरून द्यावे म्हणजे तुम्हांस बादशाही वजिरात सांगूं.” असें करार मदार तहनामे ठरले.

मग शिंदे त्या उद्योगास प्रवृत्त झाले. गुलाम कादर याणे लढाया दोन चार मोठ्या शिंदांशीं केल्या. शेवटीं महादजी शिंदे यांणी गुलाम कादर यास धरून कैद केलें. आणि बादशहाचे भेटीस दिल्लीस जाऊन सारा मजकूर बादशहास विदित केला. त्या वेळीं बादशहाची मोठी मेहेरबानी शिंदे यांजवर झाली आणि महादजी शिंदे यांस बादशहा बोलिले कीं, “शाबास अच्छा काम तुम्हे मेरा किया ! तूं मेरा बेटा !” असें बोलले. तेव्हां महादजी शिंदे उभे राहून कुणुंसात करून, अर्ज करितात जे, “गुलाम कादर याजविषयीं काय हुकूम आहे ?” तेव्हां बादशहा बोलिले, “उस्से पिंजरेमे डालकर रखना.” असा हुकूम बादशाहाचा झाला. पुढें गुलाम कादर यास पिंजऱ्यांत घालून मारिलें. मग महादजी शिंदे यांस दिल्लीची वजिरात बादशहा सांगूं लागले, त्या वेळेस शिंदे यांणी अर्ज केला कीं,

७५. ‘अली गौर’ यास ‘शहाअलम’ असेंही म्हणतात.

७६. ‘वैर’ असा इ० प्रतीचा पाठ आहे.

७७. गुलाम कादर हा नजीब उद्दवल्याचा नातु. याचा बाप झाविताखान हा इ० सन १७८६ त मृत्यु पावल्यावर, गुलाम त्याच्या रोहिलखंडांतील जहागिरीचा मालक झाला. पुढें आपल्यास वजिरी मिळावी

म्हणून त्याणे बंड करून दिल्ली घेतली. व बादशहाचा व त्याच्या मुलांचा नाना तऱ्हेनें छळ करून शेवटीं त्याचे डोळे काढिले. दिल्लींत मग याचें वर्चस्व झालें. इ० सन १७८८।८९. पुढें त्यांस शिंदांचे हातून प्रायाश्चित्त यथायोग्य लवकरच मिळाले.

७८. कुणुंसात=कोनिंषात=भुईस हात लावून नम्रतेन सलाम करतात तो.

“आमचे खावदांचे नावे वजिरातीचीं वस्त्रे व मरातव काय द्यावयाचे ते द्यावे. आम्ही आपले खावदांचे तर्फेनें येथील कारभार वजिरातीचा करणें तो करूं.” असा अर्ज ऐकून बादशहा बोलिले, “बहुत अच्छा है.” मग श्रीमंतांचे नावे वजिरातीचीं वस्त्रे, कांहीं मरातव व मोरचल, शिवाय श्रीमंतांस जवाहीर द्यावयाचें तें शिंदे यांजपाशीं दिलें. पेशवे यांचे वजिरातीचा कारभार शिंदे दिखीस करूं लागले.

इकडे कर्नाटकांत सरकारची मोहीम टिपूवर झाली होती त्या मोहिमेस मुख्यत्वे हारिपंत तात्या गेले होते. समागमें परशुराम भाऊ पटवर्धन होते. त्या मसलतीस अठरा महिने झाले. यासाठीं पुणें मुक्कामाहून हिंदुस्थानांत महादजी शिंदे यांस सरकारचीं पत्रे बलावण्याचीं गेलीं. यामुळे शिंदे यांची तयारी देशीं येण्याची झाली. तेथील बंदोबस्त दिखीसुद्धां करून, जिवबादादा बक्षी यांस तेथें मुकत्यारीनें ठेवून खांसा पाटीलबोवा समागमें केंपू व फौज व पोक्त लाख सरंजाम घेऊन, देशीं येण्यास निघाले. ती बातमी हारिपंत तात्यांस कर्नाटकांत कळली. तेव्हां तात्यांनीं विचार केला कीं, “शिंदे देशीं येऊन इकडे त्यांची रवानगी झाली असतां आमचे हातचें यश जातें.” हा विचार मनांत आणून टिपूसुलतानाशीं समेटाचें बोलणें घातलें. इंग्रजही लढाईस जेर झाला होता. त्यामुळे त्याणें समेटास रुकार दिला. नबाबही सल्ला करण्यास राजी झाले. टिपूसुलतान याचेही चित्तांत ही गोष्ट बरी आहे असें वाटून, तात्या बोलणीं बोलत होते त्यांस रुकार टिपूनें दिला. तेव्हां हारिपंत तात्यांचे विद्यमाने तिन्ही राजांचा तह झाला. तिघांसतीन कोट रुपये खंडणी द्यावयाची ठरली. खेरीज हारिपंत तात्या यांणीं तुंगभद्रापार मुलूख वीस लक्षांचा ध्यावयाचा ठरला. खेरीज सतरा तोफा टिपूनें पेशव्यांस दिल्या. असा तह होऊन तिन्ही फौजा तेथून निघाल्या. सरकारची फौज तात्यांसुद्धां, शिंदे पुण्यास येऊन पोचले नाहींत ती पुण्यास येऊन दाखल झाली. सर्वांच्या भेटी झाल्या. श्रीमंतांचीही भेट झाली. सर्व मजकूर श्रीमंतांस विदित झाला. पाठीमागून खंडणीचे टिपूकडील एक कोट रुपये येऊन पोहोचले. जिकडे तिकडे फौजेचे हिशेब होऊं लागले. नीलबंदी वांटली. याप्रमाणें कर्नाटकचे स्वारीचा विचार झाला.

फौज कर्नाटकांत बहुत खराब झाली. सरकारांत धान्याची महर्गता बहुत झाली. त्यामुळे खर्च फार झाला. उंटें, हत्ती, घोडे, व शिपाई लोक महागाईच्या सपांट्यानें

७१. मरातव=मान, पदवी.

८०. 'वकिली मुतालक' अशी पदवी पेशव्यांस दिली. ही मागें निजाम उलमुल्क यांस दिली होती. वकिली मुतालक=मुख्य प्रतिनिधि.

८१. पेशव्यांचे हिद्दशास ४० लक्षांचा

मुलूख बेलारी पावेतो व एक कोट रुपये असें आले. १७ तोफा लाई कानवालिस साहेबानें पेशव्यांस नजर केल्या. ग्रॉट डफ.

८२. नालबंदी=रोजमुन्यांतून दर महिन्यास कांहीं बाकी राखून साल-अखेरीस देतात ती.

बहुत खराब झाले. परंतु श्रीमंतांचा पुण्यप्रताप विशेष, दैव शिकंदर; म्हणून टिपूची मसलत पार करून, यश संपादन, सरकारचा मतलब साधून, ताच्या पुण्यास येऊन दाखल झाले. एरवी टिपू म्हणजे हारीस येऊन खंडणी देता अशी गोष्ट नव्हती. परंतु श्रीमंतांची पुण्याई सवळ म्हणूनच ही गोष्ट घडली. लढाईची मर्यादा टिपूसुलतान याने ठेविली नाही. लढाईचा पुरावा मोठा केला. इंग्रजांवर मार लढाईचा सारा पडला. पेशव्यांच्या व नवाब यांच्या फौजा इंग्रजांचे मार्गे होत्या त्यामुळे त्यांचे फौजांवर लढाईचा मार पडला नाही. सारे लढाईचे तोंड इंग्रजांवर होते. आणखी चोहोंकडून रस्तें बंद केलेली. खावयास दाणा मिळेना. त्या वेळेस इंग्रजांचे लष्करांत खावयाची मोठी अडचण पडली. त्यासमयी सोजीर लोकांनी टोरे कापून खाल्ली. अशा समयी परशुराम भाऊ पटवर्धन यांणी इंग्रजांवर उपकार केली. चौहीकडून इंग्रजांचे लष्करांत धान्याची पोंचती केली. मग खाण्यापिण्याची उठवण इंग्रजांचे लष्करची मोडली. इंग्रजांचे खासे लाट साहेब व मेहुस साहेब होते. त्यांणी लढाईची मोठी सरशी केली. तत्रापि टिपूसुलतान मोठा जोरावर. टिपूने असे जाणिले की, पेशव्यांची फौज इंग्रजांस रस्त पोंचविते. हे जाणोन, तात्यांशी टिपूने सल्ल्याची बोलीणी लावून तह केला. एरवी तह म्हणजे होता अशी गोष्ट न घडती. असा मजकूर कर्नाटकचे स्वारीचा झाला.

पुढे पुण्यांत असे वर्तमान झाले की, श्रीमंतांनी जातीनिशी एक गोष्ट मोठे नेटाची केली. त्यासमयी ती न करण्याविषयी नानासुद्धां कोणाची प्राज्ञा चालली नाही. शहरची कोतवाली घाशीराम करीत असतां कोतवालीची जरव मोठी होती. अशी कोतवाली मार्गे कोणी केली नाही व पुढेही कोणी करणार नाही.

८३. शिकंदर=प्रबल, अत्युत्कूल (आलेकझांदर=आस्कंदर=शिकंदर.)

८४. क० प्रतीत 'रस्ता बंद केलेला' असा पाठ आहे. त्यापेक्षा वरील इंदूर व भिवपुरी प्रतीचा पाठ चांगला आहे. रस्त=रसद=धान्य वगैरेचा पुरवठा.

८५. "पोरें व टोरे" असा कल्याण प्रतीचा पाठ आहे.

८६. परशुराम भाऊ या वेळी इंग्रजांपासून फार लांब होते. मदत हरिपंतांकडून मिळाली. ह्या सर्व हकीकतीबद्दल बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर लिहितात "दाणा व सामान ह्यांचा फार तोंटा पडला, आंग्र्यांची जनावरें ह्येराण होऊन त्यांची केवळ हाडे राहिली....ह्या कारणांवरून लाई साहेबांस श्रीरंगपटनाहून परत जावे लागले.

पुढे वाटेने...हरिपंत येऊन दाणा वैरणीचा व जनावरांचा पुरावा झाला."

८७. मेहुस=मेहोज (मद्रासचे गव्हर्नर.)

८८. घाशीराम कोतवालावर एका राव बहादरांनी एक पुस्तक रचिले आहे, त्यांत त्याजविषयी कांही माहिती दिली आहे, परंतु तो जितका लोभी व क्रूरकर्मा होता तितकाच, किंबहुना ज्यास्ती, मूर्ख होता असे दाखविण्याचा प्रयत्न ग्रंथकारांनी केल्यामुळे वगैरे त्यांत पोरकट व अविश्वसनीय गांधी पुष्कळ आल्या आहेत.

असा, हा क्रूरकर्मा पुरुष अशा मोठ्या कामावर खुद्द पुण्यांत इतके दिवस राहिला ही गोष्ट नानांच्या कारभारास मोठे लांछन होय !

त्यांत घाशीराम याजवर नानांची कृपा मोठी. त्यामुळे कोणास तो मोजीत नव्हता. म्हणून त्याजपासून मोठे अनुचित कर्म घडले. श्रावणमासी तेलंग देशांतले ब्राह्मण दक्षिणा घेऊन भाद्रपदमासी आपल्या देशांत जावयास निघाले. ते ब्राह्मण पुण्याहून सायंकाळचे समयास निघाले. ते घाशीराम कोतवाल याचे बागेत* जाऊन उतरले. ही बातमी कळतांच घाशीराम याणें शिपाई पाठवून, सारे ब्राह्मण पंचवीस तीस होते ते लुटून घेऊन, त्या बागेत लहानशी कोठडी होती तीत नेऊन कोंडिले; आणि बाहेरून कवाड लावून कुलूप घातले. तेव्हां जागा लहान, आंत वारा नाही, असे दीड दिवस तेथे होते. त्यामुळे सारे ब्राह्मण मृत्यु पावले. त्या कोठडीस लहानसे गवाक्ष होते. त्या गवाक्षाशी तोंड लावून जे उभे होते त्यांचा प्राण वांचला. अगोदर गर्मी, आंत वारा नाही, व दोन दिवस अन्न नाही, त्यामुळे त्या दोघां ब्राह्मणांचा प्राण व्याकुळ होऊन जीव मात्र राहिला होता.

पुढे तिसरे दिवशीं मानाजी फांकडे कोठे बाहेर गेले होते, ते त्या वाटेने आले. त्या समयीं हे दोन ब्राह्मण उभे होते, त्यांणी पाहून मानाजी फांकडे यांस हांक मारिली. ते ऐकून फांकडे यांणी घोडा दटावून, त्या गवाक्षापाशी येऊन उभे राहिले. त्या समयास त्या ब्राह्मणांनीं सारा मजकूर सांगितला. त्याजवरून मानाजी शिंदे यांणी शिपायास सांगितले कीं, "कवाडाचे कुलूप तोड." मग कुलूप तोडून कवाड उघडून सारीं प्रेते बाहेर काढिलीं. त्यांत दोन ब्राह्मण जिवंत होते. त्यांस साखर पाणी वगैरे देऊन सावध केले. मग त्यांणी सारा मजकूर मानाजी फांकडे यांस सांगितला. त्या समयीं दोन ब्राह्मण जिवंत होते त्यांजपाशीं चार शिपाईं रखवालीस ठेवून, मानाजी फांकडे तसेच शहरांत येऊन, वाटेनें सर्व ब्राह्मणांस हांका मारून, त्यांनीं वर्तमान सर्वास जाहीर केले. आणि सर्वास सांगितले कीं, "ब्राह्मण असेल त्यानें वाड्यापाशीं यावे." असें सांगत मानाजी फांकडे श्रीमंतांकडे जाऊन पाहतात तों श्रीमंत निजले आहेत. इतके कर्मास तीन प्रहर लोटले. सायंकाळचा समय. लोक दरबारांत यावयाची वेळ. इतक्या संधीत वाड्याभोंवते पांच सात हजार ब्राह्मण जमले. तेव्हां जो कोणी पालखींत बसून येईल त्यास पाहून, ब्राह्मण आहे असें ओळखून, आपले जमातींत वसवावे. अशा पालख्या आल्या तितक्या तेथे बसविल्या.

मग श्रीमंत निजून उठल्यानंतर श्रीमंतांची गांठ मानाजी फांकडे यांशीं पडली. तेव्हां सारा मजकूर इत्यंभूत श्रीमंतांचे कानावर घातला. इतका कारभार झाला तरी घाशीराम कोतवाल यास कोणतीही खबर नाही. आपण चावडीवर

* हें स्थळ लष्करांत घाशीरामाचे तज्ज्यानजीकच असावें.

सिद्ध 'अंधार कोठडी' (वल्याक् होल) चें साम्य वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

कारभार करीत आहे. असें होत असतां सायंकाळ झाला. तेव्हां चोपदार वाड्यांतून येऊन, नानांचे वाड्यांत जाऊन, [त्यानें] नानांस सांगितलें कीं, “ घाशीराम कोतवाल यास श्रीमंतांनीं बलाविलें आहे.” असें ऐकतांच नानांनीं शिपाई पाठवून, घाशीराम यास आपले वाड्यांत बलावून आणून, त्यास मजकूर सारा विचारला. तेव्हां घाशीराम याणें नानांपाशीं उत्तर केलें कीं, “ते भामटे कोमटी असे होते. शहरांतून चोऱ्या करून निघाले ती बातमी ठेवून त्यांस धरून कोठडीत कोंडिले.” असें बोलणें होत आहे तें रात्र दोन घटका झाली. त्या वेळेस दुसरा चोपदार वाड्यांतून आला. तरी घाशीराम वाड्यांत गेला नाहीं. मग चार ढालाईत येऊन त्यांणीं नानांस सांगितलें कीं, सरकारची मर्जी फार जात राहिली आहे. तर घाशीराम यास लवकर आम्हांबराबर पाठवावें.” ढालाईत पाहून नानांनीं घाशीराम यास सांगितलें कीं, “ तुझे कपाळ फुटलें. आतां आमचा उपाय नाहीं. ”

मग ते ढालाईत घाशीराम यास घेऊन वाड्यांत आले. मग समक्ष मजकूर सारा घाशीराम यास विचारला. तेथेही त्याचें बोलणें तसेंच पडलें. तेथपर्यंत कोतवाल यास भरंवसा होता कीं, नाना मला वांचवितील. तें बोलणें श्रीमंतांनीं ऐकल्यावर ढालाईतांस हुकूम झाला कीं, “पागोटें फाडून, मुसक्या बांधून, छड्या माराव्या.” असा हुकूम झाला. त्या समयीं ढालाईत यांणीं “पागोटें फाडून, मुसक्या बांधून छड्या मारावयास आरंभ केला. छड्या मारल्यानंतर पायांत बिडी ठोकून तोंफखान्यांत पानशे यांजकडे पाठवून दिला. आणि ब्राह्मण जमा झाले होते त्यांजकडेस श्रीमंतांनीं बाळाजीपंत केळकर यांचे हातीं सांगून पाठविलें कीं, “ आतां रात्र झाली आहे. आतां तुम्हीं सर्वांनीं असेंच असावें. प्रातःकाळीं घाशीराम याची शहरांत धिड फिरवून तुमचे स्वाधीन करूं. मग त्याला तुम्हीं मारा किंवा ठेवा. ” असा निरोप बाळाजीपंत यांणीं सांगतांच समस्त ब्राह्मण यांणीं मजकूर ऐकून अवघ्यांनीं बरें आहे म्हणून सांगितलें.

मग प्रातःकाळ झाल्यानंतर शहरांत दंबडी पिटली कीं, “ आज घाशीराम याचें पारिपत्य होत आहे. त्याचें पारिपत्य झाल्याशिवाय कोणी शहरांत जेवूं नये.” अशी ताकीद होतांच शहरांत कोणी जेवला खाल्ला नाहीं. चार घटका दिवसास घाशीराम यास वाड्यांत आणिलें. वाड्यांत आणवून फिरून श्रीमंत यांणीं समक्ष विचारलें, “ ते भामटे किंवा कोमटी होते [कीं काय] तें सांग.” तेव्हां घाशीराम याणें उत्तर केलें नाहीं. मग वाड्यांतून बाहेर काढून, चावडीपाशीं झेंड्याखालीं आणून, मुसक्या बांधून, उंटावर उलटा गांडीकडे तोंड करून बांधिला; आणि डोकीचे पांच पाट काढून, तेल शेंदूर वरती घालून, दंबडी पुढें देऊन, सोळा पेंठा शहरच्या फिरून, शेवटीं चावडीपाशीं आणिला.

मग श्रीमंतांची आज्ञा झाली कीं, “तसाच उंटासुद्धां घाशीराम यास गुलटें-फडीकडे न्यावें. आणि तेथें ब्राह्मण जमा होतील त्यांचे स्वाधीन करावें.” इकडे ब्राह्मणांस आज्ञा झाली कीं, “सान्यांनीं तुम्हीं आतां गुलटेंकडीपाशीं जावें. तेथें तुमचे स्वाधीन घाशीराम यास करतील.” त्या समयीं दहा पंधरा हजार ब्राह्मण गुलटेंकडीकडे गेले. इतक्या कर्मास सायंकाळ झाला. तेव्हां घाशीराम यास गुलटेंकडीस नेऊन, उंटावरून सोडून, ब्राह्मणाचे स्वाधीन केला. तेव्हां त्या ब्राह्मणांनीं घाशीराम यास दगडाखालीं मारून ठार केला आणि त्याचा मुरदा उलटा झाडास टांगून ठेविला. असें पारिपत्य घाशीराम याचे झाले.

इकडे महादजी शिंदे यांस पेशजी बलाविण्याचीं पत्रें सरकारचीं गेलीं. त्यावरून शिंदे बादशाही वजिरातीचा मरातव घेऊन देशीं यावयास निघाले. हिंदुस्थानांतून अंतर्वेदीसुद्धां दिल्लीचे कारभाराचा बंदोबस्त करून, जिवबा दादा बक्षी यांचे स्वाधीन पाठीमागे सर्व कारभार करून, पाटीलबोवा देशीं यावयास निघाले. ते कूच दरकूच हिंदुस्थानांतून उज्जनीवर येऊन, मुक्काम करून, तेथून कूच करून, बऱ्हाणपुरास येऊन दाखल झाले. बऱ्हाणपुरास आठ पंधरा दिवस मुक्काम करून खानदेशांत कांसार-बारीचा घांट चढून, गंगा उतरून, जांबगांवास येऊन दाखल झाले. जांबगांवास मुक्काम आठ पंधरा दिवस करून तेथून कूच करून निघाले. ते पुण्यास येऊन दाखल झाले. त्या वेळेस श्रीमंत सामोरे जाऊन नाना फडणीस व हरिपंत तात्या वगैरे सर्व मंडळी समागमें जाऊन, सर्वांच्या भेटी झाल्या. भेटी होऊन सरकारची स्वारी माधारी फिरावयाच्या वेळीं, शिंदे आपल्या मुक्कामावर जावयाचे, त्या वेळीं महादजी शिंदे यांणीं सर्व बोलणीं श्रीमंतांस समजाविली. नंतर श्रीमंतांस विनंति केली कीं, “मी हिंदुस्थानांतून पुण्यास आलों. माझे समागमें लाख फौज आहे, इला सरकारचे दर्शन कधीं व्हावें? व फौजेचा सलाम सरकारास कोणते वेळीं व्हावा? यासाठीं सरकारांनीं आतां अंबारींत स्वार होऊन उभें असावें, म्हणजे सर्वांचा मुजरा सरकारास होईल व सरकारची नजर सर्व फौजेवर होईल.” असें पाटीलबोवांचें बोलणें ऐकून श्रीमंत हंसून, “वरें आहे” म्हणून बोलले.

त्या समयीं सरकारची स्वारी हत्तीवर बसावयाची म्हणून विनायक गज हत्ती आणून रुप्याचे अंबारींत खांसा स्वारी बसली. पुढें बाबा माहात हातीं अंकुश धरून बसला. तो हत्ती विनम्राल चालत असतां माणसांला वर डोलावें लागत

१०. या सर्व हकीकतीवरून पुण्याच्या लोकांस, व विशेषतः ब्राह्मणांस, कोतवाला-नें किती त्रासिलें होतें व त्यांचा त्यावर घांत कसा होता हें दिसून येईल. नानांचें पाठ-

वळ कोतवालास असल्यामुळें लोकांचें कां-हीं चालेना. परंतु त्यांना आश्रय मिळाल्या-बराबर त्यांणीं त्याचा सूड घेतला. ही हकी-कत हं० ग्रंथांत कोठें आढळत माहीं.

नसे. यासाठी खासा स्वारीस तो हत्ती नेमिला होता. जरी बादली मस्तकी सारी, पाठीवर मखमाली गाशा, सभोवती झालर कलावतूची, गाशावर वेलमुट्टी कलावतूची काढलेली, गळ्यांत घांगुरमाळा रुप्याच्या, व घंटा रुप्याच्या, व दांत सोन्याचे मढविलेले, मस्तकी भेंडका व सोन्याची पिंपळपाने, पायांत रुप्याचे तोडे, सोड रंगविलेली; अशा हत्तीवर सरकारची स्वारी बसली. खवासखान्यांत आपा बळवंत व अमृतराव पेंठे हाती चवरी घेऊन श्रीमंतांवर उडवितात व हातीं रुमाल घेऊन आपा बळवंत श्रीमंतांवर वारीत बसले आहेत. सरकारची स्वारी हत्तीवर बसून उभी राहिली त्या समयी सरकारचे मुत्सद्दी व कारभारी आपले वहनारूढ होऊन उभे राहिले. जरीपटक्याचे हत्तीखेरीज, जिलबेचा हत्ती असे चौघे सजविलेले; शिवाय कोतवाल घोडे चारशे, सोन्याचे गंडे पट्टे घातलेले, गळ्यांत मोहनमाळा, पार्या पैजण, पाठीवर भरगञ्जी झुला, त्याजवर कलग्या, असा कोतवाल घोड्यांचा समाज उभा; त्यांच्या पाठीमागे हत्ती उभे, जेथे श्रीमंतांचा हत्ती उभा, त्या पुढे खास जिलबेचे लोक बोयाटी-बारदार, विटे-बारदार, व खासबदार, व बाणदार व लगी, अशी खाशी जिलीव उभी; व जरीपटक्याचा हत्ती उभा; तेथे सरकारची हुजरात, पागे, मानकरी, व शिलेदार उभे; श्रीमंतांच्या मागे झाडून सरंजामी उभे; पटवर्धन, विचूरकर, दरेकर, पाटणकर, घोरपडे, निंबाळकर, जाधव व पुरंदरे, अक्कलकोटवाले, असा समुदाय सरकारचे स्वारीचा उभा राहिला आहे. चौघडे वाजतात. साहेब-नौबतीचे वाजे होतात. खेरीज घोड्यावरील नगोर व उंटावरील नौबती वाजतात. असा सरकारचे स्वारीचा थाट उभा राहिला आहे व चोपदार, भालदार, छडीदार, व नकीब असे ललकारत आहेत.

त्या समयी महादजी शिंदे यांनी आपली फौज दुरस्ता फॅन्याने उभी सरकारचे मुज्यासाठी केली. एक तर्फेने घोडेदळ उभे राहिले. त्यांत पागे व शिलेदार व पठाण हुजरात शिंदे यांची उभी राहिली. दुसऱ्या तर्फेने चार कंपू उभे केले. त्यामध्ये तोफा उभ्या राहिल्या. बैल तोफेस जुंपलेले. असा सरंजाम सरकारचे सलामासाठी उभा केला. त्या वेळेस शिंदे यांचे दौलतीची वर्णना काय करावी! की रावणासारखी ज्यास दौलत अशी उपमा!! घोडेस्वार घोड्यांवर स्वार झालेले. त्यांचे डोकीस मंदील, आंगांत झगा, आंगावर शालजोड्या, हातांत शालनाभ्याचा रुमाल, पायांत किनखापी विजारा, असे साज बंदुका बांधून मुज्यांसाठी उभे राहिले. हातांत सोन्याची कडी, गळ्यांत कंठी, कानांत चौकडे, असे स्वार, भालेकरी व आड-हत्यारी व कैरोल, उभे राहिले. तसेच हत्ती उभे वरती

११. जरी बादली = सुवर्ण-तंतुमय-वस्त्र.
१२. सडका = सखलाद वगैरेच्या पट्या,
गोंडे.

१३. नकीब = चोपदार, भाट.
१४. फरा = ओळ, रांग.
१५. कैरोल = घोड्यावरचे बंदुकवाले.

माधवराव नारायण ऊर्फ सवाई माधवराव-१७७४-१७९५. (१२९)

अंवाच्या ठेविलेल्या. याप्रमाणे कोतवाल घोड्यांचा सरकारचे मुजऱ्यासाठी फरा उभा राहिला आहे. दुसरे* तर्फेने कंपू साहा दोन कोसपर्यंत तोफां सुद्धां उभे केले आहेत. तेव्हां सरकारची स्वारी मुजरा घेत चालली. दुतर्फा मुजरे होऊं लागले. भालदार नांवे घेऊन बोलतात. याप्रमाणे दोन कोसपर्यंत स्वारी सरकारची मुजरे घेत आली. शेवट झाला तेथे स्वारी उभी राहिली. आणि तोफा सोडावयाची व कवाईत करण्याची आज्ञा सरकारची झाली. त्या वेळेस कंपूची कवाईत व तोफेचे आवाज एकदम होऊं लागले. तेव्हां तोफांच्या धुराची दाटी झाली. माणसाला माणूस दिसेनासें झालें. बाराशें तोफेचा आवाज सुटला. त्यासमयी श्रीमंतांची मर्जी प्रसन्न होऊन स्वारी वाड्यांत जावयास फिरली. शिंदे आपली फौज घेऊन आपले तळावर जावयास निघाले. याप्रमाणे होऊन शिंदे वानवडीचे तळावर जाऊन उतरले. महादजी शिंदे मोठे जोरावर, दौलत मोठी व म्हणून त्यांस अभिमान ही मोठा. त्यामुळे सरकारचे दौलतीचा व राज्याचा कारभार आपण करावा असा मजकूर मनांत आणून पाटीलबोवा यांणी सरकारांत बोलणे लाविलें होतें. इतक्यांत दिल्लीहून वजिरातीचे मरातब बादशाही आणिले होते ते सरकारांत दाखल करावे, असा मनसोबा मनांत आणून सरकारांत विनंति करावयास महादजी शिंदे वाड्यांत आले. श्रीमंतांस विनंति केली की, “सरकारच्या नांवे दिल्लीचे बादशाहा यांणी वजिरातीचीं वस्त्रे वगैरे दिली आहेत तीं सरकारांत प्रविष्ट व्हावयाची आज्ञा काय ती सांगावी.” तेव्हां श्रीमंत बोलले, “सर्व कारभारी जमा करून सुमुहूर्त पाहून निश्चय ठरवावा.” असे श्रीमंतांचें बोलणे होतांच दुसरे दिवशीं दरबार करावयाचा बेत ठरवून शिंदे आपले डेऱ्यास येऊन दाखल झाले.

मागती दुसरे दिवशीं दरबाराचीं बलावणीं सर्वास झालीं. लहान थोर मुत्सद्दी व कारभारी व मानकरी व पागे व पथके तमाम सरदार दरबारास आले व शिंदे वानवडीहून वाड्यांत आले. सकळ दरबार झाला आहे. त्या समयी महादजी शिंदे यांणी सर्वास सांगितलें की, “दिल्लीचे बादशाहा यांणी सरकारच्या नांवे वजिरातीचीं वस्त्रे वगैरे दिली तीं सरकारांत प्रविष्ट करावयाची; त्याचा विचार सर्वांनीं करून सुमुहूर्त पाहून निश्चय ठरवावा. म्हणजे त्याप्रमाणे समारंभ करावयाचा बेत ठरवूं.” असे सर्वांनीं ऐकतांच नाना, तात्या व वरकड कारभारी यांणी स्कार दिला. “चांगलें आहे.” त्या समयी जोशी बलावून, दिनशुद्धि चांगली पाहून, श्रीमंतांचे राशीस चंद्रबळ उत्तम व आणखी दोन चार ग्रह

* “दुसरे तर्फेने कंपूवाले एकसाहा दोन कोसापर्यंत तोफा सुद्धा उभ्या केल्या आहेत” इंदूर प्रतीचा पाठ.

अति सुंदर, श्रीमंतांस मोठे अनुकूल, असा दिवस पाहून, त्या दिवशीं मरातब घेण्याचा निश्चय ठरवून पाटीलबोवा यांस सर्वांनीं रुकार दिला.

मग त्या दिवशीं महादजी शिंदे यांणीं आपले लष्करांत श्रीमंत वसाव-याची जागा करून, मखमाली डेरे देऊन, मखमाली विछाईत घालून, कळवं-तिणींचे नाच उभे करून, शिंदे श्रीमंतांस न्यावयास पुण्यास येऊन त्यांनीं विनंति केली. तेव्हां स्वारी सरकारची तयार होऊन निघाली.

बरोबर तमाम मानकरी, शिलेदार, सर्व पथके, व दुजुरात सुद्धां जरीपटका घे-ऊन निघाले. सर्व मुत्सद्दी, तात्या, नाना, आपा बळवंत, अमृतराव पेंठे, रामचंद्र गणेश, विसाजीपंत विनीवाले, बाजीपंत अण्णा, नारोपंत चक्रदेव, महादाजीपंत गुरुजी; ब्राह्मण सरदार—पटवर्धन, विंचूरकर, गणेशपंत वेहरे, बहिरो अनंत, राजे बहादर; मराठे सरदार—अक्कलकोटवाले भोंसले, घोरपडे, निंबाळकर, जा-धव, भोइटे; असा सारा फौजेचा जमाव करून, श्रीमंतांची स्वारी पुण्याहून निघाली.

त्या वेळीं खांसा स्वारी अयन्याच्या अंबारींत बसून चालले. खवासखान्यांत आपा बळवंत व पेंठे बसले. श्रीमंतांच्या मागे नाना फडणीसही अंबारींत बसून चालिले. तसेच तात्या व महादजी शिंदे अंबारींत बसून [चालले, व] त्यांच्या-मागून झाडून सरदार निघाले. खांशी स्वारी सरकारची चालत असतां खासगी जिलीब पुढें चालली. असे शिंदे यांजकडील जिलबी पुढें बल्लमवगैरे चालतात. त्या पुढें भालदार, चोपदार, सरकारचे मिरधे, पुढें हांका मारून सांगतात. त्यांच्या पुढें कोतवाल घोडे. अशा थाटानें स्वारी वानवडीस जाण्यासाठीं निघाली.

ती स्वारी शनवारांतून वाडा डावा घालून, आदितवारांतून, नाकझरी उत-रून तहत वानवडी पावेतो आघाडी स्वारीची व रास्ते यांचे पेंठे पावेतो एक सारिखा स्वारीचा थाट चालिला. अशी स्वारी जात असतां लष्करांत दाखल झाली.

जेथें वसावयाची जागा केली होती. तेथें जाऊन श्रीमंत बसले व सर्व मंडळी, मानकरी, मुख्य कारभारी, लहान थोर सरदार, आपआपल्या ईराद्याप्रमाणें कचेरीच्या डेव्यांत जाऊन बसले. नाच होत आहे. असा दोन तीन घटका नाच झाला. नंतर महादजी शिंदे यांणीं दिल्लीहून बादशाही वजिरातीचे मरातब आणिले होते, तीं भूषणें सारीं कचेरीस आणविलीं. नंतर श्रीमंतांपुढें पाटीलबोवा येऊन हात जोडून विनंति केली, “बादशाही मरातब सरकारांत बादशाहा यांणीं पाठविले, ते आतां खां-शांनीं घ्यावे.” असें बोलून वस्त्रें श्रीमंतांपुढें ठेविलीं. नंतर मंदील पठाणी तऱ्हेचा बांधिलेला होता तो डोकीस घातला. तसाच आंगांत जामानिमा तमामी, पायांत विजार

१६. बल्लम=एक प्रकारचा भाला किंवा बचां; तो भाला धरणारे.

१७. या समांतभाकरितां शिंघांनीं सं-

गमावर तयारी केली होती. ग्रॉट डफ.

१८. इरादा=इलाखा, हक, योग्यता.

घालून, कंबरेस पटका बांधून, श्रीमंत खाली बसले. मग मस्तकी शिरपेंच व तुरा व कलगी मंदिलावर बांधिली. हातांत मनगटी, पोंच्या, भुजवंद, गळ्यांत मोत्यांचे व नवरत्नांचे हार घातले. कानांत चौकडा घातला. पायांत घालण्याकरितां बादशाही जोडा आणिला होता तो पाटीलबोवा यांणीं पुढें ठेविला. आणखी, मोरचल शिंदे यांणीं हातांत घेऊन, श्रीमंतांवर वारून, पाठीमागे खिसमतगार उभे होते त्यांच्या हातीं दिले. मग नालकी व कांहीं मरातब आणून पुढें ठेविले. नंतर "दिल्लीस वजिरातीचा कारभार करावयाचा तो श्रीमंतांचे तर्फेनें महादजी शिंदे यांणीं करावा," अशी विनंति शिंदे यांणीं केली असतां सर्वांच्या मनास येऊन, "उत्तम आहे," असे सर्वांचे रुकार आले. नंतर हरिपंत तात्या यांणीं विनंति केली कीं, "पाटीलबोवा यांस वजिरातीच्या गुमस्तगिरीचीं वस्त्रे, नालकी वगैरे द्यावयाची तीं सरकारची स्वारी वाड्यांत दाखल झाल्यानंतर तेथे द्यावी." ही गोष्ट सर्वांचे मनास आली. तेव्हां शिंदे यांणीं सर्वांस पोषाग दिले. शिंदे यांची अंबारी एक खांबाची होती ती त्यांणीं सरकारांत नजर केली. मग पानसुपारी, अत्तर गुलाब, हारगजरे वांटिले.

मग सरकारची स्वारी पुण्यास यावयास निघाली. तेव्हां मशाली लावून, हत्तीवर हवया लावून श्रीमंत नालकींत बसून निघाले. त्या समयीं सरकारचे राजमंडळचे मानकरी व सरदार होते ते नालकी बरोबर चालले नाहींत. आघाडी पिछाडीस चालले. व सरकार चाकर होते ते मात्र नालकी समागमें चालिले. महादजी शिंदे व हरिपंत तात्या, हे नालकी धरून दोहींकडे चालिले. बादशाही पोषाग आंगावर होता त्यासुद्धां सरकारची स्वारी नालकींत बसली. एकीकडे मोरचल, एकीकडे चवरी, पुढें जिलीब बादशाही मरातब चालले. अशी स्वारी शहरांत येई तीं चार घटका रात्र झाली. तेव्हां मशाली हवया लावून त्या उजेडांत बादशाही डौलानें चालले. असे येऊन वाड्यांत दाखल झाले. नंतर बादशाही पोषाग आंगावर होता तो काढून नवा पोषाग घेतल्यानंतर स्वारी सरकारची जाऊन गादीवर बसली. तेव्हां सारे मानकरी व सरदार व पागे व सरकारचे कारभारी व मुत्सदी व शिल्लेदार असे सर्वांचे मुजरे व नजर नजराणे झाले. नंतर महादजी शिंदे यांस वजिरातीच्या गुमास्तगिरीचीं वस्त्रे द्यावयाचीं तीं तेथे वाड्यांत समस्त दिलीं. आणखी मरातब बादशाही द्यावयाचे ते दिले. सर्वांस पान-सुपारी, अत्तर-गुलाब, देऊन सर्वांस निरोप दिला. महादजी शिंदे यांस निरोप झाला. सर्व लोक आपआपले ठिकाणीं गेले. व महादजी शिंदे ही आज्ञा घेऊन आपले लष्करांत गेले. याप्रमाणें बादशाही वजिरातीचा समारंभ झाला.

१९. साताराच्या महाराजांच्या तर्फेनें पेशव्यां बरोबर गेले नाहींत व त्यांणीं त्यांस आलेले सरदार वगैरे शिष्टांनीं या समारंभाकरितां उभा केलेल्या बादशाही तंबूत नजरही केली नाहीं. ग्रॉट डफ.

पुढे महादजी शिंदे यांणी लष्करांत बोलणें लाविलें कीं, “ दौलतीचा कारभार व सरकारची दिवाणगिरी मीं करावी असा हेतु ठेवून हिंदुस्थानांतून दक्षणेस सरकारचे दर्शनास आलों. तेव्हां माझा मनोदय सरकारांनीं शेवटास न्यावा. ” अशी विनंति शिंदे यांणी सरकारास केली. परंतु सरकारचें उत्तर त्या दिवशीं कांहीं झालें नाहीं. इतक्यावर ती गोष्ट तशीच राहिली. फिरून नाना व तात्या यांस पाटीलबोवा बोलले कीं, “ मीं सारें हिंदुस्थान सर करून गिलचांचें पारिपत्य करून, बादशाही वजिरात श्रीमंतांचे घरीं आणिली. अटकेपर्यंत लौकिक श्रीमंतांचा राखिला. इतक्याही गोष्टी श्रीमंतांचे पुण्यप्रतापें करून झाल्या. आतां माझ्या मनांत सरकारचे गादीची चाकरी हुजूर श्रीमंतांचे करावी [असें आहे.] आतां इतके दिवस मुल्लागिरी करून सरकारचा लौकिक संपादिला. व शत्रु सारें पराभविले. याकरितां माझे दौलतीचा हिशेब आपण घ्यावा व सरकारचे दौलतीचा हिशेब मला द्यावा. ” अशी गोष्ट पाटीलबोवा यांची ऐकून नाना व तात्या यांस मोठा विषाद वाटला. त्या बैठकीस कांहीं उभयतांनीं उत्तर सांगितलें नाहीं. “ याचा विचार करून बोलूं, ” इतक्यावरच ती बैठक झाली.

पुढे दिवसेंदिवस बोलणें वाढत चाललें. त्या समयीं नानांनीं विचार केला, “आतां गोष्ट बरी नाहीं. आपण कारभार सोडून काशीस जावें. दुसरा उपाय नाहीं. सरदार जोरावर. तेव्हां याशीं विघडलें तर राज्याचा नाश होतो. चांगलें नव्हे. आपणच सर्व गोष्टीस तर्हीं द्यावी ही गोष्ट चांगली. ” अशी मसलत करून नानांनीं आपले ठिकाणीं महायंत्रेस जाण्याची तयारी केली व हरिपंत तात्यांचाही मनसोबा तसाच ठरला. इतक्या गोष्टी झाल्या परंतु कच्चा मजकूर श्रीमंतांस विदित नाहीं हीं बोलणीं मध्येच होतात. असा दोन चार महिने घाट घातला. महादजी शिंदे श्रीमंतांस विनंति करावयास बहुत दिवस जपत होते. परंतु सवड सांपडली नाहीं. सभोवतीं नानांची बातमी. आठही प्रहर श्रीमंतां भोंवतीं कारकून आहेत. तेव्हां बोलायास सवड नाहीं. पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु बोलावयाचा इलाज न चालला.

१००. तऱ्हा देणें=विलक्षण, चमत्कारिक, कृत्य करणें.

१. शिंथांचें प्राबल्य व माधवरावांचें मन आपणाकडे वळविण्याचे त्याचे प्रयत्न पाहून नानांनीं माधवरावांची एकांती गांठ घेतली. तेव्हां नाना ह्मणाले “ ब्राह्मणांचें वजन राज्यांतून नाहींसें करून आपण सर्व राज्यावर अंमल करावा वगैरे शिंथांचे मतलब आहेत, आणि त्यांत आपण जर

त्यांस पाठवळ दिलें तर ब्राह्मणीराज्य बुडण्यास पार विलंब नको. मला जर आपण पाठवळ न देतां आतां सोडून दिलें, तर आज इतकीं वर्षें मोठ्या प्रयत्नानें जें हें राज्य राखिलें तें खचित जाईल. तेव्हां माझी पाठराख आपण करावी. नाहीं तर मला काशीयात्रेस जाण्याची आज्ञा व्हावी. ” असें बोलतांना नानांचे डोळ्यांस पाणी आलें. भेटी नंतर त्यांचें वजन पुनः बरेंच बसलें.

तेव्हां कोणे एके समर्थी स्वारी पर्वतीस दर्शनास गेली. त्या दिवशी महादजी शिंदे स्वारीसमागमें होते. त्या वेळेस देवदर्शन करून सरकारची स्वारी खाली आली तेव्हां हिरावागेपाशी स्वारी उभी राहून, श्रीमंत पर्वतीचे तळ्यांत नाव खेळावी म्हणून हत्तीखाली उतरून नावेत वसावयास चालिले. त्या समर्थी महादजी शिंदे यांचा हात धरून उभयतां नाव खेळावयास लागले. कोणी एक दुसरे नाही. एक श्रीमंत, दुसरे महादजी शिंदे, तिसरा नावाड्या. चवथे मनुष्य नाही. अशी संधि पाटीलबोवा यांणी पाहून श्रीमंतांपाशी बोलावयास प्रारंभ केला. आणि म्हणतात, “महाराज ! मी हिंदुस्थानांतून आलों तो हेतु महाराजांनीं पूर्ण केला पाहिजे. पुजे मुक्कामी सरकारची दिवाणगिरी करावी व सर्व राज्याचा कारभार करावा याप्रमाणें माझा हेतु आहे. सरकारांनीं शेवटास नेला पाहिजे. नाना जो कारभार करतात तो मजकडे सांगवा.” अशीं बोलणीं श्रीमंतांनीं ऐकून घेऊन श्रीमंत त्यांस म्हणाले, “तुम्ही बोललां ही गोष्ट बरी आहे. परंतु माझा मनोदय असा आहे. हा तुम्हांस सांगतो. माझा उजवा हात नाना फडणीस व डावा हात महादजी शिंदे. हे दोन्ही हात कायम आहेत तेथपर्यंत मी राज्यकारभाराविषयी बेफिकीर आहे. म्हणून राज्य करितांना खेळ खेळतो ! नानातऱ्हेचे खेळ, वाघांच्या लढाया, व जेठी-मल्ल यांच्या कुस्त्या, वज्रमुष्टींच्या लढाया, शिकारखाने, नानातऱ्हेचे खेळवितो. असे किती प्रकारचे खेळ खेळतो ! तेव्हां या दोहों हातांतील एकादा माझा हात मोडला, तर सारे खटले माझे गळ्यांत येऊन खेळ खेळावयास रिकामपण होणार नाही. यासाठीं जें चाललें आहे तें चांगलें आहे. याला तुम्हीं कांहीं फांटा फोडूं नये.” असें बोलणें श्रीमंतांचें ऐकून महादजी शिंदे यांस पुढें उत्तर सुचलें नाही, मग नाव खेळून सरकारची स्वारी बाहेर निघाली. ती हत्तीवर स्वार होऊन वाड्यांत दाखल झाली. मग महादजी शिंदे सरकारची आज्ञा घेऊन आपले लष्करांत गेले.

हा सारा मजकूर नाना व तात्या यांस समजला. या गोष्टीस आठ चार दिवस गेले नंतर हरिपंत तात्या फडके दोन प्रहरच्या समयांत जेवून खाऊन, स्वारीच्या खिजमतगारास समागमें घेऊन, पालखींत बसून शिंदे यांचे लष्करांत गेले. त्या वेळेस पाटीलबोवा जेवून निजावयाचे डेऱ्यांत गेले [होते.] त्या संधीत तात्या जाऊन तेथें पोहोचले. ती बातमी पाटीलबोवा यांस चोपदार याणें जाऊन सांगितली की, “बाहेर हरिपंत तात्या आले आहेत.” असें ऐकतांच पाटीलबोवांस मोठें आश्चर्य वाटून चोपदारास बोलतात, “हे तूं काय बोलतोस ?” तेव्हां चोपदार म्हणाला, “महाराज खरेच तात्या आले.” असें ऐकून पाटीलबोवा

डोकीस पागोटें घालून बिचोब्या बाहेर आले. तात्या डेव्यांत दाखल झाले. मग महादजी शिंदे यांणी तात्यांचा हात धरून उभयतां येऊन लोडापार्शी बसले. मग महादजी शिंदे तात्यांस म्हणतात, “असे उन्हाचे, सडी स्वारी, कोणी बरोबर नाही, असें यावयाचें कारण कोणतें ?” हे ऐकून तात्या म्हणतात, “अहो बोवा ! यावयाचें कारण, तुम्ही सरकारचा कारभार करणार, नानांनीं व मीं कारभारांत नसावें, आम्हीं उभयतां सरकारचे अपराधी, म्हणोन तुम्हांजवळ आलों. काय पारंपत्य करावयाचें असेल तें करावें. कोणीकडून श्रीमंतांचें राज्य निर्विघ्न चालवें हा संकल्प आमचा आहे.” असें बोलणें तात्यांचें ऐकून महादजी शिंदे तात्यांस म्हणतात, “शाबास ! तुम्हांपुढें आमची पराकाष्ठा झाली ! बोलावयास कोणते गोष्टीनें जागा राहिली नाही !! आतां जशी तुमची मर्जी असेल तसेच चालूं. आमचे मनांत कारभार करावा हा हेतु धरून होतो. परंतु खावदांचे मर्जी पुढें आमचें कांहीं चालत नाही. एक दोन वेळां विनंति करून पाहिली व एकांतीं बोलणें केलें. परंतु सरकारचे मर्जीचा कल या बोलण्यावर रूकार येत नाही, असें पाहून मींही बोलणें सोडून दिलें. त्यांत सर्वांचा मनोदय चालत आहे तसें चालवावें. तेव्हां माझा एकट्याचा आग्रह कसा निभावतो ! त्यापेक्षां तुम्ही म्हणतां तसे चालूं.” असें बोलणें तात्यांनीं ऐकिल्यावर तात्या म्हणतात, “हें बोलणें खचीत आहे, आतां मनामध्ये कांहीं कितु राहिला नाही, असें मला स्वच्छ मन करून उत्तर सांगवें.” हे ऐकून पाटीलबोवा तात्यांस म्हणतात, “इतकें बोलणें मी बोललों यांत कांहीं संशययुक्त बोललों असा तुमच्या मनांत संशय वाटत असल्यास मला सांगवें.” असें ऐकून तात्या म्हणतात, “कांहीं बोलण्याचा संशय राहिला नाही. परंतु खचीत याप्रमाणें झालें म्हणजे ठीक.” असें तात्यांचें बोलणें ऐकून पाटीलबोवा यांणी शपथपुरःसर सांगितलें. तेव्हां तात्या व शिंदे या उभयतांची श्रीमंतांचे पाय स्मरून परस्पर शपथ झाली. त्या वेळेस दोघांचे चित्तांतील *दहन गेला. मग पान-सुपारी अत्तर-गुलाब होऊन तात्यांस पोषाग जवाहीर देऊन मार्गस्थ केलें. उभयतांची बोलणीं राज्यप्रकरणीं बहुत झालीं. त्या बोलण्यांत महादजी शिंदे यांची खातरजमा हरिपंत तात्या यांणी केली. तेव्हां उभयतां निःसंशय झाले. मग तात्या निरोप घेऊन आपले डेव्यांत येऊन, लष्करांत शिंद्यापार्शी ठरला तो सर्व मजकूर तात्यांनीं नानांपार्शी सांगितला. मग परस्परें खातरजमा नानांची झाली.

त्याजवर महादजी शिंदे दोहों चोहों दिवशीं वाड्यांत सरकारचे भेटीस आले त्या दिवशीं वाड्यांत तात्या व नाना व पाटीलबोवा हे एके जागीं एकांतास बसून सर्व बोलण्याचे खुलासे झाले. त्या बैठकींत त्रिवर्गांची बोलणीं परस्पर होऊन तिघांचे चित्ताची

प्रांजळता झाली. कोणाचे चित्तास कारभाराविषयी कांहीं एक किंतु राहिला नाही. असे झाल्यानंतर तिघे उठून, श्रीमंत आरसे महालांत बसले होते तेथे जाऊन श्रीमंतांजवळ पाटीलबोवा येऊन मुजरे करून बसले. नाना व तात्या बसले. त्या दिवशी सारा दरबार आरसे महालांत झाला. असे बसले आहेत तो पाठीमागून आपा बळवंत व अमृतराव पेंठे, माधवराव रामचंद्र, बऱ्याबापू मेहेदळे, नीळकंठराव खासगीवाले, महादाजीपंत गुरुजी, त्रिवकराव राजे बहादर, बहिरो अनंत, पुरंदरे, पानशे असा सारा दरबार मुत्सद्दी मंडळ बसले आहे. त्या समर्थी श्रीमंतांपाशी महादजी शिंदे यांणी हिंदुस्थानांतल्या गोष्टी सांगावयास प्रारंभ केला. तेव्हां गोष्टीच्या नादांत गोष्टी सांगत सांगत पुढे सरकत चालले, ते सरकार मसनदीवर बसले होते तेथपर्यंत पाटीलबोवा सरकत गेले. त्या समर्थी तुळाराम मिरधे जवळ उभे होते त्यांणी पाटीलबोवांस हुषार केलें कीं, "पटेल! आगे देखो. तुम् बोलणेके नादमे कहां बैठेये ! कहां आये ! नजरमे लाव." असे ऐकतांच महादजी शिंदे चपापले आणि माघारे आपले जाग्यावर येऊन बसले. मग विडे पानसुपारी अवध्यांस देऊन पाटीलबोवा निरोप घेऊन वाड्या बाहेर येऊन उभे राहून, तुळाराम मिरधे यांस बलावून आणून, पांच मोहोरा त्याचे हाती दिल्या आणि बोलले, आज माझी अबरू संभाळली, नाही तर गादीला माझा पाय लागता. असे बोलून त्यास वानवडीस बोलाविलें. नंतर शिंदे आपले लष्करांत गेले.

असा राज्यकारभार चालत असतां दुसरे दिवशी वाड्यांत महादजी शिंदे आले. त्या दिवशी हिंदुस्थानच्या गोष्टी सांगू लागले. तेव्हां बुंदीस दसऱ्याचा समारंभ होतो, तेथील राजा सिलंगणास बाहेर जाऊन सिलंगण खेळून त्या खेळामध्ये रामचंद्रजी दसऱ्याच्या मुहूर्तीने जाऊन रावण मारून, लंका लुटून, विजयी होऊन माघारे आले, असा आविर्भाव करून सिलंगणाच्या वेळेस मारून, सोने लुटून, मार्गे फिरून शहरांत यावे. असा दसऱ्याचा समारंभ बुंदीस होतो. तसाच कोट्यास दिवाळीचा समारंभ चार दिवस होतो. लक्षावधि दिवे लागतात. कोटेवाला राजा दारूची लंका चार दिवस शहरा बाहेर करून मध्ये रावण करून, नानात-हेचे राक्षस दारूचे करून तसेच वानर, हनुमंताची मूर्ति दारूची मोठी करून, त्याच्या पुच्छास आग लावून दिली. नंतर हनुमंत उडूं लागला. तेव्हां नानात-हेची लंकेची घरे दहन होतातसे दिसू लागले. असा समारंभ दिवाळीचा कोट्यास कोटेवाला राजा करीत असतो. त्या दारूकामास वर्षास लाख रुपये लागतात. असा खर्च होतो. अशी गोष्ट पाटीलबोवांचे तोंडची सर्व कारभारी व मुत्सद्दी असा दरबार झालेला होता त्यांणी ऐकिल्यानंतर सर्व कारभारी बोलू लागले, "अशी मजा आहे तर श्रीमंतांचे दृष्टीस पडावी." असे सर्वांचे बोलणे पडल्यानंतर पाटीलबोवा

यांणी सरकारांत विनंति केली कीं, “सरकारची मर्जी असली तर अशी दारू तयार करूं.” त्या वेळेस श्रीमंतांची आज्ञा शिंदे यांस झाली, “करावी.” नंतर पाटीलबोवा असें बोलणें होऊन आपले लष्करांत गेले.

नंतर आठ पंधरा दिवसांत दारू तयार होऊन पाटीलबोवा यांणी वाड्यांत येऊन सरकारांत विनंति केली कीं, “दारू तयार झाली; सोडावयाची आज्ञा कोणे दिवशीं ती करावी;” तेव्हां श्रीमंत बोलले, “आतां रात्र अंधारी आहे त्या समयांत ती मजा चांगली दिसेल.” असें बोलून मग दुसरे दिवशीं सोडावयाचा निश्चय झाला. नंतर महादजी शिंदे यांणी सरकारांत विनंति केली कीं, “कोणे ठिकाणी दारू सोडावयाची?” तेव्हां तात्या व नाना वगैरे अवघ्यांचें मत ठरलें कीं, “पर्वती खाली रमण्यांत [तयारी] करावी. तो निश्चय होऊन शिंदे निरोप घेऊन आपले लष्करांत गेले.”

नंतर दुसरे दिवशीं स्वारी तयार करून सायंकाळच्या समयास सारा सरंजाम रमण्यांत पोहोचता करून सरकारांत विनंति करावयास महादजी शिंदे आले. तेव्हां सरकारांत विनंति केली. त्या वेळेस सरकारची स्वारी पर्वतीस निघण्याची तयारी झाली. मग रात्री संध्या झाल्यानंतर फराळ करून तमाम सरदार व मानकरी व मुत्सद्दी तयार होऊन सरकारची स्वारी निघाली ती सहा घटका रात्रीस पर्वतीस दाखल झाली. सर्व पुण्याचे अलम तमाशा पहावयास निघाले ते पर्वतीस जाऊन जागोजाग बसले. जिकडे तिकडे मशाली दुशांके लाविले आहेत. तेव्हां सारा पर्वतीचा डोंगर फुलून निघाला. सरकारची स्वारी येऊन बसली. नंतर महादजी शिंदे यांस दारू सोडण्याची आज्ञा झाली. मग पाटीलबोवा ह्यांनी दारू सोडण्यास आरंभ केला. ते प्रहर रात्रीपासून दोन प्रहर रात्रपर्यंत दारू लंका सुटत होती. नानातऱ्हेचीं झाडें त्यामध्ये तारे तुटूं लागले. हनुमंत दारूचा केला होता तो उडून जागजागीं बसूं लागला, तेव्हां दारू सुटत चालली. असा मोठा समारंभ दारूचा झाला. सारी दारू सुटल्यानंतर मग पाठीमागून तोफेची धडेवाजी करून दाखविली. असा तीन प्रहर रात्र पावेतो दारूचा समारंभ झाला. नंतर स्वारी पुण्यास आली. सर्व लोकही आले. ते दिवशीं तोफेची मनाई होती.

आतां पुढें रंगाचा समारंभ करावयाचा असें नाना व तात्या व पाटीलबोवा

३. अलम-लोक, जन.

५. दुशाखा=अनेक कांकडे लावितां यावे म्हणून एका काठीचे टोंकास लोखंडाचीं शिंगे लाविलेलीं असतात, तीं दीपपट्टि.

६. धडेवाजी=धडाधड एका मागून एक आवाज.

७. तोफेची मनाई=रात्री १० वाजतां तोफ उडाली म्हणजे परवानगी शिवाय रस्त्यांत कोणी फिरूं नये अशी मनाई होती. ती या रात्री लोकांच्या सोईकरितां बंद केली. ही मनाई पुण्यांत इंग्रजांत पुष्कळ दिवस होती ती सुमारे ३० वर्षांपूर्वी बंद झाली.

यांचें बोलणें होऊन, तिघेही उठून, श्रीमंत आरसे महालांत होते तेथे त्रिवर्ग जाऊन, श्रीमंतांपाशीं पाटीलबोवा मुजरा करून बसले. तसेच नाना व तात्या नमस्कार करून बसले. त्या दिवशीं दरबार आरसे महालांतच झाला. असे बसलें आहेत तो पाठीमागून आपा बळवंत व अमृतराव पेंठे व माधवराव रामचंद्र, बऱ्या बापू मेहेंदळे, नीळकंठराव खाजगीवाले, महादजीपंत गुरुजी, त्रिंबकराव राजे बहादर, बहिरो अनंत, पुरंदरे, परशुराम भाऊ पटवर्धन, रंगराव ओढेकर, विंचूरकर, पानशे, मराठे सरदार मंडळी असा दरबार त्या आरसे महालांत झाला असतां, महादजी शिंदे यांणी श्रीमंतांस विनंति केली कीं, "हिंदुस्थानांत मोठे राजे रजवाडे हुताशनीचा रंग खेळतात तसारांग पुण्यांत व्हावा. आतां हुताशनी तर गेली. परंतु चैत्र शुद्ध प्रतिपदेस तसारांग करावा असें माझे मनांत आहे. परंतु सरकारच्या मर्जीस येईल तें खरें." तेव्हां समस्त कारभारी, मुत्सद्दी, सरदार, मानकरी व पागे बसले होते तितक्यांचा रुकार रंगाविषयी पडला. "साऱ्यांचे मनांत ही गोष्ट आली. आतां सरकारची आज्ञा काय ती व्हावी," असें बोलणें महादजी शिंदे यांचें ऐकून श्रीमंत म्हणतात, "तो रंग राजे रजवाडे कसे खेळतात हें सांगावें." त्याजवरून महादजी शिंदे यांणी जयपूरचा व उदेपूरचा व मथुरेचा व आग्र्याचा व गोकुळचा व वृंदावन येथील रंगाचा मजकूर श्रीमंतांस विदित केला. तो ऐकून श्रीमंतांचे मनांत गोष्ट भरली व सर्वांचे रुकार पडले होते त्याजवरून श्रीमंतांचे मनांतही वाटलें, "आपण तसाच रंग खेळावा." असें झाल्यानंतर चैत्र शुद्ध १ चा नेम ठरला. पाटीलबोवांस आज्ञा झाली कीं, "रंगाची तयारी करावी." वाड्यांत रंग करावयाची आज्ञा खाजगीवाले यांस झाली. खेरीज ज्या रस्त्याने स्वारी जावयाची त्या रस्त्याने कारभारी व मुत्सद्दी व सरदार व पागे होते तितक्यांस सरकारची आज्ञा झाली कीं, "इतक्या मंडळीनें तुम्हीं रंगाची तयारी आपापले ठिकाणीं करावी." त्यांत हरिपंत तात्या फडके व माधवराव रास्ते यांस आज्ञा झाली कीं, "तुम्ही दोहों ठिकाणीं रंग मोठा करावा." अशी आज्ञा सर्वांस होऊन दरबार बरखास्त झाला. पाटीलबोवा आज्ञा घेऊन वानवडीस गेले.

मग शिंदे यांणी तयारी रंगाची आपले लष्करांत केली. तसेच ज्या ज्या रस्त्याचे लोकांस आज्ञा झाली त्यांणीही आपले ठिकाणीं रंगाची तयारी दुरस्ता केली. तसेच शिंदे यांचे लष्करांत रंगाची तयारी केली. खेरीज जागोजागीं वाटेनें सरकारचे व शिंदे यांजकडील हौद भरून ठेविले. गुलालाची तयारी झाली. सरदार व मानकरी व पागे, पयके, शिल्लेदार, एकाडे, मुत्सद्दी व मानकरी व कारकून मंडळी असे तमाम तयार होऊन वाड्यापाशीं आले. तशीच सर्व फौज व हत्ती व सांडणीस्वार असे तयार होऊन उभे राहिले. सरकारचीही निघण्याची तयारी झाली. निघा-

वयाचे वेळेस वाड्यांत योरल्या चौकांत विठ्ठायत करून सरकारची स्वारी येऊन तेथें बसली. त्या वेळेस नाना व तात्या व आपा बळवंत, पेंठे, त्रिंबकराव परचुरे, नारो-पंत चक्रदेव असे सर्व लहान योर; खेरीज ब्राह्मण सरदार—रास्ते, विंचूरकर ओढे-कर, बहिरो अनंत, राजे बहादर, पानशे, पुरंदरे, माधवराव रामचंद्र; मराठे मंडळ-घोरपडे, निंबाळकर, पाटणकर, मोहिते, दरेकर, मानाजी फांकडे, जोताजी जाधवराव; पाठीमागोन पटवर्धन, माधवराव रामचंद्र विनीवाले व बेहरे—असे सर्व येऊन नाचास बसले. तमाम पागे धायबर, निकम, भोइटे, थोरात, बानूराव अनंत, भास्कर जगन्नाथ, नीळकंठराव रामचंद्र, अवधूतराव यशवंत, असे बावन्न पागे बैठकेस येऊन दाखल झाले. वानवडीहून महादजी शिंदे तयार होऊन सरकारची स्वारी न्यावयास आले. असे समाज वाड्यांत मिळाले. तेथें रंग खेळावयास प्रारंभ झाला. त्या रंगाची वर्णना किती करावी ! हजारों गुलालगोटे उडूं लागले. रंगाचे बंब चालूं लागले. तसाच गुलाल खंड्याचे खंड्या वाड्यांत उडाला.

असा रंग खेळून सरकारची स्वारी सायंकाळचे दहा घटिका दिवसास वानवडीस जाण्यास अंबारींत बसून खवासखान्यांत महादजी शिंदे व आपा बळवंत पाठीमागे बसले. वाडा डावा घालून, सरकारची स्वारी बुधवारांतून, कापड-आळीनें आदितवारांत हरिपंत तात्यांचे वाड्यापाशीं येई तोपर्यंत वाटनें सरकारचे लोकांनीं रंग करून ठेविला होता त्यांनीं एकच गर्दी रंगाची केली. तसेच हरि-पंत तात्यांचे वाड्यापाशीं स्वारी आल्यानंतर तेथें दोन घटिकापर्यंत रंगाचा मार झाला. त्या रंगाच्या योगानें रस्त्यानें चिखल पडला. व शेंकडों पळे गुलाल उधळला. असा दोन घटिका येथें रंग खेळून सरकारची स्वारी पुढें रंग खेळत चालली. शेंकडों पळे गुलाल हर्तीवर ठेविला होता तो रस्त्यांत उधळित चालले. असे नाकझरी उतरून रास्ते यांचे पेंठेंतून चालले असतां, तसे खेळत रास्ते यांचे वाड्यापाशीं आले. तेथें रास्ते यांनीं रंगाचा समारंभ केला. गच्चयांवरून रंगाचे बंब उडूं लागले. तेव्हां स्वारीमध्ये जसा पर्जन्य पडतो असा रंग पडूं लागला. दोन घटिका तेथें रंग खेळून वानवडीस स्वारी दाखल झाली.

मग जेथें श्रीमंत बसावयाची जागा केली होती तेथें ते जाऊन बसले. तेव्हां झाडून सरदार व मानकरी व पागे व मुत्सद्दी व कारकून त्या कचेरीस येऊन बसले. बसल्यानंतर दोन घटिकापर्यंत नाच व गाणे झाले. नंतर रंग खेळावयास प्रारंभ झाला. रंग खेळतां खेळतां रंगाचे पाट नदीस मिळाले. असा रंग द्वापारयुगीं श्रीकृष्ण भगवान् खेळले. तसा कल्पियुगीं श्रीमंत सवाई माधवराव खेळले. असा कोणी पुढें

८. गुलालगोटे=पातळ कांचेचे किवा एकमेकांवर होळीच्या सणांत उडावण्याक-
कागदाचे पोकळ गोळे, आंत गुलाल भरून रितां तयार करतात ते.

खेळावयाचा नाही व मार्गेही कोणी खेळला* नाही. रस्त्यांमध्ये गुलाचा पेर व रंगाचा चिखल झाला तो किती गणतीस धरावा? असा रंग खेळल्यानंतर सरकारची स्वारी स्नानास उठली..त्या समयी शिंदे यांनी शेंकडों कढया पाण्याच्या तापत ठेविलेल्या होत्या. शेंकडों ब्राह्मण पाणक्ये [हातांत] घंगाळ घागरी घेऊन उभे. असा बंदोबस्त स्नानाचा ब्राह्मण मंडळीचा झाला. तसाच मराठे सरदार, मानकरी यांचा बंदोबस्त केला होता. मग अवघ्यांची स्नाने झाल्यानंतर ज्या कचेरीस रंग खेळले त्याच मखमाली डेऱ्यांत फरास याने येऊन, ती बिछायत काढून, नवी बिछायत घालून तयारी केली. सर्व मंडळी लहान थोर स्नाने करून, नवीन वस्त्रे घेऊन येऊन कचेरीस बसली. मग नाचास प्रारंभ झाला. मग महादजी शिंदे यांनी श्रीमंतांस सर्व पोषाग जवाहीर शीरपेंच व तुरा वगैरे गव्यांत मोत्यांच्या माळा असा दिल्या. तसेच सर्व कारभारी, मुत्सद्दी व कारकून मंडळी व शिलेदार लोक व मानकरी व हुजुरातेचे लोक व पागे पयके असे सर्वांस शिंदे ह्यांनी पोषाग वांटून नंतर पानसुपारी, अत्तर गुलाब, हार तुरे गजरे दिले. इतका समारंभ होई तो तीन घटिका रात्र झाली.

मग सरकारची स्वारी पुण्यास यावयास निघाली. तेव्हां हजार पांचशें दुशाका हत्तीवर लावून मोठ्या थाटाने स्वारी मोठ्या डौलाने चालली. ज्या समयी स्वारी माघारी आली त्या समयी शहरांत दुरस्ता चिराकदाने करून लोक आपापल्या माड्यावरून दिवे लावून तमाशा पहावयास उभे राहिले. त्यांनी त्या दिवशी सोन्यारूप्याचीं फुले श्रीमंतांचे अंबारीवर उडविलीं. अशा थाटाने स्वारी वाड्यांत दहा घटिका रात्रीचे अमलांत दाखल होऊन श्रीमंत मसनदीवर बसले. सर्व मंडळीस पानसुपारी, अत्तरगुलाब देऊन घरी जाण्याची आज्ञा सर्वांस झाली. त्या समयी सर्वांनी नजरनजराणे करून आपले ठिकाणीं सर्व लहान थोर गेले. असा रंगाचा समारंभ झाला. चैत्र शुद्ध १ शके १७१५, प्रमाथीनामसंवत्सरे. सल्लास तिरसैन मध्यां व अल्लफ. [११९३]

पुढे राज्यकारभार चालू लागला. पुढे रमाबाई साहेब यांचे शरीरास विकृति रोगाची झाली. बहुत उपाय केले. परंतु गुणास आले नाही. शेवटी त्याच व्यथेने बाईसाहेब यांस देवाज्ञा झाली.

* या रंगाविषयी मनोहर कवीने केलेले एक गाणे वाक्यांच्या म्हणण्यांत येते त्यांतील वर्णन व वरील वर्णन ही पुष्कळ अंशी जमतात.

९. हे सर्व खेळ भावि स्थितीचे सूचक होत असे कित्येक सूक्ष्म दृष्टीच्या पुढ्यांच्या लक्षांत तेव्हांही आले असेल. आरसे महालांत रंग खेळण्याबद्दल व दारुकाम सोडण्याबद्दल दरबारे जेव्हां भरू लागलीं, व गोळ्यांच्या वर्षावाचे ठिकाणीं रंगाचा वर्षाव

जेव्हां होऊ लागला, तेव्हां माधवरावांच्या वेळच्या व त्या पूर्वीच्या लोकांच्या ढाळ्यांतून टिपे पडलीं असावी. खुद्द नानाफडणिसास तरी असे पोरकट चाले खचीत आवडले नसतील. पण करतो काय विचारा? सांपडला होता हिंदुस्थानी वाघाच्या सपाख्यांत. या व्याघ्राचा अंतस्थ हेतु इतकाच दिसतो की, दक्षिणेतील सजातीयांस रंजवून शेळ्या करून टाकिल्या की राज्य आपलेच.

मग तेरा दिवस झाल्यानंतर लग्न करावयाचा वेत ठरला. नंतर मुली पाहण्यास कारकून व ब्राह्मण गेले. मुली पहात पहात कोंकणांत विजयदुर्ग तालुक्यांत *थालवलीस गणेशपंत गोखले यांची कन्या पाहिली. सुलक्षणी पाहून रास नक्षत्र छत्तीस गुण मिळवून पाहिले. ते छत्तीस मिळून नंतर पुण्यास लिहून पाठविले. मग पुण्यास लिहून आल्यानंतर सर्व कारभारी यांचे मनास येऊन गंगाधर गोविंद भानू यांस लिहून पाठविले की, " गोखले मशारनिव्हे यांची कुटुंबसह परिवारें सहित पुण्यास खानगी करावी." अशी पत्रें जातांच भानू यांनी गोखले यांस पालख्या व डोल्या देऊन पुण्यास खाना केले. ते गणेशपंत गोखले पुण्यास आल्यानंतर लागलाच लग्नाचा मुहूर्त पाहून, गोखले यांस जानवशास जागा खासगीवाले ह्यांचे वाड्यांत दिली. तेव्हां खासगीवाले यांस सरकारची आज्ञा झाली की, " तिकडील साहित्याची तयारी तुम्हीं करावी." सरकारांनून खर्चास दिले.

मग शहरांत आमंत्रण लग्नाचें फिरले. सरकारची मंडळी व मुत्सद्दी मंडळ व कारभारी तमाम व सरदार व पुणें मुक्कामीं मामलेदार हे ते त्यांस आमंत्रणें झालीं. नंतर देवकस्थापना होऊन, तेलफळ रुखवत होऊन वरप्रस्थान निघाले. लग्न दिवसास होते. तेव्हां सरकारची स्वारी नवरीचे मंडपांत यावयास निघाली. ती अंबारींत बसून चालली. पुढें तंकरावे चालले आहेत, वाजंत्री वाजतात. अशा याटानें स्वारी चालली, पाठीमागें सारे कारभारी चरणचाली महादजी शिंदे, तात्या, नाना, प्रमुख सारे होते. अवघ्यांनीं आपआपल्या कानांत चौकडे घालून निमेजामे अंगांत घातले. हत्तीच्या मार्गे बायकांचा समुदाय, त्यांच्या मार्गे कारभारी यांचा समुदाय चालला आहे. असे मिरवत मिरवत खासगीवाले ह्यांचे वाड्यांत स्वारी दाखल झाली. नंतर सकळ लग्न-विधि होऊन, विवाह-होम झाल्यानंतर सर्व मंडळीस भोजनास राहविले; ते दिवशीं भोजन होऊन दुसरे दिवशीं आमंत्रण सोयऱ्यांकडील येऊन सारी मंडळी भोजनास गेली. रात्री साडे झाले ते दिवशीं वरात मिरवत सरकारची स्वारी वाड्यांत दाखल झाली. नंतर सर्वत्रांस मेजवानी करून सर्वांचे आहेर आले होते ते परत केले. लग्नाची दक्षणा रमण्यांत वांटली.

असा कारभार होत असतां मध्यवर्ती अहल्याबाई होळकरीण यांचीं पत्रें सरकारांत आलीं की, "चिरंजीव §मल्हारराव होळकर आम्हांपासून रुसून गेला त्याचा बंदोबस्त सरकारांनीं ठेवावा." अशीं पत्रें सरकारांत येऊन पोहोचलीं

* 'गोळवलीस' कल्याण प्रत.

१०. तंकरावां=विवाह वगैरे समारंभाच्या मिरवणुकींत अनेक तक्ते एकत्र जोडून सांजवर वेद्येनें नृत्य करावें म्हणून एक

जोड-तक्ता करितात तो. हा मनुष्यें डोकीवर नेत.

§ हा मुकोजीरावाचा मुलगा. (मार्गे पृष्ठ ४१ टीप ६५ पहा.

व आणखीही मुलखांतील बोभाट तहत नेमाडापासून सरकारांत आले कीं, “मल्हारराव होळकर १०।१५ हजार फौजेनिशीं येत आहेत. त्या फौजेचा उपद्रव मुलखांत होत आहे.” अशीं पत्रें महालामहाराजांच्या सरकारांत बोभाटाचीं आलीं. चोर्हीकडून होळकराचे बोभाट आले. त्याजवरून सरकारांतून त्यांचे बंदोबस्तासाठीं चाळीस हजार फौज, तोफखाना रवाना झाला. त्या फौजेत कारभारी बहिरो अनंत म्हणजे अंताजी माणकेश्वर यांचे चिरंजीव यांस सरकारची ताकीद अशी कीं, “मल्हारराव होळकर यांशीं लढाई न घेतां व त्यांचे निवास धक्का न लावितां त्यांचे फौजेचा उपद्रव मुलुखास न होतां, असें त्यास घेऊन पुण्यास येणें.” अशी ताकीद होऊन फौज रवाना झाली. त्या फौजेनें होळकरासभोंवतीं कोस कोस छाट्यानें चालून खानदेशांत गांठ पाडिली. तेव्हां मल्हारराव ह्यांचा मुक्काम झाला म्हणजे सरकारच्या फौजेनें मुक्काम करावा. असे कूच मुक्काम करीत गंगा उतरून आलीकडे आले. तसेच पुढें चालले. ते “निंबेदेहेर याचा घाट चढून होळकर येऊन बाफगांव येथे फौजेसुद्धां गांवांत उतरले. त्यासमयीं सरकारची फौज गोळीचा व बाणाचा टप्पा चुकवून गांवाभोंवतीं चौफेर उतरली. अशा मजकुराचीं पत्रें बहिरो अनंत यांचीं आलीं. त्यांचीं उत्तरे सरकारचीं गेलीं कीं, “तुम्हीं चौफेर घेरा देऊन उतरलां आहां, तसेच बंदोबस्तानें असावे; त्यांच्या वाटेस कोणी जाऊं नये. बाहेरची रसद वगैरे बाहेरून गांवांत जाऊं नये, अशा बंदोबस्तानें असावे.” याप्रमाणें फौजेचा मुक्काम दोन महिने तेथें झाला. गांवांतील दाणा सरला. खाण्यापिण्याची अडचण पडूं लागली. दोन दोन फांके खाण्यावांचून सर्वास पडूं लागले. मल्हारराव होळकरानें कौलास येऊन बोलणें लाविलें. त्या वेळेस सरकारची आज्ञा होळकर यांस अशी झाली कीं, “तुमचे दिवाण भगवंतराव आहेत ते सरकारच्या हवाली करावे, म्हणजे तुमचा बंदोबस्त सरकारांतून तुमचे मनोदयानुरूप केला नाईल.” त्या बोलण्यास तोड दुसरी नाहीं, असा विचार पक्का मल्हारराव यांणीं आपले ठिकाणीं करून भगवंतराव यास सरकारचे हवाली केलें. नंतर भगवंतराव यास कैदेत ठेवून, मल्हारराव यास सरकारचीं पत्रें जाऊन, होळकर यांस पुण्यास आणिलें. सरकारच्या भेटी झाल्यानंतर त्यांचे खर्चाचा बंदोबस्त सरकारांतून करून देऊन, सरकारची आज्ञा होळकर यांस अशी झाली कीं, “आतां तुम्हीं स्वस्थ असावे. पुढें तुमचा बंदोबस्त तुमचे चित्तानुरूप सरदारी प्रकरणीं करून देऊं.” असें आश्वासन सरकारचें झालें. हे बोलणें मल्हारराव ह्यांणीं ऐकून पुणें मुक्कामीं स्वस्थ होते. पुढें भगवंतराव ह्यांचा जामीन घेऊन मोकळें केलें.

नंतर महादजी शिंदे यांस भाद्रपदेमासी नवज्वराची भावना होऊन देवाज्ञा झाली. मोठा सरदार ! सरकारची एक बाजू खचली !! राज्यांतील मोहरा नाहीसा झाला. हरिपंत तात्या फडके यांस पोटसुळाची भावना होऊन, ती फारच झाल्यावर तात्यांस समजलें त्यावरून सर्व निरवानिरव करून, नानाफडणीस यांजपाशीं बहुत प्रकारचीं राज्यप्रकरणीं बोलणीं बोलून, घरगुती मजकूर समजावून, नानांचा निरोप घेऊन, सरकारची आज्ञा घेऊन, तात्या सिद्धटेंकास श्रीगणपती जवळ मरावयास गेले. तेथें महिना दीड महिना तात्या गणपतीपाशीं होते. पुण्याहून गेल्यापासून प्रकृति दिवसेंदिवस जडकावत चालली. त्या व्यथेनें कार्तिकमासीं तात्यांस देवाज्ञा झाली. दोन्ही माणसें राज्यांतील राज्य चालविण्याजोगतीं गेलीं. त्यामुळे बहुतांस खेद झाला.

पुढें तात्यांचें संस्थान त्यांचे चिरंजिवांकडे चालविलें. महादजी शिंदे वारल्यानंतर त्यांचे दिवस झाल्यावर कारभारी यांचीं बोलणीं सरकारांत लागलीं कीं, "दौलतराव शिंदे यांचे नांवें सरकारचीं वस्त्रें द्यावीं." तेव्हां वस्त्रें द्यावयाचीं कीं न द्यावयाचीं याविषयीं शिंदे यांजकडील वकील रामजी पाटील व रायाजी पाटील यांशीं सरकारांतून बोलणें झालें कीं, "नजर सरकारांत ध्यावयाची तेव्हां सरदारी प्रकरणीं वस्त्रें द्यावयाचीं." त्या समयीं शिंदे यांजकडील वकील यांनीं सरकारांत विनंति केली कीं, "नजर किती ध्यावयाचा मानस आहे." तें बोलणें ऐकून सरकारचा जबाब झाला कीं, "दोन कोट रुपये नजर द्यावी." असें बोलणें सरकारचें पडलें त्या वेळेस शिंदे यांचे कारभारी वकील यांस गोष्ट मोठी अवघड लागली. त्या बोलण्यांत दुसरी तोड नाही असें शिंदे यांजकडील कारभारी यांनीं जाणून सरकारांत विनंति केली कीं, "पाटीलबोवा यांचे मागें जिवबादादा वक्षी सर्व राज्यकारभाचे मुखत्यार आहेत. तेव्हां त्यांस लिहून पाठवून त्यांचें उत्तर आलें म्हणजे काय विनंति करणें ती करूं. असें बोलणें जिवबादादा यांस परीं लिहून त्याचा जाव नजर द्यावी असा आल्यास सरकारांत विनंति करूं." अशी गोष्ट सरकारांत कबूल करून, दौलतराव शिंदे यांस दुखोटा करावयास कारभारी सरकारांतून गेले. त्यांनीं दुखोटा मात्र केला, सरदारीचीं वस्त्रें दिलीं नाहीत. शिंदे यांनीं सरकारांत जवाहीर दिले. त्यांत नानांचे मनांत दोन जिनसा शिंदे यांजकडे होत्या त्या घेण्याचा मानस होता. म्हणून "एकेक मोती जांभळा एवढालें, अशा शंभर मोत्यांची माळ एक, व तशाच शंभर चांफेकळ्यांची माळ एक, अशा दोन

माळा सरकारांत घेतल्यावर मग सरदारी प्रकरणी काय बोलणें तें बोलूं, ” अशी सरकारची आज्ञा शिंदे यांजकडील वकील कारभारी यांस झाली.

[इकडे] गोविंदराव काळे हे सरकारांतून वकिलीच्या कामावर भागानगरास मोंगल यांजकडे होते. तेव्हां गोविंदराव पिंगळे पुण्यांत होते ते सरकारांतून वकिलीच्या कामावर बोलण्यांत हैदराबादेस गेले. त्या वेळेस नबाब यांचे कचेरीस सत्री तमाशा झाला. त्यामध्ये मश्रुन्मुलुख यांनीं श्रीमंत रावसाहेब यांची व नानाफडणीस यांची सोंगे आणिलीं. त्या तमाशामध्ये कचेरीस काळे व पिंगळे बसले होते, त्या उभयतांनीं सोंगे पाहून दोघे कचेरींतून उठून चालले. त्या समयीं कचेरीस नबाब निजामअल्लीखांव मश्रुन्मुलुख हा दिवाण, वरकड मुत्सद्दी राजे रायराय, व मीर अलम, व जहांजंग घोसे व रावरंभा निंबाळकर, व बहारमल्ल पठाण व मोठमोठे सरदार, रघोत्तम हैबतराव राव राजेंद्र, असे मोठमोठे मुत्सद्दी व सरदार त्या सभेत बसले असतां, इतक्यां देखत सरकारचीं सोंगे तमाशांत आणिलीं. हे पाहून गोविंदराव बापू व गोविंदराव मामा असे उभयतां उठले. त्यांच्या बरोबर त्यांजकडील पागे व पयके होते ते सारे मंडळ उठले. ते उठण्यासमयीं मश्रुन्मुलुख व मुत्सद्दी व सरदार बसले होते त्या सर्वांनीं उभयतांस विचारलें कीं, “ तुम्हीं उठून कां जातां?” त्या वेळीं उभयतांनीं उत्तर केलें, “आमचे खावंदांचीं सोंगे तमाशांत आलीं तेव्हां आमची बसावयाची योग्यता नाहीं.” नंतर खासे नबाब यांनीं गोविंदराव यांस हांक मारून जवळ बलावून सांगितलें, “तुमची जाण्याची गरज नाहीं. हा तमाशा आहे. ह्याचा विधिनिषेध तुम्हीं काय वाळगतां?” असें नबाब ह्यांचें बोलणें ऐकून गोविंदराव बापू यांनीं उत्तर केलें कीं, “हा राजदरबार आहे. येथें आमच्या खावंदांचीं सोंगे आलीं. आतां आमची बसण्याची मजा नाहीं. आपण ही आम्हांस आमच्या खावंदांप्रमाणेंच आहां. आम्हांस बसावयास आग्रह करूं नये. आतां या कचेरींत आम्हीं सर्वांदेखतां सरकारास अर्ज करितों एवढा समजून ठेवावा. आमचे खावंदांचीं सोंगे आपण तमाशांत आणविलीं आणि लोकांस दाखविलीं, याचें उसनें आपलेकडील दिवाण वगैरे मंडळी पुण्यांत नेऊन व दारोदार फिरवून लोकांस दाखवूं हे पक्कें समजून ठेवावें. आम्हीं असें करून दाखवूं तरंच गोविंदराव काळे होऊं. यांत अंतर व्हावयाचें नाहीं.” असें बोलून नबाबांस मुजरा करून, तेथून उभयतां निघून आपले मकाणास येऊन दाखल झाले.

पुढे मसलतीस प्रारंभ झाला. प्रातःकाळीं गोविंदराव बापू व गोविंदराव मामा असे तेथें वकिलीच्या कामावर कारकून ठेवून आपण उभयतां तेथून निघाले. ते कूच दरकूच पुण्यास येऊन दाखल झाले. नंतर श्रीमंतांची व नानांची भेट झाली. भेटीअर्ती भागानगरचा मजकूर सर्व खावंदांस विदित करून आणखी

म्हणतात, "याची आज्ञा काय ती करावी. आम्ही तर तेयून तोंडात खाऊन दरबारांत प्रतिज्ञेचे उत्तर बोललो कीं, 'आमचे खावंदांचीं सोंगे आणिलीं त्यापेक्षा मश्रुन्मुलुख यास धरून दारोदार फिरवूं.' असें प्रतिज्ञेचे बोलणें बोलून तेयून निघालो. तेव्हां आतां मोंगलावर मोहिम करणे अगत्य याविषयी आज्ञा व्हावी." असा मजकूर श्रीमंतांनीं ऐकिल्यानंतर श्रीमंतांस मोठाराग येऊन उत्तर केलें कीं, "मसलत करून मोंगलांवर स्वारी करावयाची." असें उत्तर होतांच गोविंदराव घापू यांनीं तीच शकुनगांठ बांधिली. असें बोलणें झाल्यानंतर दरबार वरखास्त झाला.

त्याजवर दुसरे दिवशीं नानांचे वाढ्यांत फाळे, पिंगळे व नाना हे त्रिवर्ग खलवतास बसले. त्या वेळेस नानांनीं सर्व विचार भागानगरचा, वारीक मोठे मजकूर फौजेचे व सरंजामाचे व नवाबाचे मर्जीचा कल कसा, तो सर्व मजकूर विचारला. तेव्हां परस्परें बोलण्याचे खुलासे सर्व झाले. तेव्हां मसलतीची तयारी करण्याचा उद्योग नानांनीं मांडिला. असें नित्य खलवत फाळे व पिंगळे, यांचें होऊं लागलें. त्या खलवतांत विचार मिळून मोंगल यांजवर स्वारी करण्याचा उद्योग. तेव्हां फौजेचा जमाव मोठा झाला पाहिजे. असे विचार ठरले असतां पुढें जमायत करण्याचा उद्योग मांडिला.

हिंदुस्थानांत तुकोजी होळकर यांस बलावण्याची पत्रें सरकारचीं गेलीं कीं, "मोंगलावर मोहिम करावयाची, तर तुम्ही आपला सरंजाम तोफखान्यासुद्धां देखतपत्र सारी फौज घेऊन दरकूच पुण्यास येऊन दाखल व्हावे." शिंदे यांजकडील कारभारी वकिलांस सरकारची आज्ञा झाली कीं, "तुम्हीही हिंदुस्थान येथें पत्रें लिहून पाठवून तेथें तुमची फौज आहे त्यापैकीं तुमच्या तेथील मुलखाचा बंदोबस्त राखून बाकी फौज हुजूर पुण्यास बोलवावी. जिवबा बक्षी तुमचे त्यांसही बोलवावे. अशीं पत्रें तांबडतोब डाकेंत रवाना करावीं." याप्रमाणें शिंदे यांस आज्ञा झाली. अशीं पत्रें फतेसिंग गायकवाड यांस गुजरायेंत गेलीं. "तुम्ही आपले संस्थानचा व मुलखाचा बंदोबस्त ठेवून, बाकी फौज पोक्त सरंजाम करून, उभयतां पितापुत्र व तुमचे दिवाण रींवजी आपाजीसुद्धां सरकारची मोहिम मोंगलावर होत आहे तर देखतपत्र दरकूच निघून पुण्यास यावे." अशीं पत्रें गुजरायेंत गायकवाड यांस गेलीं.

असा तयारीचा बेत पुणें मुक्कामी होत आहे तो मजकूर नवाबाचे वकिलांनीं

१२. शकुनगांठ=कालांतरिं होणाऱ्या वर्तमानाविषयी आढळलेल्या शकुनाचें (तत्सचक लक्षणाचें) स्मरण राहावें म्हणून जी पदरास गांठ बांधितात ती इच्या योगें त्या शकुनाचा मान केलें असें होतें.

१५. फतेसिंग १७८९ च्या डिसेंबरांत बडोद्याचे मुख्य अधिकारी झाले. ग्रॉंटव्ह. १६. ह्या हुशार परभू गृहस्थानें पुढें मोठ्या युक्तीनें गायकवाडीचें रक्षण करून लौकिक मिळविला.

भावनगरास लिहिला. त्याजवरून पूर्वी गोविंदराव काळे रूसून आले सबब हैदराबादेहून नबाब यांनी समजुतीसाठी मीरअलम व रघोत्तम हैवतराव रावराजेंद्र व राजे रायराय यांचे नावे रेणुराव धोंडजीराव रायराय हा किताब [दिलेले] असे त्रिवर्ग यांची रवानगी पुण्यास हजार दोन हजार सरंजाम देऊन केली. ते पुण्यास येऊन दाखल झाले. सरकारच्या भेटी झाल्या. व नानांचीही भेट झाली. नबाब यांनी श्रीमंतांस पोषाग वगैरे पाठविले होते ते सरकारांत प्रविष्ट झाले. पुढे वरसात आली त्यामुळे मोंगलांचे कारभारी आले होते त्यांचा मुक्काम चार महिने पुण्यास झाला. त्या चार महिन्यांत सलूख्याची बोलणी बहुत प्रकारची सरकारांत त्यांनी आपले तर्फने केली. त्या बोलण्यांत मजकूर जमावे असें न झाले. परंतु बोलण्यास आले होते त्यांनी आपल्या अकलेने श्रीमंतांपाशी नबाबांचा निरोप सांगितला की, “आम्ही आतां म्हातारे झालो. आतां तुम्ही आम्हांशी लढावे ही गोष्ट तुम्हांस मुनासब नाही.” अशी बहुत प्रकारची बोलणी बोलले. परंतु मजकूर जमला नाही व सरकारची मर्जी लढाईच करावी असा इत्यर्थ ठरला. त्या वेळेस नबाबाकडील कारभारी बोलण्यास आले होते त्यांस सरकारांतून रुस्कत दिली. त्या समयी नबाब निजाम अल्लीखां यांस पोषाग कारभारी नबाबाकडील आले होते त्यांचे हवालें केले. जसे नबाब ह्यांनी श्रीमंतांस पाठविले होते त्याप्रमाणे श्रीमंतांकडून नबाबास दिले. मीरअलम व रेणूराव धोंडजी, रघोत्तम हैवतराव यांसही वस्त्रे सरकारांतून दिली. नबाबाकडील त्रिवर्ग होते त्यांनी सलूख्याची बोलणी बहुतां प्रकारीं सरकाराशी केली, परंतु नाना व गोविंदराव बापू व गोविंदराव मामा यांच्या कोणतीही गोष्ट खात्रीस आली नाही. म्हणून बिघाड ठरला आणि मीरअलम यांची रवानगी हैदराबादेस केली. त्या वेळेस नाना व गोविंदराव काळे यांनी त्यांस समक्ष सांगितले की, “आमची लढाईची तयारी झाली. तुम्हांस काय तयारी करणें ती करावी आतां सुस्तीवर राहूं नये. आम्ही त्या दरवारांतून प्रतिज्ञा करून उठून आलो. ही गोष्ट अन्यथा व्हावयाची नाही. श्रीमंतांचे पुण्य-प्रतापें करून भ्रंश्रुदौला यास पुण्यामध्ये आणून दारोदार फिरवूं.” असें साफ उत्तर गोविंदराव काळे यांनी त्यांस सांगितले. नबाबाकडील कारभारी सरकारचा निरोप घेऊन भागानगरास गेले.

इकडे पाठामागे सरकारची तयारी होऊ लागली. नागपुरास रघोजीराजे भोंसले यांस सरकारची पत्रे डाकेंत रवाना झाली की, “तुम्ही आपली फौज घेऊन तांबडतोब पुणे मुक्कामी यावे. आमचा व नबाब निजाम अल्लीखां यांचा

१७. मुनासब=योग्य.

१८. भिवपूरच्या प्रतीत 'वेणुराव' असें सर्व ठिकाणी आहे.

१९. “मैनात दौला” व “मैनात दौला” असें अनुक्रमे कल्याण व भिवपूरच्या प्रतीत आहे.

विवाड झाला आहे. तेव्हां मोंगलांवर मोहीम करावयाची म्हणून तुम्ही आपली कट्टा सरंजाम तोफखाना व वाणांच्या कैद्या वगैरे तयारीने देखत पत्र पुण्यास पाठवें. आतां येथील आमची तयारी झाली. तुम्ही लौकर पाठवें." अशी पत्र नागपुरास भोंसले यांस सरकारचीं गेलीं. त्याजवरून रघोजी भोंसले फौजेसुद्धां तयारी करून डेरेदाखल झाले. मग तेथून कूच करून पुण्यास येऊन पोहोचले. त्या समयीं श्रीमंत पुढें सामोरे जाऊन, श्रीमंतांच्या भेटी होऊन, सर्व मजकूर परस्पर बोलण्यांत आले. मग भोंसले येऊन आपले तळावर पन्नास हजार फौजेनिशीं उतरले. तसेच हिंदुस्थानांतून तुकोजीराव होळकर साठ हजार फौजेनिशीं समागमें तोफखानासुद्धां येऊन दाखल झाले. त्यांच्या भेटी सरकाराशीं झाल्या. नंतर होळकरही आपले तळावर जाऊन उतरले. त्याप्रमाणें गुजराथेंतून फर्तोसग गायकवाड व गोविंदराव गायकवाड सुद्धां चाळीस हजार फौजेनिशीं पुण्यास येऊन पोचले. त्यांच्या व सरकारच्या भेटी झाल्या. त्याप्रमाणें शिंदे यांजकडील जिवबादादा बक्षी हिंदुस्थानांत होते त्यांस बलावणें पोचतांच तेही पंचवीस हजार फौजेनिशीं वानवडीच्या तळावर शिंदे यांचे लष्करांत येऊन पोहोचले.

नंतर जिवबादादा बक्षी ह्यांच्या व सरकारच्या भेटी झाल्या व नानांचीही भेट झाली. बोलणी चालणी झाली. सरदारी प्रकरणीं नजर ध्यावयाची व वस्त्रे द्यावयाची याविषयी बोलणी बहुत झाली. तेव्हां सरकारचे मर्जीचा कल नजर ध्यावयाचा जिवबादादा ह्यांनी पाहिला. त्या वेळेस जिवबादादा बक्षी यांनीं सरकारांत विनंति केली कीं, "आम्ही सरकारचे खानाजाद. सरकारांनीं आम्हांस मोठ्या वैभवास आणिलें. सगळ्या मुलुखांत लौकिक वाढला असतां सरकारची मर्जी नजर ध्यावयाची झाली याविषयी मी विनंति करितों ही ध्यानांत आणावी. हल्लीं सरकार मोंगलावर स्वारी करून जाणार. मोठा कट्टा सरंजाम करण्याची तयारी चालली आहे. त्यापेक्षां हीच मोहिम सेवकास सांगावी म्हणजे मसलत विन पैशावांचून [पार नेतो व] सरकारची चाकरी वजावून, मोंगल याचा मोड करून, सरकारची फत्ते करून येतो." अशी गोष्ट शिंदे यांचे कारभारी यांची ऐकिल्यावर सरकारचे मर्जीस ती गोष्ट येऊन "बरे आहे," असें बोलून दौलतराव शिंदे यांचे नांवें सरदारीचीं वस्त्रे सरकारांतून दिलीं, आणि नजर घेण्याची मना झाली. आणि त्यांस सरकारची आज्ञा झाली कीं, भोंसलती "संबंधी तुम्हांस पैका मिळावयाचा नाहीं." ती गोष्ट ऐकून शिंदे यांनीं [ते] कबूल केले.

पुढें तयारीचा बेत चालला. आणखी सरदार विंचूरकर, पटवर्धन, रास्ते, राजेशहादर, ब्रह्मिरो अनंत, रंगराव ओढेकर, घोरपडे, निंबळकर, जाधव बाघोलीकर,

२०. खानाजाद=चाकरांची मुलें.

२१. भिव• प्रतीत 'आतां' असें आहे.

२२. इंदूर प्रतीत 'लडाई संबंधी' असें आहे.

भोइंजकर व गांडापूरकर-भोइटे, पाटणकर, दरेकर, शितोळे, ऐतोळे, आटोळे, पोंवार-सुपेकर, मलठणकर अमदाबादकर, नगरदेवळेकर, सोमौशी, धारकर पोंवार, थोरात, मोहिते, शिके, पुरंदरे, पानशे, कुसुंदवाडकर पटवर्धन, मिरजकर पटवर्धन, विंचूरकर, कितुरकर देसाई, सुरापूरकर बेरड, शिंदखेडकर जाधव, असे लहान थोर सरदार जमा झाले. किती म्हणून नांवे लिहावी ?

खेरीज सरकारची हुजुरात बावन्न पागा, नीळकंठराव रामचंद्र पागे, बळवंतराव थोरात, भास्कर जगन्नाय, बाबूराव अनंत, निकम, धायबर, भोइटे, व अमृतराव यशवंत, अशा बावन्न पागा आपल्या तयारीने दाखल झाल्या. शिवाय पयकी यशवंतराव तापकर व रणनवरे यांचे पयक अशीं झाडून पयके जमा झालीं. खेरीज शिल्लेदार, एकाडे, अक्कलकोटवाले भोंसले व किरकोळ सरंजामी असे कुल्ले जमा झाले. तोफखान्याचे सरदार पानशे यांणी तोफखान्याची तयारी करून, दारूगोळा पक्के सामान करून, दोनशें तोफा सरकार तोफखान्यांतील गाड्यांवर चढवून तोफखाना बाहेर निघाला. पंचवीस हजार गारदी पायदळ तोफखान्याचे रखवालीस. शिवाय कामाठी, बेलदार, गोलंदाज, खलाशी, व तबलदार खलाशी, दारूगोळ्याचे छकडे, असा सरंजाम पन्नास हजार बैलसुद्धां जमावचा जमाव शहरा बाहेर जाऊन उतरला.

तसेच जितके सरदार आले होते तितकेही आपआपल्या जागांवर जाऊन उतरले. अष्टप्रधान पंत प्रतिनिधि, पंतसचिव, असे आपल्या सरंजामानिशीं बाहेर जाऊन उतरले. सरकारचे डेरे सुमुहूर्ताने बाहेर जाऊन गारपिरावर दिले. त्यांचे सभोवतीं फौज, सरदार, मानकरी, पागे असे जाऊन आपआपल्या मिसळीं उतरले. शिवाय पायदळ, गारदी यांचे रिसालदार राघोपंत गडबोले, विनायकपंत परांजपे, गणेश हरि पंडित, बळवंतराव काशी, असे झाडून रिसाले गारदी यांचे, शहामीरखां रोहिले, सरकारचीं पलटणे, मुसा मुत्रक व मुसानारद असे सारे पायदळ साठ हजार डेऱ्याभोवते येऊन उतरले. होळकर, गायकवाड, शिंदे, भोंसले, असे सरकारच्या डेऱ्याजवळ ज्या ठिकाणी उतरावयाचे त्या ठिकाणीं जाऊन उतरले. शिंदे सरकारचे डेऱ्याची उजवी बाजू संभाळून, लाख फौजेनिशीं, तोफखाना पसरून उतरले. सरकारची स्वारी निघण्यास मुहूर्ताचा अवकाश होता सवन्न झाडून फौजेचा मुक्काम बाहेर झाला. मानाजी फांकडे रुसले होते त्यांची समजूत करून,

२३. कुल्ले=सर्व.

२४. तबलदार=फरासखान्यांतला कामाठी. खलाशी=तोफा ओढण्यासाठी ठेविलेले लोक.

२५. मिसळीं (मिसल)=योग्यतेनुरूप

नेमिलेल्या जागांवर.

२६. रिसालदार=रिसाल्याचा मुख्य. रिसाला=घोडदळ, कवाइती घोडेस्वार.

२७. 'मुसा' इत्यादि हीं आरब लोकांच्या जमादारांचीं नांवे असावीं.

त्यांसही बरोबर जाण्याची आज्ञा सरकारची झाली. त्याप्रमाणे मानाजी शिंदे आपले सरंजामानिशी गारपिरावर जाऊन उतरले. तसेच राघोबादादा पटवर्धन, चिंतामणराव पटवर्धन, तसेच मिरजकर पटवर्धन, असे आपआपल्या फौजेनिशी बाहेर जाऊन उतरले. असा सारा समुदाय गारपिरापासून आसपास चौफेर जाऊन उतरल्यावर बेरीज घेतां तीन लक्ष घोडा, खेरीज पायदळ लाख दीड-लाख, एकूण चार साडेचार लक्ष फौजेचा तळ पडला.

पुण्याचा बंदोबस्त माधवराव रामचंद्र कानडे यांजकडे सांगून त्याजला पुणे मुक्कामी ठेविले. त्यांचे तैनातीस शहरचे बंदोबस्तासाठी ७८ हजार स्वार खेरीज पायदळ ५७ हजार, खेरीज हशमी लोक. शहरची नाकेबंदी वगैरे सारा बंदोबस्त कानडे यांच्या मुख्यारीने ठेविला.

बाहेरच्या फौजेचा कूच मुक्काम तोफेवर होऊं लागला. बारा कोसांचा तळ मुक्काम होईल तेथे पडूं लागला. लष्करचे बाजार बाहेर जाऊन लष्करचे लष्करांत जाऊन उतरले. सरकारी जामदारखाना पोतनीस सुद्धा व कारकून मंडळी व खासबदार व जामदार व जामदारखान्याचे रखवालीचे लोक स्वार असे सरकारच्या डेव्याजवळ पिच्छाडीस जामदारखान्याचा डेरा व राहुट्या उभ्या करून उतरले. तसाच फडणिशीकडील दफतराचा डेरा उजवे बाजूस उतरला. जेथे नानाफडणीस यांचा डेरा होता तेथे दफतराचा डेरा दफतरसुद्धां उतरला. अशी स्वारीची तयारी झाली. वरकड दरकदार, मुजुमदार व चिटणीस असे बाहेर जाऊन डेव्यापाशी उतरले. पुढे श्रीमंतांची स्वारी जाण्याचा मुहूर्त आठ पंधरा दिवस राहिला असतां त्यांच्या अगोदर नानाफडणीस सुमुहूर्ताने जाऊन उतरले. तेव्हां साडेचार लक्ष फौजेवर हुकूम नानांचा चालला. त्या वेळेस नवाबाचे वकिलांनी पत्रे डाकेंत रवाना केलीं कीं, "पेशवे ह्यांची तयारी होऊन खांसा स्वारी डेरे-दाखल झाले."

याप्रमाणे हैदराबादेस पत्रे पोहचतांच मोंगल आपली तयारी करून खांसा नवाब भागानगरच्या बाहेर तमाम फौजेसुद्धां डेरे-दाखल झाला. नवाब यानेही सरंजाम मोठा लढाईचा केला. दोन लाख स्वार, खेरीज पायदळ, शिवाय पलटणे, समागमें तोफा व बाणांच्या कैच्या, असा पक्का सरंजाम करून खेरीज सरंजामी रावरंभा निंबाळकर, माने, जांबीरजंग धोंसा, सुवानखां व सलाबतखां वगैरे झाडून कुल् सरंजामी आपआपले फौजेनिशी व भारामल असे आले. त्यांनीं लढाईची हिंमत धरली. अशीं पत्रे सरकारचे वकील तेथे होते त्यांनीं सरकारांत लिहिलीं, तीं येऊन पोहोचलीं.

मग सारी तयारी झाल्यानंतर श्रीमंत रावसाहेब पौषमासी, सुमुहूर्ताने, प्रातःकाळीं

माधवराव नारायण ऊर्फ सवाई माधवराव-१७७४-१७९५. (१४९)

बारा घटिका दिवसास, वाड्यांतून देवांस नमस्कार करून, ब्राह्मणांस दक्षणा वांटून बाहेर निघाले. त्या दिवशीं गारपिरावरून सरकारची स्वारी डेन्यास न्यावयास खांसे खांसे अवघे आले:- १ रघोजी भोंसले, २ दौलतराव शिंदे, ३ तुकोजीराव होळकर, ४ फत्तेसिंग गायकवाड, ५ जानराव नाईक निंबाळकर, ६ तुळाजीराजे घोरपडे, ७ फत्तेसिंग भोंसले अक्कलकोटवाले, ८ जोताजी जाधव, ९ हणमंतराव जाधव, १० खंडेराव जाधव, ११ पोंवार नगरदेवळेकर, १२ धारकर, १३ मलठणकर, १४ अमदाबादकर, १५ सुपेकर, तसेच १६ सोमौंशी, सरकारचे पागे, १७ नीळकंठराव रामचंद्र, १८ भास्कर जगन्नाथ, १९ बाबूराव अनंत, २० निकम धायबर, २१ थोरात, २२ चव्हाण, २३ भोइटे, २४ अवधूतराव यशवंत, असे वाचन पागे; नांवे लिहितां दुसरे भारत व्हावयाचे ! किती नांवे लिहावीं ? ब्राह्मण सरदार परशुरामभाऊ पटवर्धन, रघुनाथराव पटवर्धन, चिंतामणराव पटवर्धन, विंचूरकर, राजेबहादर, बाळासाहेब मिरजकर पटवर्धन, रंगराव ओढेकर, पंतप्रतिनिधि, पंतसचिव, बहिरो अनंत, पानशे, पुरंदरे, असे किती लिहावे ? खेरीज मानकरी पाटणकर, दरेकर, जाधव, भोइटे, असे आपापल्या सरंजामानिशीं श्रीमंतांस न्यावयास आले. तसेच पायदळाचे रिसालदार व दफेदार व *चाऊस असे खांसे खांसे शहरांत आले; तरी दहा पंधरा हजार फौज शहरांत जमा झाली.

तेव्हां श्रीमंतांची स्वारी ब्राह्मणांस देकार वांटून निघाली. त्या दिवशीं हत्तीवर रुप्याची अंबारी, हत्ती मोठा सजविलेला, रुप्याच्या घांटा, घांगुर माळा सोन्याच्या, सोन्याचीं पिंपळपाने, पायीं तोडे, अशा हत्तीवर सरकारची स्वारी बसली. पाठीमागे खवासखान्यांत आपा बळवंत व अमृतराव पेंठे, एकाचे हातीं चवरी व एकाचे हातीं मोरचेल, असे वारीत बसले. पुढे जरीपटक्याच्या हत्तीशिवाय शेंपन्नास जिल्बीचे हत्ती चौघड्यासह चालले होते. तसेच पायदळाचे रिसालदार व जमादार वगैरे आपापल्या निशाणाचे फरारे सोडून तासे मर्के वाजवीत जिल्बेस चालले. हत्तीवर नौब्रती वाजो लागल्या. अशी सरकारची स्वारी बाहेर निघाली त्या दिवशीं पुण्यांतील मंडळी समागमें जाण्याची [पैकीं] कोणी पाठीमागे राहिल्या नाहीं. तमाम झाडून कारकून व दरकदार व पागे, पथके मागे राहिले होते ते झाडून निघाले. अशा थाटाने स्वारी भर दोन प्रहरीं गारपिरावर डेन्यास दाखल झाली. पुण्याचा बंदोबस्त झाडून माधवराव रामचंद्र यांस सांगितला तो मजकूर पूर्वीच लिहिला आहे. त्याप्रमाणे मशारनिव्हे यांणी शहरचा बंदोबस्त केला.

स्वारी गारपिरावर दाखल झाल्यानंतर आठ दहा दिवस मुक्काम तेथेच होता. सारी मंडळी [तेथेच असून] दरवार, मुलकी कारभार तेथेच होत होता. असे

*चाऊस=आरव लोकांच्या जमादारांचा हुद्दा.

होत असतां गारपिरावरून सरकारचा कूच होऊन पुढें तळ ढाळिला. त्या दिवशीं आघाडी पिछाडी झाली. तेथें दोन मुक्काम होऊन तेथून कूच झाला तो पांच कोसांवर मुक्काम झाला. त्या मुक्कामीं फौजेची हजिरी गणती सारी झाली; कोणी पाठीमागें राहिला नाहीं. कूच झाल्यानंतर गारदौंडेवर मुक्काम सरकारचा गेला. गारदौंडे पुण्यापासून अठरा एकोणीस कोस आहे. त्या मुक्कामीं गेल्यानंतर सरकारची आज्ञा झाली कीं, "जेथून मोंगलाईं मुलूख आहे त्या मुलखांच्या जप्त्या करून सरकारचीं ठाणीं बसवावीं." अशी आज्ञा होतांच कारभारी यांणीं सनदा पत्रें करावयास आरंभ केला. त्या समयीं मामलेदार समागमें होते व कित्येक पुणें मुक्कामीं होते त्या अवध्यांस ताकिदी सरकारच्या झाल्या, तेव्हां मामलेदार लष्करांत दाखल झाले. मग तेथून मामलेदार खानदेश, बागलण, गंगथडी, भीवरयडी, इकडे माणदेश ते तहत बऱ्हाड पावेतो सरकारच्या जप्तीच्या सनदा घेऊन गेले. तसेंच वेदर पावेतो अंमल सरकारचा बसला. साऱ्या मुलखाच्या जप्त्या झाल्या. सरकारचा अंमल चालू लागला. असा कारभार गारदौंडेचे मुक्कामीं झाला. नंतर स्वारीचा तेथून कूच होऊन पुढें चालले. त्या मुक्कामाहून नबाबाचे वकिलांनीं नबाबास लिहिलें कीं, "श्रीमंत गारदौंडेच्या आलीकडे आले. सारा मुलूख आपला जप्त करून सरकार पेशवे यांचे मामलेदार ठाणीं बसवावयास मुलुखांत गेले." तशींच श्रीमंतांच्या वकिलांचीं पत्रें हैदराबादेहून आलीं कीं, "नबाब येथून कूच करून चार मजला सरंजाम सुद्धां गेले."

सरकारच्या सनदा घेऊन मोंगलाईं मुलखांत अंमल बसावयास गेले होते त्यांपैकीं कित्येकांचे अंमल चालू झाले. कित्येकांचीं ठाणीं बसलीं नाहींत. त्यांचे बोभाट लष्करांत आले. त्या समयीं सरकारची आज्ञा त्यांस अशी गेली कीं, सरंजाम नवा ठेवून अंमल बसवावा. यांत कोणी कमती करूं नये." अशी आज्ञा सरकारची जातांच तमाम मामलेदार यांनीं त्याप्रमाणें सरंजाम ठेवून सर्व मुलुखांचीं ठाणीं घेतलीं. सरकारचा अंमल चालू केला. औरंगाबाद प्रांतीचे महाल येथें अंमल बसावयास थोडीशी दिक्कत लागली होती. परंतु श्रीमंतांचा पुण्य-प्रताप सबळ, सर्व मुलखाचा अंमल चालू झाला. असा बंदोबस्त झाल्यानंतर सरकारचा कूच गारदौंडेहून होऊन पुढें मजल दरमजल चालले.

तिकडून मोंगलही कूच दर कूच चालून आले. ते खरड्याच्या मैदानांत आले. खरडे हा गांव मोंगलांचा म्हणून नबाबांनीं मुक्काम गांव पाठीशीं घालून केला. श्रीमंतांची स्वारी मजल दर मजल जाऊन खरड्याचे मैदानांत जाऊन पोहोचली. त्या वेळेस पुढें जाऊन नदी वाहत होती ती पाठीशीं घालून सरकारच्या फौजा तमाम झाडून उतरल्या. मध्यें हुजुरात उतरली. बाबा फडके यांनीं जरीपटका घेऊन

चाळीस हजार हुजुरातीनिशीं तेथें मुक्काम केला. त्यांच्या पुढें सरकारची विनी लागली. त्याच बेताने सारे सरदार शिंदे, होळकर, गायकवाड, नागपूरवाले भोंसले, पटवर्धन मंडळी, विंचूरकर, ओढेकर, किरकोळ सरंजामी, जाधव, भोइटे, घोरपडे, निंवाळकर, थोरात, असे तमाम उतरले. शिंदेही उतरले. त्यांनीं आपले लष्करचे तोंडावर तोफखाना उतरविला. पुढें झाडून पायदळ कंपू तोफखान्यासभोंवतीं उतरले. त्यांचे पाठीमागें सारें लष्कर उतरलें. त्याच बेताने होळकरही त्या मुक्कामीं तसाच तोफखाना तोंडीं देऊन राहिले. त्याप्रमाणें सरकारचाही तोफखाना जाऊन उतरला. त्यांचे मागें पुढें फौजेचा तळ शाला. त्याचे मागें श्रीमंत रावसाहेब यांचा मुक्काम शाला तो त्या फौजेपासून दोन कोसांच्या छाट्यानें पाठीमागें शाला. जेथें श्रीमंत उतरले त्या ठिकाणीं पन्नास साठ हजार स्वार खांसे खांसे मोठे धोरकरी श्रीमंतांसमागमें राहिले. तसेंच पायदळ पाठीमागें पंचवीस हजार निवडक शिंदी, आरब, रोहिले, व पठाण असे कडवे माणूस जेथें श्रीमंतांचा मुक्काम शाला तेथें त्यांचे समागमें राहिले. बाकीचे लोक पुढें तोंडीं, पाणी पाठीमागें घालून, मोंगल ह्यांचे तोंडावर जाऊन उतरले. मोंगलांच्या फौजेस व श्रीमंतांच्या फौजेस दोन कोसांचा छाटा दरम्यान राहिला. अशा फौजा तमाम जाऊन उतरल्या.

जेथें श्रीमंतांचा डेरा अघाडीस दिला होता, त्याचे पुढें सरकारची विनी व ढाँल उभी राहिली. त्यांच्या रखवालीस पागा सरकारच्या ढालेपाशीं उतरल्या. त्यांचे मागें विनीवाले उतरले. ज्या ठिकाणीं सरकारचा डेरा शाला होता त्याच्या मिसळींनीं जशी ज्याची मिसळ आली तसे उतरले. सरकारच्या डेव्याजवळ हुजरात, जरीपटका फौजेसुद्धां बाबा फडके व नारोपंत चक्रदेव उतरले. बाकी सरदार आपआपल्या मिसळीनें डेव्याची डावी उजवी बाजू संभाळून पाठीमागें पुढें तमाम फौजा व सरदार शिंदे, होळकर, गायकवाड, पटवर्धन, विंचूरकर, घोरपडे, निंवाळकर, असे मानकरी व सरदार लहान थोर उतरले. दर खेपेस नांवें किती लिहावीं ? श्रीमंतांचे फौजेचा मुक्काम शाला त्याचे उजवे बाजूस रघोजीराजे भोंसले आपल्या सरंजामानिशीं उतरले. सरकारचा तोफखाना अघाडीस उतरला. तसाच शिंदे होळकर यांचाही उतरला. मोंगल व पेशवे ह्यांचा मुक्काम शाला. काहीं लढाईचें तोंड लागलें नाहीं.

असे पंधरा दिवस मुक्काम करून अवध्यांची तयारी लढाईची शाली. लष्करच्या कऱ्या मुलकांत दोहींकडून होऊं लागल्या. असें होत असतां एके दिवशीं मोंगलाकडील कऱ्याहीवाले व पेशवे ह्यांकडील कऱ्याहीवाले यांचा कज्जा शाला तो मोठा शाला.

२३. धारकरी=तरवार वहादर, वीर.

३०. विनी व ढाल. (विनी=सैन्याचा

अग्रभाग किंवा पागोद्याचा अग्रभाग.

ढाल=निशाण किंवा चर्म) निशाणें.

३१. कऱ्याहीवाले=दाणा वैरण आणणारे.

कऱ्या=दाणा वैरण आणणारांची टोळी.

तेव्हां मोंगलांकडील कहीवाले यांणीं श्रीमंतांकडील कहीवाले कज्यामध्ये हटविले. तेव्हां कही समागमें काहीं पागा रखवालीस होत्या. तेव्हां पागावाल्यांशीं व नवाबाकडील रखवालीस स्वार होते त्यांशीं कटकट जुंपली. त्या समयीं कटकट मोठीच झाली. तेव्हां मोंगलांकडील स्वार बहुत होते. श्रीमंतांकडील पागा दोन चार रखवावालीस होत्या त्यामुळे सरकारच्या पागेचा मोड झाला. व सरकारचे कहीवालेही मारले गेले.

तेव्हां सारे पळ काढून फौजेत आले. मोंगलांचे स्वार पाठीमागे लागले. सरकारच्या पागा पळत पळत आल्या. त्यामुळे लष्करांत तयारीची हूल पडली. तें पाहून बाबा फडके तयार होऊन चाळीस हजार स्वार हुजुरातीचे व जरीपटका घेऊन पुढे सरसावले. ते समयीं नवाबाकडील दहा वीस हजार स्वार तोंडावर होतां त्यांशीं व यांशीं लढाईचा प्रारंभ होतांच मोंगलांकडील चाळीस हजार पठाण मोठमोठे धारकरी, आंगांत चिलखते असे, बंदुकीचे आवाज करीत बाबा फडके यांजवर उठावले. त्या समयीं लढाई मोठी मातबर होऊं लागली. बाबा फडके मोठे शूर [पण] जन्मांत कधीं लढाई पाहिली नाहीं व आंगावर कधीं जखम नाहीं, त्यामुळे लढाईमध्ये कच खाऊन पळ काढिला. हे पाहून परशुराम भाऊ पटवर्धन [व] वरकड मानकरी अशी वीस हजार फौजेची मांड उठली. तेव्हां अगोदर परशुराम भाऊ पटवर्धन पुढे धांवून सरकारचे जरी पटक्याचा हत्ती माघारा फिरला होता त्याजवर मोंगलांकडील पठाण जरी पटक्यावर चालून आले आणि जरीपटका घेऊन जातात हे पाहून पंधरा हजार फौजेनिशीं जरीपटक्याचे हत्तीपाशीं जाऊन पोहोचले. तेव्हां हत्ती माघारा फिरून, उभा करून, लढाईचे तोंड लागले.

इतक्या मजकुराचें वर्तमान सांडणीस्वार घेऊन माघारे गेले. जेथे श्रीमंत उतरले होते तेथे येऊन वर्तमान कळविलें. ते समयीं नाना फडणीस घाबरले आणि श्रीमंतांचा तळ मागे हटवावा अशी मसलत नानांचे मनांत आली. त्या समयीं श्रीमंतांजवळ पागे, पथके व मानकरी व सरदार असे. पन्नास साठ हजार स्वार निवडक होते त्यांणीं नानांस विनंति केली कीं, " इतके आपण घाबरलां कां ? अजून लढाईचे तोंड पुरतें लागलें नाहीं तोंच आपण एवढे हवालदिल होऊं नये. अशी मसलत करूं नये. हे नीट नाहीं. आम्ही आज पन्नास साठ हजार स्वार एक्या मांडीचे आहोंत. इतक्या फौजेनिशीं सारा मोंगल बुडवूं." अशी हिमतीची गोष्ट नाना ह्यांणीं ऐकिल्यावर दोन चार चिठ्या लिहून एक शिंदे यांस व [एक] होळकर यांस व [एक] गायकवाड यांस व [एक] भोंसले यांस अशा लिहिल्या कीं, " मोंगलांची फौज सरकारचे जरीपटक्यावर धांवली असतां अजून तुम्ही सारे स्वस्थ पहातां, यास काय म्हणावें ? आतां लढाईची तयारी करून नवाब आपले कन्नजांत आणावा." अशा चिठ्या सांडणीस्वार घेऊन येऊन पोहोचें तों इकडे

माधवराव नारायण ऊर्फ सवाई माधवराव-१७७४-१७९५. (१५३)

लढाईचे तोंड लागले होते ते पाहून सांग्या फौजा तयार होऊन पुढे सरसावल्या. लढाई मोठ्या शरतेची झाली. तेव्हां सांडणीस्वार सरकारच्या चिठ्या घेऊन आला. तो ज्याप्रमाणे ज्यांच्या नांवाच्या चिठ्या होत्या त्याप्रमाणे सर्वास पोहोचल्या करता झाला. त्याप्रमाणे सारे सरदार तयार होऊन लढाईस निघाले. त्या वेळेस जिवबा वस्ती निसबत शिंदे यांणी ती चिठ्ठी पाहून सरकारांत विनंति लिहिली की, थोडेसे लढाईचे तोंड लागले इतक्यामुळे सरकार घाबरून सांडणीस्वार रवाना केला, त्यास हल्ली विनंति लिहिली आहे. लढाईची सरसी करून नवाब निजामल्लीखां यांस जिवंत धरून आणू किंवा डोकें कापून आणू ? याची काय ती आज्ञा यावी." ते वेळेस चिठ्ठी नानांनी वाचून त्याचें उत्तर लिहून पाठविले की, नवाबाचे जिवास धक्का न लागतां लढाई फत्ते करून ज्यांस आणावयाची गरज ते धरून आणावे." असे चिठ्ठीचे उत्तर लिहून पाठविले.

इकडे शिंदे तयार होऊन, तोफखाना तयार करून, पुढे तोंडी तोफखाना पसरून, पाठीमागे सारी फौज उभी राहिली. तसेच तुकोजी होळकर ५०६० हजार स्वार तयार करून समागमे १०१२० हजार पेंढार घेऊन नवाबाचा मुकाम होता त्याचे पिछाडीस जाऊन मोंगल यांची होळकर यांनी दुर्दैरी संभाळली. तसेच गायकवाड ४० हजार फौजेनिशी तयार होऊन कमरग्यांमध्ये शिरले. पुढे तोंडी सरकारची हुजुरात, घोरपडे, निंबाळकर, दरेकर, पाटणकर; भोईटे, पोंवार, असे पुढल्या तोंडी झटून पडले. इकडे रघोजी राजे भोंसले तयार होऊन लढाईस सिद्ध झाले.

पूर्वी बाबा फडके लढाईस कच खाऊन माघारे फिरले. त्या वेळेस परशुराम भाऊ पटवर्धन वगैरे, रास्ते, विंचूरकर सुद्धा, वीस हजार फौजेची मांड उठून नवाबाचे फौजेवर धांवले. त्या वेळेस परशुरामभाऊ वगैरे यांची लढाई मोठी मातबर झाली. त्या लढाईत परशुराम भाऊ यांचे पुतणे चिठ्ठलराव लढाईत कामास आले. ती लढाई मोठी जुरतीची होऊ लागली. त्या समयी नवाबाकडील सरदार रावरंभा निंबाळकर व भारमल माने व जहीजंग धोंसा व मोठमोठे पठाण असे दोन लाख स्वार सरकारचे फौजेवर चालोन आले त्या समयी लढाईची मोठी गर्दी झाली. तेव्हां भोंसले यांणी बाणांचा मार मोठा केला व शिंदे यांजकडील तोफखाना सुरू झाला. तसाच सरकारचा तोफखाना [चालू झाला.] नवाबाचा तोफखाना जेथे उभा होता त्या ठिकाणी पानशे यांणी आपल्या तोफा लागू केल्या. इकडे शिंद्यांचा तोफखाना सुटू लागला. भोंसले यांजकडील बाणांचा मार पाठीमागून. गायकवाड

३२. दुमदारी=(शेंपूट) पृष्ठभाग.

३३. कमरगा=मध्य.

३४. जुरतीची=आवेशाची.

३५. पृष्ठ १३८ यांतील 'जावरजंग.'

मध्ये, अशी लढाईची मोठी एकच गर्दी झाली. तोफेच्या धुरानें कोणी कोणास दिसेनासें झालें. पाठीमागून होळकर यांणीं फौजेची लँडगेतोड फार केली, असे दोन अडीच प्रहरपर्यंत लढाईचा सारे फौजेनें भारी जोर मांडला. त्या लढाईत हजारों लोक जखमी झाले व कितीक ठार पडले. अशी लढाई तीन प्रहरपर्यंत होत होती. तेव्हां भोंसल्याकडील बाणांनीं मोठा मार केला. त्या समयास मोंगलाकडील सरदार रावरंभा व भारमल्ल व सुभानखां व सलबतखां असे पठाण मोठे मोठे एक्या मांडीचे चाळीस हजार उठले. त्या वेळेस मोठी गर्दी त्यांणीं लढाईची केली. त्या समयीं श्रीमंतांकडील मार चोर्हीकडून होऊं लागला. होळकर पाठी मागून शिरले. मध्ये कमरग्यांत गायकवाड. तोंडी समोर भोंसले, सरकारी हुजुरात, परशुराम भाऊ पटवर्धन व शिंदे असे एकदांच हर ! हर ! महादेव !! म्हणोन लढाईस घसरले. त्या वेळेस शिंद्यांचा तोफखाना सुटूं लागला. भोंसले यांजकडील बाणांचा मार व सरकारची हुजुरात व परशुराम भाऊ असे एकदांच लढाईस अवघे झटून पडले. त्या समयीं नवाबाकडील सरदार रावरंभा निंबाळकर वगैरे सर्व एकदांच जुटून पडले. त्या समयास एक प्रहरपर्यंत लढाई मोठी शरतेची झाली. त्यांत भोंसले यांजकडील सरदार एक दोन फार जायां झाले. भोंसले यांजकडील मार कठिण. एक बाणानें पांच सात असामी घेत.

अशी गर्दीची लढाई होत असतां मोंगलांची फौज कचली. त्या समयास नवाब निजाम अल्लीखां अंबारीत बसले होते. त्यांणीं तें पाहून हत्ती आपला माघारा फिरविला. त्या वेळेस नवाबांनीं आपले ठिकाणीं विचार केला. " हा वक्त मोठा आला आहे. मराठे आतां लढाईस मार्गे हटत नाहींत. " असा विचार करून माघारे फिरले. ते खरड्यामध्ये शिरले. त्यांजकडील फौजेनें हें पाहून सारे सरदार माघारे उलटले. पाठीमागे होळकर लढाईत होते त्यांणींही फौज बहुत खराब केली. त्यामुळे चोर्हीकडून लढाईचें तोंड लागलें. नवाब गांवांत शिरले त्यामुळे त्यांजकडील सरदार सारे गांवांत शिरले त्या वेळेस पेशव्यांकडील व नवाबाकडील मिळून १०१५५ हजार माणूस पुद्दुतांत ठार झालें व मोठे मोठे नामांकित सरदार नवाबाकडील बहुत जखमी झाले. त्यामुळे " या अल्ला ! या खुदा ! असावक्त आम्हांवर आणलास !! " असे म्हणून सारी फौज लढाईचें तोंड सोडून माघारी फिरली. श्रीमंतांची फत्ते झाली. नवाबाची फौज कांहीं खरड्यांत गेली व कांहीं बाहेर होती. अशी धुळधाणी फौजेची झाली. पाणी प्यावयास कोणास नाहीं. श्रीमंतांचे फौजेनें पाणी पाठीमागे घातलें. त्यामुळे मोंगलाचे लष्करचे लोकांस पाण्याचा

मोठा तारोळीं झाला. रूपयाचे कटोराभर पाणी विकू लागले. असे अडचणीत मोंगल पडून हाईस आले. त्या समयीं सल्ल्याचें बोलणें लाविलें.

ही बातमी पाठीमागे श्रीमंत उतरले होते त्यातळावर आली. लढाई फत्ते शाह्याचें वर्तमान घेऊन सांडणीस्वार आला. तेव्हां तें पाहून मोठी हुंशारी झाली. नवाब तीन दिवस खरड्यांत कोंडलेले राहिले. त्यामुळे जनावरांस व माणसांस पाणी नाही. इतके जेर झाले. नंतर तेथून नवाब यांणी वकील आपलेकडील श्रीमंतांकडे सल्ल्याचें बोलणें बोलावयास पाठविले. त्यांचे हातीं नवाब यांणी आपली शिकेकटार श्रीमंतांकडे पाठविली आणि वकीलाचे हातीं सांगून पाठविलें कीं, “जो मुलुक तुम्हांस ध्यावयाचा असेल तितका घेऊन आम्हांस काय ठेवावयाचा असेल तो ठेवावा.” असें वकील यांस सांगून श्रीमंतांकडे पाठविलें. तेव्हां ते वकील श्रीमंतांचे लष्करांत येऊन, सरकारची भेट घेऊन, नवाबांनीं जो मजकूर सांगितला होता त्याप्रमाणें सरकारांत विनंति केली आणि शिकेकटार पुढे ठेविली. हें पाहून नाना फडणीस यांणी वकिलांस उत्तर केले, “आम्हांस मुलुख ध्यावयाचा तो मुलुख आम्ही घेऊं. आमचा अंमल त्या मुलुखांत चालतो. आतां तुम्ही सल्ल्याचें बोलणें बोलावयास आलां हें उत्तम आहे. तर मश्रुमुलुख आमचे स्वाधीन करावा आणि स्वारीखर्च आमचा काय झाला असेल तो द्यावा, शिवाय खंडणी. याप्रमाणें तह होत असल्यास होईल. तुम्हीं आपली शिकेकटार आणली आहे ती माघारी न्यावी. आतां तुम्हांशीं दुसरें बोलणें बोलावयास राहिलें नाहीं.”

असें बोलणें सरकारचें होतांच मोंगल यांजकडील वकील माघारे जाऊन तेथें मजकूर झाला तो नवाबांस समजाविला. तो मजकूर ऐकून घेऊन नवाब मोठे दिलगीर झाले. दिलगीर होऊन बोलतात, “खुदानें ऐसा वखत हमारेपर लाया, क्या करना? ए बात इन्की हम न सूने तो तह होता नहीं. क्या करना? असें बोलून मश्रुमुलुख यांस बलावून आणून झाला मजकूर त्यांस कळविला. आणि नवाब म्हणतात, “अब अघाडी कैसी बात करना? मराठेका तो बडा जोर हुवा है. उनने जो कहा है कीये बिगर पीछे फिरने नहीं.” असें बोलणें ऐकून मश्रुमुलुख यांणी नवाबांस हात जोडून अर्ज केला कीं, “बहुत अच्छा है आपके जीमे इस बातकी खतरा नहीं करना; सरकार हुकूम हुवा तो मैं उनके साथ नाता हूं.” असें मश्रुमुलुख यांचें बोलणें ऐकून नवाब यांणी फिरून वकील श्रीमंतांकडे सांगून पाठविले कीं, “जसें तुम्ही म्हणतां त्या बोलण्याप्रमाणें आम्ही

३७. तारोळा=तोटा.
३८. हाईस आले=थकले, व्याकुळ झाले, जेरीस आले.
३९. ग्रॉंट डफ म्हणतात कीं, ‘विजया-

त्री यातमी नानांनीं श्रीमंतांस सांगितल्यावर त्यांस हर्ष होण्याचें एकीकडे राहून मोंगलांची कमकुवत व मराठ्यांच्या विकामक्या पुशारक्या पाहून त्यांस वाईट वाटले।”

कबूल आहो. आतां फौज उठवून पाणी मोकळे करावे." अशी वकिलांनीं येऊन विनंति करतांच सरकारची मर्जी त्या वेळेस झाली. "बरे आहे, नबाब म्हणतात त्यापेक्षां याच्याहून आमचा आग्रह अधिक नाही." असें बोलून त्या वकिलांसमागमें आपलेकडील मोठे गृहस्थ पाठविले. त्यांणीं जाऊन नबाबांची भेट घेऊन सारे बोलणें केलें. त्या वेळेस नबाब यांणीं सांगितलें कीं, "मश्रुमुलुख यांस तुमचे स्वाधीन करतो. स्वारी खर्च काय झाला असेल तो देतो" असें करारमदार होऊन श्रीमंतांकडील गेले होते ते माघारे येऊन नबाब निजाम अल्लीखां यांशीं बोलणें झालें तो मजकूर सारा सरकारांत समजाविला. ते नानांनीं ऐकून नाना बोलले "बरे आहे." मग उभयतांकडील वकील एक जागीं होऊन मोंगल यांची व पेशवे यांची तहपत्रें परस्पर होऊन वरतीं शिके झाले. त्यांत ४० लक्षांचा मुलुख मोंगल यांजपासून घेतला व दौलताबाद किल्ला घेतला. व मश्रुमुलुख स्वाधीन करून देतो." असें ठरवून दोन्ही कागदपत्रें परस्पर झालीं. मग ते वकील श्रीमंतांचे वकिलांसुद्धां श्रीमंतांचे लष्करांत येऊन तहपत्रें झालीं होती तीं सरकारांत समजावलीं. मग मश्रुमुलुख हवालीं करून घेण्यासाठीं नारोपंत चक्रदेव १० हजार फौज समागमें देऊन नबाब यांजकडे रवाना केले. ते मोंगल यांचे लष्करांत येऊन नबाबांची भेट घेऊन सारा मजकूर नबाब यांस विदित केला. त्याजवरून नबाब यांणीं ४० लक्षांच्या सनदा करून दिल्या व दौलताबाद किल्ल्याची सोडविष्टी हवालीं केली. मग मश्रुमुलुख यांस बलावून आणून नबाब यांणीं नारोपंत चक्रदेव यांचे हवालीं केलें. नारोपंत यांस पोषाग देऊन मार्गस्थ केलें. मग मशीर यांस घेऊन नबाब यांचा हुकूम घेऊन मशीरसुद्धां माघारे फिरले. त्या समयीं मश्रुमुलुख हे आपला घरचा सरंजाम ५०० स्वार व दोन हत्ती असा घेऊन श्रीमंतांचे लष्करांत येऊन उतरले. सभोंवतीं फौज रखवालीस ठेविली व झाला मजकूर सरकारांत नारोपंत यांणीं समजाविला.

नंतर सांडणीस्वार शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोंसले [व] वरकड सरदार यांस सरकारची आज्ञा घेऊन गेले कीं, "नबाब निजाम अल्लीखां यांणीं तह करून आपला दिवाण सरकारचे हवालीं केला. आतां तुम्ही सारे त्यांचा शह सोडून पाणी मोकळे करून द्यावे." अशी आज्ञा जातांच सारे सरदार साऱ्या फौजांसुद्धां तेथून कूच करून माघारे फिरले. ते जेथें श्रीमंतांचा मुक्काम होता तेथें येऊन उतरले.

नंतर नबाब यांणीं ढाँला माघाऱ्या भावनगराकडे फिरविल्या. त्या वेळेस नबाबाकडील सरकारांत बालणीं बोलावयास नबाब यांणीं श्रीमंतांकडे पाठविले ते वकील येऊन श्रीमंतांची भेट घेऊन श्रीमंतांस त्यांनीं विनंति केली कीं, "आमच्या

मुलखाच्या जप्त्या केल्या आहेत त्यांच्या सोडचिठ्या मामलेदार यांस द्याव्या.” तो मजकूर ऐकून सरकारचे उत्तर वकिलांस असे झाले की, “आमची स्वारी पुण्यास दाखल झाल्याशिवाय सोडचिठ्या द्यावयाच्या नाहीत.” असे उत्तर झाल्यानंतर मोंगलांकडी वकील माघारे गेले. स्वारी खर्चाचा पैका छकड्या भरून पाठवून दिला.

मग सरकारचा कूच तेथून होऊन पुण्याकडे टाला फिरविल्या. तसेच मोंगलही खरडे सोडून हैदराबादेस जाण्यासाठी माघारे फिरले. श्रीमंत पुण्यास यावयास निघाले. मोठा जय संपादन केला. श्रीमंतांचा पुण्यप्रताप मोठा म्हणून लढाई फत्ते होऊन मोंगल यांचा दिवाण धरून आणिला. एरवीं चार महिन्यांत म्हणजे ही मसलत आटोपावी असा संकेत कोणाचा नव्हता. परंतु प्रभूचे दैव उत्कृष्ट, पुण्याई मोठी; म्हणूनच ही मसलत पार झाली. एरवीं मोंगल म्हणून लढाईस हटतो असे नव्हते. तोही पोक संजाम करून दोन लाख स्वार ज्याचे बराबर, खेरीज तोफखाना, शिवाय पायदळ, अशा संजामानिशीं आला होता. परंतु सरकारचे दैव मोठे याजमुळे मसलत शेवटास लागली.

श्रीमंत तेथून पुण्यास यावयास निघाले. तसेच मोंगल फौजसुद्धां कूच करून हैदराबादेस जाण्यास निघाले. ते दर कूच भागानरास जाऊन पोहोचले. तसेच श्रीमंत, गायकवाड, भोंसले, होळकर, शिंदेसुद्धां, मजल दर मजल निघून पुण्यास आले. पुण्याचे बाहेर येऊन शहरापासून पांच कोसांवर सरकारचा मुकाम झाला. शहरांत जावयास मुहूर्त वैशाख शुद्ध ५, शके १७९७, सन खंमस तिसैम मया व अलफ [११९५.] त्या दिवशीं रात्री बारा घटिका रात्रीस शहरांत यावयास मुहूर्त होता. यासाठीं चार दिवस मुकाम तेथे होऊन, कूच करून, शहरच्या दोन कोस छाट्यानं येऊन झाला. मग तेथून शिंदे, होळकर, भोंसले, गायकवाड आपआपले तळावर जाऊन उतरले.

मग पंचमीचे दिवशीं सारे सरदार यांस सरकारची ताकीद झाली की, “आज रात्री शहरांत जावयाचे त्यास सर्वांनीं आपआपले खांसे असतील, त्या मुख्य खांशांनिशीं सायंकाळचे चार घटिका दिवसास सरकारचे डेव्याजवळ यावे.” त्याप्रमाणे सर्व सरदार होळकर व शिंदे, गायकवाड व भोंसले, निंबाळकर, पटवर्धन, विंचूरकर, राजे बहादर, दरेकर, पाटणकर, पोंवार, शितोळे, आयतोळे, तसेच पंतप्रतिनिधि, पंतसचिव व आणखी संस्थानी, तसेच पागे असे सर्व खांसे अंबारी समवेत सरकारचे डेव्यापाशीं आले. तुकोजी होळकर, रघोजी राजे भोंसले, फत्तेसिंग गायकवाड, गोविंदराव गायकवाड, दौलतराव शिंदे, परशुरामभाऊ पटवर्धन, माधवराव रास्ते, रघुनाथराव पटवर्धन, चिंतामणराव पटवर्धन व बाळासाहेब पटवर्धन,

खंडेराव जिवाजी विंचूरकर, राजे बहादर, बहिरो अनंत, कितूरकर देसाई, सुरापूरकर बेरड, व मालोजी राजे घोरपडे, जानराव नाईक निंबाळकर, फतेसिंग भोंसले अक्कलकोटवाले, बहिरोजीराव पाटणकर, खंडेराव दरेकर, जोत्याजी जाधव व त्रिवर्ग जाधव, तसेच भुइंजकर, शिंदखेडकर, गांडापूरकर, भोइटे, थोरात, तसेच पोंवार धारकर, सुपेकर, नगर देवळेकर, मलठणकर, शिरके, मोहिते, असे मानकरी किती गणतीस धरावे? तसेच सारे पागे धायबर, पायघुडे, थोरात, निकम, भोइटे, वापूराव अनंत, भास्कर जगन्नाथ, नीळकंठराव रामचंद्र अशा ५२ पागा इत्यादिकांचीं नांवे लिहितां मोठा विस्तार होईल म्हणून एकंदर पागा सांगितल्या. पुरंदरे, पानशे, आपा वळवंत, रंगराव ओढेकर, बव्याबापू मेहंदळे, माधवराव रामचंद्र विनीवाले, शिवाय मुत्सद्दी मंडळ, मुख्य नाना फडणीस, नारोपंत चक्रदेव, बाबा फडके व महादाजीपंत गुरुजी, त्रिंबकराव परचुरे, बापू लेले, बहिरोपंत, चिटणीस, पोतनीस, मुजुमदार, आग्ने असा किती लहान थोर सरदारांच्या नांवाचा विस्तार सांगावा? असे सायंकाळचे समयीं सरकारचे डेव्यापाशीं येऊन आपआपले सरंजामानिशीं तयार होऊन उभे राहिले. खेरीज हुजुरात जरीपटक्यासुद्धां, तसेच मानकरी, खेरीज शिल्लेदार व एकाडे व किरकोळ सरंजामी असे सर्वत्र लहान थोर तयार होऊन डेव्यापाशीं आले.

याच्या पूर्वी राघोपंत गडबोले दिवसास शहरांत तयारीसाठीं पाठविले होते त्याणीं शहरांत येऊन आनंदराव काशी शहरचे कोतवाल यांस बलावून ताकीद केली कीं, “आज सरकारची स्वारी सुमुहूर्तानें येत आहे यासाठीं शहरचे रस्ते झाडून कुंकमाचे सडे घालावे. घाशीराम याचे तब्यापासून तहत दरवाज्यापावेतो दुरस्ता बटई बोलावून चिराखदानाची तयारी करावी, आणि गुलालाच्या रांगोब्या घालाव्या.” अशी ताकीद होतांच कोतवाल यांणीं सांगितल्यापेक्षां अधिक तयारी केली. तेव्हां सरकारची स्वारी घाशीराम याचे तब्यापासून नीट शुक्रवारच्या रस्त्यानें बुधवारांतून वाड्यांत यावयाची तेथपर्यंत तब्यापासून वाड्यापावेतो बटई यांणीं दुरस्ता खांब ठोकून, वरतीं तक्ते मांडून त्याजवर पणत्या, दर पणतीस पावशेर तेल मावे अशा मोठ्या, लाविल्या. अशीं चिराखदानें लाविलीं. हजारों बुधल तेलाले हमाल घेऊन उभे आहेत.

सरकारची स्वारी पहिल्या चार घटिका रात्रीस निघाली. तेव्हां खासे खासे हुजुरातीचे मानकरी व जरीपटका सर्वांपुढें चालता केला. हेंजार स्वार जरीपटक्या समागमें चालले. त्यांच्यामार्गे जितके सरदारांचे चौघडे होते तितके वाजू लागले. त्यांच्या मार्गे माहीमरातबचे हत्ती पांच. त्यांच्या मार्गे नालकी चालली. त्यांच्या मार्गे

माधवराव नारायण ऊर्फ सवाई माधवराव-१७७४-१७९५. (१५९)

कोतवाल घोडे चारशें, सोन्याचे गंडे पट्टे घालून, गळ्यांत पुतळ्यांच्या माळा, पाठीवर भरगची किनखापी झुली घातलेले, असे दुरस्ता मोतदार घेऊन चालले. त्यांचे पाठीमागे झाडून गारदी यांचे जमादार व *चाऊस दफेदार व आरब व शिंदी व रोहिले पठाण खांसे खांसे दोन हजार, निशाणांचे फरारे सोडून, तांशे मरफे वाजवीत चालले. त्यांच्या मार्गे खात जिलीब व सरकाराकडील व शिंदे यांजकडील व गायकवाड यांजकडील व भोंसले यांजकडील बोंयाट्या, विटे, बाण, बळम, खासबरदार, लगीसुद्धां हजार माणसे पुढे चाललीं आहेत. त्यांच्यामार्गे रुप्याची अंबारी हत्तीवर ठेवलेली, त्या अंबारींत खांसे श्रीमंत बसले. पाठीमागे खवासखान्यांत आपा बळवंत व अमृतराव पेंठे असे उभयतां बसले आहेत. एकाचे हातीं चवरी व एकाचे हातीं मोरचेल. असे श्रीमंतांवर वारितात. त्या हत्तीभोंवतीं मशाली हजारां लागल्या. पुढे जिलबेचे हत्ती होते त्यांजवर हवया लाविल्या; त्यांच्यापुढे शें दोनशें सांडणीस्वार चालले आहेत. श्रीमंतांचे अंबारीबरोबर रघोनी राजे भोंसले, तसेच शिंदे, होळकर, गायकवाड, जितक्या सरदारांस अंबारी होती तितके सरदार अंबारींत बसून चालले. नाना फडणीसही ते दिवशीं अंबारींत बसले. अशी स्वारी थाटाने चालली असतां त्यांचे मार्गे साहेबनौबती हत्तीवर वीस पंचवीस वाजत चालल्या आहेत. त्या हत्तींच्या मार्गे दहा हजार स्वार खांसे खांसे चालले आहेत. त्यांच्या पाठीमागे उंटावरील नौबती शें दोनशें वाजतात. अशा थाटाने स्वारी शहरांत चालली. त्या समयीं पानशें यांच्या वाड्यापासून श्रीमंतांवर सोन्यारुप्याचीं फुलें उधळ्यावयास प्रारंभ केला. तो तहत सरकारचे त्वाड्यापावेतो. सर्वांच्या पाठीमागे मश्रुन्मुलुख धरून आणिला होता तो हत्तीचे हौद्यांत त्याचे सरंजामा बरोबर [येत होता.] सरकारचे स्वार गारदी पांच हजार सरंजाम [त्याचे] रखवालीस होता. ते सर्वांच्या पाठीमागे [चालले.]

याप्रमाणे मोठ्या थाटाने, बादशाही डौलाने, चालत असतां चौदा घटका रात्रीचे अंमलांत वाड्यांत स्वारी सरकारची दाखल झाली. दिल्लीदरवाज्यांत अंबारीखाली उतरल्यानंतर कित्येक दहीभाताच्या पांट्या श्रीमंतांवरून ओवाळून टाकिल्या. सरकारांत सोन्यारुप्याचीं फुलें केलीं होती तीं श्रीमंतांवर थोरल्या चौकाच्या बाहेर दिल्लीदरवाज्यांत तेथे उधळिलीं. मग श्रीमंत आंत जाऊन देनांस नमस्कार करून येऊन, दरबारास बसले. त्या समयीं झाडून सरदार लहान थोर, दरकदार, व मुत्सद्दी व कारकून येऊन बसले.

इतक्यांत मश्रुन्मुलुख यांचा हत्ती गणेश दरवाज्याजवळ येऊन उभा राहिला. त्या समयीं राघोपंत गडबोले व आनंदराव काशी कोतवाल वाड्यांत जाऊन सरकारचे

* आरब शिपायांच्या जमादारास 'चाऊस' म्हणतात.

कानावर मजकूर घातला. तेव्हां सरकारची आज्ञा राघोपंतांस झाली की, "तुम्ही त्यांचे समागमें जाऊन खजिन्याचे विहिरीपार्शी बंगल्यांत बागेंत त्यांस नेऊन ठेवावे. तेथें जागा मोठी आहे. सरकार कारखाने त्यांजकडील व आपल्याकडील तेथें राहतील." अशी आज्ञा होतांच राघोपंत बाहेर येऊन, घोड्यावरतीं स्वार होऊन, त्यांजला समागमें घेऊन, नीट वाडा डावा घालून, आपा बळवंत यांचे वाड्यावरून नारायण पेटेंतून, सदाशिव पेटेंतून, खजिन्याचे विहिरीपार्शी बंगल्याचे बागेंत नेऊन उतरविले. सरकारचा सरंजाम त्यांच्या रखवालीस होता तो तेथेंच उतरविला. त्या बंगल्यांत खांसा मश्रुमुलुख राहिले. त्यांच्या मुजरातीस दोन कारकून त्यांचे जवळ ठेविले. जो पदार्थ मश्रुमुलुख यांचे तोंडांतून निघेल तो तेथें त्यांनीं पुरवित असावे. याप्रमाणें त्यांचा बंदोबस्त करून त्या बागेंत ठेविले.

इकडे वाड्यामध्ये सकळ दरवार झाला होता तेथें सर्व नजर नजराणे सरकारांत झाले. मग सर्वास पानसुपारी, अत्तरगुलांब, हार तुरे, गजरे बांटिले. आणि सर्वास आपआपल्या ठिकाणीं जावयाची आज्ञा झाली.

इकडे पानशे यांस खुषीच्या तोफा सोडावयास आज्ञा झाली. मग सर्व मंडळी सरकारची आज्ञा घेऊन आपआपल्या ठिकाणास गेली. सरकारच्या तोफखान्याची सरबत्ती होऊं लागली. ती एक समये सहा घटकापर्यंत झाली. दोन तीनशें आवाज निघाले. नंतर शिंदांकडील तोफखाना सुरू झाला. पहांटेच्या सहा घटका रात्रीपासून प्रातःकाळच्या चार घटका दिवसपार्यंत सुटत होता. पांच सातशें तोफा शिंदे यांणीं सोडल्या. नंतर दादासाहेब यांचा तोफखाना भांबुरड्यास होता, त्याचें काम राघोपंत गडबोले यांजकडे होते, तेव्हां त्यांनींही सर्वांच्या मागून शें दोनशें तोफांचे आवाज काढिले. अशी मागील प्रहर रात्रीपासून दुसरे दिवशीं प्रहर दिवसपर्यंत तोफांची सरबत्ती झाली.

त्यांनंतर मोंगल यांजकडील वकील समागमें होते, त्यांच्या हवालीं मुलखाच्या जप्त्या केल्या होत्या त्यांच्या सोडचिठ्या केल्या. चाळीस लक्षांचा मुलुख नबाब यांणीं सरकारांत दिला. तेथें अंमल सरकारचा बसला. दौलताबाद किल्ला सरकारांत दिला होता तो सरकारचे स्वाधीन झाला. तेथील काम धोंडो महादेव निसवत नगरकर यांजकडे सांगितलें. सर्व बंदोबस्त झाला.

नंतर रघोजी राजे भोंसले यांणीं नागपुरास जाण्याचा निरोप मागितला. तेव्हां भोंसले ह्यांस सरकारांत मेजवानी करून, वस्त्रेअलंकार देऊन, त्यांजकडील खांसे होते तितक्यांस पोषाग सरकारांतून दिले. नंतर भोंसले निरोप घेऊन नागपुरास गेले.

तसेच फतेसिंग गायकवाड यांणी विनंति केली की, " आम्हांस जाण्यास आज्ञा सरकारची व्हावी. " त्या वेळेस गायकवाड यांस सरकारचें बोलणें झालें की, " तुम्हांकडील खंडणी ऐवज दोन वर्षे येत नाही तो ऐवज आल्याशिवाय तुम्हांस जाण्याची आज्ञा व्हावयाची नाही. " असे गायकवाड यांणी ऐकिल्यानंतर सरकारास विनंति केली की, " साल गुदस्तांचा ऐवज आम्ही तेथें गेल्यानंतर रवाना करितो. " तेव्हां सरकारचें उत्तर त्यांस असे झालें की, " तुम्हीं खांशांनीं जावें. तुमचे कारभारी हुजूर ठेवावे. ऐवज आल्यानंतर हिशेव पाहून त्यांस जाण्याची आज्ञा देऊं. " असा जावसाल सरकारचा होतांच फतेसिंग गायकवाड व गोविंदराव गायकवाड फौजेसुद्धां सरकारची आज्ञा घेऊन निघाले. त्यांस वस्त्रे अलंकार देऊन मार्गस्थ केले. तेथें गेल्यानंतर खंडणीचा ऐवज पाऊण कोट रुपये लुकडे भरून, रोख रूपये पुण्यास पाठविले. नंतर त्यांचे कारभारी निरोप घेऊन गेले. मागून दौलतराव शिंदे यांणी सरकारांत विनंति केली की, आम्हांस हिंदुस्थानांत जाण्याची आज्ञा असावी. त्या समयीं जिवबा दादा बक्षी यांची सरकारशीं राज्यप्रकरणीं बोलणीं बहुत झालीं. या गोष्टीस निरोपास आठ पंधरा दिवस अवकाश पडला. नंतर शिंदे यांस निरोपाचीं वस्त्रे हिंदुस्थानांत जाण्याविषयीं सरकारचीं झालीं. पुण्यास बोलण्यास शिंदे यांजकडील वकील रामजी पाटील व रायाजी पाटील असे राहिले. नंतर शिंदे वानवडीहून कूच करून निघाले ते जांबगांवास जाऊन पोचले. पुढें बरसात आली त्यामुळे शिंदे जांबगांवीं छावणी करून राहिले.

तसेंच तुकोजी होळकर यांस निरोप व्हावयाचा, त्या वेळेस महारराव होळकर यांणी सरकारांत विनंति केली की, " माझा बंदोबस्त सरकारांतून व्हावयाचा करार सरकारचा होता, तो आतां करून द्यावा. " असा बोलण्याचा घाट पडल्यानंतर तुकोजी बोवांस सरकारचा निरोप झाला नाही. होळकर यांस अशी आज्ञा झाली की, " तुम्हीं आपला सरंजाम हिंदुस्थानांत वाटेस लावावा. तुम्हीं येथें रहावें. " अशी आज्ञा होतांच त्यांणी आपली फौज हिंदुस्थानांत रवाना केली. आपण पुणे मुक्कामीं रडकीचे तळावर दहा पांच हजार फौजेनिशीं राहिले.

असा कारभार चालत असतां ज्येष्ठमास गेला. आषाढही तसाच समारंभाखालीं गेला. पुढें श्रावणमासाचा उत्साह मोठा समारंभाचा झाला. स्वारी फत्ते झाली म्हणून त्या सालीं सर्वांस दक्षिणा वांटली. राज्य कळसास आलें. दौलतीचाही कळस झाला. त्याचें वर्णन किती करावें? पूर्वीं सत्ययुगाचे ठिकाणीं पांडवाच्या दौलतीचें वर्णन, तसें कलियुगीं पेशवे यांचे दौलतीचें वर्णन करावया जोगें. पण पुढें होणार तें खरें. अवध्या गोष्टी उत्कृष्ट झाल्या. परंतु जसा पांडवांनीं राजसूय यज्ञ केला आणि त्यांस अवचिन्हें जाणवलीं तसेच येथें झालें.

बाजीराव कैदेंत होते त्यांनी प्रयोग रावसाहेब यांजवर केला. प्रयोग सिद्ध झाल्यावर त्या प्रयोगवाले ब्राह्मणांनीं ताईत भाऱून दिले, आणि सांगितलें कीं, "या ताइतांस श्रीमंतांचा स्पर्श झाल्या म्हणजे त्यांचे मतीस भ्रंश होईल." असें सांगितल्यावर तेथें विचार पडला कीं, "हे ताईत नेऊन श्रीमंतांस दाखवितो कोण? आणि त्यांचा ताइतांस स्पर्श होतो कसा?" तेव्हां बळवंतराव नागनाथ वामोरीकर हे पागे सरकारांतून बाजीराव साहेब यांचे रखवालीस पागेसुद्धां होते. तेव्हां बळवंतराव नागनाथ यांची लगत बाजीराव साहेब यांजपाशीं पडली होती. त्यामुळें बळवंतराव नागनाथ हे फितुरांत वश झाले. दरबारांत नागनाथांची श्रीमंतांपावेतो जाण्यायेण्याची चाल पूर्वीपासून होती, या योगानें बळवंतराव ताईत घेऊन पुण्यास येऊन आठ पंधरा दिवस राहून, नेहमीं जाण्यायेण्याचा पाठ चालवून, श्रीमंत रावसाहेब एकटे आहेत अशी संधी पाहून, त्या समयास ताईत काढून, श्रीमंतांपुढें ठेविला. तेव्हां श्रीमंतांनीं त्यांस हात लाविला, आणि ताईत नागनाथ यांणीं उचलिला. इतक्यानें प्रकृति बिघडिली. तेथपर्यंत नागनाथ पुण्यांत होते.

प्रकृति विघडावयाचें कारण [व तत्संबंधी] सारा मजकूर यांची बातमी नाना फडणवीस यांस समजतांच बळवंतराव नागनाथ यांस कैद करून, पायांत बिडी ठोकून, किल्ल्यावरीं टाकिलें, असा मजकूर झाला. दिवसेंदिवस सरकारचे प्रकृतीस चढ होते चालला. उपाय कोणाचा चाललानाहीं. होणार तें चुकत नाहीं. पुढें बाजीरावसाहेब यांची पुण्याई उभी राहिली. त्यांची राज्य करण्याची पुण्याई सरली. तदनुसार साऱ्या गोष्टी जमून आल्या. दिवसेंदिवस प्रकृति फारच विघडत चालली, तेव्हां उपाय चालेनासा झाला. असें होत असतां भाद्रपदाचे महिन्यांत गणपतीचा उत्साह झाल्यानंतर फारच प्रकृति भ्रांतिकर झाली. ते समर्थी नाना फडणीस यांनीं वैद्योपाय बहुत केले. परंतु गुणास काहीं न येई. तस्मात् ईश्वरी संकेतापुढें कोणाच्यानें जावत नाहीं. पुढें भाद्रपद मास गेल्यावर आश्विन मास लागला तो फारच प्रकृति विघडली. बोलणें चालणें देखील भ्रांतिकर होऊं लागलें. कोणतीही गोष्ट शुद्धीची नाहीं. असें होत असतां दसऱ्याच्या दिवशीं स्वारी अंबारींत बसून, खवासखान्यांत आपा बळवंत होते, स्वारी शिलंगणास गेली. सरकारची प्रकृति ताळ्यावर नसल्यामुळें अंबारींतून उडी घालावयास लागले. तेव्हां आपा बळवंत यांणीं हात धरून बसविलें. आणि सालाबाद प्रमाणें मशाली लावून स्वारी वाड्यांत यावयाची ती त्या दसऱ्यास सायंकाळचे चार घटका दिवसासच शहरांत

१५. बाजीरावा बरोबर पत्रव्यवहार ठेविल्याबद्दल त्याच दिवशीं नाना पेशव्यांस फार टाकून बोलले व तुम्हांस स्वतंत्रता अ-

गदीं नाहीं असें त्यांणीं स्पष्ट दर्शविलें व त्या मुळें पेशव्यांचें चित्त उदासीन झालें. ह्या गोष्टी वखरीत दिलेल्या नाहींत.

माघारी आली. त्या दिवशीं बहुत प्रकृति व्याप्त होऊन बेशुद्ध झाली. सबब स्वारी वाड्यांत दाखल झाली.

दुसरे दिवशीं एकादशी झाल्यानंतर द्वादशीस आश्विन आदितवार म्हणून सरकारची स्वारी खाली येऊन स्नानास बसली. इतक्यांत खिसमतगार यानें जाऊन विनंति केली कीं, "वैद्य प्रकृति पहावयास आले आहेत." म्हणून श्रीमंत उठून वरतीं दिवाणखान्यांत आले. वैद्य प्रकृति पाहून गेले. तों इतक्यांत ताई साठी, ही श्रीमंतांची आजी, येऊन श्रीमंतांपाशीं बसली. तिशीं बोलत बसले. दोन घटका दिवस आला. ताई उठून गेल्यानंतर खिसमतगार व चोपदार व शागिर्द व जवळची मंडळी नेहमीं वागणारी कोणी नाहीं अशी गोष्ट झाली. माशी जाण्यास फरक नाहीं असा बंदोबस्त असतां तो समय येऊन ठेपला तेव्हां कोणी जवळ नाहीं. प्रातःकाळच्या तीन घटका दिवसास गणपतीचे दिवाणखान्यांतून उडी टाकिली. खालीं कारंजें होतें त्याजवर जाऊन उडी पडली. कारंज्याची तोंटी मांडींत शिरली. त्यानें मांडी मोडली व तोंड वांकडें झालें. बेशुद्ध झाले. त्या समयास कामाठी तेथें झाडीत होता, तो काय वाजलें म्हणून जवळ पहाण्यास गेला तों श्रीमंतांस पाहिलें. त्याच्यानें हात लाववतो कीं काय ! तेव्हां त्यानें पांचजन्य केला. तें ऐकून वाड्यांतील लोक धांवून येऊन जमा झाले. त्या वेळेस दाजिबा आपटे व मोरोपंत भावे जवळ येऊन श्रीमंतांस उचलून [त्यांणी] दिवाणखान्याच्या खालच्या मजल्यांत आणिलें.

तो समय प्रातःकाळचा असल्यामुळें लोक व मुत्सद्दी नाना फडणीस सुद्धां घोरोघर स्नान केले [होते.] ती बातमी बाहेर येतांच जसें ज्यानें ऐकिलें तसे लागलेच निघाले. कित्येक रस्त्यांत धांवतांना पडले. नाना फडणीस आपले दरवाज्यांत पडले. आपा बळवंत तसेच महादाजीपंत गुरुजी, माधवराव रामचंद्र विनीवाले, पानसे, कितीक गणतीस धरावे ! पोतनीस, चिटणीस, मुजुमदार, फरासखानेवाले, [हे सर्व आले. ते] किती सांगावे ! शहरांत मोठी गर्दी झाली. वाड्यापाशीं दाटी झाली. सगळे हुजरातीचे मानकरी, परशुरामभाऊ पटवर्धन, रास्ते, बाबा फडके असे तमाम वाड्यांत जमा झाले. तेव्हां नाना फडणीस वगैरे प्रमुख जे होते ते श्रीमंत होते तेथें आंत गेले. तेव्हां पहातात तों शुद्धि नाहीं. मग तंबीव आणून मांडी मोडली होती ती नीट करून शिवली. तसेच तोंड नीट केलें. परंतु रायास शुद्धि नाहीं. दोनप्रहरपर्यंत तो घोळ वाड्यांत झाला. नंतर अवघी मंडळी आपआपले घोरोघर गेली. नेहमीं बसावयाचे ते बसले.

असा रविवारचा व सोमवारचा दिवस होते. मंगळवारी आश्विन शुद्ध पौर्णिमेस

सायंकाळचे दोन घटका दिवसपावेतो कांहीं शुद्धि, कांहीं गैर शुद्धि, असा तो दिवस गेला. दीप-दर्शनाचे अगोदर श्रीमंत महाराज यांणी कैलास-वास केला. आश्विन शुद्ध १९ शके १७१७ राक्षस-नाम संवत्सरे सन शीत तिसैन मया व अछफ [११९६] ह्या समयास श्रीमंत निजधामास गेले. त्या वेळेस वाड्यांत कारकून मंडळी होती ती घरोघर आली. शहरची नाकेबंदी सारी शाली. माणूस फिरनासे झाले. शहरचे माणूस बाहेर जाण्याचे बंद केले व बाहेरील आंत येण्याचे बंद केले. नंतर श्रीमंतांस नदीवर नेले. ही खबर कोणास नाहीं. असे दहा दिवस झाल्यानंतर क्रियाकर्मांतर तेरा दिवस झाले.

पुढे मुलुखांत व पृथ्वीत बंदोबस्ताचीं पत्रे गेलीं. पुढला विचार करावयाचे मसलतीस लागले. तेव्हां नाना फडणीस यांचे मनांत कोणी तरी दत्तक घेऊन राज्य चालवावे. असा मानस नानांचा. परंतु या विषयास सर्वांचे रूकार पाहिजेत. तेव्हां राजदरवार होऊन, मानकरी व शिल्लेदार व मुत्सद्दी [यांची] अवघ्यांचीं संमते घेऊन, मग एकादा विचार करावयाचा म्हणून संमत-पत्र केले. त्याजवर अवघ्यांचीं संमते घ्यावीं [असे ठरले.] तेव्हां कितीकांचे मनास आले कीं दत्तक घ्यावा. कितीकांचे मनांत न घ्यावा असे होते, त्यांणीं संमते घातलीं नाहींत. असा विचार करित असतां कार्तिक लोटला. मार्गशीर्षमासी शिंदे जांबगांवां होते ते पुण्यास माघारे आले. त्या समयी शेणवी कारभारी होते. त्यांचे अनुमताने नानांनीं मसलत केली ती खांसे दौलतराव शिंदे व झाडून कारभारी यांचे मनास येईना. त्यामुळे शिंद्यांचा आग्रह बहुत पडला कीं, दोन खांसे औरस असतां बाहेरचा आणून गादीवर बसवावा, हे आमचे मते चांगले नाहीं. तुम्हीं आणीत असलां तर उत्तम, नाहीं तर आम्ही फौज पाठवून त्यांस घेऊन येतो. अशा डौलाखाली पौषाचा महिना

४८. ही व पुढील हकीगत मोठी घोंटाळ्याची, अंदाधुंदीची, व कारस्थानाची आहे. घाट डफच्या प्रंथांतून घेतलेल्या खाली लिहिलेल्या गोष्टी ध्यानांत ठेविण्याजोग्या आहेत:—

(१.) नानाच्या मनांत बाजीराव किंवा त्याचे भाऊ यांस गादीवर बसविण्याचे नव्हतेच. म्हणून त्याणे यशोदायार्डच्या मांडीवर दत्तक देण्याचे ठरवून सर्व सरदार मंडळींचे संमत घेतले. त्यांत बहुतेकांचे मत नानांस अनुकूल होते. शिंद्यांचे दिवाण बाळोबा तात्या शेणवी यांच्या पसंतीस ही मसलत आली नाहीं. त्यांचा कल बाजीरावाकडे होता. परंतु जिववादादा वक्षी शि-

द्यांच्या लष्करचे मुख्य यांचे पाठवळ नसल्यामुळे बाळोबाचे कांहीं चालले नाहीं व सर्वानुमते दत्तक द्यावा असे ठरले.

(२.) पुढे बाजीरावाने बाळोबा तात्या आपणांस अनुकूल आहे असे पाहून त्याजकडे संधान लाविले. इतक्यांत जिववादादा मरण पावला. त्याणेही मरते वेळीं शिंद्यांस सांगितले कीं, “ बाळाजी विश्वनाथाचे वंशज असतां बाहेरील मनुष्य गादीवर बसवावा हे बरोबर नाहीं. मागे मी जी नानांचे म्हणण्यास संमति दिली ती बरोबर नाहीं.” त्यांत शिंद्यांस बाजीरावाने कांहीं देणग्याही कबूल केल्या तेव्हां बाजीरावास पेशवा करण्याचे बाळोवाने ठरविले.

सारा गेला. शिंद्यांचा आग्रह बहुत, असा सरदार दुसरा फौजबक्ष कोणी नाही, असे पाहिले तेव्हां नाना फडणीस यांनी माधवशुद्धपक्षां परशुरामभाऊ पटवर्धन व आपा बळवंत यांच्या समागमें दहा हजार फौज देऊन जुन्नरास श्रीमंतांस आणावयास त्यांची रवानगी केली. हे पाहून शिंदे आपली फौज रवाना करित होते ती [त्यांनी] महकूब केली. परशुरामभाऊ व आपा बळवंत हे जुन्नरास नाऊन पोहोचले. श्रीमंतांच्या भेटी झाल्या. झाडून वर्तमान श्रीमंतांस विदित केले.

बाजीराव साहेब व चिमणाजी आपा या दोघांस तेथून घेऊन आपा बळवंत व परशुराम भाऊ निघाले. त्यांनी दरकूच कवडीचे मुक्कामी येऊन मुक्काम केला. तेथून कूच करून पुण्यापाशी दोन तीन कोसांवर मुक्काम झाला. तेथे सारे लोक भेटावयाचे तो इतक्यांत पाठीमागून बाजीराव यांची बायको निवर्तली. ते वर्तमान तेथे आले. तेव्हां पुण्याची मुत्सद्दी मंडळी भेटावयास जाण्याची

(१.) ही सर्व खटपट नानांस कळली. तेव्हां शिंदे जबरदस्तीने जें करणारच तें आपण त्यांच्या आधीच करून सर्व श्रेय आपणांकडे कां न घ्यावें? असा विचार करून परशुराम भाऊंस नानांन बाजीरावास आणण्यास पाठविलें व आणिल्यावर दोन्ही-पक्षां आणाभाका करारमदार झाले व बाजीराव पेशवे बनले.

(२.) हें बाजीरावाचें व नानांचें कृत्य बाळोबा तात्यास आवडलें नाही व त्यास फार राग आला. त्याणें शिंद्यांची सर्व फौज पुण्यावर बलाविली. तें पाहून नाना घाबरले व परशुराम भाऊ लडण्यास तयार असतांही “माझ्या खातर शिंद्यांचा राग. तेव्हां मी गेलों म्हणजे सर्व तंटे मिटतील,” असे म्हणून नाना साताऱ्यास गेले व तेथे सातारच्या राजास मुक्त करून काहीं खटपट करावी म्हणून प्रयत्न करूं लागले. पण तें जमेना तेव्हां ते उठून वारिस गेले.

(५.) इकडे पुण्यास बाळोबा व परशुराम भाऊ यांचे मते चिमाजी आपास यशोदाबाईच्या मांडीवर देऊन परशुराम भाऊनें कारभार करावा व बाजीरावास कैद करावें असें ठरले तें नानांस कळविलें. नानांनीं आपले मत त्यास दिलें, पण बाजीरावास आपल्या कबज्यांतून जाऊं देऊं नये असा त्यांनीं परशुराम भाऊस निरोप पाठ-

विला. परंतु भाऊंनीं बाजीरावास बाळोबाच्या हातीं जाऊं दिलें. व नानांस आणण्याकरितां म्हणून आपल्या मुलास ५ हजार स्वार देऊन पाठविलें. ही नानांस वातमी कळतांच ते माहाडाकडे पळून गेले.

(६.) अशा खटपटीनें नानांचा व बाजीरावाचा वनाव होण्यास कारण झालें. कारण दोघेही बाळोबा तात्याचे शत्रु झाले होते.

तेव्हां बाळोजी कुंजर बाजीरावातर्फे बोलूं लागला व त्याच्या माफत दोघांचीं बोलणीं चाललीं नानांनीं निजामाला बाजीरावाकडे फोडून आणिलें. व सखाराम घाडग्याच्या माफत दौलतराव शिंद्यांस बाजीरावाचा पक्ष घेण्यास सिद्ध केलें.

(७.) हा वेत ठरल्यावर बाळोबातात्या वगैरे शेंणवी कारभाऱ्यांस शिंद्यांन कैद केलें व परशुराम भाऊंस धरण्याचा वेत त्यास विलक्षण चुकीनें समजला. तेव्हां तो चिमाजी आपास घेऊन शिवनेरीस एकदम निघून गेला. तेथे त्यास कैद केलें. व शेवटीं बाजीराव तारीख ३ डिसेंबर १७९६ रोजी गादीवर बसले. चिमाजी आपाचें दत्तविधान अशाख ठरविलें.

(८.) ही हकीगत, बखरीतील वृत्तांत, व आनंदफंदीच्या माधव ग्रंथांतील माहिती ताडून पाहवी.

राहिली. अशौच फिटून तेरा दिवस होत तोंपर्यंत कोणी भेटावयास गेले नाहीत. पुढें माघकृष्ण गेला. पुढें मंडळी भेटावयाची निघाली. सर्वांच्या भेटी झाल्या. सर्व भेटून आले. पाठीमागून सर्वांच्या नाना फडणीस भेटीस गेले. नानांची भेट झाली. नानाही भेटून पुण्यास आले. सर्वांच्या पहिल्या भेटी भेटून सर्व आले. त्या बैठकीस कोणाचें बोलणें झालें नाहीं. मग दौलतराव शिंदे भेटावयास गेले. त्यांची भेट झाल्यानंतर बोलणीं झालीं. त्या बोलण्याचा भाव मिळून, या कारभारांत नाना नसावे. असा घाट होत असतां फाल्गुन मास आला. तेव्हां नानांची बातमी नानांस पक्की लागली. फिरून फाल्गुन शुद्ध १४ स नाना भेटावयास गेले. त्या बैठकेस बोलणीं चालणीं बहुत झालीं; परंतु नानांचा हेतु की, या वंशास नमस्कार करावयाचा नाहीं. हामनाचा संकल्प. त्यामुळें सातान्यास जाण्याचा निरोप श्रीमंतांचा घेऊन आले. वाड्यांत येतांच सातान्यास जाण्याची तयारी झाली. तयारी होऊन लागलेच पालखींत बसून लागलेच निघाले ते उजडायाला सातान्यास जाऊन पोहोंचले. मग सातान्यास नाना यांचा मुक्काम झाला. तेथपर्यंत श्रीमंत पुण्यास आले नाहीत.

मग तेथून नानांनीं राज-कारण केलें. त्यांत हंशील मिळून बाजीराव यांस कैद करून, चिमाजी आपा यांस पुण्यास आणून, यशोदाबाई यांचे मांडीवर देऊन दत्तविधान करून चिमाजी माधवराव असें करावें. या राजकारणास शिंदे वश व्हावयास दीड महिना लागला. तेव्हां मसलत सिद्ध झाली. मग वैशाखमासी श्रीमंतांचा मुक्काम झाला होता तेथे शिंद्यांकडून पलटणें श्रीमंतांभोंवतीं येऊन उतरली. त्या समयांत पुण्यामध्ये परशुरामभाऊ पटवर्धन व बाबा फडके, व त्रिंबकराव परचुरे व गोविंदराव पिंगळे [व काळे] हे उभयतां, बहिरोपंत मेहेंदळे, नारोपंत चक्रदेव, आपा बळवंत, असे सर्वत्र लहान योर सरदार मंडळी वगैरे नानांच्या मसलतीस अनुसरली. तेव्हां परशुरामभाऊ पटवर्धन यांनीं मुख्यत्वे लष्करांत जाऊन चिमाजी आपा यांस उचलिलें. त्या वेळेस तेथें मोठा घोळ झाला परंतु मोठ्या जबरदस्तीनें आपासाहेब यांस कडेवर घेऊन निघाले, ते लागलेच पालखींत घालून पुण्यास आणिलें. तिकडे बाजीराव यांस शिंदे आपले लष्करांत घेऊन गेले. लष्करांत येऊन, डेऱ्यांत ठेवून सभोंवतीं पलटणें बसविलीं. आपासाहेब यांस पुण्यास आणिल्यावर शके १७१८ नलनाम संवत्सरे सन शीत तिस्रें मध्या व अळफ [११९६] वैशाख शुद्ध १० त्या दिवशीं चिमाजी आपा यांचें दत्तविधान झालें. सातान्याहून वस्त्रें चिमाजी माधवराव म्हणून आलीं. बाजीराव यांस कैद केलें ते शिंद्यांच्या येथें राहिले.

नंतर पुण्यामध्ये करभार मुख्यत्वे परशुरामभाऊ पटवर्धन करू लागले. तेव्हां सारी मंडळी जुनीच कारभारामध्ये महिना दीड महिना होती. असा कारभार चालत असतां बहिरोपंत मेहेदळे, राघोपंत थत्ते असे उभयतां परशुरामभाऊंस अनुकूल झाले. तेथपर्यंत नाना फडणीस यांणी पुण्यास यावे असा सर्वांचा मानस परशुरामभाऊसुद्धा होता. मेहेदळे मिळाल्यानंतर अवघ्यांस विपर्यास वाटला. त्या समयां त्रिंबकराव परचुरे यांणी भाऊंस विनंति केली की, " आतां माझ्याने कारभार होत नाही. " असे सांगून भाऊंस विचारून पुण्याहून निघाले ते आपले बागेत जाऊन राहिले. त्यांचे कामावर, हरिपंत फडके यांचे हाताखाली सदाशिवपंत करमरकर होते त्यांचे चिरंजीव, गणपतराव करमरकर, यांस परशुरामभाऊ यांणी उभे केले. गोविंदराव काळे वारामतीस निघून गेले. तसेच गोविंदराव मामाही घरी बसले. अशी चोहीकडे मंडळी विस्कळीत झाली. परशुरामभाऊ कारभार चालवू लागले. शिंदे यांजकडील प्राबल्य फार झाले. बाळोबा तात्या पागनीस धोंडोबादादा व सदाशिव मल्हार व नारायणराव बक्षी जिववा दादा यांचे चिरंजीव बाजीबा मोदी असे शोणवी मस्त झाले. नेहेर्मा पुण्यांत येऊन, परशुरामभाऊ पटवर्धन यांच्या व त्यांच्या मसलती होऊं लागल्या. त्या मसलतीत ठरले की, "नाना यांस कैद करावे." हा मजकूर नानांस सातान्यास कळला. परंतु असे घडणार नाही या भिस्तीवर नाना तेथेच होते. तेव्हां बहिरोपंत मेहेदळे व त्रिसाजीपंत वाडदेकर, यां उभयतांबरोबर फौज देऊन, नानांकडे सातान्यास रवाना केले. ते सातान्यास गेल्यानंतर नाना यांच्या भेटी झाल्या. भेटी होऊन खलबतास बसले. त्या वेळेस मेहेदळे यांचे बोलणे पडले की, "आपण पुण्यास चलावे." तेव्हां नाना म्हणाले, "तूर्त येत नाही." तेव्हां वाडदेकर यांणी नानांस इशारत केली. कानावर जानवे ठेविले. इतक्या इशारतीवर नाना ते जाणून तेथून उठून चालले. उभयतांस सांगितले, "तुम्ही बसा आम्ही येतो." असे सांगून गेले ते लागलेच मागले वाटेनें पालखीत बसून चालते झाले. माहाडास गेले. तेव्हां या उभयतांस बातमी समजली. नाना गेले ते लागलेच माहाडास जाऊन दाखल झाले. पाठीमागून सारा अर्जाबाव नानाकडील सातान्यास होता तो गेला. नाना माहाडास गेल्यावर दोन चार हजार फौज जमा केली. पांच हजार आरव चाकर ठेविले. नंतर मेहेदळे व वाडदेकर निघून पुण्यास आले. नानासमागमें चिंतीपंत देशमुख प्रमुख होते. वरकडही कारकून मंडळी नानाकडील तेथे जमा झाली. दादा गद्रे, बज्याबा शिरोळकर वरकडचे फडचे कारकून असे सर्वत्र माहाडास जमा झाले. इकडे पुण्यांत बहुतेक मंडळी जुनी घरी बसली. नवीच मंडळी कारभारास ला-

गली. बाबा फडके, नारोपंत चक्रदेव हेही दरबारास येतनासे झाले. असें होत असतां आषाढाचे महिन्यांत मश्रुन्मुलुख कैदेत होते त्यांचें बोलणें सरकारांत लागलें कीं, “आम्हांस सोडावें.” त्या समयीं सरकारचें बोलणें पडलें कीं, “कांहीं दिल्या-शिवाय सोडावयाचें नाहीं.” तेव्हां कोट रूपये ठरलें. हें समस्त सरकारांतून नानांस लिहिलें. नानांनीं उत्तर पाठविलें कीं, “उत्तम आहे.” सोडावयाच्या अगोदर ज्येष्ठमासी दौलतराव शिंदे यांणी आपलें लग्न केले. ती कन्या सखाराम घाडगे यांची केली. लग्न मोठ्या समारंभानें केले. तेव्हां सखाराम घाडगे यांस ‘सरजेराव’ असा किताब दिला. तेव्हांपासून सरजेराव घाडगे कारभारामध्ये बोलूं लागले. मश्रुन्मुलुख यांचें बोलणें लागलें होतें, त्याजवरून त्यांस मोकळें केले. त्या समयीं मश्रुन्मुलुख यांची फौज हैदराबादेहून पुण्यास दहा हजार आली. त्या फौजेचा मुक्काम गुलटेंकडीवर झाला. तेथें मश्रुन्मुलुख जाऊन आपले फौजेत उतरले. नंतर श्रावणमासी ‘नारोपंत चक्रदेव यांस कैद करावें’ ही बातमी चक्रदेव यांस लागतांच पुण्याहून निघून गुलटेंकडीवर मोंगलांचे लष्करांत येऊन राहिले.

पुढें बाबा फडके यांस कैद करावयाचे त्या दिवशीं आदितवारांत सरकारची हुजुरात तमाम पागे असे तयार लेश होऊन, फडके यांच्या वाढ्याशीं उभे राहिले, आणि बाबा फडके यांस सारे मानकरी वगैरे यांणी सांगून पाठविलें कीं, “तुम्हीं तयार होऊन आम्हांमध्ये यावें. मग परशुरामभाऊ व शिंदे कसे आहेत ते पाहूं.” असें बोलणें होत असतां सहा घटका रात्र झाली. परंतु बाबा फडके यांचें अवसान बाहेर येण्याचें झालें नाहीं. तेव्हां सारी फौज कंटाळून मानकरी वगैरे झाडून आपआपल्या ठिकाणास गेले. दुसरे दिवशीं बाबा फडके यांस कैद केलें व नेऊन चाकणच्या किल्ल्यावर ठेविलें. पुण्यास नानांच्या पक्षपाताचे गृहस्थ बापू लेले वगैरे होते ते बहुतेक आणून कैद करून [त्यांज-पासून] पैका घेतला. अशी धूम पुण्यांत चालली. बाजीराव साहेब कैदेत होते. त्यांस शिंदे यांणी काढून मंडळेश्वराकडे चालविलें.

इकडे नाना फडणीस यांणी माहाडास राजकारण नवें चालविलें. शिंदे यांज-कडील सूत्र लावून सरजेराव घाडगे व बाणाजी शेठे, यांच्या विद्यमानें राजकारण दौलतराव शिंदे फोडावयाचें चालविलें, पुण्यास परशुरामभाऊ कारभार करीत होते परंतु कोंकण-पट्टीमध्ये, एकाद्या मामल्याची घालमेल करून किल्ला स्वाधीन होई असें झालें नाहीं. तसाच मजकूर देशांतील मामल्यांचाही [कारण] कोण्या मामल्याची घालमेल केली नाहीं. तेव्हां भाद्रपदमास निघाल्यावर शिंद्यांकडील राजकारण सिद्ध झालें. त्यांत मुख्यत्वें मजकूर ‘परशुरामभाऊ यांस कैद करून

माधवराव नारायण ऊर्फ सवाई माधवराव-१७७४-१७९५. (१६९)

शेणवी मंडळ कैद करावें [व] असा इत्यर्थ करून बाजीराव साहेब यांस राज्यावर वसवावें. असा मजकूर होत असतां पुण्यांतील सरकार हुजुरातीचे लोक वगैरे झाडून निघून मश्रुन्मुलुख यांजकडे चाकरीस राहिले. पन्नास साठ हजार सरंजाम मश्रुन्मुलुख यांचे लष्करांत जमा झाला. पुण्यांत कारभार करतात त्यांजला खबर कोणत्या गोष्टीची नाही. बाजीराव साहेब गंगेपावेतो गेले होते त्यांचा मुक्काम तेथेच झाला. इकडोन [मश्रुन्मुलुख] यांचे लष्करांत खर्चावयास नानांकडून पोंचूं लागले. नारोपंत चक्रदेव नेहमी मश्रु यांचे लष्करांत राहिले. नीळकंठराव पागे हे पुण्यामध्ये राहिले होते त्यांस कैद करावें अशा डौलानें धरणें परशुरामभाऊ यांजकडील गेले. त्या समयीं नीळकंठराव हे हुषार आणि शिपाई असल्यामुळे लागलेच घोड्यावर स्वार होऊन, दहा वीस स्वार समागमें घेऊन चालिले. त्यांच्या मार्गें परशुरामभाऊ कडील पागेचे स्वार लागले. परंतु नीळकंठराव त्यांच्या देखत निघोन गेले ते लागलेच माहाडास दाखल झाले. नीळकंठराव निघून गेले त्या समयीं त्यांचे आंगावर कोणाचीही जाण्याची प्राप्ती झाली नाही. इतक्या कर्मास भाद्रपदमास लागला.

पुढें आश्विन मासी नानाफडणीस यांचे वाड्याची जप्ती केली. परशुरामभाऊ यांणी जप्ती करून वाड्यांतील अजबाब झाडून काढिला. त्या वेळेस आंत सांपडावयाचें मिळोन दहा वीस चाळीस लक्षांचे कापड मात्र सांपडलें. त्याची मोजदाद करून जामदारखान्यांत सरकारांत नेले. तेंच कापड दसऱ्यास सर्वांस सालाबादप्रमाणें वांटिलें.

तेव्हां आश्विन वद्य ११ सुरू सन सब्बां तिस्रें मय्यां [व अल्लफ] ते दिवशीं झाडून शेणवी कैद^{५२} केले. आणि पुण्यांत हलकारे दोन पाठविले. त्यांचे हातीं दोन चिट्ठ्या [दिल्या]. एक चिठी आपा बळवंत यांचे नांवची, व दुसरी हरिपंत तात्या फडके यांचे भाचे परशुरामभाऊ बैद्य यांचे नांवची, अशा दोन चिट्ठ्या घेऊन हलकारे आपा बळवंत यांच्या वाड्यांत चार घटका रात्रीस आले. त्या समयीं आपा बळवंत यांणी चिट्ठ्या पाहून, आपली चिट्ठी घेऊन, दुसरी चिट्ठी हलकारे यांचे स्वाधीन केली. आणि हलकारे यांस सांगितलें कीं, “ परशुरामभाऊ यांजकडे घेऊन जा.” तेव्हां हलकारे यांणी आदितवारांतील परशुरामभाऊ बैद्य टाकून शेजारीं परशुरामभाऊ पटवर्धन यांच्या वाड्यांत शिरून त्यांस चिट्ठी^{५३} दिली. ती चिट्ठी परशुरामभाऊ यांणी पाहतांच लागलेच पोषाग करून, घोड्यावर स्वार होऊन वाड्यांत गेले. आणि श्रीमंत [आपासाहेब] निजले होते

५२. नीळकंठराव हा परभू गृहस्थ ५२ पाग्यांपैकी हा एक मोठा प्रसिद्ध होता.

५३. हेंही नानांचेंच ‘ राजकारण. ’

५३. त्या वेळेस नानांचें ‘ राजकारण ’ बाहेर फुटलें.

त्यांस जागे करून, पोषाग आंगावर घालून, परशुरामभाऊ यांचे चिरंजीव बाबा व दाजिबा हे वाड्यांत श्रीमंतांपाशीं नेहमीं रहात असत, त्यांसही इतक्या अवकाशांत उठविले. तेही तयार झाले. तों दिवस निघाला. इतक्यांत मश्रुन्मुलुख व नारोपंत चक्रदेव असे पन्नास हजार फौजेनिशीं शहरांत आले. वाड्यांत येतात तों परशुरामभाऊ दोघांचिरंजिवांसमवेत श्रीमंतांस आपलेपाशीं घोड्यावर घेऊन बरोबर बाहेर पडले. तेव्हां पटवर्धन यांचे खासगी पथकाचे स्वार पांचशें बरोबर होते. असे बुधवारांतून चालले. हें पाहून पाठीमागे ही फौज लागली. त्या वेळेस चिमाजी आपा यांस भाऊ यांणी आपलेपुढें घेऊन, कंबरेस शेल्यानें बांधून हातांत पट्टे चढवून [भाऊ] चालले. तेव्हां आपा बळवंत, नारोपंत चक्रदेव, सरकारची हुजुरात व मानकरी, भोंगलांची फौज पाठीमागे लागली. तेव्हां परशुरामभाऊ यांचा गोट पर्वती खाली होता. त्या गोटांत [ते] जाऊन मिळाले. आणि ते सारे स्वार तयार होऊन समागमें चालिले. हे पुढें पळतात फौज पाठीमागे लागली आहे, असे चारी प्रहर दिवस पळत होते. त्या दिवशीं कोणास अन्न व पाणी नाही. श्रीमंत सुद्धां उपाशीं होते. वाटेमध्ये रात्रीं भात करून श्रीमंतांस घातला. पुढें पळूं लागले ते पळतां पळतां जुन्नरावरून शिवनेर किल्याखालीं आले. त्या समयीं शिवनेरीचा किल्लेदार याणें श्रीमंत आपासाहेब यांस किल्यावरतीं घेऊन परशुरामभाऊसुद्धां खालीं राहिले. तेव्हां पाठीमागे फौज लागली होती. परशुरामभाऊ यांस घेरा देऊन कैद केलें आणि आपून मांडवगणास ठेविले.

इकडे पुण्यामध्ये परशुरामभाऊ पळाले त्या दिवशीं त्यांजकडील मंडळी कैद केली. ते नाना फडणीस यांचे वाड्यांत आणून ठेविले. ते कोण कोण? बहिरोपंत मेहेदळे, त्यांचे चिरंजीव अन्याबा मेहेदळे, राघोपंत थत्ते, गणपतराव करमरकर, चिंतोपंत [?] व चिंतोपंत आठिवले, बाळाजी विष्णु सहस्रबुद्धे, विसाजीपंत वाडदेकर, असे पंचेचाळीस असामी धरून, पायांत बिल्या. ठोकिल्या. या कारणास पुण्यास मुख्यत्वे त्रिंबकराव परचुरे, परशुरामभाऊ वैद्य व बापू लेले हे [होते.] यांणी इतक्या असाम्या धरून, कैद करून पत्रें नानांस म्हाडास गेलीं. त्या समयीं नाना फडणीस यांस राग आला. “ आमच्या वाड्यांत बिल्या ठोकावयाच्या नव्हत्या ” [असे ते म्हणाले व] त्यांचीं उत्तरे पुण्यास तिघांस आलीं कीं, “ सगळे मंडळीस किल्लोकिल्लीं पाठवावें. त्यांत बहिरोपंत मेहेदळे यांस रायगडास रवाना करावें. विसाजीपंत वाडदेकर यांस त्यांचे घरीं ठेवून त्यांचे दरवाज्यावर शिपाई ठेवावा. ” अशीं पत्रें येतांच त्याप्रमाणें बंदोबस्त करून लिहिल्या अन्वये मंडळी किल्लोकिल्लीं पोहोचविली.

इकडे श्रीमंत बाजीराव यांस मंडळेश्वरास नेत होते. ते गंगेच्या पार गेले

बाजीराव रघुनाथ ऊर्फ बाबासाहेब-१७९६-१८१८. (१७१)

होते ते माघारे आणून लष्करांत पोहोचविले. अमृतराव साहेब जुन्नरास होते त्यां-
सही पुण्यास आणिलें. शिवनेरीवर चिमाजी आपा यांस ठेविलें होतें त्यांस किल्लेदार
याणें फौजेत चालविलें. मग आपासाहेब यांस घेऊन फौज माघारी पुण्यास आली.
त्रिवर्ग बंधु एके जागीं झाले. कार्तिक महिन्यांत पुण्यांत वाड्यांत दाखल झाले.

बाजीराव रघुनाथ ऊर्फ बाबासाहेब-१७९६-१८१८.

[पुण्यास आल्या] नंतर मार्गशीर्ष मासीं शके १७९८ नलनामसंवत्सरे सन
सव्वां तिसै न मर्या व अल्लफ, साताऱ्याहून बाजीराव साहेब यांचे नांवची वस्त्रे
पेशवाईचीं आणावयास त्रिंबकराव पेंठे पाठविले. वस्त्रे शिकेकटार नवी करून
आणिली. त्या दिवसापासून बाजीराव रघुनाथराव प्रधान असा किताब व शिक्षा
चालू झाला. पुण्यांत कारभारी त्रिंबकराव परचुरे व बापू लेले व नारोपंत चक्रदेव
व गोविंदराव मामा पिंगळे व गोविंदराव बापू काळे, करीत होते. बाजीरावसाहेब
यांस वस्त्रे झाल्यानंतर नाना फडणीस माहाडाहून पुण्यास यावयास निघाले ते दुसरे
तिसरे दिवशीं पुण्यास आले. ते पुण्याजवळ तीन कोसांवर नऱ्हे आंबेगांव आहे,
तेथें येऊन मुक्काम झाला. त्या ठिकाणीं आठ पंधरा दिवस मुक्काम होता. पुण्यां-
तील सर्वत्र आंबेगांवीं भेटावयास गेले. सर्वांच्या भेटी झाल्या. मग सुमुहूर्त पाहून
नाना पुण्यास आले. ते आपले रहाते वाड्यांत रहावयास गेले नाहींत. बेलबागे-
पाशीं त्यांचा वाडा खासगत होता तेथें राहिले. पुण्यांत कारभार चालू लागला.
बाजीराव साहेब कारभार करूं लागल्यावर त्यांनीं आपले बरोबरची मंडळी कारभारां-
त घातली. ती कोण ! वाळाजीपंत पटवर्धन व सदाशिवपंत उगले व आपाजी-
राम सहस्रबुद्धे व गोविंदपंत गडबोले अशी जवळची मंडळी सर्वत्र वाढविली. आ-
पाजीराम सहस्रबुद्धे यांस गारद्यांच्या रिसाल्याचें काम सांगितलें. उगले यांज-
कडे वाड्यांतील वांकनिशीचें काम सांगितलें. जुने वांकनीस घरीं बसविले. वाळा-
जीपंत यांस, नेहमीं घरीं ठेवून, काम करण्यामध्ये घातले. असा मजकूर जाहला.

परशुरामभाऊ यांनीं नानांच्या वाड्यांतील कापड नेलें होतें तितके वाटलें हो-
तें, तें कापड परशुरामभाऊ धरितांच जितक्यांनीं नेलें होतें तितक्यांनीं घड्या करून
जामदारखान्यांत पोचविलें. तें कापड नाना पुण्यास येतांच नानांच्या वाड्यांत दा-
खल झालें. मग सुमुहूर्तानें नानांच्या व श्रीमंतांच्या भेटी झाल्या. बोलणीं चालणीं
राज्य-प्रकरणीं सर्व झालीं, नंतर काहीं कारणावरून शिंदे यांचीं पलटणें वाड्याभों-
वतीं येऊन उतरलीं. सभोवत्या तोफा पसरिल्या. पहिल्या हशमी लोकांच्या चौक्या

होत्या त्या साऱ्या उठवून दिल्या. मग नाना आपले वाड्यांत रहावयास गेले. त्या वेळेस बुधवारांत नानांच्या वाड्यापासून चावडीपावेतो आरब छपरवंदी करून राहिले.

पुढे कारभार होत असतां शके १७१८ पौषांत गोविंदराव काळे यांजवर कांहीं आरोप येऊन, कैद करून किल्लयावर टाकिले. पुढे माघमासी बाजीराव साहेब यांचें लग्न झालें. दाजिबा फडके यांची कन्या श्रीमंतांस दिली. तो स-मारंभ चार दिवस झाल्यानंतर चैत्रमासी गोविंदराव काळे यांस सोडवून आणिले. काळे [व] पिंगळे कारभारांत वागूं लागले. नंतर वैशाखमासी मोरोबा दादा फडणीस हे नगरच्या किल्ल्यांत कैदेत होते त्यांस सोडवून आणिले. असा कारभार होत असतां पुढे श्रीमंत यांणीं आपले मंडळचे कारभारी गोपाळराव मुनशी, व वैजनाथभट भागवत, बाळाजीपंत पटवर्धन, असे कारभारांत घातले. त्रिंबकराव परचुरे यांणीं काशीस जाण्याचा सरकारचा निरोप मागितला. ते काशीस जाण्याची तयारी करून काशीस निघाले. पुढे कारभारांत फडावर चिंतोपंत देशमुख नानांनीं नेमिले. असे त्रिवर्ग वाड्यांत राहून कारभार पाहूं लागले. मनस्वी कामे होऊं लागलीं. फौजेस खर्चास नाहीं. रोज धरणीं होऊं लागलीं. पागेस चं-दी मिळेनाशी झाली. इकडे शिंद्यांच्या लष्करांत सरजेराव घाटगे कारभार करूं लागले. तो कारभार मनस्वी अनन्वित होऊं लागला. त्याचें वर्णन काय करावें? जुने मुत्सद्दी यांस धरून पैका घेऊं लागले. मामलती मुलखांतल्या घालमेली करून भलत्याला भलतेंच काम सांगावें. पुढे नारोपंत चक्रदेव नानाकडून कारभार करूं लागले. अशा गोष्टी होत असतां खर्चाची अडचण मोठी [झाली.]

असा कारभार होत असतां साताऱ्याचे महाराज किल्लयाखालीं उतरून त्यांणीं बंड केलें. दहा पंधरा हजार फौज ठेवून मुलखामध्ये धूम मांडिली. त्या समयीं पुण्याहून फौज बाळाजीपंत पटवर्धन यांजवळ देऊन रवाना केले. परंतु त्यांत कोणी नांवाचा माणूस नाहीं. त्यामुळें राजे यांचा बंदोबस्त झाला नाहीं. त्याच्या अगोदर परशुरामभाऊ पटवर्धन हे मांडवगणास कैदेत होते. “ त्यांस सोडवून मोकळे करावें, सरदार मोठा, माणूस नांवाचा,” असें नानांचे चित्तांत आलें. परंतु श्रीमंतांची मर्जी सोडावयाची नाहीं. तेव्हां ही संधी [चांगली होती.] राजांचा बंदोबस्त कोणाच्यानें होईना. त्या वेळेस श्रीमंतांनीं नानांस विचारलें, “ याचा विचार पुढे कसा करावा ? ” तेव्हां नानांनीं सांगितलें कीं, “ कोणी नांवाचा मनुष्य गेल्या शिवाय राजांचा बंदोबस्त व्हावयाचा नाहीं. ” त्या समयीं श्रीमंतांनीं नानास विचारिलें कीं, “ पाठवावा तरी कोण ? ” मग नानांनीं उत्तर केलें कीं, “ परशुराम भाऊ पटवर्धन यांस कैदेतून सोडवून आणून, त्यांची खातरजमा करून राजांवर पाठवावें, म्हणजे राजांचा बंदोबस्त करतील. ” ही

मसलत श्रीमंतांचे मनास येऊन परशुरामभाऊ यांस मांडवगणाहून सोडवून आणून, श्रीमंतांच्या भेटी होऊन, बोलणी झाली. त्या समयी पटवर्धन यांस श्रीमंतांनी सांगितलें कीं, "साताऱ्याचे राजे [यांनीं] खालीं उतरून बंड केलें आहे. त्यांच्या बंदोबस्तासाठीं तुम्हीं जाऊन, राजांचा बंदोबस्त करून, राजांस किल्ल्यावरतीं पोहोचवून, पूर्ववत् प्रमाणें ठेवावें. " अशी आज्ञा होतांच परशुरामभाऊ यांणीं ती गोष्ट मान्य केली. नंतर भाऊंस वल्लें देऊन राजांवर त्यांची रवानगी केली. त्या समयी परशुरामभाऊ पुण्याहून निघून शिरोळच्या मैदानांत येतांच राजांचे फौजेची व पुण्याहून नेलेल्या फौजेची गांठ पडली. तेथें लढाई मोठी झाली. राजांचे फौजेचा मोड झाला. राजे पळूं लागले. त्यांच्या मार्गे खांसा परशुरामभाऊ लागला. त्यांणीं लागलेच राजांस साताऱ्यांत घातलें. फौज राजांकडील उधळून गेली. नंतर राजांस किल्ल्यावर चढवून पहिल्या सारखें ठेविलें. बंड करण्यास जे सामील होते त्यांचा बंदोबस्त यथास्थित करून परशुरामभाऊ तासगांवास गेले.

इकडे पुण्यांत कारभार होत असतां तुकोजी होळकर पुणें मुक्कामीं होते ते मृत्यु पावले. त्यांचे चिरंजिवांस वल्लें द्यावयाचीं. त्या समयी मल्हारराव होळकर बापापाशीं होते. परंतु अहल्याबाईनें तुकोजीस मांडीवर घेतल्या पूर्वींचा काशीराव होता. तुकोजी होळकर यांचें दत्तविधान झाल्यावर मल्हारराव होळकर तुकोजीबावांस झाले. त्यांस वल्लें देतां काशीराव यांस द्यावीं असा ठराव झाला. त्या वेळेस मल्हारराव यांणीं वल्लें अडवळा केला हें काशीराव यांणीं पाहून [व] शिंदे यांचें प्राबल्य मोठें [जाणून,] शिंद्यांचा आश्रय करून, दौलतराव यांचें पकें अभय घेऊन, मल्हारराव यांस कैद करावें [असें ठरलें.] त्या समयी शिंदे यांणीं मल्हारराव यांस कैद करण्याचा विचार मांडिला. परंतु मल्हारराव म्हणजे जिवंत हातीं लागतो असें नाहीं. तथापि शिंदे यांणीं आपले तर्फेनें त्यास धरावयाचा उद्योग मांडिला. तेव्हां मल्हारराव होळकर आपले खासगत हजार दोन हजार स्वारांनिशीं पर्वतीखालीं राहत होते. त्या वेळेस शिंदे यांणीं आपले कडील मुजाफरखां पठाण यास हजार फौजेनिशीं मल्हारराव यांस धरावयाकरितां शानवडीहून रवाना केलें व त्यांचेबरोबर पलटण एक दिलें होतें. ते पर्वती खालीं येऊन उभे राहिले. तेव्हां मल्हारराव होळकर आपला गोठ आंघळून, तयार होऊन, उभे राहिले. तेव्हां परस्पर कोणी कोणाच्या आंगावर जाऊन लढाई काहीं झाली नाहीं. सायंकाळचे प्रहर दिवसापासून तयार होते. चार प्रहर रात्र तशीच गेली. तेव्हां शिंद्यांकडील पठाण पलटणें पहाटेच्या प्रहररात्रीस माघारे फिरून गेले. हें पाहून मल्हाररावही आपले गोटांत येऊन कंबर सोडून

२. अहल्याबाईनें तुकोजीस थोरले मल्हारावाचा पुत्र असें म्हणून होळकरांच्या वंशान्त घेतलें; आपल्याच मांडीवर घेतलें नाहीं. ३. 'मांबुड्यावर' घांट डफ.

उतरले. नंतर महारराव होळकर यांणीं पहाटेच्या चार घटका रात्रीस स्नानाचा उद्योग केला. स्नान करून देवाची पूजा करीत बसले आहेत ही बातमी शिंदे यांस कळल्यावर त्यांजकडील पठाण अर्धे वाटेतून माघारे उलटले ते नीट यांजवर चालून आले. त्या समयी होळकरांचे अगदीं बेसावध सारे लोक होते. तेव्हां शिंद्यांकडील फौज बेलाशक गोटावर चालून आली. हें पाहून महारराव होळकर तसेच उघडे बोडके हातीं खांडाँ घेऊन घोड्यावर स्वार होऊन, फौजेच्या तोंडावर [त्यांणीं] चालून घेतले. लाख्या बारगीर होळकर यांणीं चाकर ठेविला होता तो खांशा बरोबर निघाला. त्या अवकाशांत जे लोक सावध होते ते बरोबर गेले. तेव्हां मोठी लढाई झाली. महारराव यांणीं दहा वीस स्वार जखमी करून ठार केले. लाख्या बारगीर यांणीं खांशाप्रमाणेच तरवार गाजविली. त्या वेळेस सारी फौज दोघांवर घेऊन पडली. त्या लढाईत महारराव होळकर ठार झाले. दुसरा लाख्या बारगीर तोही ठार झाला. दोघांचे मुरदे एके ठिकाणीं पडले. त्या समयी खांसा पडल्यावर सारी फौज भ्रमणा झाली. जशी ज्यांला वाट फुटली तसे जिकडे तिकडे गेले. सारी लुटालूट शिंदे यांजकडील फौजेनें केली. इतक्या अवकाशांत महारराव याची बायको गरोदर होती तिला कारभारी घेऊन पुण्यांत आले. त्यांच्या बरोबर यशवंतराव होळकर व विठूजी होळकर हे उभयतां बंधु तुकोजीचे मुलगे राखेचे पोटचे होते ते त्या बाईबरोबर पुण्यांत आले. वरकड गोट शिंदे यांच्या लोकांनीं लुटला. सारी दौलत त्यांणीं नेली. यशवंतराव होळकर हे पुण्यांत आले होते ते युक्तीचे वाटेनें नाना फडणीस यांस भेटले. तेव्हां नानांनीं त्यांस शेले पागोटीं देऊन खर्चासही मुबलख दिलें. आणि सांगितलें कीं, "महारराव यांचा सूड घेणें तरच तुमचें सार्थक." त्या वेळेस यशवंतराव यांणीं उत्तर केलें कीं, "काय घडेल तें खरें." असें बोलून उभयतां बंधु नानांची आज्ञा घेऊन गेले. महारराव यांचें कुटुंब पुण्यांत राहिलें. त्यांचा खर्चाचा बंदोबस्त सरकारांतून करून दिला. बाईचे दिवस भरल्यावर बाई प्रसूत होऊन पुत्र झाला. त्याचें नांव खंडेराव होळकर असें ठेविलें. बाकी कारकून मंडळी दिवाण वगैरे जशी उयाला वाट फुटेल तसे तिकडे गेले. असा मजकूर महारराव यांचे गर्दीचा झाला. पुढें काशीराव होळकर शिंद्यांचे बहादरीमुळें सरदारी चालवूं लागले.

३. खांडा=खंद पात्याची, दुधारी व सरळ अशी तरवार.

५. लाख्या बारगीर-लोणीचा रवीराव शिंदा (?) रवीराव पडल्याची बातमी त्याच्या बायकोस कळतांच, ती पृथ्वीवर मृतप्राय पडली ती पडलीच ! ग्रॉट डफ.

या लाख्या बारगिराचें वर्णन महाररावरावच्या पांवाड्यांत आहे. (विविधज्ञानविस्तार मासिक पुस्तक पहा.) दरमहा लाख रुपये देण्याचें ठरविल्यावरून ' लाख्या ' असें नांव त्यास पडलें होतें.

असा कारभार होत असतां पुण्यास नाना फडणीस होते त्यांजला कैद करावें अशी मसलत शिंदे व श्रीमंत यांची झाली. तेव्हां नाना कैद होतात कसे ? पांच हजार आरब चाकर, नाना कैद होतात कसे ? अशी गोष्ट घडावयाची नाही. असें जाणून शिंदे यांजकडील कंपूचे सरदार पेरू साहेब व मुकील साहेब हे दोघेजण या बोलण्यांत घातले. ते नेहमीं नानाकडे येऊन बोलणीं करूं लागले. असे मास पक्ष पर्यंत खेपा घालून बोलणे नमुदांत आणिलें. तेव्हां निश्चय झाला कीं, “आम्ही लष्करांत भेटावयास येतो.” असा मजकूर झाला. तेव्हां त्या समयीं लष्करांतून बातम्या नानांच्या आल्या कीं, आपण लष्करांत येऊं नये. असें समजलें. तत्रापि होणार तें चुकत नाही. सहा चार महिने कैद भोगावयाची प्रालब्धी होती. तशी बुद्धि झाली. त्या वेळेस पौष शुद्ध १३ शके १७१९ सुरू सन समान तिसैसन मय्यां व अल्लफ [११९८.] त्या दिवशीं नाना फडणीस लष्करांत जाण्यास निघाले. तेव्हां अपशकूनही बहुत झाले व शंकर जोशी यांणींही सांगितलें कीं, “आपण जाऊं नये.” इतकें होऊन जाण्यास निघाले. ते भवानी पेटेंत जात तोंपावेतों पालखीभोंवतीं पांच हजार आरब चालला होता. माशी जाण्यास फिरीक नाही. मुकील व पेरू यांणीं वाटेंत दोन चार वेळां नानांस विनंति केली कीं, “इतके आरब घेऊन लष्करांत यावयाचें कारण काहीं नाही.” तेव्हां आरबांस नानांनीं सांगितलें कीं, “तुम्ही माघारें जावें.” त्या वेळेस आरबांचा जमादार चाऊस याणें नानांस विनंति केली कीं, “आम्हांस माघारें फिरवूं नये. आजपर्यंत आम्ही आपलें अन्न खाळें त्याचें सार्थक आज आहे.” असें ते बोलले, तत्रापि गोष्ट नानांचे मर्जीस न येतां पेरू व मुकील यांचे विश्वासावर आरबांस शहरांत वाटेस लाविलें. आणि आपण लष्करांत गेले. जाऊन ज्या डेऱ्यांत बैठक केली होती तेथें जाऊन नाना बसले. नंतर दौलतराव शिंदे तेथें येऊन नानांस भेटून बोलणीं चालणीं होऊन शिंदे उठून गेले. पाठीमागें नाना बसले होते त्या डेऱ्याभोंवतीं पलटणाचें कडें बसलें. तेव्हां सर्वांस समजलें कीं, “नाना फडणीस यांस कैद केलें.” ती बातमी लागलीच शहरांत आली. आल्यानंतर शहरांत आरबांनीं मोठा प्रळय केला. त्या समयीं आरबांची तलर्फ चढली होती. ती सरकारानें तलफ दिली व आरब शहराबाहेर निघाले. नंतर पाठीमागें शिंदांकडील सरजेराव घाटगे शहरांत कारभार करूं लागले. तेव्हां बहुत गृहस्थ नानांकडील नागविले. विशेष पैका घेतला. त्यांत कित्येकांचे प्राणही गेले. नाना फडणीस आठ दिवस लष्करांत होते. तेथून काढून

६. पेरू-पेरान्. मुकील-मिकेल फि.

७. नमुदांत=ठरावांत, निश्चयांत.

८. तलफ चढली होती-पगार तुंबला होता.

नगरच्या किछ्यांत नेऊन पोहोचविले. नानांनीं शिंदे यांचे लष्करांत प्रवेश केल्यामुळे [तेथें] फाटाफाट होऊन महादजी शिंदे यांच्या बायका बाहेर निघाल्या. तें एक बंड झालें. पुढें पठाण निघाले. कंपूही निघाले. अशी लष्कराची दाणादाण अपसामध्ये झाली. इकडे सरजेराव घाटगे पुण्यांत कारभार करीत असतां बहुत नाश गृहस्थांचा झाला. त्यांत गंगाधरपंत भानु हे शिंद्यांकडील तसदीनें तोफेवर बसविल्यामुळे ठार झाले. अशी धूम शहरांत होऊं लागली. तेव्हां तें लष्कर अगदीं फिकें झालें. सगळे सरदार उठून बायांकडे गेले. त्यांचा बंदोबस्त दौलतरावांच्यानें होईना. इतक्या कर्मास ४ महिने झाल्यानंतर दौलतराव शिंदे यांस मोठा विचार पडला. त्या समयीं नाना फडणीस यांजकडे बोलण्यास वानवडीहून नगरास शहाणे मनुष्य पाठविले. त्यांत आपले लष्करचे लोक झाडून उठून गेले, तमाम बाहेर बंडें झालीं, त्याचा विचार कसा करावा ? असा बोलण्याचा घांट नानाकडे सांगून पाठविला. तो मजकूर नाना फडणीस यांणीं ऐकून घेऊन उत्तर सांगितलें कीं, "मी किछ्याबाहेर आल्यानंतर सर्व बंदोबस्त होईल." तेव्हां तो मजकूर दौलतराव शिंदे यांस समजल्यानंतर नानांस सोडावें अशी मसलत झाली. याप्रमाणें शके १७२० ज्येष्ठ मासीं किछ्यांतून सोडवून नाना यांस वानवडीस आणिलें. वानवडीस दाखल झाल्यानंतर महिनाभर लष्करांत होते. नाना लष्करांत असतां सारे सरदार, पठाण वगैरे उठून गेले होते ते सर्व बायांसुद्धां लष्करचे लष्करांत आले. नंतर नाना फडणीस यांणीं शिंदे यांस द्यावयाचे केलें होतें तें देऊन नाना पुण्यास आपले वाड्यांत येऊन राहिले. मागती आरव वगैरे सरंजाम नानांनीं चाकरीस ठेविला. त्या समयीं वाड्यांतील कारभार झाडून, श्रीमंतांकडे जाणें येणें, बोलणें चालणें व फडणिशीची तारीख घालणें, हे सारे काम नारोपंत चक्रदेव यांजला आपले तर्फेनें नानांनीं सांगितलें. तेव्हां पासून, सन् तिसां सन सल्लास पासून, नारोपंत चक्रदेव कारभार करूं लागले. झाडून मुकत्यारीनें काम नानांचे तर्फेनें करीत होते. तेथपर्यंत फौज वगैरे सर्व काईम होतें. असा कारभार होत असतां सन तिसां [११९९] तिसैसन पावेतो नानांच्या अनुमतानें कारभार चालत होता. सुरू सन मध्यातैन [१२००] सालांत, शके १७२१ फाल्गुन वद्य ३ या दिवशीं नाना फडणीस यांस देवाज्ञा झाली.

नंतर शके १७२२ चैत्र व वैशाख असे दोन महिनेपर्यंत तसाच कारभार चालत असतां नाना फडणीस यांस दत्तक पुत्र द्यावा, असा डौल शिंदे व श्रीमंत यांचे मसलतींत आला. तेव्हां ज्येष्ठ मासीं सन इहिदे मध्या तैनांत "आजच पुत्र द्यावयाचा" म्हणून सर्वत्र मंडळी सरकारच्या वाड्यांत जमा केली. त्या मंडळींत नानांकडील व सरकारचे मुत्सद्दी जमा झाले. शिंदे वानवडीहून आले. श्रीमंतांची भेट झाली.

मंडळी बसली होती, तेथे येऊन सर्जेराव घाटगे त्या मंडळीत बसले. आणि मंडळी सभेवतीं संत्री लोकांचे पहारे उभे राहिले. कोणी कारकून बाहेर राहिला नाही. हे वर्तमान नानांचे वाड्यांत समजतांच राघोपंत पेंडसे व भाऊ कापसे असे उभयतां कागदांचे रुमाल नानांचे जाळून पळाले. ते मात्र कैदेत सांपडले नाहीत. बाकी झाडून मंडळी कैदेत सांपडली.

त्या वेळेस बाजीराव साहेब व अमृतराव साहेब एकजागी होऊन बाजीराव साहेब यांणी अमृतराव साहेब यांस विचारलें कीं, "आतां आपणांस माहितगार हातीं धरावयास कोण आहे ? अवघे कैद झाले." त्या वेळेस अमृतराव साहेब श्रीमंतांस म्हणतात, "चिंतोपंत देशमुख आहेत त्यांस आपण बलावून आणून जवळ ठेवावें. ते आज्ञेप्रमाणें चालतील." तेव्हां चोपदार सर्जेराव घाटगे यांजकडे पाठविला कीं, "चिंतोपंत देशमुख यांस पाठवून द्यावें." असा निरोप घेऊन, चोपदार जाऊन, सर्जेराव घाटगे यांस सरकारची आज्ञा सांगून, चिंतोपंत यांस श्रीमंतांकडे घेऊन आला. देशमुख श्रीमंतांस नमस्कार करून बसले. तेव्हां श्रीमंतांनीं देशमुख यांस विचारलें कीं, "आजपासून तुम्हीं आमचे संधानानें वागावें." असें विचारतांच देशमुख यांणी उत्तर केलें, "जशी आज्ञा होत जाईल तसे चालूं. आज्ञेशिवाय चालणार नाही." अशी शपथ चिंतोपंत यांजपासून करून घेतली. आणि रुमाल फडणिशीचा चिंतोपंत यांचे हवालें केला. श्रीमंतांची आज्ञा झाली कीं, "तुम्हीं जाऊं नये. वाड्यांत रहावें. घरीं जाण्याचें काम लागल्यास आज्ञा घेऊन जात जावें." ती गोष्ट चिंतोपंत देशमुख यांणी कबूल करून ते वाड्यांत राहिले. बाकी मंडळी अवघी कैद झाली. ती कोण कोण ? नारोपंत चक्रदेव, २ लक्ष्मणराव चक्रदेव, ३ परशुरामपंत चक्रदेव, ४ शंकराजीपंत चक्रदेव, ५ धोंडोपंत लिमये ६ चिमणाजी खंडेराव, ७ राघोपंत गडबोले, ८ वजाबा शिरोळकर, अशीं किती नांवें लिहावीं ? चाळीस असामी कैद करून किल्लोकिल्लीं रवाना केले. तेव्हांपासून चिंतोपंत देशमुख व वैजनाथभट भागवत, कारभार करूं लागले. पुढें सहा चार महिने गेल्यावर बाबा फडके व गोपाळराव मुनशी व मोरोबा दादा फडणीस चिरंजीवसमवेत व विनीवाले असे सारे कैद केले:

पुढें बाळाजी कुंजर हे बाजीराव यांजकडून शिंदे यांजकडे बोलण्यास जात

१. हे सर्व कृत्य बाजीरावाचें होय. त्याच्या मनांत नानांच्या बायकोचे मांडीवर दत्तक न देतां त्यांचें नाईनाट होईल तें करावयाचें होतें. घाट डफ.

१०. हे वैजनाथभट मामा, मोरुनाना दीक्षित वगैरे मंडळी कारभारांत पडल्यापा-

सूनच 'तुझ्या कामांत भट पडो' हा आणा प्रचारांत आला काय ?

११. बाळाजी कुंजर हा पुरंदरानजीकचे वंगापूर येथील पाटलाचा राखपुत्र. हा नाना पुरंदरे यांचे लष्करांत शिबंदारी करित असे. पुढें बाजीरावाला शिवनेरीहून

असत. सबब वाळाजी कुंजर हे कारभारी उभे केले. वाळाजी कुंजर कारभार करून लागल्यापासून त्यांनी अवघे कारखाने थोडे थोडे शाबित राखले. असें होत असतां यशवंतराव होळकर हिंदुस्थानांत पळून गेल्यावर त्यांनी बंड मोठें केलें. असा सन इहिदे मया तैन व अल्लफ [१२०१] शके १७२२ पावेतो कारभार झाला. पुढें इसत्रे मय्या तैनांत [१२०२] शके १७२३ सांत दौलतराव शिंदे हिंदुस्थानांत जाण्यासाठीं सरकारचा निरोप घेऊन निघाले ते दरकूच हिंदुस्थानांत चालले. शिंदे यांजकडील वकील लिंवाजी भास्कर पाठीमागे सरकारांत बोलण्यास राहिले. बाकी झाडून खटलें जराबाजरासुद्धां लष्कर कूच करून दौलतराव शिंदे निघाले. ते दरकूच हिंदुस्थानांत चालले. अजिंठ्याचा घाट उतरून खानदेशांतून बऱ्हाणपुरावर गेले. आठ पंधरा दिवस मुक्काम झाला. नंतर तेथून कूच करून निघाले ते नर्मदा उतरून मंडळेश्वरावरून उज्जनीस जाऊन दाखल झाले.

इकडे वर्तमान [असें झालें.] पुण्यामध्ये श्रीमंत असतां झाडून सरंजामी यांचे सरंजाम जप्त करून लागले. बहुतांचे सरंजाम घेतले. आपा बळवंत यांचा सरंजाम जप्त केला. तसाच फडक्यांचा जप्त केला. रामचंद्र गणेश कानडे यांचाही सरंजाम जप्त केला. तसाच विनीवाले यांचा जप्त केला. जुने सरदार बुंडविले. शेवटीं माधवराव रास्ते यांजवर शक ठेवून त्यांचाही सरंजाम जप्त केला. माधवरावांस कैद करावयाचें, पण ते अगोदरच पळून गेले. पाठीमागे त्यांच्या वाड्यावर जप्ती पाठविली. तेव्हां दोन मुलें—बळवंतराव रास्ते व शामराव रास्ते—व त्यांचे भाचे बाबा साठे असे धरून आणून वाड्यांत कैदेंत ठेविले. वाड्याची जप्ती झाली. दौलत पुष्कळ सांपडली. मुलूख जप्त केला. स्वदेशी व खानदेशांत महाल होते ते जप्त केले. फर्नाटकांत महाल होते त्यांचा अंमल बसला नाहीं. पांडवगड व कुंवारी* हे किल्ले हस्तगत झाले नाहींत. बाकी जप्ती दौलतीची केली. वाड्यांत रास्त्यांकडील तीन असामी धरून आणून ठेविले होते. पांच सहा महिने कैदेंत होते. बाहेर निघण्याचा प्रयत्न बहुत केला. त्या वेळीं बळवंतराव रास्ते वाड्यांतून पळून गेले ते नीट फर्नाटकांत अयणी बागलैकोट येथें जाऊन त्यांनी

बंदींतून काढिल्यावर त्याचे पदरी हा राहिला. पुढें बाजीरावास एकीकडे ठेवून चिमाजी आपास गादीवर बसविण्याचा बेत झाल्यावर यानें महाडास नाना फडणिसाकडे वरचेवर जाऊन बाजीरावाचा पक्ष त्याजकडून घेवविला. ह्या कामागरीवदल बाजीरावाची कृपा त्याजवर होऊन त्याजकडे हा कारभार सांगितला. ग्रॉट डफ. परंतु कुंजर हा पुरंदऱ्यांचा लेकवळा अस-

ल्याचें ऐकीवांत आहे.

१२ जराबाजरा—चीजवस्त. किरकोळ सामान.

१३. 'मोडिले' भिवपुरी प्रत.

१४. माधवराव रायगड येथें कैदेंत ठेविला होता. ग्रॉट डफ.

* 'तुमवारी' असें एका प्रतींत दिसतें.

१५. 'बाणकोट' असा भिवपुरी व इंदूर प्रतींचा पाठ.

बंड केले. कुंजरी, पांडवगड हे किल्ले सरकारांत आले नाहीत. तसाच नाना फडणिसांचा छोहगड किल्ला सरकारांत आला नाही. अशीं बंडे चोर्हीकडे झालीं. तेव्हां शके १७२३, इसत्रे मय्यातैनपावेतों बहुत गृहस्थ नागविले.

पुढें अमृतराव पेशवे यांचे व श्रीमंतांचे वाकडे येऊन अमृतराव आपले खटल्यासुद्धां पुण्याहून निघाले. ते नगरापावेतों जाऊन भिंगारास मासपक्ष होते. तेथें राहून यशवंतराव होळकर यांस पुण्यास आणावयास बापू खटावकर व दुसरा एक असामी पाठविला. कारण हेंच कीं होळकर यांणीं पुण्यांत येऊन यशोदा बाईचे मांडीवर विनायकराव यांस दत्तक देऊन गादीवर बसवावें. या निमित्त होळकर यांस कोट रुपये देऊं केले अशी मसलत केली. आणि तेथून निघाले ते कोंकणांत भिवडी वगैरे ठिकाणीं राहून, कुसुरघांटाखालीं येऊन भिवपुरीस राहिले. ते सात आठ महिने कोंकणांत होते.

इकडे पुण्यामध्ये वर्तमान असें झालें. यशवंतराव होळकर हिंदुस्थानांत जाऊन त्यांनीं बंड केले. लाख दोन लाख फौज जमा केली. शिंद्यांचा मुलूख माहू लागले. सबब यशवंतराव होळकर यांचा धाकटा भाऊ विठोजी होळकर याणें स्वदेशीं बंड केले. त्याजवर सरकारांतून फौज रवाना झाली. ती फौज जाऊन, बंडाचे पारिपत्य करून, विठोजी होळकर यास धरून, पुण्यांत आणून, कैद करून ठेविलें. शके १७२४ सल्लास मय्यातैन या सालीं विठोजीस हत्तीचे पायांखालीं बांधून मारिलें. येवढी गोष्ट श्रीमंतांनीं मोठी अनुचित केली. ही गोष्ट बाळाजी कुंजर यांचे अनुमतानें झाली. हें वर्तमान हिंदुस्थानांत यशवंतरावास लागतांच होळकर यांचे मनांत रावसाहेब यांचें म्हणणें सिद्धीस न्यावयाचें होतेंच. दुसरे कारण विठोजीस मारिलें हें. याकरितां त्यांच्या ढाला पुण्याकडे फिरल्या.

ही बातमी सरकारची आली. यशवंतराव पुण्यास येतात म्हणून शिंद्यांचे वकिलांस बाजीराव साहेब यांणीं सांगितलें कीं, “शिंद्यांस देशीं येण्याविषयीं लिहून पाठवावें.” त्याजवरून त्यांणीं शिंद्यांस लिहून पाठविल्यावर चार पलटणें सरंजामसुद्धां पुण्याचे रखवालीस आणविलीं. इतक्यांत शिंदे उज्जनीपलीकडे जातात तों यशवंतराव होळकर यांची फौज तिकडून येत होती. त्या समयीं शिंदे यांची गांठ पडून लढाई मोठी मातबर झाली. त्यांत शिंदे जेरीस झाले.

नंतर यशवंतराव पुण्यास यावयास निघाले. ही बातमी सरकारची येतांच लढाईची तयारी करूं लागले. त्यासमयीं बाळाजी कुंजर दिवाणगिरीचे कारभारी व मुलकी कारभारी चित्तोपंत देशमुख. असा कारभार होत असे. नित्य उठून

१६. 'तुमावारी' पाठांतर.

१७. विनायकराव-हा अमृतरावाचा पुत्र.

१८. म्हणजे अमृतराव.

१९. ही उज्जनीची लढाई. ईत यशवंतरावांचें मोठा पराक्रम केला.

दरबार फौजेचीं. सारे मानकरी व हुजुरातीचे लोक यांस नित्य उठून बलावणी वाड्यांतील येऊन वाड्यांत दरबार होऊं लागला. तेव्हां सरकारचे मनोधारणास्तव अवघ्यांनीं रुकार भरला. परंतु पैका कोणास खर्चास नाही. चार वर्षे हिशेबही नाही. असे पाहून मालोजीराजे घोरपडे यांनीं सरकारांत विनंति केली कीं, “यशवंतराव होळकर पुण्यावर चालून येतो याचा अर्थ काय ? आम्ही म्हणजे याला भिऊन राहूं असे नाही. परंतु सरंजाम साऱ्यांचे खराबीचे, कोणास पैसा खर्चास नाही, अशी दशा आली आहे. त्याची तजवीज सरकारांतून झाली, म्हणजे लढाईस कोणी मार्गे हटतो असे नाही.” अशा रोज मसलती होऊं लागल्या. तेव्हां यशवंतराव उज्जनीचे आलीकडे इंदूर-पावेतो येऊन ठेपला. पुण्यांत जुन्या फौजेचीं अशीं बोलणीं पडलीं. परंतु श्रीमंत बाबासाहेब यांस जुने लोकांचा विश्वास नाही म्हणून नवे लोक ठेविले. जमादुलीखां पठाण चांदेरस्तापूरकर हा येऊन सरकारास भेटला. तेव्हां त्यास चार हजार स्वार ठेवण्याची आज्ञा झाली. त्या समयीं पठाण यांचें बोलणें सरकारांत पडलें कीं, “फौज ठेवावयाची परंतु या फौजेबद्दल मला खर्चास नेमून द्यावें.” असें बोलणें सरकारांत पडतांच ते बोलणें सरकारांनीं जमिेस धरून त्याजला बारा लक्षांचे महाल गंगथडी वगैरेच्या सनदा करून दिल्या. दुसरे धोंडो गोविंद गडबोले यांस तीन हजार नवे स्वार ठेवण्यास सांगितलें. त्यांनींही तीन हजार स्वार नवे ठेविले. आणखी जवळचे मंडळीपैकीं बाळाजीपंत पटवर्धन वगैरे यांस स्वार ठेवण्यास सांगितलें. असा दहा हजार स्वारांचा भरणा झाला. जुने फौजेपैकीं पागे व एकाडे शिल्लेदार यांची बेरीज घेतली. असा भरणा जुने सरंजामीसुद्धां चाळीस हजार फौजेचा झाला. अशी श्रावण मासची तयारी होत चालली. शिंदे यांजकडील चार पलटणेही सरंजामसुद्धां येऊन पुण्यांत दाखल झालीं. फौजेची बक्षीगिरी नाना पुरंदरे यांजकडे सांगून जरीपटका हवालें केला.

अशी तयारी होत असतां यशवंतराव होळकर भरपावसांत, फौजेसुद्धां नर्मदा उतरून आलीकडे आले. अशी बातमी सरकारची येऊन पोहोचली. होळकरांकडील वकिलांनीं हा मजकूर सरकारांत समजाविला. त्याजवरून मोठी तयारी लढाईची होऊन पानशे यांस तोफखान्याची तयारी करण्याची आज्ञा झाली. सरंजामाची तयारी होत आहे ती यशवंतराव होळकर येऊन खानदेशांत दाखल झाले. मोठा दंगा फौजेचा, जेथें मुक्काम होईल तेथें दहावीस कोस मुलूख वैराण होऊं लागला. तेव्हां पाराजीपंत वकील हे होळकरांचे बोलण्यांत पडले. सरकारांत बोलणीं बोलून सरकारचा निरोप घेऊन होळकर यांजकडे निघन गेले. तेथें यशवंतराव यांची भेट झाल्यानंतर श्रीमंतांचीं बोलणीं झालीं होती तीं सारीं यशवंतराव यांस

२०. फौजेचा=फौजेबद्दल.

२१. होळकराकडील कर्तोसिंग माने व

दुसरा अमीरखान यांनीं सर्व मुलूख लुटून फस्त केला.

समजाविलीं. त्या समयीं यशवंतराव होळकर यांणीं तो मजकूर ऐकून घेऊन त्यांणीं आपल्या बोलण्याची याद चवदा कलमांची करून दिली. त्यांत हांशील कीं, "खंडेराव होळकर यांस आमचे स्वाधीन करावें; त्यांचे नावें सरदारीचीं वस्त्रे द्यावी; बाळाजी कुंजर यास आमचे स्वाधीन करावें; पुढें शिंदे यांशीं मल्हारराव होळकर [यांस] मारण्याचा दावा आम्ही समजून घेऊं, त्यांत सरकारांनीं कोणतीही गोष्ट बोलूं नये." अशा प्रकारच्या बोलण्याची याद करून दिली व "याप्रमाणें सरकार कबूल करीत असल्यास मग आम्ही सरकाराशीं वांकडे नाहीं." असा मजकूर पाराजीपंत यांजपाशीं सांगून त्यांस श्रीमंतांकडे होळकर यांणीं रवाना केले. ते पुण्यास येऊन पोहोचतात तों पाठीमागून यशवंतराव होळकर फौजेसुद्धां कूच करून, घाट चढून, वरतीं आले. ते नाशिक मुक्कामीं येऊन पोहोचले. पाराजीपंत पुण्यांत येऊन, श्रीमंतांची भेट घेऊन, यशवंतराव यांजपाशीं मजकूर झाला तो श्रीमंतांस त्यांणीं समजाविला. यादी बरहुकूम श्रीमंत कबूल नाहींत असें झालें. तेव्हां होळकराच्या फौजा पुणें प्रांतांत येऊन ठेपल्या. पंढरपुरापावेतों होळकराच्या फौजा आल्या. पाराजीपंत आपलें बोलणें कबूल करीत नाहींत असें झाल्यानंतर लागलेच यशवंतराव होळकर दरकूच पुण्यावर येऊन दाखल झाले. सरकारची फौज जरीपटका घेऊन बाहेर पडली. पाराजीपंत बोलणें जमलें नाहीं म्हणून हिरकणी खाऊन मृत्यु पावले.

नंतर आश्विन वद्य १४, दिवाळीचा दिवस, शके १७२४ सन सल्लास मण्यातैन व अल्लफ [१२०३] त्या दिवशीं होळकराशीं लढाई नेमिली. श्रीमंत बाजीराव साहेब तयार होऊन बाहेर पडले. पर्वतीपाशीं उभे राहून पहातात तों पलटणांची लढाई होऊं लागली. एक आराबा तोफांचा यशवंतराव याणें अंगावर घेतला. त्या आराब्यांत हजार दोन हजार चार हजार स्वार पडले. दुसऱ्यानें तोफा भरावयाच्या तों चाळीस हजार स्वारांची मांड यशवंतरायाकडील तुटून पलटणांवर येऊन पडली. तेव्हां चार पलटणांचा शेणसडा केला. ज्याणें तृण तोंडांत धरिलें तो वांचला. बाकी फडशा झाला. काहीं राहिलें नाहीं. त्या समयीं सरकार हुजुरात व मानकरी व सरंजामी यांशीं लढाई होऊं लागली त्या वेळेस मालोजीराजे घोरपडे यांस जखमा बहुत लागल्या. श्रीमंतांच्या फौजेचा मोड झाला. फौज सारी उधळली. हें पाहून बाजीराव साहेब पाठीमागें होते त्यांणीं रस्ता कोंकणचा धरिलें.

२२. खंडेराव=हा पर्वतीखालीं झालेल्या इंग्यांत मयत झालेल्या मल्हारराव होळकराचा पुत्र. (मागें पृष्ठ १७४ पहा.) हा वयानें अगदीं लहान होता. होळकर घराण्यांतोळ काशीरावाखेरीज औरस वारस हाच होता. तो बाजीरावाच्या कबजांत होता.

२३. आराबा=सरवत्ती. एका सरवत्तीची

आग.

२४. ही पुण्याची लढाई हल्लीं इंग्रजांची छावणी आहे तथें झाली. दोन्हीकडे पलटणें होती. होळकराचा पराभव हुजुरातीनें प्रथम केला. पण यशवंतरावानें त्वरा करून, मोठ्या शौर्यानें व मेहेनतीनें जय मिळविला. आंटे डफ.

इकडे शहरचा बंदोबस्त केला तेव्हां पुण्यामध्ये सरकारचे कारभारी चिंतापंत देशमुख व वैजनाथ भट भागवत असे होते.

इकडे श्रीमंत बाजीराव साहेब निघाले ते नीट सुवर्णदुर्गास पोहोचले. तेथे आठ पंधरा दिवस मुक्काम करून होते. त्या मुक्कामाहून वाळाजी कुंजर सरकार आज्ञेवरून शिंद्यांचे लष्करांत गेले. तसेच सदाशिव माणकेश्वरही हैदराबादेस रवाना केले.

इकडे पुणे मुक्कामी काय वर्तमान झाले? श्रीमंत पळून गेले ही बातमी चोर्हीकडे गेल्यानंतर अमृतराव पेशवे पुण्यांत येऊन दाखल झाले. यशवंतराव होळकर व रावसाहेब यांच्या भेटी झाल्या. परस्परें बोलणी उभयतांची झाली. त्या बोलण्यांत यशवंतराव होळकर यांनी अमृतराव साहेब यांस सांगितलें की, "तुम्ही आम्हांस फौज घेऊन बलाविलें त्या बेतानें फौजसुद्धां पुण्यावर आलों. येथें येऊन लढाई होऊन श्रीमंत पळून गेले. आतां तुम्ही मसलतीनें चालत असल्यास साहाय्य करितों. विनायकराव यांस यशोदाबाईंचे मांडीवर देऊन वस्त्रें साताऱ्याहून आणवितों." तें ऐकून अमृतराव साहेब यांनी उत्तर केलें की, "झाडून मुत्सदी कारभारी कैदेत पडले आहेत त्यांस सोडवून आणावें, म्हणजे एकादी मसलत करूं." यावरून होळकर यांनी विचारिलें, "कोण कोण पडले आहेत तें सांगावें." तेव्हां बाबा फडके व नारोपंत चक्रदेव, मोरोबा दादा फडणीस चिरंजिवासुद्धां मंडळी कैदेत होती ती किल्लोफिल्लीहून सोडवून आणिली. नंतर वाड्यांत ताईसाहेब व यशोदाबाई व चिमणाजी आपा यांची बायको अशा होत्या. त्यांच्या भेटीस यशवंतराव होळकर वाड्यांत जाऊन बायांस भेटले. आणि ताईसाहेब यांजपाशी बोलणें बोलले, "आम्हीं गादीचे चाकर असतां श्रीमंतांनीं आम्हांस न भेटतां पळून जावें ही गोष्ट चांगली नाहीं. त्यांस धरण्यास आलों नव्हतां. सरकारची भेट घ्यावी व सरदारीचीं वस्त्रें घेऊन जी कामागिरी सांगतील ती बजावून सरकारची शाबासकी मिळवावी, या इराद्यानें फौज घेऊन आलों. तों येथें अशी गोष्ट झाली. आतां [आपण] आम्हांस घनी, जी आज्ञा कराल ती मान्य." असें बोलणें होळकर यांचें ऐकून ताईसाहेब यांनी उत्तर केलें, "आम्हीं कोणती आज्ञा करावी?" तें ऐकून होळकर

२५. सदाशिव माणकेश्वर—हा टेंभुरणीचा कुळकरणी. जातीचा देशस्थ ब्राह्मण. प्रथमतः हा पुण्यास कथा करून आपला निर्वाह करी. पुढें गोविंदराव पिंगळे म्हणजे हैदराबाद येथील पेशव्यांचे वकील, यांचा हा मुतालीक झाला. इसवी सन १७९९ सालीं इंग्लिश लोक टिपूशी युद्ध करीत असता, बाजीराव व शिंदे यांच्या तर्फे निजामाकडे जाऊन टिपूला आपण सर्वजण

मिळून मदत करूं असें त्याशीं बोलणें यांने लाविलें असें म्हणतात. हा मूळचा गरीब होता. तथापि तो प्रौढ सभ्य, व गोड बोलणारा असून मोठा मुत्सदी होता. पुढें ह्याजकडे इंग्रजांकडील वकिली बाजीरावानें सांगितली.

२६. ताईसाहेब म्हणजे बाजीरायांचे कुटुंब असतें.

यांणी उत्तर केले, "जे आपले मनांत असेल तें बोलणें." तेव्हां ताईसाहेब यांणी सांगितलें कीं, "आम्हांस सुवर्णदुर्गास पोहोचवून द्यावें." ती गोष्ट यशवंतरायानें मान्य करून दोघी बायांस आपला सरंजाम देऊन सुवर्णदुर्गास पोहोचव्या केल्या.

नंतर पुण्यामध्ये श्रीमंतांकडील कारभारी चिंतोपंत देशमुख व वैजनाय भट भागवत अशा उभयतांस पहाण्यांत ठेवून खंडणी मागूं लागले. पुढें फिल्लोकिल्लीहून मंडळी आणिली. मग मसलती होऊं लागल्या. घाटत घाटत घाटलें कीं, सातान्यास पाठवून वस्त्रे आणावीं. तेव्हां त्रिंबकराव पेंठे यांस सातान्यास पाठवून वस्त्रे पुण्यास आणविलीं. इतक्या घाटास दोन महिने लागले. पुढें वस्त्रे आणिल्यावर अमृतराव यांचे मनास ती गोष्ट न येई. तेव्हां यशवंतराव होळकरांनीं अमृतराव यांस सांगितलें कीं, "तुम्ही आम्हांस कोट रुपये कबूल केले ते आम्हांस द्यावे. म्हणजे आम्ही निघून माघारे जाऊं. कोणतीही मसलत तुमच्या मनांत येत नाही त्यापेक्षां तुमचे दैवी राज्य नाही असें समजलें. आम्हांस जाण्याची निकड. ऐवज आम्हांस लवकर द्यावा."

इकडे बाजीराव साहेब सुवर्णदुर्गाहून निघाले ते जळमार्गानें वसईस येऊन दाखल झाले. त्या समयीं खंडेराव नीळकंठ रास्ते यांजकडे वसई सरसुभा होता. त्यामुळे श्रीमंत येऊन तेथें राहिले. खंडेराव यांणी सरकारची तरतूद चांगली राखिली. पुढें इंग्रजांशीं राजकारण करून मसलत केली. "तुम्ही आम्हांस सामील होऊन आमचे राज्यांतील बंड वखेडे मोडून राज्य सुरळीत चालू करून द्यावें. म्हणजे तुम्हास आम्ही आपले राज्यांतील चार आणे आमचे वडील दादासाहेब यांणी तुम्हांस देऊं केले ते तुम्हांस देऊं, व आणखी दोन आणे नवे तुम्हांस कबूल करितों. परंतु शिंदे, होळकर यांचें पारिपत्य आमच्या मनाजोगें करून दिलें पाहिजे. आम्ही तुम्हांशीं करार केला आहे त्याप्रमाणें करूं. यांत अंतर पडावयाचें नाही." अशी मसलत सिद्ध होण्यास दीड मास लागला. तेव्हां त्या बोलण्यास कर्नल कॅलकुश साहेब व वसली साहेब हे दोघे मुख्य होते त्यांनीं रुकार दिला. गोष्ट कबूल करून पलटणांची व दारुगोळ्याची तयारी करून पंचवीस तीस पलटणें घेऊन निघाले.

ही बातमी पुण्यास होतीच त्या समयीं यशवंतराव होळकर याणें अमृतराव पेशवे यांस ऐवजाची तसदी लाविली. निकड बहुत केली तेव्हां अमृतराव यांणी शहरांत पट्टी करून लुटायाना आरंभ केला. त्या समयीं यशवंतराव होळकर [याणें] शहांजतखां पठाण यांस त्याच्या रिसाल्यासुद्धां बीस हजार स्वारांनिशीं अमृतराव यांजपाशीं ठेविलें आणि आपण कूच करून निघाले. शहाजतखां पठाण यांस

२७. कर्नल कलकुश=कर्नल क्लॉज. हा | २८. वसली=जनरल वेल्सली.
ह्या वेळीं पुण्यास रिसिडंट होता. | २९. 'हामीरखान' भिवपुरी प्रतीचा पाठ.

यशवंतराव यांचा हुकूम झाला कीं, "अमृतराव यांजपासून कोट रूपये घेऊन मग त्यांस सोडावे." असे सांगून यशवंतराव यांनी आपल्या फौजेचा तळ टाळिला. शहरांत मोठी लुटालूट मांडिली. एक कोटीच्या ठिकाणी सात कोटीची दौलत सांपडली. इंग्रज घांट चढूं लागला ही बातमी पुण्यास जातांच झाडून फौज तेथून कूच करून निघाली. अमृतराव नासिक येथे जाऊन नासिक लुटले. त्यांचे वर्णन काय करावे! अशी दौलत जमा करून अमृतराव निघाले.

इकडे श्रीमंत बसईस होते तेथे सदाशिव माणकेश्वर हे देवराबादेस गेले होते तेही येऊन पोहोचले. इंग्रज घांट चढून वरती आला. पूर्वी वाळोजी कुंजर हे शिंद्यांच्या लष्करांत शिंदे यांस आणावयास गेले होते. तो मजकूर दौलतराव शिंदे यांणी ऐकून ते उज्जनीपासून माघारे फिरले. बऱ्हाणपुरावरून खानदेशांत घांट चढून वरती आले. त्यांच्या पूर्वी होळकरांचे फौजेचा वरोळा चोर्हीकडे झाला. त्या समर्थी रघोजी राजे भोसलेही फौजेसुद्धा नागपुराहून निघाले. ते फिरत फिरत शिंदे यांजकडे येऊन मिळाले. त्याच्यापूर्वी यशवंतराव होळकर पुण्याहून कूच करून निघाले ते मोंगलाईतून औरंगाबादेवर येऊन, मुक्काम करून, नवाब यांजकडील सुभा शहरांत होता त्याच्यापासून शहरचा खंड एक लाख रूपये घेऊन, तेथून कूच करून, खानदेशांत उतरून, नंदूरवार, सुलतानपूर यांजवरून शिंदेव्यास [?] मुक्काम करून शिंदेव्याचा किल्ला काशीराव होळकर यांजकडे होता तो लढाई करून किल्ला घेऊन आपला अंमल बसविला. त्याच्या पुढे शिंदेवें [?] अर्जिठा घांट उतरून नेमाडांत यशवंतराव फौजेसुद्धा गेले. त्या समर्थी काशीराव होळकर तेथे होते त्यांचा मोड झाला. तेवेळेस काशीराव यास धरून, कैद करून, बापू होळकरसुद्धा पायांत बिड्या ठोकून, शिंदेव्याचे किल्ल्यांत कैदेत ठेविले. त्यांचा काळ तेथेच झाला. यशवंतराव महेश्वरावर दाखल झाले.

इकडे पुणे लुटून, नासिक लुटून, अमृतराव पेशवे यांणीही हिंदुस्थानचा रस्ता धरिला. पुण्यांत असतां कैदेतील मंडळी सोडली होती त्यांपैकीं नारोपंत चक्रदेवखेरीज बाकी मंडळी झाडून अमृतराव यांचेसमागमें गेली. त्यांतून बाबा फडके फुटून चालले ते शिंद्यांकडे गेले. असा मजकूर झाला.

इंग्रज घांट चढून, पुण्यावर येऊन, लागलेच सरंजामसुद्धा कर्नल साहेब व बसली साहेब नगरावर गेले. नगरचा किल्ला शिंदे यांजकडे होता तो इंग्रज याणे फिरून घेऊन, किल्ल्यांत ठाणे आपले बसवून, पुढे इंग्रज चालले. ते लागलेच

३०. वरोळा=प्रसार (?) 'चोळा' भिन्नपुरी प्रत 'रोळे' इंदूर प्रत.

३१. 'अकरालाख' इंदूर प्रत 'बारा लाख' भिन्नपुरी प्रत.

३२. 'शिंदे पुण्यास मुक्काम करून' असा एका प्रतीचा पाठ आहे. शिंदे-व्याचा=सेदव्याचा.

गंगा उतरून, औरंगाबाद प्रांतीं आले. तेव्हां शिंदे दौलतराव खुद्द हिंदुस्थानांतून माघारे पुण्यास यावयाच्या उद्देशेन येत होते. त्यांजला इंग्रज आल्याची बातमी लागली सवब त्यांचा मुक्काम भोळी नदीवर झाला. त्या वेळेस शिंद्यांचा सरंजाम मोठा पोक्त कट्टा होता. इंग्रजही त्या रोखानें चालला. त्या समयीं रघोजी राजे भोंसले नागपूरवाले हेही शिंद्यांस मिळाले होते. बाबा फडके तेथें जाऊन मिळाले. असा जमाव तेथें झाला असतां इकडून वसली साहेब व कर्नल साहेबही शिंद्यांचे तोंडावर चालून आले. तेथें लढाईचे तोंड झालें. वारव्यांच्या मुक्कामीं शिंद्यांचे व इंग्रजांचे [तोंड] लागलें. त्या वेळेस इंग्रजांपाशीं पलटणें तीस होती. शिंद्यांचे चार कंपू लढत असतां मोठी कट्टी लढाई होऊं लागली. दोहीकडील आगीचा मार तोफेवर तोफ चालू लागली. त्या समयीं शिंद्यांकडील सिंगरूप यांचीं पलटणें व जय-कंपू यांणीं मोठी गर्दी केली. अशी लढाई मोठी झाली. तेव्हां सात आठ हजार माणूस त्या लढाईत पडले. इंग्रजांचीं सात आठ पलटणें शिळक राहिलीं. त्या वेळेस साहेब लोक उभयतां तोंडांत बोटे घालून आश्चर्य करू लागले. साहेब लोक म्हणतात "दौलतरायासारखा कोणी [शिपाई] पाहिला नाही. पुढें या लढाईत तरणोपाय होतो असें दिसत नाही." अशी मसलत मनांत आणून रघोजी राजे भोंसले यांजकडे सूत्र लावून फितूर केली. त्या समयीं रघोजी भोंसले यांणीं दौलतराव शिंदे यांस सांगितले कीं, "आतां इंग्रज थोडा राहिला. त्याची कया काय आहे! आपण लुटून घेऊं." अशी मसलत करून दौलतराव शिंदे चाळीस हजार स्वारांनिशीं निघाले. समागमें रघोजी भोंसले चालले. त्या वेळेस शिंद्यांकडील कंपू याणें व सिंगरूपचे पलटणचे सरदार यांणीं दौलतराव शिंदे यांस विनंति केली कीं, "आपण घोडे आमचे लढाईमध्ये घालू नये. इंग्रजांचा हिशेव काय! इंग्रज सारा मोडून टाकितो. आपण आमचे पाठीवर उभे राहून लढाईचा तमाशा पहावा. हें न ऐकतां आपण घोडे मध्ये घातले तर आमची तोफ मना होऊन माघारे फिरू. असें झालें असतां इंग्रजांचीं चार पांच पलटणें राहिलीं आहेत तितकींच तुम्हांस पुरतील. तितक्या पलटणांनीं तुम्हांशीं लढाई घेऊन, तुमची दाणादाण करतील." इतका मजकूर कंपूवाले यांणीं सांगितला असतां तो न ऐकतां दौलतराव शिंदे यांणीं घोडे पुढें घातले. त्या समयीं शिंदे यांजकडील कंपूनीं तोफा माघाच्या ओढिल्या, हें पाहून इंग्रजांची तोफ सुरू झाली. त्या समयीं इंग्रजांची व शिंद्यांची लढाई मोठी

३३. भोलानदी [?] 'भोलारदनावर' इंदूर व भिवपुरी प्रतींचा पाठ.

३३. 'बादरच्या वारव्याच्या' इंदूर प्रत. 'मौजे करदनच्या' भिवपुरी प्रत. 'बोकरदन' ग्रंथ डफ.

३५. एकदां "शिंंगरूखां" व एकदां "सिंगरूप" असा हा सरदार कोण होता

तें समजत नाही. ह्या लढाई पूर्वी सर्व इंग्रजी लोक शिंद्यांच्या लष्करांतून निघून गेले होते.

३६. 'फितूर करून' कल्याण प्रत. 'फितुरानें घेऊन' भिवपुरी प्रत. यास इंग्रजी ग्रंथाचा आधार नाही.

झाली. त्या लढाईत शिंदे यांचा मोड झाला. इंग्रज पाठीमागे लागला. त्या समयीं शिंद्यांची खराबी मोठी झाली. दौलतराव शिंदे यांणीं इंग्रजांशीं तह केला. तेथें तह होऊन दौलतराव शिंदे लष्कर संभाळून कंपूसुद्धां माघारे फिरले. ते नर्मदा वतरून नेमाडांतून माळव्यांत गेले. जाते समयीं होळकर यांकडील इंदूर शिंद्यांनीं लुटले. ते वर्तमान यशवंतरायास समजतांच दोन लाख फौजेनिशीं जाऊन उज्जनीस लागले. ते वेळेस उज्जनी यशवंतरायानें लुटली. हा मजकूर दौलतरायास समजतांच दौलतराव शिंदे जाऊन उज्जनीस पोहोचले. त्या समयीं शिंदे होळकर यांची लढाई झाली. त्या लढाईत दौलतराव शिंदे यांणीं आपला कमजोर पाहून लागलाच यशवंतरायाशीं समेट केला. आणि उभयतांच्या भेटी झाल्या. दौलतराव शिंदे आपण होऊन भेटावयास गेले. तेव्हां यशवंतरायांनीं दौलतरावांस बोलून दाखविलें कीं, “आतां तुम्ही होऊन भेटावयास आलां आतां तुमचें काय करावयाचें? एरवीं महाररायाचा सूड घ्यावा असा हेतु फार होता. परंतु तुम्ही होऊन भेटावयास आलां, आतां ती गोष्ट मला करतां येत नाही. बरे, जें झालें तें माघारें येत नाही.” असें बोलले. शिंदे होळकर यांचा सट्टा होऊन परस्परें मेजवान्या होऊन, पोषाग वगैरे एकमेकांस देऊन, तह झाला.

इतका मजकूर होत असतां इंग्रज कर्नल साहेब व वसलीसाहेब यांणीं सहा पलटणे तयार करून यशवंतरायावर चाल केली. त्या समयीं दौलतराव शिंदे होळकराचा निरोप घेऊन पुढें चालते झाले. ते नीट ग्वालेरीस जाऊन छावणी करून राहिले. इकडे इंग्रजांशीं व यशवंतरायाशीं लढाई मोठी कटी झाली. इंग्रज जेरीस आले. त्या वेळेस इंग्रजांनीं आणखी सरंजाम तयार करून दुसरी लढाई यशवंतराव यांशीं घेतली. त्या लढाईत होळकर हटले नाहीत. अशा चार पांच लढाया होळकराशीं व इंग्रजांशीं झाल्या. अशा लढाया घेत घेत सारे हिंदुस्थान फिरले. शेवटीं यशवंतरायाचा मोड झाला. त्या समयीं होळकर यांणीं पळ काढिला. ते पळत पळत चालले. पाठीमागे इंग्रज लागला आहे. असें पळतां पळतां सरंजाम नदीचे कांठीं आले. त्या समयीं नदी दुयडी भरून चालली आहे. त्या वेळेस होळकर यांस मोठें संकट प्राप्त झालें. पाठीमागे इंग्रजांचा सरंजाम पोक्त आहे. अशा अडचणीमध्ये होळकर पडले असतां त्यांणीं ईश्वरास स्मरून नदींत आपला हत्ती लोटला. तेव्हां त्यांच्या मार्गे दोन लाख फौजेस नदीनें वाट दिली. झाडून लष्कर पार झालें. नदी तर भरून चालली आहे! तों आलीकडील कांठीं इंग्रज सरंजामासुद्धां येऊन पहातात तों नदी भरून चालली आहे. त्या समयीं साहेब लोक यांणीं मोठें आश्चर्य मानून तोंडांत बोटें घातलीं. आणि म्हणतात, “ईश्वर ज्यास

रक्षितो त्यास आपण काय करावें ! ” असें म्हणून शिकाचे विद्यमाने होळकरांचा व इंग्रजांचा तर्ह झाला. नंतर परस्परे बोलणी होऊन यशवंतराव होळकर आलीकडे आले आणि रामपुरावर त्यांची छावणी झाली.

नंतर इंग्रज नागपुराकडे आले. तेथे रघूजी राजे भोंसले यांशी लढाई मोठी मातबर झाली. त्या वेळेस इंग्रज यांणी भोंसल्याकडील गाविलगड किड्या घेतला. त्या किड्यावर बहुत द्रव्य इंग्रज यांस सांपडलें. नंतर भोंसले यांणी इंग्रजांशी तह केला त्या समयी किड्या माघारा दिला. असें होऊन इंग्रजांचें लष्कर माघारें फिरलें. इतका मजकूर इकडे झाला.

इकडे बाजीराव साहेब पेशवे वसईस गेले होते ते शके १७२५ चे वैशाख मासी पुण्यास सन आर्बा मयातेनांत येऊन दाखल झाले. पहातात तों पुणे शहर सारें उद्वस्त झालें. होळकर यांणी शहरची व्यवस्था चांगली ठेविली नाहीं. व सरकारी दौलत, हत्ती, घोडे वगैरे व तोफा आणखी जिन्नस शेलका होता तो तितका यशवंतराव होळकर घेऊन गेला. श्रीमंत पुण्यास आल्यावर बंदोबस्त शहरचा वगैरे करून वाड्यांत राहिले. श्रीमंत पुण्यास आल्यावर शहरची मंडळी, उदमी व सावकार व गृह्यह व मुत्सदी व भिसुक वगैरे झाडून सरदार असे सर्व पुण्यांत येऊन दाखल झाले. सरकारच्या वावन्न पागा होत्या, त्यांपैकीं सहाशें घोडे सरकारांत पागे यांणी दाखल केले. बाकी पागा बरबाद झाल्या, अशी व्यवस्था सारे दौलतीची झाली.

इंग्रज होळकराच्या मुलखांतून माघारे दक्षिणेंत आले. त्याणीं घोडनदी येथें दोन छावण्या केल्या. परंतु इंग्रजांस होळकराची दहशत मोठी बसली त्यामुळे इंग्रजांस स्वस्थ वाटत नाहीं. असें होत असतां इंग्रज याणे होळकरावर प्रयोग करून यशवंतरावास वेड लाविलें. त्या वेडांत यशवंतराव अगदी बेफाम झाले. असे दोन तीन वर्षेपर्यंत रामपुण्याचे छावणींत यशवंतराव होळकर वेड लागून पडले होते. शेवटीं होळकर त्या वेडांत मृत्यु पावले. महाराव होळकर, त्यांचे चिरंजीव खंडेराव होळकर. तो यशवंतराव फौजेसुद्धा फिरत असतां तेव्हां तो खंडेराव मृत्यु पावला होता. दौलतीचा खावंद वारस होता. पुढें यशवंतराव यांचा वंश चालला. यशवंतराव हे औरस नव्हत. तुकोजी होळकर यांचे नाटकशाळेचे पुत्र. याप्रमाणें मजकूर होळकरांचा झाला. पुढे सरदारीचीं वस्त्रे श्रीमंत यांणी दिली नाहींत.

इंग्रज यांणी श्रीमंतांस दोन चार वेळां उपदेश केला. आम्ही “ तुमचें राज्य

३९. तह सर जॉर्ज बाली यांणी केला. होळकराचा पिच्छा पुरवून त्यास जेरीस ज्याणें आणिलें तो जनरल लेक होय. ‘ वसली ’ नव्हे.

४०. बरबाद=खराब, रिकाम्या.

४१. यशवंतरायास वेड लाविलें-कोण-

तही गोष्टीचें कारण नीटपणें समजलें नाहीं म्हणजे ती कांहीं तरी अमानुष प्रकारानें घडून आली असें म्हणण्याचा साधारण फुफ्फुसांच्या वहिवाटीचें हें एक उदाहरण होय-मागे पृष्ठ १६२ पहा.

४२. नाटक शाळा=वेद्या, शाळा.

ध्यावयास आलों आहों तर तुम्ही ५०।६० हजार फौज पुणे मुक्कामीं आपले ज-
वळ बालगावी. म्हणजे तुमचे राज्य काईम राहून आमचा रोजगार चालेल." अ-
सा हितोपदेश कर्नल साहेब व बसली साहेब यांणी केला असतां ती गोष्ट श्रीमंतां.
च्या ध्यानांत न येतां आपल्या पदरचीं माणसें सरदार मोडीत चालले. मुलखांती-
ल किल्ले, कोट वगैरे यांचे खर्च तोडिले. अवघे मामले मक्याने लाविले. रयते-
ची दाद नाही. अशी व्यवस्था राज्य करण्याची झाली. नंतर कर्नल बसली सा-
हेब यांची बदली झाली. त्या बदलीवर दुसरे साहेब लोक आले. ते दिवसें दि-
वस राज्य व्यापीत चालले. अल्ली बहादर याणे कोट रूपयांचा मुलुख नवा सो-
डवून त्या मुलखाचे राज्य ते करीत असतां त्या मुलखाच्या सनदा बाजीराव साहेब
यांनी इंग्रजांस करून दिल्या. तेव्हां ते संस्थान इंग्रजांनी घेतले. अमतराव साहेब
हे हिंदुस्थानांत गेले त्या समयी त्यांजला इंग्रज खर्चायास देऊं लागले. त्यांचे ख-
र्चात गुजरायचे महाल श्रीमंतांपासून १४ महालापैकीं सात महाल नेमून घेतले.
असे राज्य निर्वळपणाचे बाजीरावसाहेब यांनी केले. सारा हुकुम इंग्रजांचा चालू
जाहला. श्रीमंतांस कोठें स्वारीस जाणे झाल्यास इंग्रजांचा हुकुम होईल तेव्हां
कोठें बाहेर कोपरगांव व नासिक, गुहागर व पंढरपूर येथे जावे. असा इंग्रजां-
चा हुकुम चालता झाला. पुण्यामध्ये राज्याचा कारभार चिंतोपंत देशमुख करीत
होते. कारभार मिळून महाल सांगावयाच्या घालमेली करावयाच्या मसलती. कार-
भार सदाशिव माणकेश्वर करीत होते. इंग्रज यांजकडून सरकारांत बोलण्यास खु-
र्शरजी शेट मोदी हे होते. असा कारभार होत असतां दोन चार बदल्या साहेब
लोक यांच्या झाल्या. शेवटली बदली झाली तेव्हां अलपिष्टण साहेब त्या कामावर
आले. त्यांजकडे बोलण्यास नेहमी जाण्या येण्यास चिमणाजी नारायण व रामचंद्र
भिकाजी करंदीकर हे दोन्ही शाग्रीत ठेविले. हुजऱ्यांमध्ये त्रिंबकजी डेंगळे यांस
बेटांत जावयास बोलण्याची सरकारची आज्ञा जाहली. तेही जाऊं लागले.

असा कारभार करीत असतां अलपिष्टण साहेब आल्यावर राज्याची चौकशी
व कागदपत्र पहावयास फारच बारीक पाहूं लागले. त्या समयी चिंतोपंत देशमुख
यांस मजकूर समजावण्याची व बेटांत जाऊन कागदपत्र दाखविण्याची आज्ञा
जाहली. त्याप्रमाणे जाऊन मजकूर समजावूं लागले. असा आपला हुकूम चालूं
लागला, या समयी गंगाधर शास्त्री पटवर्धन हे वडोद्यास इंग्रजांकडून गायक-
वाड यांचे राज्यांत होते त्यांणी गायकवाडाचे राज्याचा बंदोबस्त करून इंग्रजांस काय

१३. ह्या हितोपदेशास इंग्रजी ग्रंथाचा
आधार नाही.

१४. हा पारसी होता. पारसी लोक म-
राठ्यांच्या अमलांत इतके दिवस असतां
त्यांच्या सर्व इतिहासांत पारसी लोकांच्या

नांवाचा उल्लेख ह्या मोदीच्या संबंधानेंच
काय तो एकदां आलेला दृष्टीस पडतो.

१५. आपला-इंग्रजांचा. ह्या सर्वनामा-
चा संबंध पुढे आहे.

मुलूख द्यावयाचा तो देऊन, गायकवाडाचा व इंग्रजांचा तह करून, बंदोबस्त केली; तसा पेशवे यांचे राज्याचा बंदोबस्त करावा या उद्देशे शास्त्री पटवर्धन पुण्यास आले. पुण्यांत श्रीमंतांच्या भेटी होऊन राज्य प्रकरणी बोलणी बहुत जाहली परंतु ते कांहीं श्रीमंतांचे खात्रीस न येई. या प्रभूला कोणाचा विश्वास नाही व वचनाची खंबीरती नाही. वसईहून आल्यावर असा कारभार सारा जाहला. इंग्रज यांनी पेशवे यांचे वजन ओळखून ठेविले त्यामुळे ते जसे म्हणत गेले तसे त्यांचे ऐकून हेही तसेच वर्तू लागले. जेयपावते मोदी शेटजी कारभार वकिलीचे बोलण्यांत होते तेथपर्यंत त्यांनी दोन्ही पारडी समान राखिली होती. इकडची जरब तिकडे व तिकडची जरब इकडे अशी ठेवून काम चालविले होते. परंतु अलपिठन साहेब वकिलीचे कामावर आले त्या दिवसापासून मोदी यांचे तेज कमी पडत चालले. अलपिठण शाहणा उरुछ, त्याच्या शहाणपणापुढे मोदी वगैरे कोणाचे शहाणपण चालले नाही. गंगाधर शास्त्री पुण्यांत आल्यावर सारा मजकूर मोदी यांचा उघडा पडला. त्या समयी मोदी कैद करावा अशी मसलत केली. तेव्हां हा सारा मजकूर मोदी यांस समजला. नंतर मोदी यांनी श्रीमंतांस सांगितले "मला इंग्रजांकडे पाठवू नये. त्यांचे मागणे तुम्हांकडे आले असता आपण त्यांस सांगायें की, 'आमचे मामले मोदीकडे आहेत त्यांचा हिशेब आम्ही समजून घेऊन आमचा हिशेबाचा उलगाडा झाला म्हणजे मोदीस तुमचे हवालें करूं.' अशी तुम्ही गोष्ट सांगून मास पक्ष लोटावा तो या साहेबाची बदली विलायतेहून करून आणवितो. दुसरा साहेब या कामावर आला म्हणजे पहिल्याप्रमाणेंच चालेल." असा मोदी यांनी घांट घातला असता तसे बोलणे जैरबीचे श्रीमंतांच्यांनी सांगवेना. व यांचे अवसान रगडून बोलावयाचे नाही. असे समजून मोदी यांनी दुसरे दिवशी हिरकणी खाऊन प्राण दिला.

तेव्हांपासून पुढे गंगाधर शास्त्री बोलण्यांत पडले. परंतु बाजीराव साहेब यांचा मानस गंगाधर शास्त्री या कामांत नसावे. असा मनांत हेतु परंतु बोलून दाखवितां येत नाही. कारण श्रीमंतांमध्ये तितकी हिंमत नाही. असे असून पंढरीस आषाढी एकादशीस स्वारी जाण्याचा बेत झाला, त्या समयी पटवर्धन शास्त्री यांस श्रीमंतांनी सांगितले की, "तुम्ही स्वारीबरोबर चलावे." त्यासमयी शास्त्री जात नव्हते. परंतु श्रीमंतांचा मोठा आग्रह पाहून येतो म्हणून बोलले आणि आषाढीचे यात्रेला स्वारी समागमें गेले. पंढरपुरास पोहोचल्यानंतर आषाढी एकादशी झाल्यावर श्रीमंतांचा मुक्काम तेथें आठ चार दिवस होता. तेव्हां रात्रीचे ठिकाणी देवास स्वारी गेली त्या समयी गंगाधर शास्त्री समागमें होते. देवदर्शन होऊन प्रदक्षणा घालव्यास गेले. यात्रेची दाटी, रात्रीचा समय, त्या गर्दीत गंगाधर शास्त्री यांजवर

मारेकरी जाऊन प्रदक्षणेच्या वाटेत अगोदर मशाली गर्दीमध्ये विझविल्यानंतर शास्त्री-बोवा यांजवर वार केले. ते लागलेच ठार जाहले. जेव्हां मोठा गलबला झाला त्या समयीं शास्त्री यांजकडील लोक, माणसें व कारकून वगैरे मशाली लावून धांवले. तसेच सरकारी लोकही धांवले. पहातात तों गंगाधर शास्त्री ठार झाले. असा मजकूर पंढरपुरास झाला. ती बातमी पुण्यांत इंग्रजांस तिसरे दिवशीं लागली. गंगाधर शास्त्री यां सार्थीं इंग्रज यांची मर्जी फार जात राहिली.

पुढे श्रीमंतांची स्वारी पुण्यांत आल्यावर इंग्रज त्या शोधांत होते. त्यांनीं मुद्दा मारल्याचा शाबीत केला. तो त्रिंबकजी डेंगळे यांनीं मारिलें असा निश्चय झाल्यावर इंग्रजांचें बोलणें श्रीमंतांस लागलें कीं, “त्रिंबकजीस आमचे स्वाधीन करावा.” असें बोलणें आठ चार दिवस लागलें असतां इंग्रजांची निकड श्रीमंतांस लागली व जरबही बसली. त्या समयीं त्रिंबकजीस इंग्रजांचे हवालें केला. त्यांनीं लागलेच तयून काढून साष्टीच्या किल्ल्यांत त्रिंबकजीस पोहोचविला. पहारे मोठे कडोविकडीचे ठेविले. तेव्हांपासून इंग्रज यांची व श्रीमंतांची परस्परे मनामध्ये दहिल येऊन वांकडे पडले. नंतर इंग्रज व्यापीत चालले. आपला सरंजाम मिळवूं लागले. त्रिंबकजी कैदेत पडल्यावर त्रिंबकजी सात आठ महिने कैदेत होता. इकडे पुण्यामध्ये दोहों चोहों दिवशीं देशमुख यांस श्रीमंतांची आज्ञा झाली, “तुम्हीं बेटांत जाऊन मजकूर राज्याप्रकरणीं अलपिष्टण साहेबांस समजावीत जावा.”

असा पाठ इकडे चालला असतां त्रिंबकजी डेंगळे साष्टीच्या किल्ल्यांत कैदेत असतां तेथे त्यांनीं फितूर करून इंग्रजांकडील पहारे होते त्यांसुद्धां किल्ल्यांतून पळाला तो खाडी उतरून आलीकडे आला. तो देशांत येऊन त्यानें बंड केले. कोंकणपट्टी लुटूं लागले. पेंढारी म्हणून बाहेर अवाई, परंतु सारें बंड त्रिंबकजी डेंगळे याचें. त्यास खर्चास पैका श्रीमंतांकडून पोंचूं लागला, अशी शाबिती इंग्रज यानें श्रीमंतांकडे लाविली. व त्रिंबकजीचें बंड मोडण्याविषयीं कंपनी सरकारची पलटणें फिरूं लागली. इतक्यांत शके १७३८ फाल्गुन शुद्ध चतुर्दशी त्या दिवशीं चिंतोपंत देशमुख यांस नवज्वराची भावना होऊन देवाज्ञा झाली.

देशमुख मृत्यु पावल्यावर इंग्रजांचा व सरकारचा विघाड झाला. शके १७३९ चे वैशाखांत इंग्रजांचा वेढा शहराभोवता बसला. त्यांनीं बोलणें सरकारांत लाविलें कीं, “आमचा पूर्वींचा करार ६ आणे आपले राज्यांत मुलूख देण्याचा, तो मुलूख आमचा आम्हांस द्यावा. नाही तर लढाईस उभें रहावें.” असें म्हणून घेरा शहराभोवता बसवून नोफा शहरावर फिरविल्या. त्या समयीं सदाशिव माणकेश्वर हे

४८. दहन ? वितुष्ट ?

४९. त्यांसुद्धां=त्यांस न जुमानतां किंवा त्यांसही आपणावरोबर घेऊन.

५०. मार्गे पृष्ठ १८२ टीप २५ पहा.

“रामजोशांच्या पुढें लोकप्रसिद्ध हरदास विशेषकरून नांव घेण्यासारखे असे एक

इंग्रजांचे बोलण्यांत होते. तेव्हां त्यांनी बोलण्यांत समेट घातला आणि घेरा उठविला. त्या समयी लोहगड व पुंरंदर व सिंहागड असे तीन किल्ले इंग्रजांचे ओलीस दिले. कारण "तुमचा मुलूख सहा आणे याचा दावयाचा तो देऊं आणि आम्ही आपले किल्ले माघारे घेऊं." असा तह ठरवून घेरा उठविला. तेव्हां इंग्रजांनी गोष्ट कबूल करून स्वस्थ राहिले.

परंतु ते त्रिंभकजी डेंगळे याच्या धरण्याच्या उद्योगांत होतेच. तेव्हांपासून श्रीमंतांचा विघाड झाला. त्या समयी मोरदीक्षीत मराठे बसईकर हे श्रीमंतांनी इंग्रजांचे बोलण्यांत घातले. तेव्हांपासून सदाशिवपंत भाऊ यांचे तेज कमी पडले व श्रीमंतही फौज ठेवू लागले. अवघे बोलावून पुण्यास आणिले. नवे फौजेची कलमजारी केली. आला स्वार, पायदळ, याची हजिरी घेऊन चाकरीस ठेविले. १०००० आरव चाकरीस ठेविले व ३००० गोसावी नंगे असे चाकर ठेविले. तेव्हां इंग्रजांचा नेट भारी होत चालला. त्यांनीही पलटणाची तयारी केली. श्रीमंतांची लाख फौजेची हजेरी झाली. तोफखाना पानशे यांजकडून करवीत चालले. नवे बाण करण्याचा आरंभ केला. दारूगोळा याचाही सरंजाम चालविला. असे चालत असतां इंग्रजांची जरब बहुत पडली. त्या समयी उत्तर कोंकण हा मुलूख तहत रायगडापावेतो रेवदंडा व तळा घोंसाळा वगैरे अवचितगड, बिरवाडीपावेतो झाडून मुलुखाच्या सनदा इंग्रजांस करून दिल्या. त्याचा अंमल ज्येष्ठ मासापासून चालता झाला.

श्रीमंतांनी लढाईची तयारी केली परंतु मसलतदार कोणी नाहीं. अवघे मंडळ नवेच. त्यांत इंग्रजांचा फितूर सगळ्या सरदारांत जहालेला. कोणी इंग्रजांचा पैका खाल्ल्याशिवाय राहिला असे नाहीं. याचा बंदोबस्त मात्र कोणाचा सरकाराच्याने जाहला नाहीं. एक बापू गोखले खेरीज करून बाकी सगळे मंडळ इंग्रजांने

दोनच आहेत. एक संगमनेरास राहणारा अनंतफंदी; आणि दुसरे, बाजीरावाचे पुढे जे दिवाण झाले ते माणकेश्वर. यांपैकी दुसऱ्या विषयीच्या लोकप्रसिद्ध दोन आख्यायिका मागे एका अंकांत सांगितल्याच आहेत [निबंध माला अंक ७ पृष्ठ २७-२८.] ग्रॉट डफ साहेबांनी आपल्या इतिहासांत वरील ऐतिहासिक पुरुषाविषयी लिहितांना त्याचें थोडेसे वृत्त दिवेंत लिहिलें आहे. तिजवरून असे समजतें कीं, माणकेश्वर हे मोठे गवय्ये असून शिवाय त्यांनी पुष्कळ कवनें ही केली आहेत. त्यांची वरील इतिहासकारांने बरीच प्रशंसा करून तीं जमविण्या-

विषयी आपल्या स्वदेशीयांस शिफारस केली आहे. त्या शिफारसीप्रमाणें कांहीं झाल्याचें आजपर्यंत कोठें समजण्यांत नाहीं; आणि मूळ इतिहासाचीच कोण दुईशा झाली हे मनांत आणिलें असतां त्यांतील टिपेकडे कोणी विशेष लक्ष न दिलें याचें मोठेसें आश्चर्यही वाटावयास नको! असा वरील शिफारस आम्ही आमच्या वाचकांसही करितों. ती वरच्यासारखी फुकट न जावो म्हणजे झालें." निबंधमाला अंक २० पृष्ठ १९ पहा.

५१. मागे पृष्ठ १७७ टीप १० पहा.

५२. ह्यास इंग्रजी ग्रंथाचा आधार नाहीं.

भाखून ठेविले. अलपिष्टन साहेब अक्कलवान मोठा असे असतां पेशवे यांचे येथे अक्कलवान कोणी नाहीं. त्या समयीं गोविंदराव काळे हे जुन्यांपैकी होते, ते घरीं बसले होते, त्यांजला बारामतीहून पुण्यास आणिले. तेव्हां सारा मजकूर काळे यांस समजाविला. त्या समयीं गोविंदराव काळे यांणीं मसलत सांगितली कीं, “तूर्त इंग्रजांशीं लढाईचा प्रसंग घालूं नये. तुमचा सरंजाम अवघा नवा. काल चाकर ठेवलेला आज लढून मरतो असे घडत नाहीं. वर्षे दोन वर्षे फौज अशी बाळगावी व इंग्रजांशीं सख्यत्व आहे तेंच चालवावें. दुसरे, लढाईचा प्रसंग शहरापाशीं करूं नये. एकादी मोहीम पर राज्यांत सरकारची बाहेर काढावी आणि इंग्रजांस समागमें घेऊन जावें व तिकडे गेल्यानंतर लढाईचा प्रसंग करावयाचा [तो] करतां येईल. सध्यां लढाई उभी केली असतां इंग्रज म्हणजे हटला जातो असे घडत नाहीं.” अशी मसलत काळे यांची जाहली. परंतु ते कोणाचे खात्रेस न येई. त्यांत लढाईचा मोठा दम बापू गोखले यांचा. त्यामुळे कोणाचे सांगितले चालत नव्हते. सारे सरदार कितुरलेले, इंग्रजांचा पैका खाल्लेला, तेव्हां ती फौज इंग्रज यांशीं म्हणजे लढते असे घडत नाहीं.

इकडे लढाईचा प्रसंग ठरला त्याप्रमाणें अवघ्यांनीं होळकर व शिंदे [व] भोंसले व गायकवाड इतक्यांस सरकारचीं पत्रे गेलीं कीं, “आम्ही लढाई इंग्रजांशीं घेतों त्याच दिवशीं तुम्ही इंग्रजांशीं लढावें.” अशीं पत्रे चोर्होकडे गेलीं. पुण्यांत तमाम सरदार जमा झाले. निपाणकर, अक्कलकोटवाले भोंसले, निंबाळकर, घोरपडे, जाधव, विंचुरकर, पटवर्धन, बापू गोखले, राजे वहादार, भोइटे, पुरंदरे, किरकोळ सरंजामी असे मिळून [व] नवीन ठेविलेली फौज मिळून लाख सव्वा लाख घोडे मिळाले. खेरीज पायदळ आरब, रोहिले, पठाण, सिद्दी, गोसावी शिवाय रजपूत, रांगडे, मुसलमान असे ५०००० पार्थीचे लोक नवे चाकर ठेवलेले असा सरंजाम तयार जाहला. या त्रिघाडाचे पूर्वी दोन वर्षे अगोदर पोट्टे साहेब इंग्रज यांस, श्रीमंतांनीं चाकर ठेवून दोन पलटणे नवीं शिकविली. त्यास दोन चार लक्ष रुपये खर्च पलटणे तयार व्हावयास लागला. त्या कामावर गोपाळपंत रानडे [व] परशुरामपंत सांवरकर नेमिले होते. शेवटीं तीं पलटणे लढाईच्या उपयोगीं श्रीमंतांच्या पडलीं नाहींत. तीं इंग्रजांस मिळालीं. लढाईचे पूर्वी अलपिष्टन साहेब पुण्यांत मोरडीक्षित मराठे यांजकडे विश्रामबागेत १०० गोऱ्यांनिशीं २०० घण तुरूक समागमें, सोर्जीर यांचीं पलटणे [घेऊन आले.] ते दिवशीं बैठक विश्रामबागेच्या वाड्यांत झाली. परंतु काहीं बोलणें जमलें नाहीं. अलपिष्टन साहेब तोंडांत खाऊन उठून गेले. पुढे भाद्रपद मासीं वद्य पक्षांत सदाशिव माणकेश्वर यांचे शरीरास विकृति होऊन ते मृत्यु पावले. त्यांचे दिवस होऊन, यांस दत्तक देऊन, त्यांचें संस्थान चालविले.

दसरा झाल्यावर फारच गोष्ट बिघडली. तेव्हां आश्विन वद्य पक्षां बापू गोखले सप्तमी अष्टमी या दिवसांत फौजेची तयारी करून संगमाचे बेटावर चढाई करून गेले. ती बातमी अलपिष्टण साहेबांस नव्हती. एकाएकीच बापू गोखले चालून गेले तेव्हां अलपिष्टण साहेब मेण्यांत बसून निघाले. [नंतर] सरकारच्या फौजेने बेट लुटिले व जाळिले. त्या वेळेस नदीच्या पलीकडून विंचूरकर यांचे फौजेचा फरा उभा होता. साहेब मेण्यांत बसून त्या फऱ्यावरून चालला. एकटा असून त्यास कोणी आडविले नाही. असा फिर्तूर फौजेचा. एक बापू गोखले मात्र लढाईचे उद्योगांत. तेव्हां एकट्याचा निभाव कसा लागतो? बडे साहेब निघाले ते गणेशखिंडीवर गेले. सरकारची फौज बेट जाळून माघारी आली. गारपीरही उधाळिले. असा मजकूर त्या दिवशीं झाला.

तेथून आश्विन वद्य ११ त्या दिवशीं बापू गोखले श्रीमंतांची स्वारी फौजेची तयारी करून पर्वतीस गेले. त्या समयीं श्रीमंत पर्वतीस राहिले. बापू गोखले व मोरदीक्षित मराठे, चिंतामणराव आपा पटवर्धन व तासगांवकर व मिरजकर झाडून पटवर्धन, आपाजी पाटणकर, घोरपडे, पुरंदरे, राजेवहादर, अक्कलकोटचाले झाडून फौजेसुद्धां तयार होऊन गणेशखिंडीवर इंग्रज जेथें उतरला होता तेथें जाऊन इंग्रजांस घेरा दिला. ते वेळेस इंग्रज यांजपार्शी लढवाई योडे होते. परंतु लढाईस उभे राहिले. दोन तीन हजार माणूस जखमी व ठार झाले. खेरीज घोड्यां. अशी लढाई मोठी कठिण झाली. इंग्रजांच्या लोकांपार्शी दोन तीन तोटे राहिले. त्या लढाईत मोरदीक्षित नाना गोळी लागून ठार झाले. दुसरे गणेशपंत सहस्रबुद्धे पटवर्धन यांजकडील, तेही ठार झाले. त्या समयीं इंग्रज यांचे बोलणे श्रीमंतांकडे आले. अलपिष्टण साहेब फार घाबरले. त्या समयीं श्रीमंत यांची बोलावणी बापू गोखले यांस गेली. परंतु बापू गोखले माघारे न फिरत. इंग्रज कोंडला [असता] व इंग्रज यांचे लोकांस खावयास कांहीं नाहीं तशी निकड बसली अस्ती म्हणजे इंग्रज कौलांत आले असते. परंतु बापू गोखले यांचा लढाईचा आग्रह मोठा. खावंदाचे मनांत इंग्रज मोडावयाचा नाहीं. तेव्हां बोलवण्यावर बोलावणी बापू गोखले यांस श्रीमंतांची गेली. शेवटीं निदान श्रीमंतांनी सांगून पाठविले. तेव्हां बापू गोखले शह सोडून माघारे आले.

त्या दिवसापासून आठ दिवसपर्यंत लढाईची ढील झाली. त्या अवकाशांत इंग्रज यानें आपले पलटणांची तयारी केली. घोडनदीहून जरनेल ईसमित हा सरदार

५२. मागें पृष्ठ १०१ टीप ५२ पहा.

५५. ही खडकीची लढाई. हीत बर-
साहेब व फोर्ड साहेब यांणी मराठ्यांचा प-

पराभव केला. ता० ५ नवंबर १८१७.

५६. जरनेल इसमित=जनरल स्मिथ.

मोठा लढवाई दोन चार पलटणे दारूगोळ्यासुद्धा तयारी करून पुण्यावर आला. इंग्रजांची तयारी लढाईची झाली. इकडे श्रीमंत दिवाळी होऊन बाहेर पडले ते डेज्यास येऊन दाखल झाले. तेथे अवघी फौज जमा जाहली. तोफखानाही तयार होऊन तेथे आला. अशी तयारी होऊन कार्तिक शुद्ध ८, तिसरे प्रहरी, लढाईस प्रारंभ झाला. तेव्हां इंग्रज येऊन येरवड्यावर तयार होऊन उभाराहिला. इकडे बापू गोखले फौजेची तयारी करून लढाईच्या उद्देशाने निघाले. ते येरवड्यावर गेले. तेथे गेल्यानंतर टेंकडी येरवड्यानजीक आहे ती श्रीमंतांचे फौजेने आटोपली. त्या टेंकडीवर आरब गोसांवी चढले. असे होत असतां दिवे लावणीच्या संधीत लढाई सुरू झाली. काहीं लढाई होत आहे. महाकाळ तोफ पुरंदरास होती, ती अगोदर पुण्यास आणली होती. तीच तोफ तोफखान्यांतून ओढून लढाईस नेली.

आरब, गोसांवी लढत होते. दारूगोळ्याचा पुरावा व खाण्यापिण्याचा काहीं पाठिमागून जाहला नाहीं. इंग्रजांचे तोफेची मारगिरी मोठी होऊं लागली, त्या समयी रात्र दहा बारा घटका जाहली. त्या वेळेस श्रीमंत [याणें] स्वारी तयार करून, सगळा आपला आजबाब आटोपून, दिव्याचे घांटाचा रस्ता धरिला. घांटांत स्वारी गेली ते वेळेस हजारों मशाली लाविल्या. असे पळाले. हे बापू गोखले यांनीं पाहून तेही त्याच रस्त्याने चालले. सारी फौज उधळली. तो उजेड इंग्रज याणें *पाहिला. तेव्हां त्यानें लढाईचा लगट भारी केला. आरब, गोसांवी लढत होते त्यांजवळ दारूगोळा नाहींसा झाला. त्यांत बहुतेक माणसें ठार झालीं. आरब, गोसांव्यांनीं पळ काढिला. टेंकडी इंग्रजांनीं सैद्दी केली आणि तेथून पुढे चाल केली.

श्रीमंत पळतात हे पाहून इंग्रजांचीं पलटणे पाठीमागे लागलीं. तीं पहांटेचा समय व्हावयास आला. इंग्रज श्रीमंतांचे तळावर येऊन पोहोचला. येऊन पहातो तो डेरे राहुट्यारिकाच्या उभ्या आहेत. त्या गर्दीत दौलत कित्येकांचे हातीं लागली, ते आभर झाले. अलपिष्टण साहेबांनीं श्रीमंतांचे तळाचा बंदोबस्त करून, श्रीमंतांचे पाठीमागे पलटणे रवाना करून आपण माघारे फिरले, ते गारपिरावर येऊन शहरचा बंदोबस्त करावा म्हणून हलकारे पुण्यांत चकत्या देऊन पाठविले. एक शनवारच्या वाड्यांत व एक शुक्रवारच्या वाड्यांत व एक विश्रामबागच्या वाड्यांत व एक बुधवारच्या वाड्यांत व एक बापू गोखले यांचे वाड्यांत [अशा] पाठविल्या. त्यांत हांशील मिळून वाड्याची तसनसन व्हावी. दोन प्रहरच्या समयास, कार्तिक शुद्ध नवमी, शके १७३९, त्या दिवशीं अलपिष्टण साहेब पुण्यांत येऊन कंपनी सरकारचा बावटा शनवारचे वाड्यावर लावला. तसेच शहरांत चावडी चावडीनें

* " तें उजाडतां इंग्रजांनें पाहिलें " इंदूर प्रत.

५७. सही केली—ताब्यांत घेतली.

५८. चकत्या=तिकिटें, बिळे.

झेंडे सरकारचे होते. त्या झेंड्याप्रत इंग्रजी वीवटे लाविले. आणि शहरांत द्वाही फिरविली की, "वाजीरावसाहेब यांची द्वाही कंपनी सरकारचा हुकूम" अशी द्वाही फिरवून चारी वाड्यांत चौकीदार व पहारेकरी, ब्राह्मण मंडळी, आचारी व खटपटे, कुळंबिणी, कामाठी वगैरे श्रीमंतांकडील होते तितकेही चोहों वाड्यांतून काढून इंग्रजी पाहरे वाड्यांत ठेविले. शहरच्या बंदोबस्तास नवी शिवंदी इंग्रजांनै ठेविली. पेठोपेठी चावडीवर कारकून ठेविले. शहरच्या चौक्या जागजागी जशा होत्या तशा बसविल्या. असा बंदोबस्त करून चावडी चावडीनै संत्री लोकांचे पहारे ठेविले. वाड्यांतही संत्री यांचे पहारे ठेविले. शहरचे कामावर राबीसन साहेब ह्यांस ठेविले.

असा शहरचा बंदोबस्त करून दुसरे दिवशी बडे साहेब आपले लष्कराचा कूच करून श्रीमंत पळत होते त्यांच्या पाठीवर गेले. श्रीमंतांची फौज पुढे पळते पाठीमागे इंग्रजांची पलटणे लागली. मध्ये वाटेंत एक दोन लढाया झाल्या. परंतु श्रीमंत लढाईस पळू लागले ते ब्राह्मण-वाड्याच्या घांटापावेतो पळाले. तेथे घांटावर मुक्काम झाला. त्या ठिकाणी चापू गोखले यांचे जिरंजीव मृत्यु पावले. त्यांची बायको सती गेली. म्हणून दहा बारा दिवस मुक्काम तेथेच होऊन इंग्रज-सुद्धा मुक्काम होता. चापू गोखले यांचे [मुलाचे] दिवस झाल्यावर कूच होऊन, श्रीमंत माघारे फिरले ते मागती पुण्याचे रोखाने आले. ते भीमा उतरून कोरेगांव येथे श्रीमंतांचा मुक्काम झाला. तेथे कोरेगांवास श्रीमंतांची व इंग्रजांची मोठी लढाई झाली. श्रीमंतांच्या फौजेपैकी दहा पांच हजार फौज नारो विष्णु आपटे घेऊन बाघोलीपावेतो आले. तेव्हां पुण्यामध्ये इंग्रज यांची पळण्याची तयारी झाली. कोरेगावी इंग्रज लढत होता तेथे लढाई मोठी आरबांनी व पायदळानी दिली. त्या समयी इंग्रज कूच खाऊन गांवामध्ये शिरला. तेव्हां श्रीमंतांकडील लोक गांवांत शिरले. तेथेही लढाई मोठी मातबर झाली. दोन चारशे लोक इंग्रजांचे राहिले. ते कोरेगांवांत वांकडे यांचे वाड्यांत शिरले. त्या वाड्यास श्रीमंतांकडील लोकांनी घेरा देऊन लढत होते. परंतु खावंद बेहिमती, तेथून कूच करून सातान्याकडे फिरले. इंग्रज पाठीमागे लागला आहे. तसे पळत जाऊन सातान्यास राजे यांस घेऊन निघाले. पुनः मागती पळावयास प्रारंभ केला. तो सोलापूरपावेतो पळाले. तितक्या वाटेंत पळताना

५१. क्रांतवालचावडी जवळील झेंड्यास व शनवारचे वाड्यावरील झेंड्यास निशाणे नेऊन लावण्याचे काम उरकण्याचा साहेब लोकांचा हिश्या होईना तेव्हां ते काम माजी बाळाजीपंत नातु यांणी पतकरून मोठ्या घैर्याने सिद्धीस नेले असे म्हणतात.

६०. चारी वाडे-पैकी शनवारचा व शुक्रवारचा असे दोन वाडे पूर्वीच जळून

गेले. बाकी राहिलेले दोन-विश्रामवागचा व बुधवारचा हे थोडे वर्षांमागे पुण्यांतील दोन पठांस शोभवीत होते, तेही ता० १३ माहे मे १८७१ या रोजी आपल्या दुसऱ्या दोन बंधूप्रमाणे विलक्षण रीतीने एक समयांच अभिमुखी पडून सर्व लोकांस हळहळविते झाले !

६१. यास इंग्रजी ग्रंथाचा आधार नाही.

राजे पळतनासे झाले. श्रीमंत पुढे गेल्यावर पाठीमागून इंग्रज आला. त्यानें राजे यांचा बंदोबस्त केली. पुढे इंग्रज श्रीमंतांच्या फौजेच्या पाठीमागे लागले. त्या वेळेस फौजेच्या दोन टोळ्या केल्या. बापू गोखले पांच पन्नास हजार फौज घेऊन इंग्रजांचे गोटावर उभे राहिले. पाठीमागे श्रीमंत पळू लागले. तोफखाना वगैरे सोलापुरावरच राहिला. श्रीमंत सडे झाले. बापू गोखले पाठीमागून निघाले ते सोलापुरावरून सदाशिव माणकेश्वर यांजकडील कारकून सोलापुरावर होते ते [घेऊन] बापू गोखले यांनीं टेभुरणीपावेतो जाऊन सदाशिव माणकेश्वर यांचा वाडा लुटला. पावड्यावारीं रूपये काढिले. ते कोट कोट रूपये. अशी कोट रूपयांची दौलत काढून, फौजेस वांटून, मागती तेथून बापू गोखले उलटले. श्रीमंत नागपूरपावेतो पळाले. तेव्हां गारपगारी श्रीमंतांपाशी येऊन भेटले. श्रीमंतांस म्हणत होते, “आम्हांस काहीं रूपये द्याल तर इंग्रजांचे लष्करावर गारांचा पाऊस पाडून लष्कर उधळितो.” तेव्हां श्रीमंतांनीं ते न ऐकले. तसेच गारपगारी इंग्रजांकडे गेले. तेथे जाऊन इंग्रजांस असाच मजकूर सांगितला. तेव्हां साहेब लोकांनीं गोष्ट कबूल करून, गारांचा पाऊस श्रीमंतांचे लष्करावर पाडिला. त्यानें लष्कराची दाणादाण होऊन लष्कर उधळिले. तेथून सारे लष्कराची, फौजेची फाटाफाट झाली. ते बापू गोखले सोलापुराकडे फिरले. श्रीमंत बऱ्हाणपुराकडे फिरले. ज्या समयी लढाईचा बेत ठरला त्या वेळेस चौघां सरदारांस लढाईविशीं पत्रे गेलीं होती. त्यांत होळकर व भोंसले मात्र इंग्रजांशीं लढले. बाकी शिंदे, गायकवाड काहीं लढले नाहींत. होळकर, भोंसले लढले त्यांचा मोड होऊन दोन्ही [संस्थाने] इंग्रजांनीं घेतलीं. परंतु त्यादोघांनीं इंग्रजांशीं तह करून, काहीं मुखूख इंग्रजांस देऊन, आपलीं संस्थाने काईम राखून जागेवर राहिले. त्यांचा बंदोबस्त करून मालकम साहेब इकडे आले. बापू गोखले मोठे शतीनें इंग्रजांशीं लढले. शेवटीं त्यांचे पाणपत जाहले. तेव्हां इंग्रज याणे तेथून बापू गोखले यांशीं लढल्यावर बापू गोखले यांचे ठिकाण नाहीं असें झाले. फौज सारी उधळली. जशी ज्याला वाट फुटली तसे तिकडे ते गेले. सोलापुरावर तोफखाना सरकारचा होता त्याची अवस्था अशी जाहली. तेव्हां इंग्रज माघारे फिरले.

६२. राजे अष्टाची झटपट झाल्यानंतर इंग्रजांचे हातीं लागले. ग्रांट डफ.

६३. गारपगारी-गारा पाडण्याचें सामर्थ्य ज्याचे आंगी आहे असा मनुष्य.

६४. अप्पासाहेब भोंसल्यानें नागपुरास सीतावळदीवरील रेसिडेन्सीवर हल्ला केला व होळकराचें सैन्य दक्षिणेंत बाजारावाकडे येत असतां महीदपूर येथें सर टामस

हिस्लाप याणें गांठिले. दोन्ही ठिकाणींही इंग्रजांचाच जय झाला.

६५. अष्टे येथें. यांजबरोबरच गोविंदराव घोरपडे व आनंदराव बाबर हेही पडले.

६६. पाणपत झालें-पाणपतास माऊंची अवस्था झाली तीच येथें बापूंची झाली.

(१.) हे राजमाचीकरांचे पूर्वज असे ऐ-
किवांत आहे. (२.) ह्यांस हवशी यांनीं
समुद्रांत बुडविले. (३.) हे सासवडीं आश्वि-
नमासीं मृत्यु पावले. शके १६४१. (४.) ही
मल्हार दादाजी डुंबरकर वर्ये यांची वहीण
(५.) बाळाजी विश्वनाथाच्या अपत्यांत बा-
जीराव ज्येष्ठ; बाकीच्यांचा क्रम माहीत
नाहीं. (६.) यांचा मृत्यु शके १६६२ वै०
शुद्ध १३ नर्मदातीरीं मौजे कलमडें परगणें
रावर येथें. यांची स्त्री काशीबाई ही कृष्ण-
राव चासकर यांची वहीण, असें म्हणतात.
(७.) आपांस तिसरी एक स्त्री होती ती
कृष्णराव महादेव चासकर यांची कन्या.
आपांचा काळ छ ८ सव्वाळ, पौष, शके
१६६२ सालीं झाला. (८.) अनुबाई सती
गेली असें म्हणतात. रखमाबाई ही त्रिवक-
राव पेंढे यांची वहीण. (९.) हे बावूजी ना-
ईक जोशी वारामतीकर यांचे बंधु. (१०.)
हे फिरंग्याशीं कोंकणांत लढत होते. (११.)
जन्म शके १६४९. मृत्यु शके १६६८. स-
गुणाबाई ही भिडे यांची कन्या. हिचा मृत्यु
शके १७०६. (१२.) जन्म शके १६५५.
मृत्यु शके १६८२. (पौष शुद्ध ८.) स्त्रिया
दान (१) उमाबाई व (२) पार्वतीबाई,
लक्ष्मणराव कोल्हटकर पेणकर यांची व-
हीण. पार्वतीबाई शके १७०६ मध्ये मृत्यु
पावली. भाऊंस कृष्णराव वगैरे पुत्र झाले
ते अल्पायुषी झाले. (१३.) यांनीं तीन ल-
म्रें केलीं व तिसरी स्त्री कऱ्हाडे ब्राह्मणाची
मुलगी होती असें म्हणतात. मृत्यु पार्वती-
वर शके १६८३, ज्येष्ठ वद्य १. (१४.)
भिकाजी नाईक रास्ते (गोखले) यांची क-
न्या. मृत्यु शके १७११. (१५.) ही नारोबा
नाईक वाखरे पैठणकर देशस्थ ब्राह्मण
यांची कन्या. मृत्यु शके १६९३. (१६.)
मृत्यु पाणिपत येथें पौष शुद्ध ८ शके १६८२.
(१७.) सदाशिव महादेव दीक्षित पटवर्धन
यांची कन्या. मृत्यु शके १६८५. (१८.)
मृत्यु थेडर येथें कार्तिक वद्य ८ शके
१६९४. (१९.) शिवाजी बल्लाळ जोशी
सोलापूरकर प्रागे यांची कन्या. सती, का-

तिक वद्य ८ शके १६९४. (२०.) जन्म श-
के १६७७ मृत्युकाळ भाद्रपद शुद्ध १३ श-
के १६९५. (२१.) कृष्णाजी हरी साठे यां-
ची कन्या. लग्न पुरंदारीं शके १६८५. मृत्यु
१६९२. (२२.) जन्म अधिक वैशाख शुद्ध ७
शके १६९६. मृत्यु आश्विन शुद्ध १३
शके १७१७. (२३.) केशव नाईक थत्ते
यांची कन्या, लग्न १७०४. मृत्यु शके
१७१४. (२४.) गणेशपंत गोखले यांची क-
न्या. लग्न शके १७१४ (२५.) मृत्यु कचे-
श्वरीं, मार्गशीर्ष वद्य ३ शके १७०५. (२६.)
ही गणेशभट वर्ये यांची कन्या. मृत्यु शके
१६७७. (२७.) राघो महादेव ओक यांची
कन्या. हिचें लग्न कृष्णातीरीं स्वारींत झालें.
मृत्यु आनंदवल्लीस शके १७१५ फाल्गुन
वद्य ११. (२८.) भास्करराव १ वर्षाचा
असतां त्यांस दादांनीं प्रतिनिधि करून राजे-
बहादर यांस त्याचे मुतालीक नेमलें होतें,
पण भास्करराव पुढें लवकरच मृत्यु पावला.
(२९.) हा भुसकुटे यांचा पुत्र. मृत्यु चित्र-
कुट येथें शके १७४५. (३०.) बाजीरावा-
ची देशी ६ व ब्रह्मावती ५ मिळून ११ लम्रें
झालीं. १ धोंडभट भागवत यांची कन्या
मागीरथीबाई. २ धोंडोपंत मंडलीक यांची
कन्या सत्यभामाबाई. ३ चिंतामणराव हरी
फडके यांची कन्या राधाबाई. ४ नाना रा-
स्ते उर्फ फाटक यांची कन्या वाराणशीबाई.
५ हरी रामचंद्र देवधर उर्फ दमटरे यांची
कन्या वेणूबाई. ६ बळवंतराव पेंडसे यांची
कन्या सरस्वतीबाई. ७ मुखरीकर अभ्यंकर
यांची कन्या सत्यभामाबाई. ८ बळवंतराव
आठवले यां० क०. १११-१११ चितले गो-
खले व रिसवूड यांच्या कन्या. बाजीरावास
वामनराव वगैरे अपत्यें झालीं तीं सर्व अ-
ल्पायुषीं झालीं. मृत्यु ब्रह्मावती पौष शु॥
१२ शके १७७२. (३१.) ज० चै० शु॥ ९
१७०६. मृत्यु काशींत ज्येष्ठ वद्य ३० शके
१७५२. (३२.) पाणिपतास जबर जखमा
लागून नंतर लौकरच हा जाटाचे मुलखांत
मृत्यु पावला. (३३.) त्याजकडे बुंदेलखंड होतें
हा इसवी स० १८०२ सालीं मृत्यु पावला.